

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 17

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2019

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Əsgər Rəsulov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2019, № 17

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2019

[www. filologiyameseleleri.net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

AFAQ AĞAYEVA
filologiya elmləri doktoru, professor
e-mail: afag.agayeva 58@ gmail.com
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

MÜHƏNDİSİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Xülasə

Mühəndis və nitq mədəniyyəti. Bu iki anlayış bir-biri ilə nə dərəcədə yaxındır? Məqalədə bu problemi həll etmək, mülahizələr yürütmək qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur.

İşə qəbul olunarkən müsahibə aparılır. Bu müsahibə işə qəbul olunmanın ən mühüm mərhələsidir.

Digər tərəfdən, nitq mədəniyyəti ziyalının bütün ömrü boyu onunla yanaşı addımlamalıdır. Bunun üçün biz müəllimlər gələcək mühəndislərə tədrisi necə aparmalıyıq? “Fonetik forma”, “Sait və samitlərin tələffüzü” mövzularını keçərkən texniki terminlərin orfoqrafiyasına diqqət etmək lazımdır.

Texniki terminlərin orfoepiyasını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Texniki terminlərdə vurğu haqqında məlumat vermək lazımdır. Tapşırıqlarda yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək vacibdir.

Tələbələrin diskussiyalarda iştirakını təmin etmək lazımdır. “Şifahi və yazılı nitq”, “Nətiqlik sənətinin sahələri” mövzularını tədris edərkən onlara elmi-texniki nitqi mənimsətmək - qarşıya bir məqsəd kimi qoyulmalıdır.

Nitqin inandırıcı olması xüsusi vurğulanmalıdır. Çünki gələcək mühəndislər üçün bu çox vacibdir.

Elmi üslubun elmi-texniki qoluna diqqəti artırmaq lazımdır:

- 1) Elmi-texniki üslubun leksik xüsusiyyətlərini şərh etmək.
- 2) Elmi-texniki üslubun morfoloji xüsusiyyətlərini izah etmək.
- 3) Elmi-texniki üslubun sintaktik özəlliklərindən söhbət açmaq və s..

Tələbələrlə debatlar keçirmək faydalıdır.

Rəsmi-işguzar üslubu tədris edərkən elmi-texniki sənədlərin (məsələn, “Defektasiya aktı”nın) hazırlanması, mühəndisin anketinin doldurulması haqda məlumatlar verilməlidir.

Açar sözlər: nitq, mühəndis, texnika, dil, ünsiyyət.

Texniki universitetimizdə artıq 5 ildən çoxdur ki, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənni tədris edilir. Nisbətən gənc olan bu sahədə təhsilin keyfiyyəti uğrunda atacağımız addımlar haqqında düşüncələrimi, təkliflərimi, hörmətli oxucum, Sizinlə bölüşmək istərdim.

Prezident İlham Əliyevin 2013-cü ildə Azərbaycan dili haqqında verdiyi qərarın məntiqi nəticəsi olaraq, Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri M.Cabbarov texniki ali məktəblərdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənninin tədrisi ilə bağlı sərəncam imzaladı. Sözü gedən qərar ədəbi ictimaiyyətdə də böyük əks-səda doğurdu.

Akad. Nizami Cəfərov televiziya ilə çıxışında nəinki müəllimlərin, həkimlərin, hətta digər sənət sahiblərinin də işə qəbul olunarkən nitq mədəniyyətindən imtahan vermələri, sual-cavab edilmələrinin labüdlüyü təklifini irəli sürdü.

Ziyalılar ordusunun, demək olar ki, çoxsaylı hissəsini təşkil edən mühəndislər də, şübhəsiz, bu prosesdən kənarda qala bilməzlər. Təsadüfi deyil ki, özəl və qeyri-özəl sektorlara dövlət qulluqçusu vəzifəsinə qəbul olunmaq istəyən şəxslər üçün ən mühüm və məsuliyyətli mərhələ - müsahibədir.

Bəs gələcək mühəndislərin modeli olan tələbələrimizi nitq mədəniyyətinə yiyələndirmək məqsədilə biz – müəllimlər tədris etdiyimiz fənnə hansı mövqedən yanaşmalıyıq? Daha obrazlı desək, “texniki” təmayüllü nitq mədəniyyətində hansı cəhətlərə də diqqət yetirməliyik?

Bəzən tələbələrdə belə bir sual yaranır: Axı biz mühəndis, texniki işçilər olacağıq. Nitq mədəniyyətinin bizə faydası nə ola bilər? Bütün bu suallara cavab verməzdən əvvəl mühəndislik ixtisasının spesifik cəhətlərinə nəzər salaıq.

Hələ dahi Sokrat mühəndisliyi incəsənətin bir növü adlandırmışdır. Çünki mühəndislik, doğrudan da, yaradıcı sənətdir: salınan körpülərdən tutmuş, biotibbi cihazlaradək gündəlik həyatımızda istifadə olunan qurğuların layihəsi, cizgisi mühəndislərin yaradıcı əməyinin məhsuludur.

Mühəndislik – həkimlik, müəllimlik ixtisaslarına nisbətən, insanlarla az ünsiyyətdə olan sahədir, yəni onların “tərəf müqabili” maşınlar, cihazlar, aparatlar və s.-dir. İnstitutu bitirdikdən sonra gənclər elə situasiyalarla qarşılaşırlar ki, orda yalnız professional sahədə əldə etdikləri bilik və bacarıqlarla kifayətlənmək olmur. Möhkəm iradə, prinsiplilik, təşkilatçılıq, məsələlərin öhdəsindən gəlmək üçün insanları öz ətrafında toplamaq, başqalarının, özünün fəaliyyətinə qiymət vermək və s. bacarıqlara yiyələnmək lazım olur ki, bunların da təməli məhz ali məktəbdə qoyulmalıdır.

Digər tərəfdən, onların düşüncəsi, təfəkkür tərz-i qrafik təsəvvürə əsaslanır. Buna görə də, gələcək mühəndislərə, elmi-texniki sferada çalışacaq işçilərə nitq mədəniyyətindən kifayət qədər zəngin “bilik baqaj”ı verməklə yanaşı, dil fondunun, ümumi mədəniyyətinin, yaradıcı təfəkkürünün inkişafı üçün ixtisas fənni, bədii ədəbiyyat, həyatın müxtəlif sahələrinə aid oxu mətnlərindən istifadə etmək lazımdır.

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənni ilə texniki fənlər vahid təhsil mexanizminin ayrılmaz tərkib hissələridir. Bu səbəbdən, tələbələrə “Nitq mədəniyyəti fənninin digər elmlərlə əlaqəsi” mövzunu izah edərkən texniki fənlərlə riyaziyyat, fizika, kibernetika, eləcə də, geoloqlar üçün maraqlı ola biləcək coğrafiya ilə əlaqə haqqında da məlumat vermək lazımdır.

Burada Lui de Broylndan sitat gətirmək yerinə düşərdi: Bəşəri kəşfləri də, əldə olunan bilgiləri də riyazi formullarla ifadə etmək mümkündür. Lakin bütün bunları inkişaf etdirmək, nəticələrindən faydalanmaq üçün ilk baxışdan çox adi təsir bağışlayan ədəbi dil lazımdır. Adi görünməsinə baxmayaraq, dilin dəqiqliyi formulların dəqiqliyindən qat-qat güclüdür (bax: 2, s.15).

Müasir dövrdə gənclərimiz hesablama texnikası, informatika, kibernetika elmlərinin prinsiplərinə uyğun təhsil alırlar. Humanitar elmlər zəncirinin bir həlqəsi olan nitq mədəniyyəti isə Texniki Ali Məktəb məzunlarını “təfəkkürün mühəndis üslubu”nun dar texniki çərçivəsindən azad olmaq, inkişaf etməkdə olan cəmiyyətimizin sosial sferadakı tələblərinə cavab verməyi bacarmaq ruhunda tərbiyə edir.

Çalışmalıyıq ki, istər kollektivlə rəftarında, istərsə də, işlədiyi idarədə menecerlə ünsiyyət quranda – çünki menecer, adətən, humanitar ixtisaslı olur – burda əxz etdiyi bilik və vərdislər onların köməyinə gəlsin.

Məzunlarımız “karyera nərdivani”nın “briqadir”, “usta”, “sahə rəisi”, “sex müdiri”, “direktor” adlanan pillələri ilə irəlilədikcə, artıq “insan+maşın” çərçivəsindən çıxaraq, “insan+insan” amili ilə qarşılaşırlar. Bu vəzifələr mühəndisdən insanlarla işləmək qabiliyyəti tələb edir.

Onların idarə rəhbəri kimi elmi-texniki müşavirələr, işgüzar danışqlar aparanda, tərif və tənqid edəndə yaxud tərif və tənqid ediləndə nitqin etik normalarına riayət etməklə fikrini qarşı-

sındakına çatdırı, həmçinin nitqini qrammatik cəhətdən düzgün qura bilmək üçün yenə də nitq mədəniyyətinin incəliklərindən xəbərdar olması lazımdır.

“Fonetik norma”, “Sait və samitlərin tələffüzü” bəhslərində texniki terminlərin orfoqrafiyası, texniki terminlərin orfoepiyası, texniki terminlərdə vurğu haqqında da məlumat verilməlidir.

Çalışmalar və tapşırıqlar fərdiliyin cilalanmasına xidmət etməklə yanaşı, həm də formal məntiqi analizdən, texniki təfəkkür tərzindən yaxşı mənada uzaqlaşmağa, yaradıcı təfəkkürün inkişafına yönəldilməlidir.

Bəzən təklif edirlər ki, mühəndis kadrları hazırlayan ali məktəblərdə “tədrisin möcüzəsi” sayılan dialoqları EHM-lərlə (Elektron Hesablayıcı Maşınlarla) aparmaq lazımdır. Amma fikrimizcə, dialoq canlı ünsiyyət vasitəsi kimi daha çox səmərə verir.

Fənlə bağlı “Şifahi və yazılı nitq”, “Nitqə verilən tələblər”, “Natiqlik sənətinin sahələri” mövzularını tədris edərkən elmi-texniki aspektdə keçirilən tələbə elmi konfranslarında, diskussiyalarda, debatlarda uğurlu iştirakı təmin etmək məqsədilə elmi-texniki nitqin öyrədilməsinə diqqət artırılmalıdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev AMEA-da olarkən orda Prezidentin qarşısında nitq söyləyən (səbiq) təhsil naziri M.Cabbarov öz çıxışında qeyd etmişdi ki, ali məktəblərdə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması gücləndirilməlidir.

Gələcəyin mühəndislərinə öz fikirlərinin, ideyalarının, təklif etdikləri yeniliklərin üzərində dayanmaq, etik normalar çərçivəsində ısrarlı olmaq, qarşısındakını inandırmaq vərdisləri də aşılanmalıdır.

Bu məqsədlə, texniki ali məktəblərdə elmi üslubun elmi-texniki qolu elmi və elmi-tədris nöqtəyi-nəzərindən xüsusi olaraq işıqlandırılmalıdır. Elmi üslub haqqında məlumat verərkən elmi-texniki üslubun özəlliklərinə, elmi-texniki üslubun leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə də toxunulmalıdır.

Nitqi inkişaf etdirmək məqsədilə verilən, klassik və müasir ədəbiyyatdan götürülən söz inciləri ilə yanaşı, “bədi üslubun elmi-texniki qolu” olan elmi-fantastik əsərlər gələcək mühəndislərin nitqinin inkişaf etdirilməsinə, zəkasının, dünyagörüşünün zənginləşməsinə xidmət etməlidir. Çünki düzgün seçilmiş elmi-fantastik əsərlərdəki terminlər elmi-texniki dilə (məsələn: kibernetika, robototexnika) çox yaxındır.

“Rəsmi sənədlərin yazılış qaydaları”nı tədris edərkən ədəbi üsulla yanaşı, işə qəbul olunanda tələb edilən “SİVİ”lərin, əmək müqavilələrinin, əmək təcrübəsi müddətində lazım olan biləcək elmi-texniki sənədlərin: hüquqi şəxslərlə bağlanan işgüzar müqavilələrin, sazişlərin düzgün cəhətdən tərtibi prinsipləri, əmək təhlükəsizliyi jurnallarının doldurulmasına aid nümunələr, əmək təcrübəsində lazım olan digər sənədlərin, aktların (məsələn, “defektasiya aktı”nın) hazırlanması, mühəndisin anketinin doldurulması haqqında, yeri gəldikcə, məlumatlar verilməlidir.

Nitq mədəniyyətinin texniki təmayüllü olması heç də bu fənnin texniki elmlərlə bərabərlişməsi demək deyil, əksinə, texniki təhsilin humanitarlaşdırılmasıdır. Bu konsepsiya institutumuzun korifeylərindən olan akad. Azad Mirzəcanzadənin “Təhsilin humanitarlaşdırılması haqqında etüdlər” əsərində də, yeri gəldikcə, öz əksini tapmışdır.

Bir sözlə, təhsil prosesində konkret elmlərlə humanitar elmlərin eyni vəhdətini yaratmaq lazımdır ki, texniki elmlərdə fərdi xüsusiyyətlərin inkişafını buxovlayan “zəncirlər” humanitar elmlər vasitəsilə açılınsın.

Gələcək məzunlarımızın aydın, səlis, yığcam, düzgün nitqə malik olmaları, lingvistik sahəsində verdiyimiz bilikləri istehsalatda müvəffəqiyyətlə tətbiq edə bilmələri üçün əlimizdən gələni etməliyik. Düşüncələrimi dəhi Sokratın **MÜƏLLİMİN VƏZİFƏSİ** haqqında dediyi sözlərlə yekunlaşdırmaq istəyirəm: “Müəllimin vəzifəsi tələbənin başına bilikləri yerləşdirməklə bitmir. Çalışmaq lazımdır ki, onun başında yeni ideyaların formalaşmasına zəmin yaransın”.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, ADPU, 2014, 278 s..
2. Cəfərov V. Diplomatiik etiket və nitq mədəniyyəti (dərs vəsaiti). Bakı, 2009.
3. Əliyev İ. İnkişaf – məqsədimizdir. Bakı, 2018, Azərneşr, 400 s..
4. Алиева С. Жизненный путь молодого специалиста как объект социально-философского анализа / дисс... канд. филос. наук. Баку, 2002, 115 с..
5. Мирзаджанзаде А.Х. Этюды о гуманитаризации образования. Баку, Азернешр, 1993, 416 с..

А.Агаева

Культура речи инженера
Резюме

Инженер и культура речи. Как согласуются эти два понятия между собой? В предлагаемой статье автор отвечает на эти вопросы. При принятии на работу проводится собеседование. Собеседование является самым важным звеном этой процедуры. Кроме того, культура речи должна всю жизнь сопровождать интеллигентного человека. А что мы, учителя, должны делать для достижения вышеуказанных результатов?

Обучая студентов фонетическим нормам, произношению гласных и согласных нужно уделить особое внимание орфографии технических терминов. Между тем, нельзя и пренебрегать орфоэпией технических терминов. Наряду с этим, надо давать советы и знания об ударениях. Составляя упражнения, было бы хорошо иметь ввиду повысить сообразительность слушателей, их творческий уровень. Проведение дискуссий даёт внушительный эффект. На занятиях «Устная и письменная речь», «Области риторики» и т.д. опять цель освоения научно-технической речи должна доминировать.

Речь обязана внушать доверие. Эта черта очень важна для инженера.

К научно-технической области научного стиля следует относиться с особой бдительностью:

- 1) Надо объяснять лексические черты.
 - 2) Надо разъяснять морфологические особенности.
 - 3) Давать информацию о синтаксической приватности данного стиля.
- Очень полезно проводит дебаты.

Официально-деловой стиль, составление технических актов (например: Акт дефектации), заполнение анкеты инженера – все это тоже должен знать Инженер!

Ключевые слова: речь, инженер, техника, язык, общение.

A.R.Agayeva

Speech culture and engineer
Summary

Engineer and speech culture. How do these conceptions agree with each other? The author answers all questions in the presented article.

When hiring a person an interview is carried out. An interview is the main chain of this procedure. Furthermore, speech culture must follow an intelligent man all his life. And what do we – teachers have to do for achieving abovementioned results?

When teaching students phonetic norms, pronunciation of vowels and consonants orthography of technical terms should be paid special attention. Nevertheless, orthoepy of technical terms should also be taken into the consideration. Side by side with it, advice and knowledge on the stress must be given.

Working out exercises it should be better to increase listeners' quickness of wit, their creative level. Carrying out discussions gives imposing effect. At the lessons "Oral and written speech", "Fields of rhetoric" and etc. the goal of mastering scientific – technical speech should dominate.

Speech should inspire confidence. It is the peculiar feature for an engineer. Scientific-technical field of scientific style should be regarded with special vigilance:

- 1) Lexical features should be explained.
- 2) Morphological peculiarities should be elucidated.
- 3) Information of syntactical privacy of the presented style should be given.

It is very useful to conduct debates. Engineer has also to know official-business style, working out technical statements (for example: Defect report).

Key words: speech, engineer, technics, language, communication.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 09.11.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Yusifov tövsiyə etmişdir

МАФКЮРА ГУСЕЙНОВА

АМУ, доктор философии по филологии, доцент

С.Вургун, 167

huseynova.10@mail.ru

ЭЛЛИПСИС В СФЕРЕ СКАЗУЕМОСТИ

Резюме

Особенности употребления показателей глагольной сказуемости II лица единственного числа заключается в следующем: 1. После показателей категорического и некатегорического будущего, настоящего и прошедшего повествовательного времени, долженствовательного, необходимого, желательного наклонения употребляется аффикс -san, -sən. 2. В формах прошедшего времени и условного наклонения употребляется аффикс -n.

Аффикс глагольной сказуемости II лица множественного числа представлен в азербайджанском языке в следующих вариантах: -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz, -niz, -niz, -nuz, -nüz, -in, -in, -un, -ün.

Вариант аффикса глагольной сказуемости II лица множественного числа употребляется в следующих позициях:

1. После показателей настоящего, будущего категорического, будущего некатегорического, прошедшего повествовательного, времен, долженствовательного, необходимого, желательного, наклонений выступает аффикс -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz.

2. После показателей прошедшего очевидного времени и условного наклонения употребляется аффикс -niz, -niz, -nuz, -nüz.

3. В форме повелительного наклонения употребляется аффикс -in, -in, -un, -ün, -uin, -uin, -yün

В качестве показателей глагольной сказуемости III лица единственного числа выступают аффиксы -dır, -dir, -dur, -dür, -sin, -sin, -sun, -sün.

"Эллипсис в сфере сказуемости" посвящена анализу случаев опущения грамматических средств выражения сказуемости. К эллипсису здесь относится стилистически маркированное сокращение показателей сказуемостей, наблюдаемое в определенных контекстных условиях и выполняющее эмоционально-экспрессивную функцию.

Можно выделить следующие случаи эллипсиса аффиксов сказуемости:

1. Эллипсис в параллельных компонентах.
2. Эллипсис в повторяющихся компонентах.
3. Эллипсис в однородных членах.
4. Эллипсис в присоединительных конструкциях.
5. Эллипсис в альтернативных конструкциях
6. Эллипсис в вопросно-ответных диалогах.

Ключевые слова: категория, время, эллипс, аффикс, лица

Особенности употребления показателей глагольной сказуемости II лица единственного числа заключается в следующем:

1. После показателей категорического и некатегорического будущего, настоящего и прошедшего повествовательного времени, долженствовательного, необходимого, желательного наклонения употребляется аффикс -san, -sən: alacaqsan "возьмешь", alarsan "возьмешь", gedirsən "идешь", tökürsən "льешь", oturmalısan "/ты/ должен сесть", alasısan "тебе необходимо взять", alasan "взять бы тебе" и. д. т.

2. В формах прошедшего времени и условного наклонения употребляется аффикс-n: aldın "/ты/ взял", getsən "если пойдешь" и. д. т.

Аффикс глагольной сказуемости II лица множественного числа представлен в азербайджанском языке в следующих вариантах: -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz, -sin, -sin, -sun, -sün, -in, -in, -un, -ün.

Вариант -sınız состоит из двух компонентов, первый из которых -sin восходит к личному местоимения II лица единственного числа, а второй -iz является рудиментом местоимения множественного числа. В аффиксе -niz сохранился только последний элемент -n первого компонента, а вариант -in содержит две последние фонемы местоимения единственного числа, причем показатель множественности отсутствует вообще. Все это свидетельствует о тенденции к устранению в некоторых вариантах рассматриваемого аффикса сказуемости следов древнего аналитизма, которые все еще сохраняются в форме -sınız. Однако и этот вариант в живой разговорной речи подвергается сокращению и выступает в форме -siz, -siz, -suz, -süz. Ср.: alırsız/ alırsınız, gedəcəksiz/ gedəcəksiniz, oturacaqsız/ oturacaqsınız и. д. т.

- Sabah gələrsiz bazara görərsiz ki, papaq altda necə oğlanlar yatırmış (S. Azəri). - Sizə deyilən vaxtda da gətirməlisiz, bu vacib tapşırıqdır (C. Gözəlov). Gərək gələrsiz, çünki bu uşğıncaq sizsiz keçməyəcəkdir.

В разговорной речи имеет место также сокращение аффикса -niz, употребляемого в форме -z: aldız, getdiz, oturdız и. д. т. Эти формы иногда получают отражение в речи персонажей произведений художественной литературы:

-Nədən bildiz (A. Abdullazadə), -Onun nəyindən nigaran qaldız? (C. Əhmədov), -Əgər parağımı götürtsə, qışqıracağam.

Вариант аффикса глагольной сказуемости II лица множественного числа употребляется в следующих позициях:

1. После показателей настоящего, будущего категорического, будущего некатегорического, прошедшего повествовательного, времен, долженствовательного, необходимого, желательного, наклонений выступает аффикс -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz: alırsınız "берете", gedəcəksiniz "пойдете", oturarsınız "сядете", tökmüsünüz "/вы/ налили", yazmalısınız "/вы/ должны написать", gələsiniz "/вам/ нужно прийти", alarsınız "взять бы вам" и другие.

2. После показателей прошедшего очевидного времени и условного наклонения употребляется аффикс -niz, -niz, -nuz, -nüz; aldınız "/вы/ взяли", getdiniz "/вы/ ушли", otursanız "если вы сядете" и. д. т.

3. В форме повелительного наклонения употребляется аффикс -in, -in, -un, -ün, -uyn, -uyn, -uyn, -uyn: alın "возьмите", gedin "идите", oturun "сядьте", tökün "лейте", oxuyun "читайте" и. д. т.

В качестве показателей глагольной сказуемости III лица единственного числа выступают аффиксы -dır, -dir, -dur, -dür, -sin, -sin, -sun, -sun, -sün.

В отличие от именных сказуемых, глагольных сказуемых аффикс -dır нередко сокращается, а в формах некоторых времен и наклонений вообще не употребляется.

Аффикс -dır характеризуется следующими особенностями употребления:

1. Аффикс -dır выступает в формах, будущего категорического и прошедшего повествовательного времен, необходимого и долженствовательного наклонений, выражая наряду с семантикой III лица единственного числа также определенную категоричность. Ср.: Ərizə verən hər beş adamdan dördü kənarda qalacaqdır (M. Cəlal); Mərhəmət dağ kəndində dünyaya göz açmış, atasını vaxtsız itirmişdir (Ə. Vəliyev); Heyif ki, amansız müharibə sizin sənətə doğru gedən yolunuzu kəsibdir (S. Azəri); Qayıdanda özü imzalamalıdır (B. Bayramov).

При отсутствии необходимости в выражении категоричности аффикс -dır после показателей категорического будущего и прошедшего повествовательного на-ib не употребляется. Ср.:

Ürəyi tez yumşalar, hamıdan çox bizi istəyəcəkdir (M. Qocayev); Qorxuram, ay dədə, bir vaxt xəbər tutaq ki, iş işdən keçib (M. İbrahimov).

2. В формах прошедшего очевидного, настоящего, некатегорического будущего времен, условного и желательного наклонений аффикс -dır вообще не употребляется.

Сказуемость III лица единственного числа передается здесь "нулевым" показателем: *alır* "берет", *alar* "возьмет", *getdi* "ушел", *otursa* "если сядет", *tökə* "лит бы ему" и. д. т.

3. Показателей *-sın, -sın, -sın, -sın, -sın* выражает III лица единственного числа в формах повелительного наклонения передается: *alsın* "пусть возьмет", *getsin* "пусть идет", *otursun* "пусть сядет", *töksün* "пусть льет" и. д. т.

III лица множественного числа выражается аффиксами *-dırlar, -dırlar, -dırlar, -dırlar, -sınlar, -sınlar, -sınlar, -sınlar*. Употребление этих аффиксов имеет следующие особенности:

1. Аффикс *-dırlar, -dırlar, -dırlar, -dırlar* употребляется в качестве грамматической нормы после показателей будущего категорического и прошедшего повествовательного времени, необходимого и долженствовательного наклонений. Однако довольно часто под влиянием разговорного языка компонент *-dır* сокращается, и даже в произведениях художественной литературы наблюдается параллельное форм *-dırlar* и *-lar*. Следует отметить, что наличие аффикса *-dır* особо акцентирует категоричность высказывания. Ср.:

Özləri eşidəcəklər, bəlkə artıq eşitmişdilər (S.Əhmədov); *-Yox edəcəklər. -Edəcəklər, -deyə Bəhram kişi hiddətlə bağırdı, -Toy edəcəklər. Lap tez edəcəklər* (Əfqan).

В прошедшем повествовательном времени наблюдается тенденция к сокращению аффикса *-dır* как после показателя *-ib*, так и после *-miş*:

-Kənd sovetinə gəl, qaçaqlardan birini tutublar (Q. İlkin); *-Dedilər ki, guya nəşə onu məktəbdən qovmuşlar* (Ə.Vəliyev).

2. Аффикс *-lar, -lar* употребляется в качестве показателя III лица множественного числа в формах настоящего, некатегорического будущего, очевидного прошедшего времени, а также условного и желательного наклонений: *alırlar* "берут", *getdilər* "/они/ ушли", *otursalar* "если они сядут", *tökələr* "лит бы им" и. д. т.

В выражении сказуемости важное место занимают глагольные связки прошедшего времени *idi* и *imiş*. В качестве общих элементов сказуемости они присоединяются как к именам, так и к глаголам. Пишутся связки *idi* и *imiş* как раздельно, так и слитно, причем в последнем случае находят отражение орфоэпические нормы.

Связка *idi* в слитном написании *-dı, -dı, -du, -dü* относит содержание предшествующей части сказуемого в сферу прошедшего времени, выражая при этом модальность достоверности:

Təkcə Eyvaz qalmışdı. Səməndər ona bəzi tapşırıqlar verirdi (Q. İlkin).

Связка *imiş* в слитном написании *-miş, -miş, -muş, -müş* наряду с прошедшим временем выражает факт передачи информации с чужих слов пересказательность, а также оттенки удивления, сомнения и. д. т.

Qadın çox güclü imiş. Tufan onun əlindən çıxma bilmirdi (S. Azəri). *Məsim indi bildi ki, Məmiş oxumağa gəlibmiş* (B.Nəsib)

"Эллипсис в сфере сказуемости" посвящена анализу случаев опущения грамматических средств выражения сказуемости. К эллипсису здесь относится стилистически маркированное сокращение показателей сказуемостей, наблюдаемое в определенных контекстных условиях и выполняющее эмоционально-экспрессивную функцию.

Можно выделить следующие случаи эллипсиса аффиксов сказуемости:

I. Эллипсис в параллельных компонентах.

а/ Сокращению подвергаются аффиксы сказуемости во всех параллельных компонентах, что придает высказыванию особую экспрессивности:

Yavaş-yavaş yaxımlaşdı, düz Rəsulun önündə dayandı. Üzündə nə sevinc, nə təbəssüm, nə də heyrət (T.Mahmud). *Yaranışdan tək idi Əbiş. Nənə yox, dədə yox. qardaş-bacı yox, arvad yox, uşaq yox* (Ə. Əmirov).

В приведенных примерах легко восстанавливается опущенный аффикс сказуемости III лица единственного числа. Однако его использование в значительной мере ослабляет эмоционально-экспрессивный заряд высказывания.

б/ Сокращению подвергаются аффиксы сказуемости в одном из параллельных компонентов, чаще всего во втором, на который приходится основная экспрессивная нагрузка:

Bahar qızıdır, yaz oğlan (F.Sadiq); Siz hələ cavansız, mən isə yaşlı (M.Dilbazi). İndi o ya məşhur jurnalistdir, ya da məşhur yazıçı (A. Abdullazadə).

2. Эллипсис в повторяющихся компонентах:

Uşaqlar bayırda çığır-çığır deyirdilər: - On nəfərdilər, on nəfər... (Q.İlkin); Adam döyül ki, divdi, div... (Afaq).

3. Эллипсис в однородных членах.

В случае однородных членов предложения аффикс сказуемостим может сокращаться как в предыдущих членах:

Doğrudur, indiki günün hərarəti o günlərin hərarəti qədər deyildi, lakin Qəndab yenə də gözəl, qaməti düz, ayaqları süd kimi ağ idi (T. Əfəndiyev). Yadigarda Zahid Məftuna qarşı yaranan qan istəyinin mənbəyi, kökü, hardan başlamış, necə əmələ gəlmişdir (T.Əfəndiyev).

4. Эллипсис в присоединительных конструкциях.

Присоединительные конструкции с опущенным аффиксом сказуемости могут состоять из одного или нескольких однородных компонентов:

O bir yaxşı, ağıllı oğlandır, özün də subay (T. Bayramov); Anam, bacım olsun olsun, əsil mən deyən adamdır, təmizkar, işlək, qayğıkeş (Ə. Vəliyev).

5. Эллипсис в альтернативных конструкциях.

Сокращение аффиксов сказуемости может происходить в обоих компонентах альтернативной конструкции только во втором:

Otaqlardan ikisindən birindədir, ya sağdakında, ya soldakında (S.Salahov); Onu da heç bilmək olmur, gah elədir, gah belə (B. Nəşib).

6. Эллипсис в вопросно-ответных диалогах.

В диалогической речи аффикс сказуемости, наличествуя в вопросительном предложении обычно опускается в ответной реплике:

Mən kiməm? Mən sənin arvadın (T. Əfəndiyev); - Ay oğlan, bu öküzlər kimindir?- soruşdum. - Babamın. -Baban kimdir? - Bədəl (Q. İlkin).

Данная статья будет полезным в решениях некоторых проблем Азербайджанской лингвистики.

Источники

1. Кунаев А. Ч. Простое предложение современного тувинского языка: Автореф. дис.... докт. филол. наук /далее - АДД/. Алма-Ата, 1970.
2. Дмитриев Н.К. К истории аффиксов сказуемости. – В кн.: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть II. Морфология /далее - ИСГТЯ/. М.,1955. 2
3. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960. 3
4. Закиев М.З. Татарский язык. _ в кн. : Языки народов СССР, т.п. Тюркские языки. М., 1966. 5
5. Велиев И.Д. Формы прошедшего времени в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX вв.: АКД. Баку, 1969. 7

Xəbərlik kateqoriyasında ellips
Xülasə

Adların şəxsə görə dəyişərək qəbul etdiyi şəkilçilər xəbərlik şəkilçiləri adlanır. Xəbərlik kateqoriyasında ikinci şəxsin şəxs sonluğundan istifadə xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir: 1. Qəti və qeyri-qəti gələcəyin göstəricilərindən sonra, indiki və keçmiş zamanı müəyyənləşdirmə vaxtı, məcburi, lazım, arzu olunan -san, -sən şəkilçiləridən istifadə edilir. 2. Keçmiş zamanda və şərt formasında -n şəkilçisindən istifadə edilir.

II şəxsin cəminin şəkilçiləri Azərbaycan dilində aşağıdakı variantlarda təqdim olunur: -siniz, -siniz, -sunuz, -süz, -sın, -sin, -sun, -sün, -ın, -in, -un, -ün

II şəxsin cəmində xəbərlik kateqoriyası aşağıdakı kimi istifadə olunur:

1. İndiki, gələcək kateqoriyalı, qeyri-qəti gələcək kateqoriyalı, keçmiş müəyyən, məcburi, zəruri, arzu olunan hallarda şəkilçilər: -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz
2. Keçmiş zamanın və şərtin göstəricilərindən sonra -nız, -niz, -nuz, -nüz affiksi istifadə olunur;
3. Əmr formasında aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə edilir: -ın, -in, -un, -ün, -yın, -yin, -yun, -yün

III şəxsin xəbərliliyinin göstəriciləri kimi aşağıdakı şəkilçilər çıxış edir: -dır, -dir, -dur, -dür, -sın, -sin, -sun, -sün.

"Xəbərlik kateqoriyasında ellips" mövzusunda araşdırma xəbərliliyin ifadəsinin qrammatik vasitələrinin təhlilinə həsr edilmişdir. Burada göstərilir ki, müəyyən edilmiş kontekst şəraitində (şərtlərdə) müşahidə edilən və emosional-ekspressiv funksiyanı yerinə yetirən xəbərliliklərin göstəricilərinin ixtisarı ellipsə aiddir.

Ellipsi aşağıdakı növlərə bölmək olar:

1. Paralel komponentlərdə ellips.
2. Təkrarlanan komponentlərdə ellips.
3. Həmcins üzvlərdə ellips.
4. Birləşdirici konstruksiyalarda ellips.
5. Alternativ konstruksiyalarda ellips.
6. Sual-cavab dialoqlarında ellips.

Qeyd edək ki, məqalə Azərbaycan dilçiliyində bir sıra problemlərin həlli məsələlərində faydalı ola bilər.

Açar sözlər: kateqoriya, şəxs, xəbərlik, zaman, ellips, affiks

M.Huseynova

Ellipses in the category of predicative
Summary

The suffixes that names' accept by changing according to the person named predicative affixes. In the second person the features of the use of pre-alert indicators of verbs are the following:

1. After indications of certain and uncertain future, present (true) and past identification times, forced, necessary, desirable affixes are used "-san", "-sən".
2. Affixe "-n" uses in past and conventional forms.

The subject of second plural verb's affix is presented in the following options in Azerbaijani: "-siniz, -siniz, -sunuz, -süz, -sın, -sin, -sun, -sün, -ın, -in, -un, -ün"

Second plural suffix's change in verb predicative affix is used in the following tasks:

1. The affix of present, future category, future non-category, past determination, tension, compulsory, necessary, desirable, inclination "-siniz, -siz, -sunuz, -üz"
2. After indications of past clear time and contingent mood the affixes of "-nız, -niz, -nuz, -nüz" are used

3. In the imperative mood of the verb affix is used : “- ın, - in, - un, - ün, - yın, - yin, - yun, - yün”

As an indicator of third person's predicative following suffixes are used: “-dır, -dir, -dur, -dür, -sın, -sin, -sun, -sün”.

The research on the subject of “Ellipses in the category of predicative” is dedicated to the analyses of grammatical means of predicative's expression. It shows that it is observed in the context of a given context and the indicators that performing emotional and expressive functions of predicative's reduction belongs to ellipse.

Ellipse can be divided into the following types:

1. Ellipses in parallel components
2. Ellipses in recurring components
3. Ellipses in homogeneous members
4. Ellipses in the connecting structures
5. Ellipses in alternative designs
6. Ellipses in question and answer dialogues

Key words: category, person, predicative, time, ellipses, affix.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.06.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 14.11.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zərifə Məmmədova tövsiyə etmişdir

BİBLİYADAN GÖTÜRÜLMÜŞ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR**Xülasə**

Hər bir dilin leksik sistemində külli miqdarda funksiyaca tək-tək sözlərə uyğun olan "ayrıca formalaşan" müstəqil dil vahidləri vardır. Belə leksikləşmiş söz birləşmələri dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji vahidlər yaxud frazeologizmlər, məcmusu isə frazeologiya adlanır.

İngilis dilinin lüğət tərkibi sabit söz birləşmələri ilə zəngindir. Sözlər kimi, bütövlükdə bir məna ifadə edən sabit birləşmələr dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, artımında böyük rol oynayır. Belə ifadələr daha çox milli səciyyəlidir. Hət dilin özünə məxsus milli ifadəsi vardır. Frazeologizmlərdə xalqın ağıl və biliyi, sevinci və kədəri, məhəbbəti və nifrəti, gülüşü və göz yaşları, düzlüyü və əyriliyi, zəhmətkeşliyi və tənbəlliyi, mübarizəsi, bir sözlə, hər şeyə qadir gücü əks olunmuşdur.

Frazeoloji vahidlərin üslubi əhəmiyyəti ondadır ki, onlar sözlərə sinonim olaraq dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir-birinin eyni olan frazeoloji ifadələri hər xalq bir-birindən xəbərsiz olaraq özü yaratmışdır. Lakin bu heç də o demək deyil ki, frazeoloji ifadələr bir dildən başqasına keçmir. Müəyyən ictimai, tarixi, mədəni və başqa səbəblərdən asılı olaraq yalnız ayrı-ayrı sözlər deyil, bütöv ifadələr də bir dildən başqa dilə kalka edilir.

Frazeoloji ifadə leksik məna daşdığı üçün sözün ekvivalenti ola bilər, çünki frazeoloji vahid həm mənşə, həm də funksiya cəhətdən sözlə bağlıdır. Frazeoloji vahidlər ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid sözlərə ekvivalent ola bilər.

Hər bir dilin lüğət tərkibinin bir hissəsi olan frazeologizmlər təsnif olunarkən onların necə yaranmalarına nəzər salmaq lazımdır.

İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində Bibliyadan götürülmüş frazeoloji birləşmələr xüsusi yer tutur.

Bibliya frazeoloji birləşmələrin əsas ədəbi mənbəyidir. Bu dahi əsər (Bibliya) dünyanın bir çox dillərini frazeologizmlərlə zənginləşdirdi.

Bibliyadan götürülmüş söz, ifadə və sitatlar dil sistemində özünə möhkəm yer tutmuş və frazeologiya bölməsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Hər bir lüğət tərkibinin artımında böyük rol oynayan sabit söz birləşmələri ingilis dilinin zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli səciyyə daşıyan bu frazeologizmlər V. Q. Belinskinin qeyd etdiyi kimi, "dil xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir".

Frazeoloji vahidlər etimoloji cəhətdən təsnif olunarkən onların necə yaranmalarına nəzər salmaq lazımdır. Bibliyanı tədqiq edərkən tarixçilər və ədəbiyyatşünaslar oradakı frazeologizm adlandırılaraq bilən sabit birləşmələrə diqqət cəlb edirlər və bunlar insanların gündəlik nitqində tez-tez işlənən ifadələrdir. Bibliyadan götürülən frazeologizmlərin bəzilərinin çox maraqlı tarixçələri var. Bibliyadakı frazeoloji birləşmələrin bir qismi Azərbaycan dilində də eyni səslənir, yəni olduğu kimi tərcümə olunur və Azərbaycan variantı ilə üst-üstə düşür.

Bu cür frazeologizmlər təkcə danışq dilində deyil, bədii əsərlərdə, filmlərdə, görkəmli adamların nitqlərində, mətnlərdə, mətbuatda (bəzən məqalələrin başlıqları kimi) və s. işlənir.

Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər - bibleizmlər leksikanın xüsusi bir qatı olaraq dilə mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmə, bibleizmlər, söz, lüğət tərkibi, tərcümə, dövr, ifadə, hazırda

Nitqin dəqiqliyi və ifadəliliyi sözlərin, ifadələrin qanunauyğun şəkildə cümlələrdə işlədilməsindən asılıdır. Biz nitqimizi, həqiqətən, müəyyən qrammatik qaydalar əsasında formalaşan söz və ifadələr üzərində qururuq.

Leksikanın inkişafında xalqın həyatında baş vermiş ictimai, siyasi, iqtisadi dəyişikliklər, xalqlar arasında müxtəlif əlaqələrin yaranması, elm və texnikanın inkişafı, məişətdə olan bir sıra dəyişikliklər əsas amillərdəndir.

Leksikada dilin lüğət tərkibi öyrənilir. Lüğət tərkibinin vahidi isə sözdür. Söz, ümumiyyətlə, dil sisteminin əsas, müstəqil və ayrıca işarə vahididir. Mənalandırılma və işarələndirilmə vəzifələrini daşıyan bu mərkəzi dil vahidi səslənmənin, mənanın və real varlığa münasibətin üzvi surətdə bir-birinə bağlılığı nəticəsində meydana çıxır. Qrammatikada sözün forması ilə mənası bir-biri ilə üzvi surətdə vəhdət təşkil edir və sözlər müəyyən quruluşa malik mənalı vahidlər kimi tədqiq olunur. Lakin qrammatik münasibətlər konkret, fərdi əşya və hadisələri nəzərdə tutmur. Leksikada cismi, maddi aləmin işarələnmiş inikası diqqət mərkəzində olur. Sözdə üç cəhət: səslənmə, məna və maddi aidliyi birlikdə götürdükdə leksikologiya elminin sahələri, onların vəzifələri aydınlaşır. Sözün lüğət tərkibi müxtəlif nöqtəyi -nəzərdən tədqiq edilir; leksik-semantik söz qrupları, sözlərin çoxmənalılığı, sinonimliyi, omonimliyi, antonimliyi; leksikanın mənşəcə tərkibi; sözlərin işlənmə tezliyi ilə fəallığı, köhnəlmiş və yeni sözlər; sözlərin işlənmə dairəsi; leksikanın üslubi təsirlilik cəhətdən təbəqələşməsi; söz haqqında çıxış edən sabit söz birləşmələri yəni, frazeologizmlər və s. Leksika anlayışını şərh edərkən, dilin müəyyən quruluşa malik olduğunu yada salmaq lazımdır. Dilçiliyin başqa şöbələrində olduğu kimi, leksikologiyada da sözlər ayrı-ayrılıqda deyil, bir-biri ilə əlaqəli şəkildə, həm paradigmatik, həm də sintagmatik münasibətlərin nəzərə alınması şərtlə öyrənilir. N.M.Şanski bu haqda tamamilə haqlı olaraq yazır: "Leksika bu və ya başqa dildə sözlərin sadəcə məcmusu yox, qarşılıqlı münasibət və əlaqəli faktların müəyyən sistemi olduğundan, leksikologiya ayrı-ayrı sözlər haqqında deyil, dilin bütövlükdə leksik sistemi haqqında elm kimi qarşımızda durmaqdadır". Dil vahidləri, onların dəyişmə və birləşmələri nitqdə konkretləşir, reallaşır.

Müasir ingilis ədəbi dilinin leksikası uzunmüddətli tarixi bir inkişafın nəticəsidir. Müasir ingilis ədəbi dilinin leksikasının inkişafını dürüst göstərmək üçün mütləq həmin xalqın tarixinə nəzər yetirmək lazımdır. Əvvəlki əsrlərdə dilin leksikasında fəal surətdə istifadə olunan müəyyən qrup sözlər bu gün üçün ya arxaikləşmişdir, ya da tamamilə dildən çıxmışdır. Eyni ilə bunun əksini də söyləmək olar. Müasir dilin leksikasında fəal bir yer tutan müəyyən qrup sözlər, hətta XX əsrdə ədəbi dildə heç mövcud deyildi. Bunlar müəyyən tarixi inkişaf nəticəsi olaraq bugünkü dildə çox işlənən sözlər sırasına daxil olmuşdur. Deməli, dilin leksikasını mənşəcə tədqiq edərkən onu inkişafda götürmək lazımdır. Leksik cəhətdən bu inkişaf yeni sözlərin yaranması və ya alınması yolu ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsi kimi başa düşülməlidir. Ümumiyyətlə, hər hansı bir dilin leksikasına mənşəcə tərkibi nöqtəyi nəzərindən yanaşdıqda çox mürəkkəb və rəngarəng bir mənzərəyə rast gəlirik: burada həmin dilin xalis sözləri ilə bərabər başqa dillərdən alınma sözlər də mövcuddur. Dilin leksikasını təşkil edən müxtəlif mənşəli sözlərin əksəriyyəti bir-birinə elə qarışmış, elə bir vahidlik təşkil etmişdir ki, bunları ilk baxışda mənşəcə müəyyənləşdirmək çətindir. Başqa dillərdən sözlərin alınması əsasən iki qayda üzrə aparılır. Birinci qayda belədir ki, söz ilk mənbədən alınır. Bu, birbaşa söz almaq qaydasıdır.

Başqa dillərdən sözlərin alınmasında ikinci qayda sözlərin dolaylı yolla alınmasıdır. Bu qayda ilə sözlər ilk mənbədən deyil, ikinci, üçüncü mənbədən alınır. Əlbəttə, biz alınma sözlərdən danışarkən qeyd etməliyik ki, başqa dillərdən frazeoloji ifadələr də ya birinci, yaxud da ikinci yolla ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Deməli, dildə olan bütün sözlər kimi, frazeoloji ifadələr də dilin özünə məxsus (xalis) və alınma ola bilər. Frazeologiya haqqında da-

nışarkən, demək olar ki, bu bölmə dilçiliyin müstəqil sahələrindən biri olub, dilin frazeoloji sahəsini öyrənir.

Hər bir dilin leksik sistemində külli miqdarda funksiyaca tək-tək sözlərə uyğun olan "ayrıca formalaşan" müstəqil dil vahidləri vardır. Belə leksikləşmiş söz birləşmələri dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji vahidlər yaxud frazeologizmlər, məcmusu isə frazeologiya adlanır.

İngilis dilinin lüğət tərkibi sabit söz birləşmələri ilə zəngindir. Sözlər kimi, bütövlükdə bir məna ifadə edən sabit birləşmələr dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, artımında böyük rol oynayır. Belə ifadələr daha çox milli səciyyəlidir. Hət dilin özünə məxsus milli ifadəsi vardır. Frazeologizmlərdə xalqın ağıl və biliyi, sevinci və kədəri, məhəbbəti və nifrəti, gülüşü və göz yaşları, düzlüyü və əyriliyi, zəhmətkeşliyi və tənbəlliyi, mübarizəsi, bir sözlə, hər şeyə qadir gücü əks olunmuşdur.

Dilin belə zəngin xəzinəsinin tədqiqata böyük ehtiyacı vardır. İfadələrlə tanışlıq xalqın tarixini və xarakterini dərinlən başa düşməyə imkan verir.

Frazeologiya frazeologizmlərin qanunauyğun inkişafının mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və s. tədqiq edir. Onun tədqiq obyektinə məna, quruluş və funksiyaca rəngarəngdir.

Dilçilikdə dil haqqında elmin başqa sahələri kimi, frazeologiya da iki hissəyə ayrılır: ümumi frazeologiya, xüsusi frazeologiya. Ümumi frazeologiyada bir sıra inkişaf etmiş dillərin frazeoloji materialının tədqiqindən alınan nəticələr ümumiləşdirilir, bunun əsasında frazeologiyanın ümumi problem məsələləri müəyyənləşdirilir. Xüsusi frazeologiyada isə hər bir konkret dilin faktları əsasında həmin dilin frazeoloji sistemi semantik, struktur və sair cəhətdən təsvir edilir. Hər bir konkret dilin frazeoloji vahidləri də zəruri ehtiyac nəticəsində tədricən formalaşaraq zənginləşmə prosesi keçirib bir sistem halına düşmüşdür. Bununla əlaqədar olaraq hər bir konkret dilin frazeologiyası da dioxronik və sinxronik olmaqla iki planda tədqiq edilir. Dioxronik planda dilin frazeologiyasının tarixən formalaşması və müasir dövrə doğru semantik və struktur cəhətdən inkişafı öyrənilir. Sinxronik planda isə dilin frazeologiyasının müasir vəziyyətinin semantik və struktur təsviri verilir.

Frazeoloji vahidlərin müxtəlif dövrlərdəki formalarını, zaman keçdikcə onların yeni tiplərinin müəyyənləşdirilməsi, ədəbi dildə sabitləşməsi prosesini tədqiq etmək dilçilik üçün əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Ona görə də canlı dildə, həmçinin klassik və müasir ədəbi əsərlərin dilində işlənən külli miqdarda ifadələrin meydana gəlməsini, inkişafını və zaman keçdikcə hansı dəyişikliklərə uğradığını, yaxud sabit qaldığını müəyyən etmək lazım gəlir.

Frazeoloji vahidlərin üslubi əhəmiyyəti ondadır ki, onlar sözlərə sinonim olaraq dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rol oynayır.

Dilin frazeologiyasını təşkil edən söz birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən məhz onunla fərqlənir ki, onların bütöv tərkibi ilə hissələri arasındakı əlaqə sabitdir. Halbuki sərbəst söz birləşmələrinin tərkibinə daxil olan sözlər sabit deyil, çünki onlar ən müxtəlif sözlərlə birləşə bilər.

Ferdinant de Sossyur dildəki sabit ifadələri sərbəst söz birləşmələrindən belə fərqləndirir:

"Biz hər şeydən əvvəl, külli miqdarda ifadələrə rast gəlirik ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır nitq parçalarıdır ki, adətən, daxilindəki ayrı-ayrı mənələrə malik olan sözləri dəyişmək mümkün olduğu halda, bu, məqbul sayılmır..... Bunların ənənəyə görə daşdığı məna, komponentlərinin bütövlükdəki mənasından və sintaktik quruluşundan asılıdır. Belə ifadələr düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə edilir".

Frazeologizmlər dilin leksikasının ən canlı, ən zəngin, çox işlənən, ən təsirli qismini təşkil edir. Frazeologizmlərin bir qismi ədəbi dil normalarına uyğun gəlir və onun tələblərinə cavab verir, bir qismi isə loru, kobud xarakterlidir və bunların işlədilmə dairəsi məhduddur.

Frazeologizmlərdə məna bütövlüyü onların bir məfhum ifadə etməsi ilə əlaqədardır, məna-cə sözə bərabərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir-birinin eyni olan frazeoloji ifadələri hər xalq bir-birindən xəbərsiz olaraq özü yaratmışdır. Lakin bu heç də o demək deyil ki, frazeoloji ifadələr bir dildən başqasına keçmir. Müəyyən ictimai, tarixi, mədəni və başqa səbəblərdən asılı olaraq yalnız ayrı-ayrı sözlər deyil, bütöv ifadələr də bir dildən başqa dilə kalka edilir. Müxtəlif dillərdə eyni səslənən bir neçə frazeologizmlərə nəzər salaq.

As cold as ice- buz kimi soyuq

No smoke without fire- od olmasa, tüstü çıxmaz

Cold arms-soyuq silah

A wolf in sheep's clothing-qoyun dərisi geyinmiş qurd

Look one's age-yaşına uyğun görünmək

Attract attention-diqqəti cəlb etmək

Suck one's blood-kiminsə qanını sormaq

The day of doom (judgement)-qiyamət günü

Worse than death-ölümdən betər

It's written all over his face-sifətində yazılıb

Without turning an eyelash-gözüünü qırpmadan

Open somebody's eyes to something-gözüünü (kiminsə) açmaq, yəni ayıltmaq

A matter of life and death-ölüm-dirim məsələsi

All is not gold that glitters- hər parıldayan qızıl deyil.

Frazeologiyanın bu cür bir-birinə uyğun gəlməsi, şübhəsiz, insan təfəkkürünün eyni istiqamətdə inkişaf etməsini göstərən əlamətlərdən biridir.

Bəzi frazeologizmlər eyni məna verərək müxtəlif dillərdə fərqli sözlərlə ifadə olunur:

One swallow does not make a summer- Bir gül ilə bahar olmaz

Crows do not pick crow's eye-İt itin ayağını basmaz

Green wound- təzə, sağalmamış yara

Small years- uşaqlıq illəri

The New World-Amerika

A better world-axirət dünyası

A word to the wise- arifə bir işarə

Touch wood- göz dəyməsin

Break one's promise- vədinə əməl etməmək

As safe as the Bank of England- tamamilə təhlükəsiz

Be a bag of bones- çox arıq olmaq

Be as poor as a church mouse (rat)- çox kasıb olmaq

Pay the debt of nature- ölmək

Cut short- sözünü kəsmək

For weal or (and) woe- nə olursa, olsun

Before you can (could) say Jack Robinson- bir anda, dərhal

A woman of honour- ləyaqətli qadın

April weather- əhval ruhiyyənin tez-tez dəyişməsi-gah gülür, gah ağlayır. İtalyan dilində belə bir ifadə var:

Aprile, quando si plange e si brile- Aprel gah ağlayır, gah gülür

One's weak point (spot)- bir kəsin zəif damarı

Oil one's tongue- yalandan tərif etmək

Unbutton one's tongue- səmimi söhbət etmək, ürəyini boşaltmaq (açmaq)

Sit tight- güzəştə getməmək, dediyinin üstündə durmaq

Without a reel or a stagger- tərəddüd etmədən

The Red, White and Blue- İngiltərənin dövlət bayrağı

Ready cash (money) -nəgd pul

As changeable as the moon (weathercock)- hərdəmxəyal

Dilin frazeoloji tərkibi ilə leksik tərkibi arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Frazeoloji ifadələr sözlər kimi insan fəaliyyətində baş verən müxtəlif hadisələri ifadə etmək üçün işlənir. Frazeoloji ifadə leksik məna daşdığı üçün sözün ekvivalenti ola bilər, çünki frazeoloji vahid həm mənşə, həm də funksiya cəhətdən sözlə bağlıdır. Frazeoloji vahidlər ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid sözlərə ekvivalent ola bilər.

İsim

Adam's ale-water-su
 The rank and fashion-aristocracy-kübarlıq
 The upper regions -sky-səma
 One's last rest-death-ölüm
 The rock of ages -Christianity-xristianlıq
 The staff of life-bread-çörək
 A man of office-clerk-məmur
 The first man- Adam-ilk insan(adam)
 The green -eyed monster-jealousy-qısqanclıq

Lord Harry	}	Satan-şeytan, iblis
Old Nick (Harry)		
Prince of Darkness		
The Evil One		
The old gentleman		

Feil

To catch a glimpse of -to notice-görmək
 To join the great majority-to die -ölmək
 To put one's best foot (leg) forward-to hurry-tələsmək
 To put an end to something -to finish-bitirmək
 To make a match of it-to marry-evlənmək
 To bring back to memory-to remember-xatırlamaq
 To play the merchant with somebody- to deceive-aldatmaq
 To beat one with somebody, to fall into line with something -to agree-razılaşmaq

Zərf

Bit by bit	}	gradually-tədricən, yavaş-yavaş
Inch by inch		
By (slow) degrees		
Step by step		
Notch by notch		
For keeps	}	permanently-daima
For good and all		
Under one's very nose	}	close by-yaxınlıqda
at the elbow		
At hand		

In a tick	}	in a moment-bir göz qırpımında, bir anda
In a jiffy		
In a flash		
In less than a pig's whisper		
In the twinkling of an eye		
In less than no time		

Under the rose	}	secretli-gizli
On the sly		
On the quiet		

To a hair's breadth	}	exactly-dəqiqliklə
To a nicety		
To the letter		
To the life		

Sifət

White as death- pale- solğun

Black as thunder	}	angry-qəzəbli
Hot under the collar		
In a black rage		
Beside oneself with anger		

Crazy as a loon- mad, insane-dəli, ağılsız

Melancholy as a cat- sad- qəmli

Safe and sound	}	healthy-sağlam
Fit as a fiddle		
Right as rain(mail)		
Sound in wind and limb		
Hale and hearty		
Fit as a flea		
Sound as a bell		
Alive and kicking		

Hər bir dilin lüğət tərkibinin artımında böyük rol oynayan sabit söz birləşmələri ingilis dilinin zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli səciyyə daşıyan bu frazeologizmlər V. Q. Belinskinin qeyd etdiyi kimi, "dilnin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir". Bunlar da xalqın ağıl və biliyi, sevinc və kədəri, məhəbbət və nifrəti, gülüş və göz yaşları, düzlüyü və ayrılığı, zəhmətkeşliyi və tənbəlliyi, mübarizəsi, cəsarəti və mərdliyidir.

Frazeoloji vahidlər etimoloji cəhətdən təsnif olunarkən onların necə yaranmalarına nəzər salmaq lazımdır. Adətən frazeologizmlər milli xarakter daşıyır. İngilis frazeoloji fonduna yerli və alınma frazeologizmlər daxildir ki, bunların arasında birinci üstünlük təşkil edir. Yerli frazeologizmlər xalqın adət-ənənələri, inamları, eyni zamanda real tarixi faktlar, əfsanə, rəvayətlərlə bağlıdır. Xalq tərəfindən yaradılmış və geniş yayılmış bu cür ifadələrdən bir neçəsinə nəzər salaıq:

Bite off more than one can chew – gücü çatmayan işdən yapışmaq.

Have a bee in one's bonnet-bir fikri daima başında hərlətmək.

Pay through the nose-üç qat artıq (həddindən çox) ödəmək

Baker's dozen- on üç (zarafatla); (qədim ingilis adətinə görə çörək satanlar çörək bişirib onlara verənlərdən on ki əvəzinə on üç çörək alırdılar və bu bir çörək onların gəliri hesab olunurdu).

Good wine needs no bush-yaxşı malı tərifləməyə ehtiyac yoxdur (qədim adətə görə satışda yaxşı çaxır olduğunu göstərmək üçün traktır sahibi oradan sarmaşlıq budağı asırdı).

Din insan şəxsiyyətinə və onun dünyagörüşünün formalaşmasına, ümumiyyətlə, cəmiyyət və mədəniyyətə böyük təsir göstərir. Ola bilsin ki, bu əcdadlarımızın fəvqəltəbii qüvvələrə inanmasından irəli gəlir. İbtidai icma quruluşundan başlamış dövrümüzə qədər insanlar aparıcı bir qüvvəyə-allaha inanırlar, hər bir işdə onun varlığını duyurlar və bu inanları müxtəlif tərzdə ifadə edirlər ki, bunların arasında frazeologizmlər mühüm yer tutur. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində Bibliyadan götürülmüş frazeoloji birləşmələr xüsusi yer tutur. Əvvəllər bütün Avropa üçün Bibliya dili latın dili idi, lakin İngiltərənin ayrıca bir dövlət kimi inkişafından sonra Bibliyanı öz ana dilində oxumaq tələbatı yarandığı üçün Bibliya ingilis dilinə daha çox tərcümə olunurdu və bu tərcümələr də xristianlığın mənsub olduğu istiqamətlərə görə bir-birindən fərqlənirdi. Bibliyanın ingilis dilinə tərcümə tarixi 2 dövrə bölünür: Orta əsr və Yeni dövr. Nəzərə almaq lazımdır ki, XX əsrə qədər hamı tərəfindən qəbul olunmuş tərcümələrdən biri kral Yakov tərəfindən edilmişdi. Yeni dövr müasir insanlara daha yaxşı, dəqiqliklə aydın olan tərcümələrin yaranmasına sanki təkan verdi. İngilislər xristianlığı qəbul edəndən sonra Britaniyada ən nüfuzlu sayılan yeganə Bibliya, Vulqatın idi. Əslində, Bibliyanın anqlo-sakson dilinə tərcüməsinin ilk cəhdlərini tərcümə adlandırmaq olmaz. Bunlar Bibliyada deyilənlərin şer şəklində sərbəst nəqli idi. X əsrdə görkəmli alim hesab olunan Elfrikin tərcüməsi də tam deyildi. Beləliklə, qədim ingilis dili dövründə Bibliyanın tərcüməsi belə bir vəziyyətdə idi.

Orta ingilis dili dövründə protestantlar ilk mənbə kimi Vulqatın tərcüməsindən imtina etdilər. Bibliyanın qədim yəhudi və yunan mətnləri ilə Vulqatın tərcüməsini müqayisə edəndə tərcümədə qeyri-dəqiqlik aşkar görünürdü. Bundan əlavə Roma katolik kilsəsi ilə əlaqəni kəsmiş islahatçı-reformatorlar öz tərcümələrində latın dilində olan Bibliyaya istinad etmək istəmirdilər. Bibliyanın ilk protestant tərcüməçisi Vilyam Tindal olub. (təxminən 1490-1536). Tərcümənin xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, burada katoliklərin ibadət zamanı işlətdikləri bəzi terminlərin də yazılması nəzərdə tutulurdu. Kilsə sözü icma; keşiş-ağsaqqal, başçı; peşman olmaq- təəssüf etmək və s. Tindal tərcümə zamanı nümunə olaraq Martin Lyuterin Əhdi-Cədidin alman dilində olan tərcüməsinə istinad edir. Bibliyadan informasiya mənbəyi kimi istifadə prosesində -daima moizələr, müxtəlif messalar, ibadətlər hətta təbliğat zamanı bibleizmlər yaranmağa başlayıb. Bazar günləri ibadətdən sonra insanlar çox vaxt bir yerə yığışb allah kəlamlarını müzakirə edirdilər və bunun nəticəsində onlar leksikonlarında müəyyən söz və ifadələr, bəzən də bütöv sitatlar işlətməyə başladılar. Bibliya frazeoloji birləşmələrin əsas ədəbi mənbəyidir. Bu dahi əsər (Bibliya) dünyanın bir çox dillərini frazeologizmlərlə zənginləşdirdi. S. Bulqakov qeyd etmişdi ki, "Bibliya təkcə müqəddəs dini kitab (Əhdi-əqiq, Əhdi-cədid), xristianlığın bayrağı, həyatın qanunlarının külliyyəti, ən yüksək ənənəvi dəyərlərin təzahürü deyil, eyni zamanda tarixi salnamə, ədəbiyyatın möhtəşəm abidəsidir". Beləliklə, Bibliya ən mühüm mətnlər nümunəsidir və bu mətnlər cəmiyyətin və ayrı-ayrı insanların şüurunun formalaşmasında fəvqəladə rola malikdir.

Bibliyadan götürülmüş söz, ifadə və sitatlar dil sistemində özünə möhkəm yer tutmuş və frazeologiya bölməsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Uzun müddət ingilis dilli ölkələrin əsasən istinad etdikləri Bibliya mətnləri dilin leksikologiyasında öz izini buraxmışdır. Düzdür, müasir dövrə gələn bibleizmlər müəyyən dəyişikliklərə uğramışlar. Bibliya mətnləri vasitəsilə dilə daxil olmuş bibleizmlər öz xarakteri və işlənmə fəallığına görə fərqlənirlər. Onlardan bəziləri daha çox istifadə olunduğu halda, digərləri bir növ arxaik xarakter alaraq arxeizmlərə çevrilirlər. Bu frazeologizmlərin bəziləri başqa dillərə tərcümə

olunaraq elə işlənir ki, onların çox vaxt alınma ifadə olduğuna şübhə yaranır, sanki həmin dilin öz frazeologizmdir və bəzən həmin alınmalar öz üslubi rəngini (xüsusiyyətini) itirirlər.

Bibliyanı tədqiq edərkən tarixçilər və ədəbiyyatşünaslar oradakı frazeologizm adlandırılmalı olan sabit birləşmələrə diqqəti cəlb edirlər və bunlar insanların gündəlik nitqində tez-tez işlədilən ifadələrdir. Bibliyadan götürülən frazeologizmlərin bəzilərinin çox maraqlı tarixçələri var.

Nabot's vineyard-Navufeyin üzüm tarlası-həsəd obyekt, şərin böhtanın, tamahın qurbanı.

Eramızdan əvvəl 871-ci ilə qədər Bibliya personajı yəhudi Navufeyin çar Axavın sarayı yanında üzüm tarlası var idi. Axav oranı almaq istəsə də, Navufey oranı satmaqdan imtina etdi. Belə olan təqdirdə İzrail çarı İzabel məhkəmə qurur və Navufeyi şərəfləyərək onu guya Allaha qarşı çıxmaqda günahlandıraraq ölümə məhkum edir və o daş-qalağa basılaraq qətlə yetirilir. İlya peyğəmbər çarın yanına gələrək bütün çar sülaləsini lənətləyir. Axav özündə güc taparaq peşiman olduğunu etiraf edir və onda İlya peyğəmbərə Allahdan səs gəlir ki, Axavın ölümündən sonra onun nəslə məhv olacaq və bu doğrudan da belə olur.

To select a good part- faydalı, xeyirli şeyi seçmək.

Bu frazanı İsa Peyğəmbər monastrda qonaqlar üçün süfrə açmaqda ona kömək etməyən bacısını təqsirləndirən Marfanı ifşa etmək (bir möv onun haqsız olduğunu üzə çıxarması) üçün işlətməmişdi. Orijinalda bu belə səslənir. "O (İsa Peyğəmbər) bir kəndə gəlir. Burada Marfa adlı bir qadın onu öz evində qəbul edir; Marfanın Mariya adlı bacısı İsa Peyğəmbərin yanında oturaraq ona qulaq asır. Marfa isə möhtəşəm qonaqlıq haqqında düşünərək peyğəmbərə yaxınlaşır və deyir: "Ona (Mariyaya) deyin ki, mənə kömək etsin". Peyğəmbər isə cavabında ona deyir: "Sən çox şey haqqında düşünürsən, çox vurnuxursan, ancaq yalnız bir şey lazımdır. Mariya isə xeyirli bir iş seçib və bu heç vaxt onun əlindən alınmayacaqdır".

Müasir dövrümüzdə bu ifadə "özü üçün daha yaxşısını (faydalısını, xeyirlisini) seçmək mənasında işlənir.

To hide one's light under a bushel -istedadını gizlətmək (üzə çıxartmamaq). Hal-hazırda bu ifadə öz fitri istedadını inkişaf etdirməyən şəxslər haqqında işlənir. Lakin İsa Peyğəmbərin dövründə yüksək dəyərə malik olan qədim Roma pul vahidi talant (istedad) adlanırdı. İsa Peyğəmbərin şagirdinin söylədiyi İncildən götürülmüş bir ibrətimiz hekayədə deyilir: "O, insan kimi hərəkət edərkən başqa ölkəyə gedəndə öz qul təbəələrini yığaraq öz mülkünü onlara tapşırırdı və hər birinin güc və bacarığını nəzərə alaraq birinə beş, digərinə iki, başqa birisinə isə bir talant verdi.

Beş talant alan şəxs bu pulu işə qoyaraq ikiqat qazandı və iki talant alan da eyni hərəkət etdi; lakin bir talant alan adam o pulu yerə (torpağa) basdırdı və öz ağasının verdiyi gümüş pul vahidini gizlətdi. Pulu yerə basdıran qulu cəza, o birilərini isə mükafat gözləyirdi.

A house built in shifting sand- qumluq yerdə (qum üzərində ev tikmək) Bu ifadə özlü, bünövrəsi olmayan, davamsız bir şey haqqında danışılarda işlənir və mənbəyi Bibliyadır. Adamlara tövsiyə verərkən İsa Peyğəmbər bu sözləri demişdi: "Mənim sözlərimi eşidib onlara əməl etməyənlər qumsal yerdə ev tikən insanlara bənzəyirlər, çünki yağış yağdı, çaylar daşdı, külək əsdi və ev dağıldı. Onun çökməsi isə çox əzəmətli oldu.

To make things go back to the way they were- Öz yerinə, əvvəlki vəziyyətinə qayıtmaq. Bibliyadan götürülmüş bu ifadəni ilk dəfə çar Solomon işlətməmişdir. "Külək cənub istiqamətində əsir və şimala keçir, fırlanır, fırlanır və öz yerinə qaydır".

Manna from Heaven-zəruri, arzu olunan, nadir bir şey.

Bu izraillilərin səhrada qırx illik səyahətləri zamanı Allahın onlara verdiyi qidadır. Bibliya da belə yazılıb: "Və səhrada xırda, yarma kimi görünən, yerdə qırov kimi bir şey peyda oldu. Bunu izraillilər gördülər və bir-birlərindən soruşdular: "Bu nədir?" Moisey onlara dedi: "Bu Allahın sizə qida kimi göndərdiyi çörəkdir". Və izraillilər bu çörəyə belə bir ad verdilər. Manna.

To cast a stone at smb- bir kəsə daş atmaq. İnsanlar bu ifadəni kimisə günahlandırmaq, ləkələmək, pisləmək, qınamaq, mühakimə etmək mənasında işlədirlər.

İlk dəfə bu ifadəni faraseylərə (qədim yəhudi dövlətində öz fantaziya və riyakarlığı ilə məşhur dini-siyasi cəmiyyətin üzvləri) müraciətində İsa Peyğəmbər işlətməmişdir. Onun yanına

ərinə xəyanət edən əxlaqsız qadını gətirən bu adamlar qadını daş-qalağa basmaq istəyirdilər. İsa Peyğəmbər onlara dedi: “Sizdən kimsə günahsızdırsa, heç bir səhvi yoxdursa, o adam bu qadına daş atsın”. Bunu eşidən insanlar bir-birinin ardınca oranı tərk etdilər və yalnız qadın və İsa Peyğəmbər qaldı və Peyğəmbər qadından soruşdu: “Səni ittiham edənlər haradadırlar? Səni kimsə ittiham edib?” Qadın cavabında dedi: “Xeyr, Tanrım!” İsa Peyğəmbər ona dedi: “Mən də səni ittiham etmirəm. Get və birdə günah iş görmə!”.

To make a contribution- öz töhfəsini vermək. Bu ifadə rus dilinə внести свою лепту kimi tərcümə olunur. Лепта-lepta sözü pul vahidi, pay, hər kəsin qüvvəsinə görə verdiyi ianə deməkdir, yunan dilindən alınmadır. Bu ifadə İncildən götürülmüş və hər hansı bir işdə gücü çatdığı qədər kömək və iştirak edən adam haqqında deyilir. Bu ifadə ianə toplanan zaman imkansız dul qadının xəzinəyə yalnız iki xırda pul vahidini verdiyindən bəhs edir. Bu ianənin çox az olmasına baxmayaraq, dəyərinin verilmiş çoxlu zəngin, daha bahalı olanlardan daha qiymətli və əhəmiyyətli olduğu qeyd olunur. Qadın özünün axırıncı pulunu verdi və İsa Peyğəmbər xalqa müraciət edərək bu əməlin dəyərindən danışaraq həmin bu hərəkəti xüsusi olaraq vurğuladı.

Balaam's ass- Valamın uzunqulağı.

Əfsanəyə görə Moavit çarı Valak adamlarını Valaamın yanına göndərir ki, şəhəri mühasirədən azad etmək üçün ona kömək etsin. Çar düşündü ki, Valaam maqıyanın köməyi ilə izrailliləri məhv edəcək. Valaam öz uzunqulağına minib yola düşür. Allah izraillilərin tərəfində olduğu üçün uzunqulağı yerindən tərpənməyə qoymur. Həmişə itaətkar olan bu heyvan dəqiqəbaşı dayanır. Valaam qəzəblənərək iki dəfə uzunqulağı vurur. Üçüncü dəfə uzunqulaq səsinə qaldırır, dil açır və insan kimi danışmağa başlayır: "Mən sənə nə etmişəm? Üçüncü dəfədir ki, məni döyürsən!".

The curse of Cain-Kainin lənəti. Bibliyaya görə Allah Kainin qardaşı Qveli öldürəndən sonra onu lənətlədi və məcazi mənada ona "cinayətkar" damğası möhürünü vurdu.

The slaughter (massacre) of the innocents- körpələrin öldürülməsi (adətən körpələr məsum, günahsız bəndələrdir) ingilis dilində məsum insan haqqında belə bir deyim var: As innocent as a newly born lamb- təzə doğulmuş quzu kimi məsum.

Hal-hazırda yuxarıda adı çəkilən ifadə, günahsız, heç bir təqsiri olmayan dinc insanları öldürmək, cəzalandırmaq mənasında işlənir. Böyük Britaniyada Massacre of the innocents frazeologizmi parlament jarqonunda vaxtın olmaması (çatışmaması) səbəbindən parlament sessiyasının sonunda hər hansı bir qanun layihəsinə baxılmaması mənasında işlənir. Tərcümə olunan bu frazeoloji birləşmə zarafat və ya kinayəli şəkildə cavan, təcrübəsiz insanlara sərt qanunlar təbqi boq olunanda, onlarla sərt davranışda, sərt tənqid zamanı istifadə olunur.

Bibliyadakı frazeoloji birləşmələrin bir qismi Azərbaycan dilində də eyni səslənir, yəni olduğu kimi tərcümə olunur və Azərbaycan variantı ilə üst-üstə düşür.

Not to let one's left hand know what one's right hand does- sol əlin verdiyini sağ əl bilməməlidir.

The Holy of Holies- Müqəddəslərin müqəddəsi

The light of my eyes- gözümün işığı

Break bread with somebody- bir kəslə çörək kəsmək

To take on one's own shoulders-öz çiyinlərinə götürmək

The root of the matter- məsələnin kökü, məgzi

The stagger like a drunken man- kefli adam kimi yerimək.

Guardian angel- qoruyucu mələk

The prodigal son- fərsiz oğul.

Daily bread- gündəlik çörək.

Bu cür frazeologizmlər təkcə danışq dilində deyil, bədii əsərlərdə, filmlərdə, görkəmli adamların nitqlərində, mətnlərdə, mətbuatda (bəzən məqalələrin başlıqları kimi) və s. işlənir. Ədəbi tənqiddə də belə bir ifadəyə, fikrə tez-tez rast gəlmək olar: “Son vaxtlar məqalələrin başlıqlarında Bibliya əsas mənbə kimi gedir”.

(W. Seifire, İHT, 1989-1988-ci il ədəbiyyat xülasəsi)

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər - bibleizmlər leksikanın xüsusi bir qatı olaraq dildə mühüm rol oynayır, çünki onun müəyyən funksiya və xüsusiyyətləri var. Bibleizmlər olmadan bəzi bədii mətnlər, mətbuat, mahnılar mükəmməl səslənməz, çünki onlar (bibleizmlər) mətnləri daha da ifadəli və parlaq edir.

Ədəbiyyat

1. Азаров А.А. Русско-английский словарь религиозной лексики. М, РУССО, 2002.
2. Смит Л.П. Фразеология английского языка. М, 1998
3. Федуленикова Т.Н. Английская фразеология: Курс лекции. Архангельск, 2000
4. Климович Н.В. К вопросу об определении библеизма в лингвистике//Вопросы языкознания. Красноярский Государственный Университет, 2006
5. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь (в двух томах). Москва, 1967
6. <http://jesuschrist.ru/bible/>
7. <http://www.bible-center.ru>

N.Alizada

Phrazeological units taken from the Bible Summary

Alongside with separate words speakers use larger blocks consisting of more than one word yet functioning as a whole. Phraseological unit is a semantically indivisible unit the whole meaning of which is motivated by the meanings of its components.

In general, phraseological units are the phrases where the meaning of the whole unit is not the sum of the meanings of components but is based upon them and may be understood from the components. The meaning of the significant word is not too remote from its ordinary meanings. This meaning is formed as a result of generalized figurative meaning of a free word-combination. It is the result of figurative metaphoric reconsideration of a word-combination. These set expressions are extremely variegated structurally, functionally, semantically and stylistically and have different sources. One of them is the Bible. In this article we speak about the phraseological units taken from the Bible and try to analyze some of them, at the same time to give their Azerbaijan equivalents.

Interest to the Bible locutions nowadays not only disappeared, but it grew. The consequence of this became the increase of the Bible locutions in the newest dictionaries and reference books is vivid every day, especially in journalist, speech.

Choosing one or another way of translation of Bible locutions from English into Azerbaijan depends on a number of factors. One of the most important of them is presence or absence of the exact equivalent of the Bible locution in Azerbaijan language.

There are some phraseological units which mismatch in grammar and style and when English locution has not the suitable Azerbaijan Bible locution, but another Bible equivalent and locution.

We can tell this about the Bible equivalents the slaughter/massacre of the innocents – *körpələrin öldürülməsi*: English expression slightly differs from the first meaning and means: killing of innocent people and it belongs to the book style. Also, the expression “Massacre of the Innocents” belongs to the parliamentary slang and means delaying of bills at the end of Parliamentary session because of the lack of time. Azerbaijan equivalent is always used ironically, mostly in speaking style talking about strict measures to young, not experienced people, about their critics and cruel treating to them.

The Bible phrases and word combinations play great role in enriching the English vocabulary.

Key words: phraseological unit, bibleism, word, vocabulary, translation, period, expression, at present.

Н.Ализаде

Фразеологические единицы из Библии Резюме

Текст Библии оставаясь долгое время одним из главных в культуре англоговорящих стран, оставил свой след в лексикологии языка.

Библеизмы стали появляться в процессе использования самой Библии как источника информации – во время постоянных проповедей, различных месс, служений, даже агитации.

Библия является главнейшим литературным источником фразеологических единиц. Это величайшее произведение обогатило фразеологизмами многие языки мира.

Библеизмы различаются между собой по объему, структуре, и сфере употребления. На протяжении многих столетий Библия становилась источником новых фразеологизмов.

Много говорилось и писалось о переводах Библии которые оказали колоссальное влияние на английский язык; в течение столетий Библия было наиболее широко читаемой и цитируемой в Англии книгой. Не только отдельные слова, но и целые идиоматические выражения (часто буквальные переводы древнееврейских и греческих идиом) вошли в английский язык со страниц Библии.

Итак, библеизм это пласт лексики, который играет огромную роль в обогащении английского языка.. Английский язык имеет тысячелетнюю историю. За это время в нем накопилось большое количество выражений, которые люди нашли удачными, меткими и красивыми. Так и возник особый слой языка - фразеология, совокупность устойчивых выражений, имеющих самостоятельное значение. Изучение английского языка широко распространено в нашей стране. Хорошее знание языка, в том числе и английского, невозможно без знания его фразеологии. Знание фразеологии чрезвычайно облегчает чтение как публицистической, так и художественной литературы. Разумное использование фразеологизмов делает речь более идиоматичной. С помощью фразеологических выражений, которые не переводятся дословно, а воспринимаются переосмысленно, усиливается эстетический аспект языка. С помощью идиом, как с помощью различных оттенков цветов, информационный аспект языка дополняется чувственно -интуитивным описанием нашего мира, нашей жизни.

Мир фразеологии современного английского языка велик и многообразен, и каждый аспект его исследования, безусловно, заслуживает должного внимания.

Целью данной статьи является исследование фразеологических единиц современного английского языка, заимствованных из Библии.

Ключевые слова: фразеологическая единица, библеизмы, слово, словарный состав, период, выражение, в настоящее время

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 21.11.2019

filologiya elmləri doktoru, dosent Faida İsayeva tövsiyə etmişdir

DÜRDANƏ RƏHİMƏZADƏ

**Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universitetinin Bakı filialının
Bioloji, humanitar və ictimai elmlər şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
rdurdana@mail.ru**

**ƏRƏB MƏNŞƏLİ TİBBİ TERMİNLƏRİN OĞUZ DİLLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏSİ
(*Mənfəz, madə, hüceyrə, lif, maddə* sözləri əsasında)**

Xülasə

Dilin söz ehtiyatının zənginləşməsi yollarından biri də alınmalardır. Mövcud dillərdən elə biri yoxdur ki, orada alınma söz olmasın. Dilə keçmə tarixindən asılı olaraq alınmalar dilin müxtəlif laylarına yerləşmiş olurlar. Həmçinin, fərqli dil üslublarında da alınmalar bu və ya digər miqdarda mövcuddur. Bədii üslub, məişət üslubu, publisistik və başqa üslublarda müəyyən miqdarda alınmalara rast gəlinir. Lakin elmi üslubda bunların işlənməsi daha intensivdir.

Dilçilik elmi də bu mənada istisna deyil. Alınma sözlərin ən çox rast gəlinəni dilçilik bölmələrindən biri terminologiyadır. Məlumdur ki, terminoloji leksika müxtəlif elm sahələrini, o cümlədən incəsənət, ədəbiyyat, iqtisadiyyat, hüquq və digər sahələri əhatə edir. Tibbi terminologiya burada önəmli yerlərdən birini tutur. Tibbi terminologiyanın uzun tarixi inkişaf yolu vardır. Buna uyğun olaraq da tərkibinin böyük bir qismi latın, yunan və s. dillərdən alınmış sözlərdən ibarətdir. Digər bir qismi ingilis dilindən keçmiş alınmalardır.

Lakin burada ərəb alınmalarının da sayı az deyildir. Bu alınmaların bir qismi sırf tibbi termin kimi işlədilir, digər bir qismi isə həm ümumişlək söz kimi, həm də tibbi termin kimi işlənməkdədir. Məqlədə belə terminlərdən bir neçəsi araşdırılmışdır. Bu terminlərin mənbə dildəki mənası və etimologiyası verilmiş, eləcə də Oğuz dillərindəki mənalari müqayisə edilmişdir. Həmçinin ərəb dilindəki məna ilə türk dillərindəki mənalara qarşılaşdırılmışdır.

Açar sözlər: tibbi terminlər, türk dilləri, ərəb dili, müqayisə.

Hər bir dilin terminoloji tərkibinin böyük əksəriyyəti alınma sözlərdən ibarətdir. Müxtəlif sahələri əks etdirən terminlərin içərisində tibbi terminlər önəmli bir yer tutur. Bu terminlər müxtəlif dillərdən alınmışdır. Ərəb alınmaları da burada əhəmiyyətli hissəni təşkil edir. Uzun illər öncə türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə obyektiv tarixi və siyasi proseslər nəticəsində keçmiş ərəb alınmaları müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Fərqli qrammatik sistemlərə malik dillər bir-birinə söz alıb verdikdə sözün yad mühitə düşməsi nəticəsində çox maraqlı bir adaptasiya prosesi baş verir. Söz səs tərkibindən başlamış, məna dəyişikliyi, qrammatik funksiyaya qədər hər sahədə keçdiyi dilin qanunlarına uyğunlaşır. Terminlər də bu baxımdan istisna təşkil etmir.

Tibb terminləri bu günümüze gəlib çıxana qədər uzun bir inkişaf yolu keçmiş və tədricən formalaşmışdır. İlk nümunələrə Misir yazılı abidələrində rast gəlinir. Daha sonralar buraya yunanca ifadələr əlavə olunur. Roma imperiyasının yaranması ilə bütün tibbi terminlər latıncaya tərcümə olunaraq işlədilmişdir. Lakin bütün terminlərə qarşılıq tapılmadığına görə bir qismi yunanca işlənməkdə davam edir, bir qismi də qrammatik qaydalara uyğunlaşdırılaraq dəyişdirilir (Tibbi Terminoloji s.3 Anadolu Universiteti 2012).

Bu tarixi ardıcılığa Yaxın Şərq ölkələrinin, o cümlədən türk mənşəli xalqların dilində öz əksini tapmış ərəb istilasını izləməyə əlavə etsək, bu dillərdə hər sahədə olduğu kimi, tibbi terminlərdə də ərəb mənşəli sözlərin mövcudluğu labüdlüyünü görürük. Hazırda Azərbaycan dilinin tibbi terminologiyasında ərəb mənşəli terminlər aktiv işlənməkdədir. Digər Oğuz dillərində də

ərəb alınmaları tibbi terminologiyada xeyli miqdarda rast gəlinir. Məqalədə belə terminlərin bir çoxu araşdırılmış, ərəb dilindəki mənası ilə müqayisə edilmiş, eləcə də Azərbaycan dilinə ən yaxın türk dilləri ilə müqayisə edilmişdir.

Mənfəz sözü ərəb dilində **nfd** kökündən gələn **manfaḍ** "منفذ" girinti, oyuk" sözündən alınmadır, nafaḍa "نفذ" girdi, nüfuz etdi" feilinin maf al modeli üzrə yaranmış ismidir. Ərəbcə nfd kökündən gələn nüfūḍ "نفوذ" 1. Dəlmə, girmə, içinə işləmə, 2. sözü keçmə, məsul olma" sözündən alınmadır. Azərbaycan dilində mənfəz sözü əsasən iki mənada işlədilir: 1) dəlik, dəşik; 2) kanalın daxili boşluğu. Türk dilində bu söz **menfez** formasındadır. Müasir türk dilinə aid lüğətlərin bəzilərində bu sözə rast gəlmədik, Türk Dil Kurumu tərəfindən hazırlanmış İzahlı lüğətdə köhnəlmiş söz olaraq göstərilmiş və iki mənası verilmişdir: 1) girəcək və ya keçəcək yer, dəlik: "Atılan güllə və lağımlardan kale duvarlarında geniş menfezler açıldı" (O.S.Orhon) 2) Əsasən hamam və tualetlərdə olan, açılıb-qapanan havalandırma pəncərəsi. (Türkçe Büyük Sözlük 2011 s.1652). Gördüyümüz kimi, türk dilində bu sözün tibbi terminoloji funksiyası yoxdur.

Qeyd edək ki, bu söz **nüfuz** sözü ilə eyni kökdəndir. Türk mənbələrinə əsaslanaraq göstərə bilərik ki, XVII əsr yazılı nümunələrindən olan Meninskinin lüğətində bu söz qeyd edilmiş və latınca qarşılığı verilmişdir **menfez**: *Locus penetrationis* (nüfuz olunan yer-DR). (Meninski, Thesaurus, 1680). Məşhur türk səyahətçisi Övliya Çələbinin "Səyahətnamə" əsərində də bu sözə rast gəlinir. "Yüz adımda bir kuyu ağzı **menfez** açup (Evliya Çelebi, Seyahatname, 1683) Türkmən və qaqauz dillərində bu sözə rast gəlmədik.

Mədə sözü ərəb dilində m'd kökündən gələn mi'da(t) və ya ma'da(t) "معدة" qursaq" sözündən alınmadır. Ərəbcə 'dw kökündən gələn 'adā "عدا" (başqa yerə) keçdi" feilindən yaranması ehtimal olunur.

Qeyd edək ki, bu sözü ərəbdilli lüğətlərdə bir çox feillərdən fərqli olaraq, məchul növdə yer almışdır. Belə ki, "معد" (mu'idə) şəklində işlənən bu feil "mədədəki (qarındakı) ağrıdan əziyyət çəkmək; mədəsi pozulmaq" mənalarını verir. Bununla yanaşı "miadatun" tələffüzü ilə eyni mənada, yəni orqan adı kimi işlənir.

وَفِيَالْوَقْعِ، هُنَاكَالْعَدِيدُ مِنَالْحَوَاسِّالْأُخْرَىبِالتَّيْلِالْمُغْتَابِإِلَىالْحَوَاسِّالْخَمْسِ، مِثْلَالشَّعُورِ بِالْجُوعِ وَالْعَطَشِوَالْأَلْفِيفِيَالْمَعْدَةِوَالْأَعْضَاءِالْأُخْرَى
(Va fil-vaqi'i hunəkəl-'adidu minəl-ḥəvassil-'uxra əlləti lə təfi غِبْفِيَالذَّهَابِإِلَىالْحَمَامِ
bimə'ayiril-ḥəvassil-xəmsi misləş-şu'uri bil-cu'i val-'atşi val-'ələmi fil-mi'dəti val-'ə'da'il-'uxra
vaş-şudə'i 'əvir-rağbəti fiz-zəhəbi 'iləl-ḥamməmi)

Əslində, aclıq, susuzluq, mədə və digər orqanlarda ağrı, baş ağrısı və hamam-tualetə getmək istəyi kimi, 5 hissiyyatın meyarlarına uyğun gəlməyən çoxlu sayda digər hisslər də mövcuddur.
يَتَعَرَّضُ الْبَعْضُ أحيانًا لِحَرَقَةٍ فِي الْمَعْدَةِ، وَلَكِنَّ الْكَثِيرِينَ مِمَّا لَا يَعْرِفُونَ مَا الَّذِي يُسَبِّبُ الشَّعُورَ بِالْحَرَقَةِ غَيْرَ الْمَرِيحِ فِي الصَّدْرِ.

(Yətə'arraḍul-bə'du 'əhyənən liharqatin fil-mi'dəti va ləkinnəl-kəsirinə minnə lə yə'rifunə məl-ləzi yusəbbibuş-şu'ura bil-ḥarqati ğeyril-murihi fişşadri)

Bəzilərimiz hərdən mədəmizdə qıcqırma hiss edirik, ancaq çoxumuz bizi narahat edən bu hissənin yaranma səbəbindən xəbərsizik.

Azərbaycan dilində **mədə** sözü anatomik termin olaraq "insanda və heyvanlarda qarın boşluğunun yuxarı hissəsində yerləşən həzm orqanı" mənasında işlənir. Çağdaş türkcədə "**mide**" fonetik tərkibinə malikdir. Bu fonetik fərqliliyin səbəbi türk variantının mənbə dildəki varianta daha yaxın olmasıdır. Qeyd edildiyi kimi, ərəb dilində bu söz "miədatun" formasındadır, yəni i saitinin mövcudluğu türk dilindəki variantda özünü biruzə vermişdir. Türk dilinin izahlı lüğətində bir neçə mənası verilmişdir: 1) Omurgalılarda, sindirim sisteminin, yemek borusu ile onikiparmak bağırsağı arasında besinlerin sindirime hazır duruma getirildiyi omurgasız hayvanlarda sindirim kanalının bu bölgeye karşılık olan parçası; 2) Karın, karın bölgesi. Bu söz bir çox birləşmələr də yaratmışdır: **mide ağzı** -yemek borusunun mideye açılan alt ucu.**mide fesadı** -Çok ve çeşitli yemenin yol açtığı mide bozukluğu; **mide kapısı**- Midenin onikiparmak bağırsağına açılan alt ucu. Bu söz məcazi mənada bir çox frazeoloji birləşmələrin yaranmasında da iş-

tirak edir: midedi- Kendi çıxarlarından başqa bir şey düşünməyən (kimse); *midesi almamak* - (kaldırmamak, kabul etməmək veya götürməmək) hastalık, tiksınme gibi sebeplerle bir şeyi yiyememek; *çirkin bir şey karşısında huzursuz olmak, rahatıkaçmak; midesi bulanmak* - kusacak gibi olmak, iğrenmek, tiksınmek, kuşkulanmak, işkillenmek; *huzursuz olmak, rahatıkaçıp te-dirgin olmak, hoşlanmamak; midesi ekşimek* (kaynamak veya yanmak) yeni yenilmiş yiyeceklerden ötürü midede rahatsızlık duymak; *midesiz* - Yenmeyecek şeyleri yiyen; *Hiçbir şeyden tiksınmeyen, en iğrenilecek şeyler karşısında bile tiksinti duymayan. Midevî:* Mide ile ilgili olan; *Mideye uygun olan, mideye iyi gelen; mideyi bastırmak* - hafif şeyler yiyerek açlığını gidermek. Bunula bağlı maraqlı bir faktı qeyd edək. Türk dilində *mədə* sözü bəzi frazeologizlərdə Azərbaycan dilində *ürək* sözü ilə eyni məqamlarda işləyə bilər. Məsələn, türkcə “*midesi bulanmak*” mənasında Azərbaycan dilində “ürəyi bulanmaq”, “*mide bastırmak*” mənasında “ürəyi basmaq” ifadəsi işlənir.

Türkmən dilində bu mənada həm *mədə*, həm də *aşqazan* və *iç* sözləri istifadə olunur. Qeyd etməliyə ki, bu orqanla bağlı terminoloji ifadələrdə hər üç söz istifadə olunur: *için bozukluğu, iç geçme* “*mədə pozğunluğu*” mənasında, *iç keseli* “*mədə xəstəliyi*” mənasında, *mədə şiresi, mədəjik* ifadələri də eyni mənada işlənir. Qaqauz dilində bu söz işlənmir.

Hücrə və **hüceyrə** sözləri eyni kökdəndir. Türk dilində eyni mənada **hücrə**, Azərbaycan dilində **hüceyrə** variantı işlənir. **Hücrə** sözü ərəb dilində *hcr* kökündən əmələ gələn *hucra(t)* حجرة "otaq, xanə" sözündən alınmadır, ərəb dilində *hacra* حج "bağladı, qadağan etdi" feilinin *fu'la(t)* modelindədir.

Türk dilində **hücre** sözü bir neçə mənada işlənir: 1) Nazik zar içində protoplazma və nüvədən ibarət, quruluş və funksuya baxımından orqanizmin ən kiçik vahidi, göyə. 2) kiçik otaq; 3) Məhbusların və ya mühakimlərin təcrid edildikləri kiçik otaq; 4) Siyasi əqidə birliyi olan insanların gizli cəmiyyəti. Türk dilində bu söz ifadə və birləşmələrin yaranmasında iştirak edir; **hücre bilimi**- boilogiyanın hüceyrə quruluşu, funksiyası və çoxalmasını öyrənən bölməsi, sitologiya; **hücre yutarlığı**- bədənə daxil olan mikrobların yeyici hüceyrələr tərəfindən məhv edilməsi, faqositoz. **hücrelər arası** və s.

Türk dilində bioloji termin kimi Yeni Osmanlıcada *hüceyre* sözü işlədilmiş, sonralar isə eyni mənada *hücre* sözü işlənmişdir. Türk dilində bu sözdən yaranmış yeni sözlər də vardır: **hücre resel, hücrevi**.

Azərbaycan dilində bu sözün daha öncə türk dilində işlədilmiş variantı, **hüceyrə** işlədilir. Lüğətlərdə bu söz bioloji termin kimi “canlı orqanizm quruluşunun protoplazma, nüvə və qışadan ibarət ən sadə vahidi” mənasında verilir. *Çünkü hər dəqiqəniz; əvvəlkinə bənzəmir; Bədəndə hüceyrəniz; belə dəyişir hər an.* (R.Rza). Bu sözdən yaranmış **hüceyrədaxili və hüceyrəarası** kimi mürəkkəb sözlər də işlənir ki, bunların da Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində mənası belə verilmişdir: *sif. biol. Hüceyrə toxumaları arasında olan. Hüceyrəarası (hüceyrədaxili) maddə. - Tər şəkildə bədənədən çıxan su əsasən hüceyrəarası mayədən və qandan ifraz olunur. Hücrə* sözü isə Azərbaycan dilində tibbi termin kimi deyil, ərəb dilində olan ilkin mənasında işlənir: *məscid, təkyə, karvansara və s. yanındakı kiçik otaqlardan hər biri. Mən Hacığa karvansarasının bir hücrəsində yaşayırdım.* (S.Hüseyn.)

Türkmən dilində bu söz işlənmir. Qaqauz dilində eyni mənada **hücre** sözü işlənir.

Lif sözü ərəbcə *lyf* kökündən olan *lif* ليف "lif, xüsusilə xurma yaprağının lifi" sözündən yaranmışdır. *Lif* sözünün Azərbaycan dilində iki mənası vardır. 1) Pambıq, baramanın incə saçları, ipliği. *Pambıq lifi*. 2) Bədəni sabunlayıb çirkini aparmaq üçün nazik parçadan tikilmiş və ya toxunmuş kisəcik. *Uşağın özü çox zəif və bədəni də çox çirklidir. Yerinin içində lif və sabun ilə bədəni təmizləmək lazımdır.* (S.S.Axundov). Dilin söz yaradıcılığında iştirak edərək, həm isim, həm də sifət kimi işlənən bu söz *lifayıran* “pambıq, barama və s. liflərini ayıran” mənasında sifət, “pambıq, barama və s. liflərini ayıran maşın” mənasında isim kimi işlənir. *Lifayıranı təmir etmək.* Bu sözdən leksik şəkildə digər sözlər də yaranmışdır: **lifçi**-hamamda lif çəkən adam; kisəçi. **Lifə**-Şalvarın, dizliyin, tumanın içərisindən bağ keçirilən bel

hissəsi; **lifəli**-lifə tikilmiş, lifəsi olan. *Lifəli dizlik. Lifəli tuman. Həmişəki kimi yenə də müsəlman deyilən lifəli şalvar, qara, gahlı arxalıq geymişdi.* (Ə.Əbülhəsən). Türk dilinin etimoloji lüğətində bu söz belə verilmişdir : *tel, doku. Yıkamada kullanılan bitki telleri bağı. Türlü ipliklerden yapılmış örgü.* [Et.sözlük. İsmüt Zeki 2004. S.466.]Türk dilinin tibbi terminoloji lüğətlərində bu sözə rast gəlmədik, lakin bir çox tibbi mətnlərdə bu sözün işləndiyini göstərə bilərik: “ *Kas lifləri – bu, vücut hareketlerinin gerçekleşmesini sağlayan ipliksi yapılara verilen isimdir Vücutta yer alan organların oldukça büyük bir kısmı, çalışabilmek için kas liflerine ihtiaç duymaktadır*”. (Bilgiustam.com)

Müasir türk dilində bu sözün bir neçə mənası var:*lif* - Çok ince ve uzun parça; Yıkanmak için kullanılan bitki telleri demeti veya bu amaçla türlü ipliklerden yapılmış örgü; *lif lif* ;Tel tel, ince ince. Türk dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi bu söz yeni mənalı sözlər yaradır:*lifleme* Liflemek işi,*liflemek* - Vücudu lifle sabunlamak;*liflenme*- Liflenmek işi;*liflenmek*-Lif oluşmak. Lifle sabunlanmak; *lifleşme*- Lifleşmek durumu veya biçimi; *lifleşmek*-lif durumuna gelmek.*Lifleştirme; lifleştirmek*- Lifleşmesini sağlamak. *lifli* və s. Klassik türk dilində bu sözlə eyni kökdən olan *elyaf* sözü işlənir ki, onun da mənası eynidir, lakin cəm haldadır. *elyāf: Lifler. Ağaçların ve köklerin telleri, bedende olan elyāf-ı hücreviye.* [Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-ı Osmanî*, 1876] .Türkmən və qaqauz dillərində bu sözə rast gəlmədik.

Həzm sözü ərəb mənşəli olub, əsasən, “həzm etmək” mənasını verən, I bab “هَضَمَ” (hədamə) feilindən fa’l modeli üzrə yaranmışdır. Müasir ərəb dilində də eyni mənada işlənməkdədir.

الْمَشْيُ عَقْرَ قَصِيرٍ قَمُونُ جَبَّةِ الْإِفْطَارِ لِتَسْرِيعِ الْهَضْمِ وَعَدَمِ الشَّغْوَرِ بِالْتَّعَبِ

(‘Əl-məşyu bə’də fətratin qaşıratin min vacbət-il-’iftəri litəsri’il-hədmî va ‘adəmiş-şu’uri bit-tə’abi)

Həzm prosesini sürətləndirmək və yorğunluq hiss etməmək üçün iftardan qısa müddət sonra piyada gəzmək lazımdır.

وَقَدْ تَمَّاسْتَعْمَالُ هُوَ الطَّبِيبُ الشَّعْبِيَّ الْقَدِيمِ لِعَلَّاجٍ تَفَاعَا عَضُطُ الدَّمِو الصَّرِّ عَوَاضُطَرِ ابَاتِ الْهَضْمِ.

(Va qad təmmə ’isti’məluhu fiṭ-ṭıbbiṣ-şə’biyyil-qadimi li’iləci ’irtifə’i dağtıl-dəmi vaş-şar’i va ’iḍṭırabətıl-hədmî)

Ondan qədim xalq təbabətində yüksək qan təzyiqi, epilepsiya və həzm pozuntularının müalicəsi üçün istifadə edilirdi.

Ondan qədim xalq təbabətində yüksək qan təzyiqi, epilepsiya və həzm pozuntularının müalicəsi üçün istifadə edilirdi.

Türk dilində bu söz lüğətlərdə iki yazılışda qeyd alınmışdır: bir saitle və iki saitle - **hazm/ hazım**. Ehtimalən, bu sözün orfoqrafiyasında əvvəlcə mənbə dilə yaxın variant istifadə olunmuş, sonralar isə tələffüz variantı yazıya keçmişdir. Bir neçə mənası var: **1.** Yenen şeylərin vücutta dəyişikliklərə uğrayaraq kana qarışacaq duruma gəlməsi işi, sindirim: *Ve hiçbir zaman sû-i hazmı hatırına getirmeksizin daha, biraz daha, biraz daha diyor* (Cenap Şahâbeddin). *Yemek yiyemiyor, hazım cihâzı zayıflamış olduğundan aldığı gıdâyı geri atıyor* (Sâmiha Ayverdi).

2. Bu məna məcazidir. Şikâyet etmədən katlanma, basit kusurları mesele yapmama, içində eriterek tahammül etmə, gönlü geniş olma: *Şiddet-i sevdâsını göstermek istemez. Dâima hazım ve sükûnetle muâmele gösterir* (Hüseyn R. Gürpınar). Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilində bu sözün məcazi mənası yoxdur, yəni türk dilində daha geniş məna çalarına malikdir.

Həzm-i nefs: “Kendine hâkim olma” mənasında izafət tərkiibi yaradaraq, yenə məcazi mənada işlənir. Türk dilinə bu söz ərəbcə eyni feildən fa’il modeli üzrə düzəlmiş feili sifət kimi də uzun saitle işlənir. Hâzım Sindiren, sindirici, hazmettirici (şey): “*Bu ilâçta hâzım maddeler var.*” “*Bu ilâç hâzımdır.*” Bu sözün **Hâzıme** variantı da işlənir ki, bu da eyni söz kökünün müənnəs formasından törəmədir, cüzi məna fərqi ilə işlənməsi göstərilmişdir: “Yenilen şeyləri hazmetme hassası, mîdenin sindirme gücü”.Onu da qeyd edək ki, bu sözün uzun saitle variantı müasir türk dilində o qədər də geniş işləkliyə malik olmasa da lüğətlərdə qeyr olunmuşdur. Bu

sözdən müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlər də yaranmışdır. **Hazımlı** *sifət kimi məcazi mənada işlənir*. 1. Olur olmaz şeyi mesele yapmayan, sabırlı və tahammüllü (kimse): *Kendisi söylər mi hiç. O terbiyəli, hazımlı bir beydir* (Hüseyn R. Gürpınar). *Kocasını evlendirmək için görücü gezen bir kadının hazin kahramanlığı ile sabırlı, hazımlı, iffətli başı yukarıda kalabilmiştir* (Sâmiha Ayverdi). 2. Yersiz davranışları asanlıqla qəbul edə bilən, hövsələli (kimsə): *“Kocası çok hazımlı imiş, bütün dedikoduları duymamazlıktan geldi.”* if. **Hazımsız** 1. Daha yüksək səviyyəli mühitə uyğun olmayan yersiz davranış nümayiş etdirən (kimsə). 2. Qarşısındakının davranışlarına səbir və dözümlü göstərə bilməyən, susa bilməyən (kimsə). Hazımsızlık sözü də işlənəlməkdədir. [Kubbealtı]

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilində **hazm** sözü də mövcuddur. Bu sözün fonetik tərkibi demək olar ki, eyni olsa da, kökü fərqlidir (حزم), odur ki, mənası da başqadır. 1) Dikkət, ihtiyat, basirət. 2) Sebat, metanət, direnmə, kesin karar. KBL

Azərbaycan dilində nəzm sözü ikinci sait olmadan işlənir, yəni mənbə dildəki variantda daha yaxın bir şəkildə. Maraqlıdır ki, dilimizdə bu sözün tələffüzündə də ikinci sait əlavə olunmur. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün mənası belə verilmişdir: Yeyilən şeyin həzm cihazında həll olunması. Həzm prosesi. - Qidanın çeynənməsi, müxtəlif şirələr təsiri altında onun dəyişilərək həll oluna biləcək hala düşməsi həzm adlanır. “Zoologiya”

Həzm cihazı – *yeyilən şeyi həll edən bədən üzvləri (ağız boşluğu, qida borusu, mədə və bağırsaqlar)*. Bu sözə etmək köməkçi feilinin artırılması ilə həzm etmək tərkibi feili yaranmışdır ki, *“mədədə həll etmək (yemək haqqında). Yediyini həzm edə bilmir. Həzm olmaq – mədədə həll olmaq (yemək haqqında)”* mənasında işlənir. *Xörək həzm olmaqdan ötrü, yəni əriyib bağırsaqlardan keçib bədəndə daxil olmaqdan ötrü su lazımdır.* (H.Zərdabi).

Həzm etmək feili məcazi mənada da iki məqamda işlənir - 1) dözmək, udmaq, qəbul etmək. *Adam hər sözü həzm edə bilmir... Hacı Səməd xanın həzm edə bilməyəcəyi bir vəziyyət törənmişdi.* (M.S.Ordubadi); *başə düşmək, dərk etmək, ağılına sıxışdırmaq*. Xudpəsənd xan bir zamanlar həmin bəylər, əyanlar qarşısında məğlubiyyətə düşər olduğunu hələ də həzm edə bilməmişdi. (Ə.Məmməd xanlı). *Bu söz izafət tərkibi şəklində də iki mənada işlənir. Həzmi-rabedən keçirmək - 1) yemək, udmaq. Qazanla və nimçələrlə plovu, halvayı, külçələri həzmi-rabedən keçirən dövlətlilər və mollalar idi.* (Sarabski); 2) *Mənimsəmək, boğazından ötürmək, sahiblənmək, özünə mal etmək.* [Musa bəy] *Dörd yetimə bir-birinin dalınca qəyyum olub, hamısının da var-yoxlarını həzm-rabedən keçirmişdi.* (Ə.Haqverdiyev).

Maddə sözü ərəb dilində “مَادَّةٌ” (məddə-tun) şəklində işlənərək, “maddə; material” mənalarını verir, *md* kökündəndir.

وَهَذِهِ الْمَادَّةُ الْكِيمِيَاءِيَّةُ هِيَ اِحْدُ مِمَّا لَمْ يَوْ اِثْلَاثًا لِمُسْتَحْدَمَةٍ فَيَصْنَعُهَا شَبَابُهَا لِمُؤَصِّلَاتٍ وَالتَّيْتَحْضَغُ لَاتِلَرُ قَاتِبَاتٍ صَادِرَاتٍ اِتَّشَدَّ صَرَامَةٌ.

(Va həzihil-məddə-tul-kimiyyə’iyyətu hiyə vahidə-tun minəl-məvaddis-şələsil-mustəxdəməti fi şun’i ‘əşbəhil-muvaşşiləti val-ləti təxḍa’ul-ənə liraqabəti şadīratin ‘əşəddə şaramətin) *Bu kimyəvi maddə yarımkeçiricilərin istehsalında istifadə olunan üç maddədən biri olmaqla, hal-hazırda ixracına ciddi nəzarət qoyulub.*

Türk dilində *hammadde, maddeci, maddecilik, maddeleştirmek, maddesel, maddeten, maddi, maddiyat* sözləri də eyni kökdəndir. Azərbaycan dilində **maddə** sözü tibbi termin olaraq “canlı orqanizmlərdə maddələrin xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqə şəraitində həzm olunması ilə bağlı olan proseslərin məcmusu” mənasında “maddələr mübadiləsi” ifadəsinin tərkibində işlənir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün hər birinin bir neçə mənası olmaqla əsas iki mənası var. 1. **maddə** 1) Təbiətdəki fiziki cisimlərin əsasını təşkil edən şey, cisim. *Qida maddələri. Zəhərləyici maddələr. Üzvi maddələr;* 2) *materiya.* Danışq dilində bu sözün daha bir mənası mövcuddur: bədənə bir yerində gizli illət, açılmamış yara; irinlik. *Maddə etmək (eləmək)* – bədənə bir yerində irin əmələ gəlmək, çirk etmək. Məcazi mənada bu söz həm də, keyfiyyət; zərəklik, bacarıq, çoxbilmişlik mənasında işlənir. *Bala, bu maddə ki səndə var, inşallah, gələcəkdə böyük sövdəgər olarsan.* (Ə.Haqverdiyev). Danışq dilində, zarafatla bu cür keyfiyyətlərə malik olan adam haqqında “zirək maddədir; O elə bir maddədir ki...” ifadələri işlənir. [Azərbaycan d. izahlı lüğəti III c.] 2. **maddə** Bu da öz növbəsində iki mənada işlənir. 1) Rəsmi bir sənəddə, siyahıda, lüğətdə və s.-də müstəqil bölgü;

bənd, paraqraf. *Cinayət kodeksinin beşinci maddəsi*. - *Bax, bununla aktdakı maddələri heçə çıxartdın*. (S.Rəhman). 2) Maliyyə termini kimi büdcədə və s.-də gəlirin mənbəyini və ya məxaricin yerini göstərən hissə. *Gəlir maddəsi*. Bu sözdən də öz növbəsində həm düzəltmə, həm də mürəkkəb sözlər yaranmışdır. Fars mənşəli **bə** şəkilçisi vasitəsilə **maddəbəmmaddə** zərfi “maddə-maddə, bəndbəbənd; maddələr üzrə” mənasında işlənir. *Qərarı maddəbəmmaddə müzakirə etmək*. Eyni kökdən **maddi** sözü mövcuddur ki, onun da iki mənası var: 1) Şüurdan asılı olmayaraq mövcud olan; cismani, fiziki. *Maddi varlıq. Maddi aləm*.; Maddəyə aid olan. 2) Pula, mala, mülkə aid olan. *Maddikömək. Maddiimkan. Maddinmətlər. Maddivəziyyət*. – *Qonşu hökumətlər Atabəylər ölkələrinin işinə müdaxilə etmək üçün din hamilərinə maddi və mənavi köməkdə bulundular*. (M.S.Ordubadi). Maddi sözü həm də, hüquqi termin kimi işlənir; maddi sübut-cinayətlə bağlı olan və onun açılmasına imkan yaradan şey (lər). Bu sözdən yaranan **maddiləşmə(k)**, **maddilik**, **madiyyət** kimi sözlərdə işlənmişdir.

Çağdaş türk dilində bu sözün Azərbaycan dilindəki mənələrdən yalnız bir neçəsi işlənməkdədir. **Madde** - Duyularla algılanabilən, bölünəbilən, ağırlığı olan nesnə; Öge, unsur; Yasa, sözleşmə, antlaşma gibi metinlerde, her biri başlıbaşına bir yargı getiren ve çoğu kez rakamla belirtilen bölüm; Sözlük ve ansiklopedilerde tanımlanan, anlatılan kelime, ad veya konulardan her biri; İleri sürülen sorun; Para, mal vb. ile ilgili şey. Bu sözdən yaranan bir çox ifadələr də işlənməkdədir: *madde başı* - Sözlük yapma düzənində başlıbaşına bir anlam ifade eden ve siyahı olarak yazılan, tanımlanmış sözlük birimi. *Maddeci* – Materyalist; Para, mal vb. ne çok önem veren kimse. **maddecilik** - Materyalizm; Para, mal vb. ne çok önem verme. **maddeleşme** - Maddeleşmek işi. **maddeleşmek** - Madde durumuna gelmek. **maddesel** - Madde ile ilgili, **maddî** - Madde niteliğinde olan, maddî. **maddesel nokta** - Bir maddenin, üç boyuttan soyutlanmış var sayılan çok küçük parçası. Çağdaş türk dilində bu sözdən daha bir maraqlı söz əmələ gəlmişdir, **mənən** sözünün yaranma strukturuna uyğun olaraq və bu sözün antonimi kimi **maddeten**, yəni madde bakımından, maddî bakımdan, manen qarşısı mənasında işlənir.

Türkmən dilində bu söz son sait fərqi ilə **madda** formasında işlənir. İki mənası var : 1) Fiziki cisimlerden ibarət olan zat, materiya. *Maddaların bize belli olan ovmucak bölecikleri — molekullar, atomlar, elektronlar ve başğalar fiziki cisimdirler* (« Fizika Kursu »). *Deñiz suvunda hem ergin maddalar (duzlar) köpdür* (M. N. Skatkin, *Cansız Tebiğat*). *Ayrı-ayrı görmüşdäki ösümlükler özünde reñkli maddaları saklayar* (« Mıdam Tayyar » *Gazeti*). Bu sözdən yaranan *partlayıcı madda, maddaların çalışması, ergin madda* kimi ifadələr də işlənməkdədir. 2): (hüquqi) Kəbir kanun yığındılarının, dokumentin ayratın punktları. (Konstitusiyanın tərkib hissələrini ayıran punktlar) *Men cenayət kodeksinin haysı maddasını sorasañ-da, yatdan bilyärin* (N. Cumayev, *Ak Derek*). [TRS s.438]

Tibbi termin kimi bu söz mübadilə sözü ilə birlikdə işlənir. “Maddələr mübadiləsi”. “Mübadilə” sözü ərəb mənşəli olub, kök etibarilə “dəyişdirmək, əvəz etmək” mənasını verən I bab “بَدَلَ” (bədələ) salim feilindən yaranmışdır. Həmin feildən “فَاعِلٌ” (fə’alə) modeli üzrə düzələn “بَادِلٌ” feilini III bab məsdər formasına – “مُفَاعَلَةٌ” (mufə’alətun) modelinə saldıqda “مُبَادَلَةٌ” (mubədələtun) sözü yaranır.

Mübadilə sözünə ilk rast gəlinən yazılı nümunə Meninskinin lüğətidir. *mübādele: Değiş. Permutatio, commutatio rei (cum altera)*. [Meninski, Thesaurus, 1680].

“Maddə” (مَادَّةٌ) və mübadilə (مُبَادَلَةٌ) sözləri ərəb mənşəli olsalar da, mənbə dildə belə bir birləşmə yoxdur və eyni məna “أَيْضٌ” (eydun) kəlməsi ilə ifadə olunur.

عِنْدَمَا لَا تُفَرِّزُ الْغُدَّةُ الدَّرْقِيَّةُ الْكَمِّيَّةَ الْمُنَاسِبَةَ مِنَ الْهَرْمُونَاتِ تَتَبَاطُ عَمَلِيَّةُ الْأَيْضِ، وَبِالنَّاتِي الْجِسْمُ لَا يُنتِجُ الْحَرَارَةَ الَّتِي يَحْتَاجُهَا

(‘İndəmələ tufrizul-güddətud-dəraqiyyətu ’əl-kəmmiyyətel-münəsibətə minəl-hurmunəti tətəbətə’u ‘aməliyyətul-’əydi və bit-təlil-cismu lə yunticul-ħararatə əlləti yəħtəcuħə)

Qalxanvari vəzi lazımı miqdarda hormon ifraz etmədikdə maddələr mübadiləsi ləngiyir və orqanizm ehtiyac duyduğu istiliyi hasil etmir.

وَتُعَدُّ الدِّرَاسَةُ هَذِهِ الْأَحَدَتِ فِي مَجَالِ الْأَبْحَاثِ، الَّتِي تُشِيرُ إِلَى أَنَّ اسْتِخْدَامَ الْهَاتِفِ الذَّكِيِّ يُمَكِّنُ أَنْ يُعْطَلَ عَمَلِيَّةُ الْأَيْضِ فِي سَاعَاتِ اللَّيْلِ، وَيُسَبِّبُ الْحَرْمَانَ مِنَ النَّوْمِ وَيُؤَثِّرُ فِي ضَبْطِ النَّفْسِ، وَكُلُّ ذَلِكَ يُمَكِّنُ أَنْ يُؤَدِّيَ إِلَى السِّمَنِ.

(Va tu‘addudrasətuḥəzihi ‘əl-‘əhdəsə fi məcəlil-‘əbḥaşi əlləti tuşiru ‘ilə ‘ənnə ‘istixdəməl-hətifiz-zəkiyyi yumkinu ‘ən yu‘atılə ‘aməliyyətəl-‘əyḍi fi sə‘atil-leyli va yusəbbibəl-ḥırmənə minən-naumi va yu‘əssira fi ḍabtın-nəfsi va kullu zəlikə yumkinu ‘ən yu‘əddiyə ‘iləs-simnəti)

Bu, ən son araşdırmalardan olub, smartfondan istifadənin gecələr maddələr mübadiləsinin pozulması, yuxusuzluğunmeydana gəlməsi və soyuqqanlılığı qorumaqda çətinliyin yaranmasına səbəb olacağını ehtimal edir ki, sadalananlar da son nəticədə həddindən artıq kökəlməyə gətirib çıxara bilər.

Türk dilində *bedel*, *abdal*(*aptal*), *budala*, *tebdil*, *tebeddül* sözləri də eyni kökdəndir. *Bedelli*, *bedelli askerlik*, *bedelsiz*, *bilabedel* ifadə və sözləri buradan yaranmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Etimoloji sözlük. İsmet Zeki 2004.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti III
3. Hərbi-tibbi terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2018
4. Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı) İlhan Ayverdi. 2005
5. Турецко-русский словарь, Москва, 1977
6. Русско-туркменский словарь, Москва, 1956
7. Ahmed Vefik Paşa, Lehce-ı Osmani, 1876
8. X.K.Баранов. Большой арабско-русский словарь, Москва 2002, том 2,
9. <https://www3.nhk.or.jp/nhkworld/ar/news/187080/>
10. http://www.alhayat-j.com/ar_page.php?id=3d48f23y64261923Y3d48f23
11. <http://hadfnews.ps/post/46079>
12. <http://thawra.sy/index.php/healthcare/196855-5-4>
13. 2019-07-30 ,الثلاثاء، هاتفك الذكي قد يجمع لك بديناً، <http://alwatan.sy/archives/207124>

D.Rahimzada

The comparative analyses of medical borrowings of Arabic origin in Oghuz languages (1)

(on the basis of such words as “stomach”, “cell”, “fibre”, “substance”)

Summary

One of the ways to enrich the vocabulary of the language is the borrowings. They are available in all languages. Depending on the history of their coming into the language, the borrowings occupy its various layers. They are also to be found to a certain extent in a number of different language styles, such as artistic style, colloquial style, journalistic style, and so on. However, they are used more intensively in a scientific style. Linguistics is no exception in this sense.

Terminology is one of the most common linguistic sections of the borrowings. It is well known that terminological vocabulary covers various fields of science, including arts, literature, economics, law and other fields. Medical terminology occupies one of the most important places here. It has a long history of development. Its composition mainly consists of words taken from Latin, Greek and etc. accordingly.

Another part is related to English. As for the words of Arabic origin, they are also numerous. Some of these borrowings are used as purely medical terms, the others are used both as generic words and as medical terms.

The article explores some of these terms and their meanings in Arabic. The meanings in the Oghuz languages are compared with each other. In addition, the meanings in the Turkic languages are compared to the meanings they express in Arabic.

Keywords: medical terms, Turkic languages, Arabic, comparison.

Д.Рагимзаде

Сравнение медицинских терминов арабского происхождения в огузских языках

Резюме

Одним из способов обогащения языка являются заимствования. Нет языка, в котором нет заимствованных слов. В зависимости от времени перехода слов они размещаются в разные языковые слои данного языка. Заимствования встречаются, также в разных речевых стилях, в той или иной степени. В литературном, публицистическом и др. стилях встречается достаточное количество таких заимствований.

Однако, их употребление в научном стиле является более интенсивным. Языкознание не исключение в этом смысле. Терминология является одним из разделов языкознания, где наиболее часто встречается заимствования. Известно, что терминологическая лексика охватывает такие тематические области как литература, экономика, правоведение и т. д. Медицинская терминология занимает здесь основное место.

Исторический путь медицинских терминов достаточно большой. Хотя большинство из медицинских терминов, это слова латинского и греческого происхождения, арабские заимствования занимают здесь достаточно важное место. Часть этих слов употребляются, как только термины. Другая же часть слов употребляются и как термины, и как обычные слова.

В статье рассматривается часть таких терминов. Дается их значение в арабском языке. Также сравниваются их значения в Огузских языках и сопоставляются их значения в арабском и тюркских языках.

Ключевые слова: медицинские термины, тюркские языки, арабский язык, сравнение.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.07.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 23.11.2019

filologiya elmləri doktoru, Roza Eyvazova tövsiyə etmişdir

ZƏRİFƏ MƏMMƏDOVA
 Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
 ATU
 zarifa@mail.ru

DİLLƏRİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNƏ TƏSİR EDƏN SOSIAL-KULTUROLOJİ AMİLLƏR

Xülasə

Qarşılıqlı fəaliyyət öz- özünə meydana gələ bilməz. Onu məqsədyönlü şəkildə həyata keçirmək lazımdır. Bəşər övladları arasında qarşılıqlı fəaliyyətin əsasını təkcə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair beynəlxalq müqavilələr və sazişlər deyil, həm də müasir dünyada baş verməkdə olan müxtəlif proseslərə dair fundamental biliklər də təşkil etməlidir. Həmin biliklərin ən vacibləri sırasına müasir qloballaşma anlayışını, eləcə də, keçid cəmiyyətlərinin və dövrlərinin xarakterik xüsusiyyətlərini dərk etmək kimi zəruri amilləri şamil etmək olar.

Bunsuz elm və təhsil sahəsinin qloballaşma proseslərinə adaptasiya problemini həll etmək mümkün deyil.

Dilin zənginləşməsi elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır, Tarixi - mədəni inkişafın dildə faktlaşma üsulları meydana çıxır. Ona görə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas mənbə dilin daxili imkanlarıdır.

Məlumdur ki, dillərin leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, materiallardan, vasitələrdən və yollardan istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözləmə hesabına olur. Sözdüzəltmə və onun müxtəlif yollarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırma və alınmalara nəzəri və praktiki qiymət onları daha da dərinlən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır.

Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyat nümunələrində personajların istifadə etdiyi nitq modelləri, bu gün istifadə edilən dildən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Qloballaşma prosesinin labüdlüyünü və bu prosesə integrasiyanın qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşma proseslərinə adaptasiyası dildə onun təmin olunmasını şərtləndirən amillər sırasına daxil olmuşdur. İlk öncə ona görə ki, məhz bu sahələrdə təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də insanın fikirlərinin ifadəsinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da gündəmi zəbt edir.

Açar sözlər: alınmalar, danışiq, meyar, dil, söz

Qloballaşma əksər hallarda dar mənada anlaşılaraq ayrı-ayrı insanlar üçün fərqli anlam ifadə etməkdədir. Bir tərəfdən, əvvəllər qloballaşma termini bir qrup insan tərəfindən yerli mədəni dəyərləri, lokal milli dilləri məhv edəcək, amerikan dəyərlərinin və həyat-tərzinin tətbiqi ilə nəticələnəcək, eləcə də, insanları asılı vəziyyətə salacaq super mənfə qüvvə kimi qəbul edilirdi. Digər tərəfdən isə, qloballaşma dedikdə daha əlverişli həyat standartları, rifah halı və demokratiya vəd edən gələcək başa düşülməkdədir. Əlbəttə ki, bu cür kəskin zidd fikirlərin bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri mövcuddur. Əsas səbəblərdən biri, yəqin ki, qloballaşma anlayışının tamamilə yeni olması və insanlar tərəfindən hələ tam qavranılmamasıdır.

Bundan başqa, qloballaşma məfhumunun hüdudları və dəqiq parametrləri, hələ ki, müəyyən edilməmişdir.

2004-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası 2005- 2014 - cü illəri Etibarlı İnkişaf naminə Təhsil Onilliyi ("Decade of Education for Sustainable Development" – DESD) adlandırmaqla keyfiyyətli təhsili etibarlı gələcəyin əsas parametri elan etmişdir. Onilliyin dəqiq məqsədi bu cür açıqlanmaqdadır: davamlı inkişafa ümumi riayət naminə təhsil və təlimin mərkəzi rolunun artırılması. Beynəlxalq, regional, milli və lokal səviyyələrdə birgə fəaliyyət

yəti səfərbər etmək məqsədilə Təhsil Onilliyi əməkdaşlıq və birgə səylər yolu ilə praktik nəticələri ümumiləşdirərək və onlardan birgə istifadəni əsas məqsəd kimi qarşıya qoymaqladır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin əhəmiyyətinin artırılması barədə məqsədlər arasında, heç şübhəsiz ki, Azərbaycanda dillərə olan marağın durmadan artması da vardır.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra xalqımız dünya xalqları ilə beynəlxalq arenada bərabərhüquqlu əlaqələr yaratmaq imkanı qazandı. Bu əlaqələrin əsasında iqtisadi və siyasi faktorlar dayansa da, tarixi-mədəni amillər də kənarda qalmadı.

Müasir dövr dünyanın qloballaşması ilə səciyyələnir. Texniki tərəqqinin indiki səviyyəsində dünya xalqları bir-birini elmi, ədəbi və mədəni nailiyyətlərindən istifadə edə bilir. Bu da xalqları bir-birinə daha da yaxınlaşdırır. Bu yaxınlaşma və integrasiya prosesində dil amili əsas rol oynayır. Bu tendensiya Azərbaycanda da müşahidə olunur ki, bu da təbii olaraq Azərbaycanın integrasiya kursundan irəli gələn məsələdir. Lakin, təbii ki, bu cür qarşılıqlı fəaliyyət öz-özünə formalaşa bilməz. Onu məqsədyönlü şəkildə həyata keçirmək lazımdır. Bəşər övladları arasında qarşılıqlı fəaliyyətin əsasını təkcə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair beynəlxalq müqavilələr və sazişlər deyil, həm də, müasir dünyada baş verməkdə olan müxtəlif proseslərə dair fundamental biliklər də təşkil etməlidir. Həmin biliklərin ən vacibləri sırasına müasir qloballaşma anlayışını, eləcə də, keçid cəmiyyətlərinin və dövrlərinin xarakterik xüsusiyyətlərini dərk etmək kimi zəruri amilləri şamil etmək olar. Bunsuz elm və təhsil sahəsini qloballaşma proseslərini adaptasiya problemini həll etmək mümkün deyil.

Bəs görəsən, həmin xüsusiyyətlər hansılardır və sürətlə inkişaf etməkdə olan qloballaşma prosesi dilləri hara aparır

Qeyd olunduğu kimi, alınma sözü dildə işlək vəziyyətə gətirmək intralingvistik və ekstralingvistik səbəblərlə bağlıdır. İntralingvistik səbəblərə dildaxili imkanlar daxildir.

Ekstralingvistik səbəblərə siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdəki dil əlaqələri daxildir.

Əvvəl məlum olmayan predmet və hadisələrin adlandırılması zərurəti başqa dildən sözlərinin səbəbinə çevrilir. Lakin qeyd olunan sözlərin dilxarici amillərdən asılı olduğu yalnız bir səbəbdir. Belə səbəblər isə az deyildir.

Ekstralingvistik amillər cərgəsində psixoloji, estetik, evfemistik ifadəyə canatma olduğu kimi, sözlərin prosesində əhəmiyyətli rol oynayan tarixi şərait, dini mənsubluq, ölkənin siyasi vəziyyət kimi şərtlər də az deyildir. Alınmaların dildaxili və dilxarici səbəblərini müəyyənləşdirmək asan olmasa da, bunların təyinatı vacibdir. Sözlərin alınmasının əsas səbəblərindən biri onun ifadə etdiyi hadisə və əşyaları adlandırmaq üçün dilin öz sözlərindən başqa məxsus sözlərdən istifadə etmək olar. Söz yaradıcılığı da bu çatışmazlığı aradan qaldıran yollardan biridir. Lakin digər dilə məxsus elə sözlər vardır ki, onları alan dildə dəyişmək həmin sözlərin adlandırdıqları əşyaların qavranmasına xələl gətirir. Məsələn: funt-sterlinq, pens, lord, ledi, miledi, fut, konstebl, miss, missis və s.

Yuxarıda verilmiş nümunələrdən bəzilərini ifadə etmək üçün dilin lüğət tərkibindəki müəyyən sözlərdən istifadə etmək olar. Məsələn, imic leksemini əksər hallarda obraz sözü ilə əvəz edirik. Çoxmənalı obraz sözü daha böyük məna çalarına malikdir. İmic sözündə isə məna konkret və dəqiqliyi ilə seçilir. Ona görə də müəyyən mövqələrdə obraz əvəzinə imic işlənir. Məhz belə sözlərdən istifadə əksər hallarda variativliyi şərtləndirən amillər sırasına daxil olur.

Qeyd edək ki, reseptor dildə müsbət və ya mənfi konnotasiyanın ifadəsi üçün ekvivalent leksik vahid olmadıqda da sözlərin hadisəsi baş verir. Bu sözlərin fonunda da variativlik şərtlənir. Belə sözlərin, həm də psixoloji amillərlə şərtlənir. Ölkənin iqtisadi vəziyyəti, sosial-kulturoloji amillər və s.

Qloballaşma prosesinin labüdlüyünü və bu prosesə integrasiyanın qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşma proseslərinə adaptasiyası dildə zənginləşmənin təmin olunmasını şərtləndirən amillər sırasına daxil olmuşdur.

İlk öncə ona görə ki, məhz bu sahələrdə təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də, insanın fikirlərinin ifadəsinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da gündəmi zəbt edir. Bu baxımdan, müxtəlif dünya ölkələrinin elm və təhsil sahəsində qarşılıqlı və səmərəli əməkdaşlığı, dildə sözü gedən termini labüdləşdirmişdir.

Qloballaşma barədə danışarkən qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşmanın əsas məğzi də məhz bundan ibarətdir ki, hər kəs bütün dünyanın vətəndaşı olmalıdır.

Beləliklə, dilçilikdə araşdırmalar bu gün də davam edir. Dil laylarının yeni, növbəti təzahürləri üzə çıxır. Bu da öz növbəsində yeni -yeni dil faktlarının araşdırılmasında cəhdləri israrlı edir[1,45].

Qohum dillər olan türk dillərinin semantik sistemində baş verən diferensiallaşmanın tarixini müəyyənləşdirmək üçün geniş tədqiqlərə ehtiyac vardır.

XXI əsr dünya sosial, iqtisadi və demoqrafik keçid proseslərinin müxtəlif mərhələlərində qərar tutur.

Hal-hazırda istər iqtisadi, istərsə də siyasi cəhətdən dünya daha sürətlə dəyişməkdədir. Belə ki, mövcud qlobal iqtisadiyyat həm rəqabət, həm də qarşılıqlı asılıqla müşayiət olunur. Bu isə dünyanın əksər guşələrində müasir kommunikasiya vasitələri və istehsal texnologiyalarına olan tələbatın artması ilə nəticələnmişdir. Bu cəhətdən dünya dilləri arasında ingilis dilinin rolu məsələsi də aktuallığını nəinki itirmir, əksinə daha da qlobal şəkil alır. Heç kim şübhə etmir ki, ingilis dili dünyanın standart kommunikasiya vasitəsi olmaqda davam edir və onun qlobal populyarlığı durmadan artır. Bəs görəsən, mövcud dünya qlobal iqtisadiyyatının dil ilə nə əlaqəsi var? Bu suala birmənalı şəkildə cavab vermək mümkün olmasa da, bir mühüm faktı mütləq qeyd etmək lazımdır.

Hökumətlərin, sənaye müəssisələrinin, eləcə də, milli və beynəlxalq korporasiyaların texniki inkişafı ilə bağlı rəqabət tələbləri həmin inkişafın dilini anlamağı tələb edir.

Hər bir dilin lüğət tərkibi, fonetik və qrammatik quruluşu qədim dövrdən başlayaraq bu günə qədər uzun tarixi yol keçmişdir. Eyni zamanda inkişafın müxtəlif mərhələlərində təkmilləşmiş, cilalanmış və bölünməz olmuşdur[3, 80].

Dil sistemi ilə bağlı müqayisələr göstərir ki, fonetik, leksik və qrammatik quruluşda baş verən dəyişmələrin səviyyəsi bir-birindən fərqlənir. Məsələn, fonetik və qrammatik quruluş nisbətən, leksik quruluş daha çox dəyişir. Ona görə də lüğət tərkibində baş vermiş dəyişmə, çarpazlaşma, müxtəlif dillərlə genetik-kontakt əlaqələri leksik quruluşda tez bir zamanda üzə çıxır. Bizə belə gəlir ki, dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi bütövlükdə saf olsun.

Dilin lüğət tərkibinin tam şəkildə saf olmaması səbəblərindən ən başlıcası budur ki, hər bir xalq, millət digərləri ilə ərazi cəhətdən qonşuluq münasibətində yaşayır. Bu münasibət zamanı, təbii olaraq, dillərin əlaqəsi, çarpazlaşması baş verir. Həm də təbii olaraq, əlaqələrin tarixi də dillərin ən qədim, qədim, orta, yeni, ən yeni dövrləri səviyyəsində üzə çıxır. Bəzən əlaqələrin tarixi o qədər qədimlərə gedib çıxır ki, səbəbdən-nəticəyə, sadədən mürəkkəbə olan yolu, yaxud da bunun əksini tapmaq, görmək çox çətin olur. Belə demək mümkünsə, ən qədim dövrlərə aid dil əlaqələrinin səbəbini, dəqiq tarixini açmaq üçün yazılı mənbələr də bir çox zaman az qala rolunu itirir. Məhz onda müəyyən suallar, problemlər yaranır. Onların cavabı da bəzən qeyri-müəyyənliyə, aydın olmayan mücərrəd bir təhlilə, izaha söykənmiş olur.

Dillər arasında olan tarixi əlaqələr dil faktı vasitəsilə təsdiqlənir. Lakin ən qədim dövrlərdə dil əlaqələrini törədən, mənbə, başlanğıc, səbəb və s. kimi hallar çox vaxt qeyri-müəyyənliyə yaxınlaşır.

Mədəniyyətlərarası əlaqələrin irəliləməsi nəticəsində dilə keçən sözlər eyni zamanda variativ söz və ifadələri də bərabərində gətirir. Bu zaman dildə rəngarənglik, kolorit formalaşmağa başlayır ki, dil bunları asanlıqla qəbul edir. Əksər hallarda bu özünü danışmaq aktında daha çox nəzərə çarpır. Bu zaman intonativ çalarlar ön plana keçir.

İntonasiya kommunikativ səriştə kimi ünsiyyət prosesində bir dəyər kəsb edir. Danışiq aktında intonasiyanın dəyəri onun komponentlərinin əlaqəli birliyində və funksiyalarında təzahür edir, aktuallaşır.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, intonasiyanın izahına və funksiyalarına müxtəlif yanaşmalar vardır. Bu da onunla izah olunur ki, mədəniyyətlərarası əlaqələrin formalaşması səs çalarlarının dəyişməsində də təsirə malikdir.

Dilə keçən sözün intonativ xarakteri diqqəti sanki bir daha öz üzərinə qaytarır, onu daha da diqqətdə saxlamağı tələb edir. Burada nitq taktlarını da qeyd etmək lazımdır. Belə ki, onlar kəskin intonativ konturlar vasitəsilə seçilir. Burada ikinci dəfə remanın üzərinə qayıtmaq aktual üzlənmə baxımından maraq doğurur. Lakin bu zaman ritmik-melodik ahəng bu cür konstruksiyalar vasitəsilə başqalaşır.

Mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafı özü ilə həmin ölkənin tarixini, mədəniyyətini, coğrafiyasını və s. də öyrənməyə sövq edir.

Göründüyü kimi, mədəniyyət daha yüksək pillədə qərarlaşır. Buradan belə aydın olur ki, bir millətin mədəniyyəti ilə tanış olmaq özü ilə onun dilini və o dilə məxsus xüsusiyyətləri də gətirir.

Ədəbiyyat

Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. М. 1990. 500 с.

Каменецкайте Н.Л.Синонимы в английской фразеологии. Издательство «Международные отношения». Москва : 1971, 367 с.

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 233 s.

Z.Mammadova

Socio- cultural factors that influence for riching languages Summary

The article deals with the socio- cultural factors that influence for riching Azerbaijani and English languages . In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in methodology. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. Moreover, each text is unique in regard of the structure of the text, its genre, vocabulary, and language. Several factors influence a reader's interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font. Reading is thinking cued by written language. Effective readers locate the basic information from the text. Literal comprehension is needed when reading fiction as well as when reading nonfiction. In fiction, a reader has to identify the

characters and follow the events of the story. In non-fiction, a reader needs to comprehend the topic, learn new facts related to it, and be able to find and remember important information. However, mature comprehension includes generalisation beyond the characters and the events of the story to the people and the events in real life. Expository texts are generally more demanding to comprehend because they contain many different structures and they more often involve unfamiliar content .

Key words: borrowings, speaking, criteria, language, word

3. Мамедова

Социально-культурные факторы для обогащения языках
Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы социально-культурные факторы для обогащения Азербайджанских и английских языков. Азербайджан обрел статус независимого государства, и его всесторонние связи развиваются и укрепляются. Сегодня в нашей стране существует настоятельная потребность в изучении иностранных языков. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально в нашей ситуации, так как владение языком сегодня является одним из необходимых условий для профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению английским языком как средством общения. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами.

Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. Соответственно, в процессе обучения необходимо использовать реальные тексты и истории из реальной жизни, а не созданные писателями и зачастую не имеющие ничего общего с реальной действительностью и реальными условиями использования языка рассказы. Обучаемые хотят слышать и читать о реально существующих людях, использующих в процессе общения реальный язык. Так, совершенно очевидно, что именно этот путь является наиболее оптимальным и целесообразным способом изучения языков в условиях .

Ключевые слова: заимствование, разговор , критерия, язык , слова

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 11.11.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məfkurə Hüseynova tövsiyə etmişdir

MƏTANƏT XUDİYEVA

Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Hüseyn Cavid prospekti Landau küç

E-mail: metanet-xudiyeva@mail.ru

AKADEMİK MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROV ROMANTİZMİN LİŊQVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Xülasə

Məqalədə akad. Məmməd Cəfər Cəfərovun Azərbaycan ədəbiyyatındakı romantizm cərəyanı ilə bağlı tədqiqatlarından, ədəbi-nəzəri fikir tarixindən, ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlı araşdırmalarından ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafındakı mühüm rolundan söhbət açılır.

Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının elmi-nəzəri konsepsiyasının yaradılmasının banisidir. O, romantizmi ilk dəfə hərtərəfli tədqiq etmiş alimdir.

Akad. Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyi, ədəbi tənqid, ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbi əlaqələr istiqamətləri ilə yanaşı, dilçilik, sənətşünaslıq, folklorşünaslıq, estetika kimi sahələrdə də professional elmi söz demək istedadına malik olmuşdur. Akademikin dilçiliyə dair elmi fikirləri, dil haqqındakı elmi qənaətləri nəinki dilçi alimlərin əsərlərindəki müddəalardan geri qalmır, bir çox cəhətdən daha da irəli getmişdir. Milli romantizm ədəbiyyatının görkəmli yaradıcılarından olan Hüseyn Cavidə həsr olunmuş sanballı monoqrafiyası Azərbaycan cavidşünaslığının möhkəm elmi bünövrəsidir. Dahi şair-dramaturq Hüseyn Cavid Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatında bir filosof, yenilikçi şair, mütəfəkkir romantik kimi təqdim edilir. Tədqiqatçının fikrincə, romantik sənətin və fəlsəfi-müdrək şeirin ustad yaradıcısı Hüseyn Cavid bədii fikir xəzinəmizə yeni mərhələ kimi daxil olur. Onun yaradıcılıq diapazonu olduqca geniş olduğundan yaradıcılığının janr və üslub sferası da əhatəlidir.

Bir dilçi alim kimi o, “Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında”, “Dil və müasirlik” adlı məqalələrində dilçilik elminin ən aktual məsələlərindən bəhs etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında poeziyanın inkişafı, poetika məsələləri Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi-nəzəri görüşlərində geniş yer tutur. Azərbaycan şeirşünaslığının inkişafı sahəsində Məmməd Cəfər Cəfərov yeni mərhələ yaratmışdır. Heç tərəddüd etmədən demək olar ki, Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan şeirşünaslığının əsas yaradıcılarından biridir.

Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cəbhəsinə, mollanəsrəddinçi şairlərə həsr etdiyi tədqiqatlarında o, romantik və tənqidi realist şeirin estetikası və poetikasına dair kifayət qədər qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbiyyatda sənətkarlıq məsələləri üzərində ardıcıl dayanmış, bədii dildə, ədəbi mətnə obrazlı ifadənin imkanlarını açmağa hər zaman xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bu mənada Məmməd Cəfər müəllimin əsərlərində dil və ədəbiyyatın qovuşduğu linqvopoetik təhlil çox qabarıq görünür. Romantizmə aid məşhur monoqrafiyasında Azərbaycan romantizminin “ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri” ilə bərabər rəngarəngliyi, sənətkarların “fərdi üslubları, sənətləri, zövqləri, tematikaları, hətta fəlsəfi-estetik görüşləri” etibarilə müəyyən məsələlərdə fərqləndiyi nəzərə alınmışdır. Akad. Məmməd Cəfər Cəfərovun dilçilik görüşləri və onun romantizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri haqqında fikirlərinə dair yuxarıdakı yığcam xülasədən belə nəticəyə gəlmək olur ki, böyük alimin əsərləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Açar sözlər: romantizm cərəyanı, poetika, dilçilik, tədqiqatlar, dil-üslub xüsusiyyətləri

Məmməd Cəfər Cəfərovun Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanı, ədəbi-nəzəri fikir tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlı araşdırmaları ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Xüsusən, onun “Füzuli düşünür” (1959), “Hüseyn Cavid” (1960, 1982), “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” (1963) monoqrafiyaları elmi-nəzəri fikrimizin fundamental nümunələrindəndir və bu tədqiqatların hər birində o, məqamındaca ədəbiyyatımızın zəngin janr sistemindən söhbət açmışdır.

Məmməd Cəfər Cəfərovun “Klassik romantizm ənənələrinə münasibətimiz”, “Həyatda və ədəbiyyatda romantika”, “Cavid yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri”, “Səni kim unudar” (Məhəmməd Hadi) və s. bu qəbildən əsərlərində Azərbaycan romantizminin yüksək bədii-estetik prinsipləri tədqiq edilib ümumiləşdirilmişdir. Bütün bunlara görə, Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq dediyi kimi: “Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan romantizmsünaslığının banisidir. Azərbaycan romantizmsünaslıq elm məktəbi Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov tərəfindən yaradılmışdır” (1, s.13).

Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “*Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində xüsusi elmi məktəb yaratmış görkəmli elm xadimidir.* O, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının elmi-nəzəri konsepsiyasının yaradılmasının banisidir. Milli romantizm ədəbiyyatının görkəmli yaradıcılarından olan Hüseyn Cavidə həsr olunmuş sanballı monoqrafiyası Azərbaycan cavidşünaslığının möhkəm elmi bünövrəsidir.

Məhəmməd Hadidən bəhs edən araşdırması bu böyük şairin sənət dünyasının pasportuna çevrilmişdir. Əsasən realist sənətkar kimi qəbul olunan Cəfər Cabbarlı sənətindəki romantikaya dair dərin elmi mülahizələri milli romantizm nəzəriyyəsini daha da zənginləşdirmişdir. Bütün bunların əsasında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində romantizmsünaslıq elmi məktəbi yaranmışdır. Azərbaycanda romantizm elmi cərəyanının problemlərinə, poetika və estetikasına, habelə romantiklərin həyatı və yaradıcılığına həsr edilmiş tədqiqatlar həmin romantizmsünaslıq məktəbindən doğulmuşdur” (2). Bu dəyərli fikirdən də, göründüyü kimi, akademik Məmməd Cəfərə görkəmli nəzəriyyəçi nüfuzu qazandıran, onu ədəbi-nəzəri fikir tariximizə nəzəriyyəçi kimi daxil edən füzuluşünas və romantizmsünas olmasıdır. Bu iki “şünaslıq” arasında daxili bir əlaqə var. O, romantika və romantizm arasındakı münasibətləri aydınlaşdıraraq yazırdı: “Romantik keyfiyyət, romantik üslub, romantik mənəvi yalnız romantizmə aid olmayıb, ümumiyyətlə bədii yaradıcılığa xas olan ümumi estetik bir keyfiyyətdir; bədii yaradıcılığın təbiətinə aid olan ümumi xüsusiyyətlərdən biridir; daha dəqiq desək, bədii yaradıcılığın əsrlər boyu sınaqdan keçmiş imkanlarından biridir (3).

Akad. Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyi, ədəbi tənqid, ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbi əlaqələr istiqamətləri ilə yanaşı, dilçilik, sənətsünaslıq, folklorşünaslıq, estetika kimi sahələrdə də professional elmi söz demək istedadına malik olmuşdur. Bir dilçi alim kimi o, “Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında”, “Dil və müasirlik” adlı məqalələrində dilçilik elminin ən aktual məsələlərindən bəhs etmişdir. Akademikin dilçiliyə dair elmi fikirləri, dil haqqındakı elmi qənaətləri nəinki dilçi alimlərin əsərlərindəki müddəalardan geri qalmır, bir çox cəhətdən daha da irəli getmişdir. Məsələn, Məmməd Cəfər Cəfərovun aşağıdakı mülahizələri peşəkar dilçi alimlərin mülahizələri kimi sələm: “Dilin fonetik cəhətdən formalaşdırılmasında mühüm amillərdən biri olan tələffüz qaydalarına yazıda və şifahi nitqdə əməl etmək, başqa sözlə, ədəbi dildə sabitləşmiş, ümumişlək sözlər halına düşməmiş ləhcə, şivə, dialekt təsirindən uzaqlaşmaq xalq tərəfindən müdafiə və tələffüz edilən tələffüz normaları halını almışdır. Bunun nəticəsində də müasir ədəbi dilin yazılı qolu ilə şifahi qolu arasında orfoqrafiya ilə orfoepiya arasında yaxınlıq artmışdır” (4, s.74).

Azərbaycan ədəbiyyatında poeziyanın inkişafı, poetika məsələləri Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi-nəzəri görüşlərində geniş yer tutur. Heç tərəddüd etmədən demək olar ki, Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan şeirşünaslığının əsas yaradıcılarından biridir. Xətib Təbrizinin şeir risaləsi haqqında və XIX əsrdə Mirzə Fətəli Axundzadənin “Nəzm və nəsr” məqaləsi ilə başlanan Azərbaycan şeirşünaslığının inkişafı sahəsində Məmməd Cəfər Cəfərov yeni mərhələ yaratmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cəbhəsinə, molla-nəsrəddinçi şairlərə həsr etdiyi tədqiqatlarında o, romantik və tənqidi realist şeirin estetikası və poetikasına dair kifayət qədər qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür.

Akad. İsa Həbibbəyli yazır: “Məmməd Cəfər Cəfərovun şeirşünaslıq görüşləri, onun “Şeirimizin dili və vəznü” adlı tədqiqatı müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının şeirşünaslıq konsepsiyası kimi qiymətləndirilməyə layiqdir” (5, s.32).

Məmməd Cəfər müəllim göstərirdi ki, “Şeir dilinin xüsusiyyətlərini hər şeydən əvvəl onun məzmununda və canlı xalq danışığı dilinin təbiətində, grammatik quruluşunda, dilin fonetik xüsusiyyətlərində, ritmində, melodiylarında axtarmaq lazımdır” (6, s.153).

Başqa bir yerdə o, vəzn haqqında öz mülahizələrini irəli sürürdü: “Şeir vəznləri hər şeydən əvvəl milli dilin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq yaranır. Belə olduğu halda dilin təbiətinə uyğun gə-

lən hər hansı bir vəzndən, hər hansı bir xalqın şeir vəznində işlənirsə, işlənsin, istifadə etməyi qadağan etmək olmaz. Bu, təəssübkeşlik və milli məhdudiyyət əlaməti ola bilər” (6, s.180).

Klassik Azərbaycan ərüz vəznini Məmməd Cəfər Cəfərov aşağıdakı kimi qiymətləndirmişdir: “Bizim ərüz və onun müxtəlif bəhləri təmiz ərəb və ya fars ərüzü sayıla bilməz. Azərbaycan dilinin təsiri altında ərüz bizim şeirimizdə özünə məxsus keyfiyyətdə və məhz Azərbaycan ərüzü kimi meydana çıxmışdır” (6, s.206).

Məmməd Cəfər müəllimin “Azərbaycan şeirində sənətkarlıq: ənənə və novatorluq” məqaləsi şəirdə bu problemi nəzəri səviyyədə qoyan və həll edən bir nümunədir.

Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbiyyatda sənətkarlıq məsələləri üzərində ardıcıl dayanmış, bədii dildə, ədəbi mətndə obrazlı ifadənin imkanlarını açmağa hər zaman xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bu mənada Məmməd Cəfər müəllimin əsərlərində dil və ədəbiyyatın qovuşduğu linqvopoetik təhlil çox qabarıq görünür. Onun birbaşa linqvopoetikaya aid tədqiqatı kimi diqqəti daha çox cəlb edən əsəri “Şeirimizin dili və vəznə haqqında” adlı irihəcmli məqələsidir. Burada müəllif araşdırmaya cəlb etdiyi problemi dil və ədəbiyyat kontekstində, tarixi aspektdə tədqiq etmiş və ciddi elmi müddəalar irəli sürmüşdür.

Prof. Tahirə Məmməd haqlı olaraq göstərir ki, “Məmməd Cəfər müəllimin “Şeirimizin dili və vəznə haqqında” məqaləsi dilin və vəznin incəliklərini, tarixini nəzərə almaqla klassik vəzn nəzəriyyələrini müasir dövrdə daha da inkişaf etdirib zənginləşdirmiş, yeni tədqiqatlara başlanğıc vermiş, özündən sonrakı araşdırmalar üçün elmi baza rolunu oynamışdır” (7, s.101).

Böyük ədəbiyyatşünas, nəzəriyyəçi və tənqidçi akad. Məmməd Cəfər Cəfərov romantizmi ilk dəfə hərtərəfli tədqiq etmiş alimdir. O, özünün “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” monoqrafiyasında yazırdı: “1905-1917-ci illər Azərbaycan romantizminin ümumi səviyyəvi xüsusiyyətləri olmuşdur ki, eyni xarakterik keyfiyyətlər ayrı-ayrı yazıçıların yaradıcılığında bu və ya başqa şəkildə özünü göstərmişdir. Bu, eyni zamanda o deməkdir ki, romantizmin ümumi səciyyəvi xüsusiyyətlərindən də danışa bilərik” (8, s.9).

Məmməd Cəfər müəllim romantizmin səciyyəvi linqvopoetik xüsusiyyətlərindən, dil-üslub məsələlərindən də geniş bəhs etmişdir.

Akad. Məmməd Cəfər Cəfərov göstərirdi ki, Hüseyn Cavidin dil-üslub xüsusiyyətlərini düzgün müəyyənləşdirmək üçün hər şeydən əvvəl nəzərdə tutmaq lazımdır ki, onun, eləcə də Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq kimi romantiklərin yaradıcılığa başladığı dövrdə, XX əsrin əvvəllərində, ümumiyyətlə, Azərbaycan şeirində, istər realist, istərsə romantik şeirdə bədii forma, xüsusən, bədii dil, üslub sahəsində yeni axtarışlar dövrü idi (8, s.237).

Akad. Məmməd Cəfər Cəfərov XX əsrin maarifpərvər ziyalı, görkəmli Azərbaycan şairi və gözəl tərcüməçisi Abbas Səhhət haqqında ayrıca məqalə yazmasa da, onun ayrı-ayrı əsərləri haqqında öz sözünü demişdir. Məsələn, o yazır ki, A.Səhhət şeirlərini, əsasən, klassik üslubda yazsa da, poeziya dilinin və üslubunun sadələşməsinə çox diqqət etmiş və özünün bir sıra əsərlərində məqsədinə nail olmuşdur. Məmməd Cəfər müəllim bu mənada şairin “Əhmədin qeyrəti”, “Şair, şeir pərisi və şəhərli” əsərlərinin adını çəkir. Məmməd Cəfər Cəfərovun Abbas Səhhətin Azərbaycan dilindən əlavə bir sıra başqa dilləri bilməsi ilə əlaqədar olaraq belə bir qeydi var: “Səhhət fars, ərəb dillərindən başqa, fransız dilini də yaxşı bilirdi. Az sonra o, rus dilini öyrəndiyindən rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatı ilə də tanış olur”. Həm də sadəcə tanış olmur, bu ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrinin əsərlərini öz ana dilinə tərcümə edir. “Abbas Səhhət iyirmi beşdən yuxarı rus yazıçısının – Puşkin, Lermontov, Koltsov, Ostrovski, Mixaylov, Tolstoy, Çexov, Qorki və başqalarının əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdi”. Bu tərcümələr elə-belə tərcümə xatirinə deyildi. Burada da şairin işıqlı, mütərəqqi məqsədi var idi (8, s.46).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Məmməd Cəfər müəllim haqqında danışdığı şəxsiyyətlərin müxtəlif dilləri bilməsi məsələsini, bir qayda olaraq, yada salır, bunun xeyrini, onların fəaliyyətindəki rolunu da göstərirdi.

Prof. Yusif Seyidov “Məmməd Cəfər Cəfərov” adlı tədqiqatında göstərirdi ki, XX əsr Azərbaycan romantizminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd Hadi öz xalqının, vətənin şöləsində isinən mütəfəkkir şair idi. Bu vətənpərvər şairin dilə baxışı maarifçi-realist və inqilabi-demokratik yazıçılarımızın dil haqqındakı baxışlarından fərqləndiyi kimi, şairin şeir dili də çətin-

liyə görə həmin yazıçıların dilindən fərqlənirdi. Məhəmməd Hadi klassik şeir üslubunu müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq yeniləşdirməyə can atsa da, həmin üslubda yazırdı və onun şeirlərinin dili fars, ərəb söz və tərkibləri ilə dolu idi. Məmməd Cəfər Cəfərov əsas səbəbi Əli bəy Hüseynzadənin və “Füyuzat” təsirində görürdü (9, s.454). Bu baxımdan Məmməd Cəfər Cəfərov Əli bəy Hüseynzadəni nəzərdə tutaraq yazırdı: “Onun bir neçə illik “dil siyasəti” onunla ideya əlaqəsi olmayan bəzi gənc yazıçılara, müvəqqəti də olsa, mənfi təsir göstərirdi. Bunun nəticəsi idi ki, bəzi ziddiyyətlərinə baxmayaraq, zamanəsinin mütərəqqi şairlərindən biri olan Məhəmməd Hadinin, xüsusən, “Füyuzat”da nəşr etdirdiyi şeirlərinin dili həddindən çox işlənən ərəb, fars sözləri, tərkibləri ilə son dərəcə ağırlaşmışdı” (8, s.124).

Bütün bunlarla bərabər, oxucu bilir ki, Məhəmməd Hadinin ədəbi dil, şeir-sənət dili haqqındakı düşüncələri, ərəb, fars söz və tərkibləri ilə dolu çətin dili onun vətən, xalq, insanlar haqqında aydın düşüncələrinə mane olmamış, o, böyük vətənpərvər şair kimi yaşayıb-yaratmışdır. Ona görə də Məmməd Cəfər müəllim qeyd edir ki, Məhəmməd Hadi çətin klassik üslubda yazsa da, öz dünyagörüşünə, ictimai-fəlsəfi baxışlarına görə bir sıra şairlərdən, hətta sadə və anlaşıqlı üslubda yazan bir sıra şairlərdən proqressiv şair idi və millətini sevən bu şairin “Hər sözü bir ox olub, yalnız öz mənfəətini güdən yalançı “millət xadimlərinin” gözüne batırdı”.

Akad. İsa Həbibbəyli yazır: “Ümumiyyətlə, “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” monoqrafiyası ölkəmizdə romantizm estetikasının elmi-nəzəri prinsiplərinə həsr olunmuş ən sanballı elmi əsərdir. Bu möhtəşəm elmi əsərdə milli romantizmin estetikası ilə poetikası vəhdətdə öyrənilib, əsaslı şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Azərbaycan romantizminin tipologiyası və tarixi müqəddəratı məsələsi həmin əsərdə özünün dərin nəzəri həllini tapmışdır... Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” monoqrafiyası ölkəmizdə milli romantizm nəzəriyyəsinin nizamnaməsidir” (5, s.16-17).

Məmməd Cəfər Cəfərovun “Klassik romantizm ənənələrinə münasibətimiz”, “Həyatda və ədəbiyyatda romantika”, “Cavid yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri”, Məhəmməd Hadidən bəhs edən “Səni kim unudar” və s. əsərlərində Azərbaycan romantizminin yüksək bədii-estetik prinsipləri tədqiq edilib ümumiləşdirilmişdir. Bütün bunlara görə haqlı olaraq deyildiyi kimi, “akademik Məmməd Cəfər Cəfərov romantizmi “ilk dəfə... nəzəri səpkidə... şərh edən” (10, s.504), Azərbaycan romantizmi elminin bünövrəsini qoyan” (11, s.27) alim kimi qiymətləndirilir.

Romantizmə aid məşhur monoqrafiyasında Azərbaycan romantizminin “ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri” ilə bərabər rəngarəngliyi, sənətkarların “fərdi üslubları, sənətləri, zövqləri, tematikaları, hətta fəlsəfi-estetik görüşləri” etibarilə müəyyən məsələlərdə fərqləndiyi nəzərə alınmışdır.

O göstərirdi ki, “bu cərəyanın spesifikasiyasını təşkil edən və tamamlayan bir keyfiyyət də onun üslubu, məhz romantik üslubu idi” (8, s.15). Məmməd Cəfər Cəfərov həmin problemə iki istiqamətdə aydınlıq gətirirdi: cərəyanın üslubu və fərdi üslub.

Böyük alim “dövrün metod, üslub baxımından dinamik səciyyəsinə nəzərə alaraq bəzi müəlliflərin – C.Cabbarlı, A.Şaiq, A.Səhhət yaradıcılığında realizm-romantizm keçidləri üzərində də dayanır; romantik kimi yaradıcılığa başlayanların realist əsərlərində də romantizmin izlərinin, elementlərinin davamlı təzahüründən bəhs edir. Bu problemi daha geniş aspektdə “Cəfər Cabbarlının romantikası”nda araşdırır” (5, s.74).

Məmməd Cəfər müəllim “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” adlı monoqrafiyasında yazırdı: “Romantiklər ədəbiyyatın təsir gücünə inanır, ona cəmiyyətə çox faydalı olan, əxlaq və şüurların tərbiyəsi üçün ən əlverişli bir vasitə kimi baxırdılar. Hüseyn Cavid ədəbiyyatdan böyük fikirlər, ciddilik, mətinlik tələb edirdi” (12, s.57) Hüseyn Cavidin ilk dramlarında “Ana”, “Maral” həm dövrün, həm də millətin əhvali-ruhiyyəsini görmək mümkündür. “Şeyx Sənan”da “əsrin əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl, müasir məfkurə mübarizələrinin mühüm bir cəhəti ilə məhz dini təəssübkeşliyə qarşı mübarizə ideyaları ilə səsleşməsində idi” (13, s.100).

Hüseyn Cavid bəzən son dərəcə sadə dildə, bəzən də əksinə, həddindən ziyadə qəliz dildə şeirlər yazdığı kimi, ilk dramlarında da tipləri gah sadə danışiq dilində, gah da çətin, dəbdəbəli bir dildə danışdırırdı. Bu səbəbə görədir ki, “Ana”da hətta eyni bir tipin danışığına dil, üslub ziddiyyəti, fərqi aydın nəzərə çarpırdı. Məsələn, dramın qəhrəmanı qoca Səlmanın danışığına olduğu kimi. Əsərin əvvəllərində oğlu haqqında şad xəbər eşidən ana öz sevincini çox sadə, təbii, yaşma, mənəviyyə-

tına uyğun dildə ifadə edir. Dramın axırlarında isə Səlmə tamamilə başqa bir dildə, başqa ruhda danışır.

Məmməd Cəfər Cəfərov hər iki hala aid nümunələr verir. Bu ikiliyə baxmayaraq, yuxarıda deyildiyi kimi, Hüseyn Cavidin dili 1910-cu ildən yeni keyfiyyət qazanır ki, bu keyfiyyətin əsas əlamətlərindən biri və birincisi sadələşmək meyli idi. Bu sadələşmək isə daha çox milliləşmək əsasında meydana gəlib davam edirdi. Çətin ərəb, fars söz və tərkiblərinin milli sözlərlə əvəz edilməsi meyli və istəyi Hüseyn Cavidə o qədər qüvvətlənir ki, o, Azərbaycan dilinin bütün tarixi potensialını hərəkətə gətirməyə çalışır, bu mənada ən yaxın qohum dillərə də arxalanmalı olur. Bu isə həmin dövr Azərbaycan ədəbi dilinin vəziyyətinə bəzən uyğun görünmürdü. Bununla əlaqədar olaraq Məmməd Cəfər Cəfərov yazır: “Əgər Cavidin 1910-cu ilə qədər klassik şeir üslubunda yazdığı şeirlərin dilini ağırlaşdıran fars, ərəb tərkiblərinin çoxluğu isə, 1910-cu ildən sonra yazılan əsərlərinin dilində başlıca nöqsan canlı dildə artıq unudulmuş, yaxud nadir hallarda rast gəlinən, yəni dialektlərdə təsadüf edilən qismən fel, qismən də say, əvəzlilik və zərf kateqoriyalarından olan “çırpınıyor”, “yüksəliyor”, “işdə”, “nərayə”, “nasıl”, “dersən”, “der ki”, “sakm”, “həp”, “kəndi”, “bəni” kimi sözlərin işlədilməsi idi. Məlumdur ki, bu sözlər daha geniş ölçüdə klassik Azərbaycan şeirində vaxtilə işlədilmişdir. Xətəinin, Nəsiminin, Füzulinin əsərlərində bu sözlərə təsadüf edirik. Lakin Hüseyn Cavid sözləri sadəcə arxaik sözlər kimi işlətmirdi. Bu, Osmanlı ədəbi dili təsirindən irəli gəlirdi. Hüseyn Cavid səhv olaraq belə hesab edirdi ki, türk-osmanlı ədəbi və canlı dilində yaşadığı kimi, Azərbaycan ədəbi dilində bu kateqoriyaların mühüm şəkillərini saxlamaq, yaratmaq lazımdır. Müasir Azərbaycan dilinin inkişaf prosesi isə bu senzura əleyhinə idi. Bu səhvini şair çox sonralar dərk etməyə başladı” (8, s.248). Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov təsdiq edirdi ki, “Cavidin özünəməxsus olan püxtələşmiş tam original şeir dili və üslub xüsusiyyətləri “Şeyx Sənan” faciəsi ilə başlanır... “Şeyx Sənan” müəllifin yaradıcılığında sənətkarlıqla yaradılan birinci mənzum dram idi. Bu faciə həqiqi şeir dilində, son dərəcə zəngin, emosional, ifadəli bir dildə yazılmışdı. Burada frazeologiya, cümlə quruluşlarında sərrastlıq, möhkəm məntiqi əlaqə, axıcılıq, sözə qənaət, yığcamlıq, üslubdan qüvvət, kəskinlik və aydınlıq xüsusilə diqqəti cəlb edirdi” (8, s.249). “Şeyx Sənan” faciəsinin dili göstərirdi ki, fars, ərəb tərkiblərindən uzaqlaşmaq səyi ilk addımlar şəklində olsa da, Hüseyn Cavidə çox əvvəllər başlamışdır.

Dahi şair-dramaturq Hüseyn Cavid Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatında bir filosof, yenilikçi şair, mütəfəkkir romantik kimi təqdim edilir. Tədqiqatçının fikrincə, romantik sənətin və fəlsəfi-müdrək şeirin ustad yaradıcısı Hüseyn Cavid bədii fikir xəzinəmizə yeni mərhələ kimi daxil olur. Onun yaradıcılıq diapazonu olduqca geniş olduğundan yaradıcılığının janr və üslub sferası da əhatəlidir.

Məmməd Cəfər Cəfərovun “Klassik romantizm ənənələrinə münasibətimiz”, “Həyatda və ədəbiyyatda romantika”, “Cavid yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri”, “Səni kim unudar” (Məhəmməd Hadi) və s. bu qəbildən əsərlərində Azərbaycan romantizminin yüksək bədii-estetik prinsipləri tədqiq edilib ümumiləşdirilmişdir.

Beləliklə, akad. Məmməd Cəfər Cəfərovun dilçilik görüşləri və onun romantizmin linqvopoetik xüsusiyyətləri haqqında fikirlərinə dair təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, böyük alimin əsərləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: taleyi və sənəti. Tərtib edən akademik İsa Həbibbəyli. Bakı, “Elm və təhsil”, 2009
2. Akademik İsa Həbibbəyli: "Elmi idrakla poetik qavrayışın qovşağında", “525-ci qəzet”, Mart 19, 2018.
3. İsa Həbibbəylinin çıxışı. AZƏRTAC. 09.05.2015 [12:35], [https:// azertag.az/](https://azertag.az/)
4. Məmməd Cəfər. Həmişə bizimlə. Bakı, “Yazıçı”, 1980.
5. İsa Həbibbəyli. Böyük ədəbiyyatşünaslığın ünvanı: akademik Məmməd Cəfər Cəfərov (s. 5-53). “Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: ədəbiyyat nəzəriyyəçisi” kitabında. Elmi redaktor

- və ön sözün müəllifi: akad. İsa Həbibbəyli. Tərtibçi və çapa hazırlayan: prof. Tahirə Məmməd. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019.
6. Məmməd Cəfər Cəfərov. Füzuli düşünür. Bakı, “Uşaqgəncnəşr”, 1959.
 7. Tahirə Məmməd. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun yaradıcılığında klassik irs, romantizm və linqvopoetika problemləri (s. 54-101). “Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: ədəbiyyat nəzəriyyəçisi” kitabında. Elmi redaktor və ön sözün müəllifi: akad. İsa Həbibbəyli. Tərtibçi və çapa hazırlayan: prof. Tahirə Məmməd. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019.
 8. Məmməd Cəfər. “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” (s.5-134). “Cavid yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri” (s.174-262). Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı, “Çinar-Çap”, 2003.
 9. Yusif Seyidov. Məmməd Cəfər Cəfərov. Əsərləri. On beş cildə, VI c., s.330-561. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007.
 10. Yaşar Qarayev. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, V cild. Bakı, “Elm”, 2015.
 11. Elçin. Müdriklik zirvəsində (tərtib edən Mahir Qəribov). Bakı, “Elm və təhsil”, 2017.
 12. Məmməd Cəfər Cəfərov. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. “Elm”, Bakı, 1963.
 13. Məmməd Cəfər Cəfərov. Hüseyn Cavid. Bakı, 2016.

M.Худиева

О лингвопоэтических особенностях романтизма академика
Мамед Джафар Джафарова
Резюме

В статье повествуется об исследованиях академика Мамед Джафара Джафарова о течении романтизма в азербайджанской литературе, об истории литературно-теоретической мысли, об его исследования по теории литературы, обсуждается его важная роль в развитии литературной критики.

Мамед Джафар Джафаров - основоположник научно-теоретической концепции течения романтизма в азербайджанской литературе. Он ученый, который впервые тщательно исследовал романтику.

Наряду литературной теории, критики, литературной истории, у Мамед Джафар Джафарова был способность говорить профессионально в областях лингвистики, искусствоведения и эстетики. Его монография о выдающемся создателе национального литературного романтизма Г.Джавида, является научным обоснованием азербайджанского джавидоведения. В исследованиях Мамеда Джафара Джафарова великий драматург Гусейна Джавид был представлен как философ, инновационный поэт, мыслитель. По мнению исследователя, создатель романтического искусства и философской поэзии Г.Джавид вошел в нашу сокровищницу как этап новых идей. Почти без колебаний можно сказать, что Мамед Джафар Джафаров является одним из основных создателей азербайджанской поэзии.

Как ученый языковед, в статье «Язык и современность» освещал некоторые вопросы азербайджанского литературного языка. В азербайджанской литературе развитие поэзии, поэтические вопросы занимают большое место в научно-теоретических встречах М.Джафарова, а также в создании в развитии азербайджанской поэзии. В своих исследованиях литературного фронта романтизма азербайджанской литературы он предоставил достаточно ценные сведения об эстетике и поэтике романтической поэзии. Мамед Джафар Джафаров всегда уделял внимание вопросам художественного мастерства в литературе, а также придавал большое значение возможностям образного выражения в литературном языке и тексте. В этом смысле лингвопоэтический анализ языка и литературы в произведениях Мамеда Джафара очень очевиден. В известной монографии наряду с «общими особенностями» романтики в Азербайджане, отмечается, что художники отличаются в определенных вопросах своими «индивидуальными стилями, искусством, вкусами, тематическими, даже философскими и эстетическими встречами». Приведенное выше краткое изложение лингвистических встреч Мамеда Джафара Джафарова и его

взглядов на лингвопоэтические особенности романтики позволяют сделать вывод о том, что труды великого ученого до сих пор актуальны .

Ключевые слова: течение романтизма, поэтика, лингвистика, исследования, особенности языковых стилей

M.Xudiyeva

On the linguistic and poetic features of the romanticism
of academician Mamed Jafar Jafarov

Summary

The article describes the studies of academician Mamed Jafar Jafarov on the course of romanticism in Azerbaijani literature, the history of literary and theoretical thought, his research on the theory of literature, discusses his important role in the development of literary criticism.

Mamed Jafar Jafarov is the founder of the scientific and theoretical concept of the trend of romanticism in Azerbaijani literature. He is a scientist who first carefully studied romance.

Along with literary theory, criticism, literary history, Mammad Jafar Jafarov had the ability to speak professionally in the fields of linguistics, art history and aesthetics. His monograph on the outstanding creator of national literary romanticism G. Javid is the scientific justification of Azerbaijani javidology. According to the researcher, the creator of romantic art and philosophical poetry G. Javid entered our treasury as a stage of new ideas. As a scientific linguist, in the article "Language and Modernity" he covered some issues of the Azerbaijani literary language. In Azerbaijani literature, the development of poetry, poetic issues occupy a large place in the scientific and theoretical meetings of M. Jafarov, as well as in the creation of the development of Azerbaijani poetry. In his studies of the literary front of the romanticism of Azerbaijani literature, he provided quite valuable information about the aesthetics and poetics of romantic poetry. Mammad Jafar Jafarov constantly paid attention to issues of artistic excellence in literature, as well as the possibilities of figurative expression in a literary language and text. In this sense, the linguistic-poetic analysis of language and literature in the works of Mamed Jafar is very obvious. In the well-known monograph, along with the "general features" of romance in Azerbaijan, it is noted that artists differ in certain issues by their "individual styles, art, tastes, and thematic, even philosophical and aesthetic meetings." The above summary of the linguistic encounters of Mamed Jafar Jafarov and his views on the linguistic and poetic features of romance allow us to conclude that the works of the great scientist are still relevant.

Key words: flow of romanticism, poetics, linguistics, research, features of language styles

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 09.08.2019

filologiya elmləri doktoru, professor Sevinc Əliyeva tövsiyə etmişdir

SƏYANƏ BAĞIROVA
ADU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sayanamovsum@gmail.com

DİL VƏ BİLİNCVİZM

Xülasə

Verilən məqalə dil və ikidillilik haqqındadır. Xüsusi dil ailələri də daxil olmaqla insan dilinin mənşəyi ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur. İnsan dili müxtəlif idrak fəaliyyətlərinə bir çox bağlantının məcmusu hesab olunur. İnsan dilinin tarixi çox qədimdir. Bu tarix boyu dil həmişə müxtəlif idrak proseslərinin şəxsiyyətlərarası lüğətində fəal iştirak etmişdir. İllər əvvəl kəşf olunan məqalə, bəşəriyyətin düşüncə prosesinin mətnlə sabitlənməsi ilə oxumaq və yazmaq üçün bir fürsət olaraq düşünülür. Bir insanın yalnız bir dildə deyil, bir neçə dildən istifadə edə biləcəyi məlumdur. Eyni anda fərqli dillərə keçə bilər və dillərini qarışdırmadan bunu edə bilir. Bəzi mədəniyyətlərdə insanların dillərini qarışdırmadan danışmaları çox geniş vüsət almışdır. Bəzi insanlar səlisləyi ilə tanınırlar.

Bundan əlavə, məqalədə beynin nitq hissələri ilə bağlı nə qədər araşdırma aparıldığı və beynin hansı hissələri artıq dil ilə bağlı olduğu ətraflı təsvir edilmişdir. Məlumdur ki, beynin dillə əlaqəli hissəsi beynin ön hissəsidir və beynin sol qulağa ən yaxın hissəsidir. Bəzi dilçilər beyin və nitqin eyni dərəcədə işlədiyinə inanırlar. Məqalədə ikidilli iki müxtəlif dil haqqında ətraflı məlumat verilir. Nəticə olaraq, dilçilər fərdi və ictimai bilingvializm arasında ciddi fərqlərin olduğu qənaətinə gəlirlər.

Açar sözlər: , bilingvizm, beyin, neyrolinqvistika, , funksional, qavrama

İnsan dilinin, o cümlədən konkret dil ailələrinin yaranması ilə bağlı çox sayda tədqiqatlar mövcuddur. İnsan dili müxtəlif koqnitiv fəaliyyətlərin çoxsaylı əlaqələrinin məcmusu hesab edilir. İnsan dilinin tarixi çox qədimdir. Bu tarix müddətində dil həmişə müxtəlif koqnitiv proseslərin insanlararası sözlü ünsiyyətində fəal olub. Uzun illər əvvəl kəşf olunmuş yazı bəşəriyyətin düşüncə prosesinin mətn şəklində fiksasiyası olmaqla oxu və yazı üçün imkanların yaranması kimi qəbul edilir. Məlumdur ki, insan yalnız bir dildən deyil, bir neçə dildən istifadə edə bilər. O, eyni danışmaq məqamında müxtəlif dillərə keçid edə bilər və bunu dilləri bir-birinə qarışdırmadan etməyi bacarır. Bəzi mədəniyyətlərdə dilləri bir-birinə qarışdırmadan danışmaq adi hal kimi qəbul edilir. Bəzi insanlar çox dil bilməsi ilə tanınır. Məsələn, sinoloq E.Krebs 68-ə qədər dildə oxuyub yazı bilirdi. O, eyni zamanda 111 dillə məşğul olurdu. Günümüzdə çox insanın iki, yaxud üç dildə danışması təəccüblü deyil. Məsələn, Azərbaycan mühitində çoxları Azərbaycan dilindən əlavə, rus, ingilis, türk dillərində danışmağı bacarır. Bu vəziyyət uşaqlar arasında daha çox müşahidə edilir. Məlumdur ki, gündəlik həyatda insan ən çox işlənmə tezliyinə malik 2.000 söz işlədir. Hər cür mətnləri başa düşmək üçün isə insana 3500-4000 söz bilmək kifayətdir. Statistika görə, ABŞ əhalisinin 18%-i ikidillidir. Hindistanda hazırda 100-dən artıq dil işlədilir (51). Azərbaycan da iki dilli ölkə hesab edilə bilər, çünki insanların çoxu Azərbaycan dili ilə yanaşı, rus dilində də rahat ünsiyyət qura və danışa bilirlər. Azərbaycanlı uşaqlar isə hazırda türk dilini, həmçinin ingilis dilini öyrənməyə olduqca maraq göstərirlər. Müxtəlif ölkələrdə dil vəziyyətini müşahidə edərkən görmək olur ki, insan evdə bir dildə danışır, digər yerlərdə, məsələn, məktəbdə, işdə isə başqa dildə danışır. Məsələn, İsveçrədə ölkə əhalisinin 4 rəsmi dildə danışa bilməsi kimi fakt mövcuddur. Onlar İsveçrə almançası, fransız, italyan və retroroman dillərindən başqa, həm də ingilis dilində danışirlər.

İstənilən ünsiyyət üçün insan düşünməli, dili və hərəkətlərini reallaşdırmaq üçün hansı biliklərdən istifadə edəcəyini bilməlidir. Bilik insan yaddaşında əks olunan məlumatları əhatə edir, onların miqdarını müəyyənləşdirir. F.Veysəlli yazır ki, insan özünü əhatə edən dünyanı özünəməxsus şəkildə mental təsvir edə bilər, kompleks davranışını təmin edən mental strukturlarda müəyyən əməliyyatlar aparır. Bu da o deməkdir ki, bilik təcrübənin əldə etdiyi məsələlərin sadəcə statik toplusu deyil, həm də onların məzmunu ilə davranma qabiliyyətidir (4, s. 57). İnsanın koqnitiv qabiliyyəti deklorativ və prosedur biliklərin cəmi hesab olunur. Prosedurlar insanın koqnisiya sistemində olan proqramlardır və onlar reallaşma mexanizmini icra etməyə xidmət edirlər. Neyrologiya öyrədir ki, insan beynində olan *deklorativ* və *prosedur* biliklər beyində fərqli şəkildə təmsil olunur və onlar ayrılıqda ifadə oluna bilərlər. İnsanın bütün koqnitiv bacarıqları yaddaşa funksiyaları ilə müəyyənləşir. İnsan beyində təmsil olunan, mövcud olan biliklərə əsaslanmadan heç bir fikir söyləyə bilməz. İnsanın hansı məqamda hansı bilikləri işlətməsi isə situasiya ilə bağlıdır. Bu zaman beynin quruluşunu da unutmamaq olmaz. Beyin insanın normal fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Informasiyanın uzun müddət insan beynində saxlanması üçün beyində müxtəlif hüceyrələr vardı. Məsələn, beynində qüsuru olan şəxsin danışığı ilə, sağlam insanın danışığı arasında kəskin fərq müşahidə olunur. İnsan yaddaşında hər hansı bir obyekt adlandırma və tanıma arasında əlaqə vardı. Tanınma adlandırmadan qabaqdır. Obyektin, hərəkətlərin və fərdlərin tanınması üçün dil lazım deyil. İnsanın dil qabiliyyəti kompleks şəkildə itəndə (afaziya) insan tipik koqnisiyaya malik olur. Obyekt adlandırmaq dinamik və daimi səs təsəvvürlərinə köklənən tanınmaya əsaslanır. Neyrologiyada yaddaşa itməsinin iki növü fərqləndirilir: 1) anteroqrad və 2) retroqrad (4, s.58). Birincidə uzunmüddətli yaddaş qısamüddətli informasiyaları saxlaya bilmir. İkincidə isə əksinə uzun müddətli məlumatları insan yadda saxlaya bilmir, lakin yeni informasiyaları yaxşı götürür. Uzunmüddətli yaddaşa saxlanılan biliklər insanın ümumi fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Dil məlumatı da həmin biliklərin bir hissəsini təşkil edir. Dil sərəştəsi yaddaş-psixoloji perspektivdə kodlaşmış biliklər sisteminin memorial üzvləridir. Uzunmüddətli yaddaşa yaranmasında bütün mental proseslərin əsas bazası yerləşir. Düşünmə, danışma və hərəkət bir sıra yaddaş komponentlərinin birgə fəaliyyətinin nəticəsidir. Sözlərin yaddaşa olması ilə bağlı iki fikir mövcuddur. Birincisi semantik yaddaşa sözlərin mənasının uzun müddətə saxlanması və onlardan istifadə edilməsi ideyasını müdafiə edir. Bu vəziyyət mənanın yaddaşa kompleks, hierarxik təşkil olunmuş semantik şəbəkə kimi götürməsinə əsas hesab edir. İkincisi isə leksik mənanın uzun müddət yaddaşa saxlanılan sözlərin mənasının saxlanması ideyasının biliyə əsaslandığını və sözün dildə danışma prosesində aktivləşməsinə və bərpa olunmasına söykənir. Hər iki istiqamət mental leksikonu ümumi çıxış nöqtəsi kimi götürür.

Danışığın beynlə əlaqəli olan hissələri ilə bağlı çox kəşflər aparılıb və artıq beynin hansı hissələrinin dillə əlaqəli olması məlumdur. Bilinən budur ki, beyində dillə əlaqəli olan hissə beynin qabaq hissəsi və sol qulağa yaxın olan hissəsidir. Bəzi dilçilərin qənaətinə görə, beyin və nitqin bərabər şəkildə işləməsi çətin hesab edilə bilər.

“Dünyanın dil mənzərəsi” xalqın müəyyən inkişaf mərhələsində onun gerçəklik haqqında dilin vahidlərində təsvir olunmuş təsəvvürlərin məcmusu, dil işarələrində reallığın təsvirinin inkişafı, dünyanın dildə üzvlənməsi, əşya və hadisələrin ardıcıl olaraq düzülməsi, dünya haqqında söz mənalılarının sistemində implisit şəkildə əks olunmuş məlumat hesab olunur. Y.N.Karaulov bu barədə yazır: “Dünyanın dil mənzərəsi həmin dilin bütövlükdə götürülmüş tam konseptual məzmunudur” (5, s.90). Dil mənzərəsi sözlərlə, işarələrlə, söyləmələrlə, onların ünsiyyət prosesində seçilmə, bədii ifadələrlə, müxtəlif ritorik fiqurlarla və intonasiya ilə yaranır. Onların hər biri ayrılıqda tədqiqat obyektinə ola bilər. Məsələn, dildə obyektiv reallığın leksik-semantik sahələr üzrə üzvlənməsi, dil sistemində nominativ vahidin olmaması və yalnız bir dildə vahidlərin olmasının müəyyən edilməsi kimi məqsədlər tətbiq oluna bilər. İnsanın informasiya bazasına onun konseptsferinə daxil olmaqla aparılan tədqiqatlar koqnitiv strukturları aşkar etməyə imkan verir. Dil xalqın milli şüurunda olan hər şeyi tam və bütöv şəkildə əks etdirə bilmədiyini üçün bu mənzərə

müəyyən mənada məhdud və birtərəfli hesab edilir. Eyni zamanda dil şüuru daha çox tarixi təsəvvürləri əks etdirir, etnosun hazırkı konseptsferi dildə tam əks olunmur. Xalqın təfəkkürü ətraf aləmlə bağlanır, xalqın mövcudluğunun istənilən mərhələsində dünyanın koqnitiv mənzərəsini ümumi cizgilərlə bərpa etmək olar. Dil mənzərəsi koqnitiv mənzərə ilə eyniləşdirilə bilməz. Bu onunla bağlıdır ki, dildə yalnız ünsiyyət üçün əhəmiyyət daşıyan şeylər ifadə olunur. Ünsiyyətdə əhəmiyyətli olan şey xalqın mədəniyyəti üçün əhəmiyyət daşıyan konseptlərlə ifadə olunur. İnsanın təfəkkürünə və davranışına bu və ya digər şəkildə dünyanın koqnitiv mənzərəsi təsir göstərir. Dünyanın koqnitiv mənzərəsini əks etdirən dildəki bölgü, əslində, dil vasitəsilə deyil, koqnitiv təsnifatla həyata keçirilir. Dil yalnız koqnitiv üzvlənməni reallaşdırır. Konseptsferə dildən başqa daha təsirli vasitə olmasa da, dil, konseptsferi fragmentlər əks etdirir. Bu da onu göstərir ki, dünyanın konseptsfer mənzərəsi və dil mənzərəsi mental və verbal cəhətdən bir-birilə bağlı olub şüurun forma və məzmununu əks etdirir. Dünyanın bədii mənzərəsi də dil mənzərəsi kimi ikinci hesab edilir. O, insan şüurunda dil vasitəsilə ifadəsini tapır. Məsələn, kinoda buraşa şəkillər də əlavə oluna bilər. Sənətkar xüsusi seçim və bədii təsvir üsulu ilə, həm də öz qavrayışının fonunda oxucusunu, tamaşaçısını heyrləndirə bilər. F.Veysəlli yazır ki, bədii mənzərə adətən ikinci olur: “İnsanın dünyanı qavraması səhlərsiz və yanlışlıqsız mümkün deyil, onun dünya haqqında konseptual mənzərəsi daima dəyişir, yenilənir, təzələnilir. Buna baxmayaraq, dünyanın dil mənzərəsi uzun müddət bu səhlərlərin və yanlışlıqların izlərini qoruyub saxlayır” (4, s. 42).

Dünyanın dil mənzərəsinin təsviri lingvistik əhəmiyyət daşıyır. Bu onunla izah olunur ki, bu yolla dildə ifadə vasitələri sistemin necə olduğunu və necə işlədiyini açıb göstərmək mümkündür. Yalnız bu vəziyyətlə bu cür təsvir koqnitiv strukturları əhatə edərsə, dünyanın dil mənzərəsinin, konseptsferin və konseptlərin təsvirini də əhatə edərsə, o halda, bu cür təsvir lingvokoqnitiv təsvir olur, o, insanın informasiya bazasına daxil olmağa imkan verir. Bu zaman bir dilin başqa dilə keçməsinə müşahidə etmək mümkündür. Milli semantik məkan milli dil mənzərəsindən koqnitiv və milli konseptsferin təsvirinin labüd edir. Bunun üçün konseptləri obyektivləşdirən inventarı müəyyən etmək mümkündür. Bu inventarın məcmusu konseptin ad hissəsini təşkil edir. Ad hissəsi tədqiqatçının müəyyən etdiyi nominativ vahidlərin məcmusudur. Bu, ənənəvi dilçiliyin qruplaşdırdığı leksik-semantik, leksik-frazeoloji, sinonim cərgələrdən və assosiativ sahələrdən kompleksiyilə fərqlənməklə onların hamısını əhatə edir. Bəzi konseptlər geniş (məsələn, qadın, xoşbəxtlik və s.), digərləri isə (məsələn, dağ keçisi, ovsunlamaq və s.) dar çərçivədə işlənir. Almanlar *die Eltern* (ata-ana) konseptilə, ümumiyyətlə, valideynləri ifadə edirlər, *das Jungpaar* (gənc evlilər) konsepti isə onlarda yalnız gənc evliləri bildirir. Azərbaycan dilində *rəhbər* konseptinin nüvə sahəsinə *rəhbər, rəis, müdir, böyük, birinci, rəhbərlik etmək, əmr vermək* və s. daxil hesab edilir. Digərləri isə təsadüfi, okkazonal məsələn, *rəis, müdir* və s. şəkildə olur. F.Veysəlli yazır ki, ümumi şəkildə konseptlər üç yolla ifadəsini tapır: 1) bildirmə; 2) ifadə etmə; 3) təsvir etmə (3, s.44). Bildirmə işarələmə anlamını ifadə edir, ifadə etmə əşya və predmetin bütün incəliklərini dilə gətirmək mənasını əks etdirir. Təsvir etmə isə təfərrüatı ilə açıqlamaq mənasını verir. Hər üç hal semantik aspekti ehtiva edir.

Artan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, həmçinin bir sıra səyahət imkanları səbəbindən bu gün dünyanın hər yerindən fərqli dillərdə danışan insanlar üçün ünsiyyət qurmaq daha asandır. Bu cür təmasların nəticəsi olaraq, insanların davranışlarında və danışdıqları dillərdə fərqli təsirləri müşahidə etmək mümkündür. Bu vəziyyət bir neçə dilinəlaqəsinə aparıb çıxarır və bu cür ünsiyyətlərin nəticəsində də dillərin çarpazlaşması müşahidə edilir. Bütün dünyada sürətlə artan miqrasiya səbəbindən insanlar hazırda ikidillilik fenomenindən yayına bilmirlər və demək olar ki, hər bir şəxs bununla qarşı-qarşıya qalır. Çoxdillilikdən fərqli olaraq (çoxdillilik ictimai fenomen kimi qəbul edilir), bilinqvizm fərdi fenomen hesab edilir. Elmi-ədəbiyyatın çoxunda yazılır ki, bilinqvizm normal şəkildə iki dilin işlədildiyi fərdlərdə müşahidə edilir (8, s.100). Çoxdillilik isə ikidən daha artıqdilin işlədildiyi cəmiyyətlərə aid hesab edilir (17, s.10). Bəzi dilçilər bilinqvizm və çoxdillilik arasında aydın fərqi təsvir edə bilər. S.Ro-

maine (21, s.12) yazır ki, çoxdillilik ikidildən artıq danışanlar üçün mümkündür. Li Veyə (22, s.3) görə isə, dünyada 193-dən çox ölkə var ki, onlarda 6000 fərqli dillərdə danışılır. Statistika göstərir ki, dünya getdikcə multilingual cəmiyyətə çevrilir. Dünyada siyasi, mədəni və iqtisadi münasibətlərin inkişaf etməsi dünyanı geniş yayılmış bilinqvizm və multilingual cəmiyyətinə çevirmişdir.

C.Hoffman yazır ki, bilinqvizmdən fərqli olaraq, multilingualizim tarixi hadisələrin və miqrasiyanın baş verməsi nəticəsində yaranır (17, s.135). Dünyanın hər yerində miqrant-mənşəli bilingual cəmiyyət görmək olar. Bundan əlavə, yeni çoxdilli ölkələr yaranır və çox lingvistik azlıqlar artıq bilingual olmağa başlayıb. L.Milroy və P.Muysken yazır ki, hazırkı bilingual cəmiyyətdə nəinki onların öz dilləri, həmçinin beynəlxalq dillərdən biri də sürətlə işlədilməyə başlayır. Məsələn, ingilis, fransız, yaxud ispan dili (19, s.11). Li Vey yazır ki, elə millətlər var ki, onlar rəsmi olaraq multilingual hesab edilir (19, s. 2). O, nümunə kimi Belçika və İsveçrənin adını çəkir. Bu alimin iddiasına görə, çoxdilli ölkələrin insanların istəyərək, yaxud bilərək çoxdilli olmasını düşünmək düzgün deyil. Belçika və İsveçrə əhalisi arasında çox sayda monolinguallara rast gəlmək mümkündür. Lakin, bunabaxmayaraq, Almaniya, yaxud Fransa çox sayda bilingual insanların olduğu ölkələr hesab edilir (20, s. 90). Nəticədə, dilçilər bu qənaətə gəlirlər ki, fərdi və ictimai bilinqvizmasında hiss olunacaq dərəcədə əsaslı fərqlər mövcuddur (10, s.36). L.Blumfeld yazır ki, ikidillilik o deməkdir ki, həmin dildə insan iki dilə nəzarət edə bilir və hər iki dildə eyni şəkildə danışır (9, s.12). E.Haugen isə yazır ki, bilinqvizm ondan başlayır ki, bir dildə danışan kəs başqa dildə mənalı sözləmlər işlətmək qabiliyyətinə malik olur (16, 84). F.Veysəlli bununla bağlı yazır: “Bir insan eyni ünsiyyət məqamında, məsələn, auditoriyada, elmi mülahizələri iki dildə aydın və anlaşılıqlı şəkildə ifadə edə bilirsə, o, bilingual hesab edilə bilər” (33, s.85). Alim bu qənaətdədir ki, bəzən insan bir dildə tam danışa bilmir, lakin deyilənləri tam başa düşür. Belə halda passiv və ya resektiv bilinqvizm işlədilir (33, s.86). İngilis dilində bu terminin yerinə *code-switching* işlədilir. L.V.Şerba isə dillərin bu cür qovuşmasını “dillərin çarpazlaşması” adlandırırdı, s.17). Bir dil müəyyən mühitdə dominantlıq təşkil edə bilər, məsələn, ailədə bir dildə çox danışıldığı halda, digər dildən isə məktəbdə, iş yerində və s. çox istifadə etmək mümkündür (21, s. 30). Bu vəziyyət *diglossia* ilə müqayisə edilə bilər. *Diglossia* terminini C.Ferguson işlətməmişdir (13, s. 781). O yazır: “Eyni dilin iki və ya daha çox fərqli variantları müxtəlif danışq şəraitində fərqli şərtlər altında işlədilə bilər” (14, s.782). O, bu vəziyyətlər üçün *aşağı* (ingilis dilində Low (L)) və *yüksək* (ingilis dilində High (H)) terminlərini təklif edir. Onun yazdığına əsasən *diglossia* dildən dilə genişləndirilə bilər. *Diglossia* terminini bilinqvizm termini ilə müqayisə edən alim yazır: “Bu iki tədqiqat ənənəsi iki böyük təməl əsasında bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur: 1) bilinqvizm və 2) *diglossia* (15, s.67). Bilinqvizm və *diglossia* çarpazlaşan zaman fərdi ana dili danışığa daha çox təsir edir və bu təsir nəzərəcərpacaq dərəcədə hiss olunur. İctimai mühitdə olan bilinqvizm sosial şərtlərin nəzərə alındığı mühitdə daha çox üstünlük təşkil edir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988, 263 s.
2. Sössür F. de. Ümumi dilçilik kursu (ingilis dilindən tərcümə edən: fil.e.d., prof.N.Q.Cəfərov). Bakı: BDU nəşriyyatı, 2003, 351 s.
3. Veysəlli F.Y. Dil. Bakı: Təhsil NPM, 2007, 320 s.
4. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı: Mütərcim, 2015, 120 s.

Rus dilində

5. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеология. М.: 1976, 246 с.

6. Дейк Т.А. ван. Дискурс и доминирование современных дискурс-анализ. Выпуск 1, т. 1, 2009, с. 7-30 // Электронный журнал Центр коммуникативных и медийных исследований «Медиаперспектива» Белгородского гос-го уни-та.
7. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград: Наука, 1974, 428 с. *İngilis dilində*
8. Auer P. Bilingual Conversation. New York: John Benjamins Publishing, 1984, 116 p.
9. Bloomfield L. Language. New York: York press, 1933.
10. Beardsmore H.B. Bilingualism: Basic Principles. New York: Multilingual Matters, 1986, 205 p.
11. Chomsky N. Knowledge of Language. New York: Praeger, 1986.
12. Edwards J. Foundations of bilingualism. In: Bhatia TK, Ritchie WC, eds. The handbook of bilingualism. Malden, Mass: Blackwell Publishing, 2004, pp.7-31.
13. Ferguson C. Concept of Diglossia. Language Vol. 75, No. 4; 1999, USA: pp. 781-800.
14. Grosjean F. and Miller Joanne L. Going in and out of Languages: An Example of Bilingual Flexibility. Psychological Science Vol. 5, No. 4, 1994, Sage Publications, pp. 201-206.
15. Green D.W. Mental control of the bilingual lexico-semantic system. Bilingualism: Language and Cognition 1(2), 1998, pp.67-81.
16. Haugen E. The Norwegian Language in America. A Study in bilingual behavior. USA: Indiana University Press, 1969.
17. Hoffmann C. An introduction to bilingualism. London; New York: Longman, 1991, 353 p.
18. Myers C.S. Multiple Voices: An Introduction to Bilingualism. London: Wiley-Blackwell, 2005, 472 p.
19. Milroy L. and Muysken P. One speaker, two languages: Cross-disciplinary perspectives on code-switching. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, 365 p.
20. Nicoladis E. Why does bilingualism affect language and cognitive development? In: Altarriba C, Heredia R, eds. An introduction to bilingualism: Principles and practices. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1990.
21. Narkman E.M and Yow WQ. Young bilingual children's heightened sensitivity to referential cues. Journal of Cognition and Development; 12(1), Cambridge: Cambridge University Press, 2011, pp. 12-31.
22. Romaine S. Bilingualism. London: Wiley, 1995, 402 p.
23. Wei Li and Melissa G. Moyer. The Blackwell Guide to Research Methods in Bilingualism and Multilingualism. London: Wiley-Blackwell, 2008, 424 p.

İnternet mənbələri

24. www.bilingualismhistory.com
25. www.language defect.com
26. www.francoisgrosjean.ch/myths
27. <https://owlcation.com> › Humanities › Linguistics

S.Baghirova

Language and bilingualism

Summary

The given article is about the language and bilingualism. There are numerous studies on the origin of human language, including specific language families. The human language is considered to be the sum of many links to various cognitive activities. The history of the human language is very old. Throughout this history, the language has always been active in the interpersonal vocabulary of various cognitive processes.

The article, discovered many years ago, is thought of as an opportunity for reading and writing, with the textual fixation of the thought process of mankind. It is known that a person can use several languages, not just one language. He can switch to different languages at the same time, and is able to do this without mixing their languages. In some cultures it is common for people to speak without mixing their languages. Some people are known for their fluency.

Moreover, the article describes in detail how much research has been done on the brain-related parts of speech, and what parts of the brain are already connected to the language. It is known that the language-related part of the brain is the anterior part of the brain and the part of the brain closest to the left ear.

Some linguists believe that brain and speech work equally well. The article provides detailed information on different types of bilingualism. As a result, linguists conclude that there are significant differences between individual and public bilingualism.

Key words: bilingualism, neurolinguistics bilingualism, functional, perception

С.Багирова

Язык и билингвизм
Резюме

Данная статья о языке и двуязычии. Существует множество исследований о происхождении человеческого языка, в том числе конкретных языковых семей. Человеческий язык считается суммой многих связей с различными познавательными действиями. История человеческого языка очень старая. На протяжении всей этой истории язык всегда был активным в межличностном словаре различных когнитивных процессов. Статья, обнаруженная много лет назад, рассматривается как возможность для чтения и письма с текстовой фиксацией мыслительного процесса человечества. Известно, что человек может использовать несколько языков, а не только один. Он может переключаться на разные языки одновременно и может делать это, не смешивая их. В некоторых культурах люди часто говорят, не смешивая свои языки. Некоторые люди известны своей плавностью.

Более того, в статье подробно описывается, сколько исследований было проведено в отношении связанных с мозгом частей речи и какие части мозга уже связаны с языком. Известно, что языковая часть мозга - это передняя часть мозга и часть мозга, ближайшая к левому уху. Некоторые лингвисты считают, что мозг и речь работают одинаково хорошо. В статье представлена подробная информация о различных видах двуязычия. В результате лингвисты приходят к выводу, что существуют значительные различия между индивидуальным и публичным билингвизмом.

Ключевые слова: билингвизм, нейролингвистика, билингвизм, функциональный, восприятие

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 14.11.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Minaxanım Hacıyeva tövsiyə etmişdir

MƏLAHƏT MUSTAFAYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti
Süleyman Rüstəm küç
Mustafayeva1964@bk.ru

DİPLOMATİK KOMMUNİKASIYA VƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

XÜLASƏ

Məqalə diplomatik sənədlərin tərcüməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlər sahəsində diplomatiya əhəmiyyətli rol oynayır. Qlobalizasiya şəraitində dövlətlərarası əlaqələr getdikcə artır. Beynəlxalq forumlar, sammitlər və konfranslar keçirilir, diplomatik görüşlər təşkil olunur. Dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəniyyət məsələləri həll olunur. Məlumdur ki, diplomatik ünsiyyətdə tərcümə mühüm rol oynayır. Diplomatiya ünsiyyətdə diplomatik mətnlərin tərcüməsinin öz xüsusiyyətləri vardır.

Məqalədə diplomatik dil və diplomatik sənədlərin dili məsələlərinə toxunulur. Bu anlayışlar fərqli anlayışlardır. Digər tərəfdən, biri digərini şərtləndirir. Diplomatiya kommunikativ prosesdir. Linqvistik nöqteyi nəzərdən diplomatik dilin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi vacib məsələdir. Qeyd olunur ki, diplomatik dil universaldır. Diplomatiya dildə çoxlu sayda fransız və latın dilində arxaik söz və birləşmələr istifadə olunur.

Bununla belə, diplomatik dil nitq vasitələrinin seçimində məhduddur. Burada sərt dil çərçivəsində ali leksikadan istifadə olunur. Diplomatiya sənədlərin tərcüməsi tərcüməçidən dərin dil və ekstralingvistik biliklər tələb edir. Tərcümə prosesində leksik ekvivalentlərin düzgün seçilməsi tərcüməçi işinin uğuru deməkdir.

Məqalədə diplomatik kommunikasiya və diplomatik sənəd dilinin nəzəri məsələləri araşdırılır. Göstərilən bütün bu məsələlər bu məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: diplomatik dil, diplomatik kommunikasiya, diplomatik sənədlərin tərcümə xüsusiyyətləri, tərcümə strategiyası.

Müasir qloballaşma dövründə beynəlxalq münasibətlər genişlənərək daha çox ünsiyyət sahələrini əhatə edir. Diplomatiya ünsiyyət sahələrinin, strateji nöqteyi- nəzərdən tədqiq edilməsi, müasir diplomatiyanın dil vasitələrinin öyrənilməsi, diplomatik sənədlərin linqvistik xüsusiyyətlərinin araşdırılması diplomatik kommunikasiyanın uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi və qarşılıqlı beynəlxalq münasibətlərin qurulması kimi vacib fəaliyyət prosesinin nəzəri və praktik cəhətdən düzgün qurulmasına zəmin yaradır. Qarşılıqlı interqasiya, əməkdaşlığa səy göstərilməsi, şəxsiyyətli diplomatik münasibətlər, infotmasiya bolluğu və onun geniş təsiri – bütün bu məsələlər dövlətlərin xarici siyasətinin əsasını təşkil edir və beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həyata keçirilir. Bu cəhətdən diplomatik kommunikasiya strategiyasının öyrənilməsi kompleks yanaşma şəklində araşdırılması çox aktualdır. Diplomatiya kommunikasiya sahəsində diplomatik mətnlərin tərcüməsi linqvistik nöqteyi- nəzərdən bir o qədər də geniş tədqiq edilməmişdir. Hal-hazırda diplomatik kommunikasiya prosesində diplomatik dilin ədəbi normalarından kənara çıxma halları çoxalmışdır və tərcüməçilərin mətnin tərcüməsində istifadə etdikləri dil vasitələri və mətnin interpretasiyası nöqteyi- nəzərindən mövzu xüsusi maraq kəsb edir (1, 2007. - 231 c.).

XXI əsr qloballaşma dövrüdür. Beynəlxalq dünyada dövlətlər arasında qarşılıqlı dostluq münasibətlərilə yanaşı, həm də gərgin münasibətlərin yarandığı bir dövrdür. Belə bir şəraitdə diplomatik fəaliyyət sahəsi, bu sahədə çalışan diplomatların taktika və stratejiyası olduqca vacib yer tutur. Diplomatiya, hər şeydən əvvəl, kommunikativ prosesdir, digər tərəfdən diplomatiya beynəlxalq münasibətlərin qurulması və dəstəklənməsində istifadə olunan, incə sənət üsulu-

dur. İngilis atalar sözündə deyilir: “diplomatiya ən çirkin şeyləri gəşəng ifadələrlə çatdırmaq bacarığıdır.”

Diplomatlar, hər şeydən əvvəl dövlətin maraqlarını ifadə edən nümayəndələridir. Buna görə diplomatın düzgün nitq priyomlarından istifadə etməsi xüsusi incəsənət və məharət tələb edir. Bu baxımdan diplomatik dilin spesifikasiyasının öyrənilməsi müasir lingvistikanın əsas və əhəmiyyət daşıyan sahələrindən biridir. Müşahidələr bunu deməyə əsas verir ki, diplomatik dil arxaik xarakterə malik olsa da, daima inkişaf edir və buna xarici və daxili siyasi hadisələrin sürətlə dəyişməsi birbaşa öz təsirini göstərir. Diplomantik xidmətin inkişafı dil səviyyəsində yeni leksik vahidlərin yaranmasında öz əksini tapır və tərcümədə mənanın dəqiq ötürülməsini tələb edir. Diplomantik nitqin tərcümə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dilçilik nöqtəyi nəzərindən xüsusi maraq kəsb edir (2, 2001. – 320 c.).

Müasir dilçilikdə “diplomantik diskurs” termini tez-tez işlənir. Diskurs fransız sözüdür, discours-nitq deməkdir. Diskurs anlayışı mətn anlayışı ilə əlaqəli şəkildə mövcuddur. Mətn diskursun ayrılmaz elementidir. Hər ikisi lingvistik vahiddir. Bizim marağımızı cəlb edən məsələ məhz diplomatik diskurs-diplomatik nitqdır. Diplomantik nitq diplomatik ünsiyyətin əsas alətidir.

Diplomatik təcrübədə “diplomatiya” anlayışını müəyyən edən bir çox fikirlər mövcuddur. Diplomatiya dövlətin xarici, beynəlxalq siyasətini həyata keçirən hökumət fəaliyyətidir.

T.A. Volkova isə “diplomatiya” anlayışının strukturunu belə müəyyən edir:

1) Beynəlxalq hüquq normalarına və dövlətin xarici siyasət konsepsiyasına müvafiq olaraq dövlətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin və dövlətin xarici siyasət məsələlərinin həll edilməsinə yönələn aparat və prosedurlar. 2) Ölkə daxilində və ölkə xaricində dövlətin məqsəd və vəzifələrini həyata keçirən idarə və personal (heyət) .

Elm sahəsində diplomatik dil anlayışına xüsusi yer ayrılır. Dilçilər tərəfindən diplomatik dil iki nöqtəyi nəzərdən baxılır:

1. Rəsmi–diplomantik münasibətlərin ünsiyyət dili və beynəlxalq müqavilələrin tərtib edilməsi dili.

2. Diplomantik lüğəti təşkil edən xüsusi termin və frazaların cəmi.

Diplomatik dil universaldır. Bununla belə, diplomatik dil nitq vasitələrinin seçimində məhduddur və digər funksional üslublardan fərqli olaraq leksik ifadə vasitələrinin sərt dil çərçivəsində istifadə edilməsi ilə məhdudlaşır.

A.N. Kovalyov qeyd edir ki, diplomatik dil haqqında təsəvvürlər heç də həmişə özünü doğrultmur. Həddindən artıq “hamar və sığallı ifadələr” diplomatik sənədin zəif əlamətidir. Diplomantik dildə də müəyyən sərbəstliklərə və epitetlərin işlənməsinə yol verilməlidir. Diplomantik dilin ideal şəkildə qurulmasının əsas şərti ifadə edilən fikrin “artıq” sözlərdən istifadə etmədən yüksək səviyyədə dəqiqlik əldə etməkdir .

Diplomatik dil və diplomatik sənədlərin dili ifadələri ilk baxışdan eyni səslənsə də əslində bu elmi anlayışlar sıx əlaqədədirlər və biri digərini şərtləndirir. Tarixən yaranan, formalaşan və inkişaf edən diplomatiya dili zaman - zaman toplanan və cilalanan diplomatik söz və ifadələri, nəzakət və müraciət cümlələri təkmilləşərək diplomatik sənədlərin dilinə çevrilmişdir və protokol normalarla tənzimlənir.

Tərcümə nəzəriyyəsinin mərkəzi vəzifələrindən biri tərcüməçinin dil vasitələrindən və priyomlardan düzgün istifadə etmək bacarığıdır. Tərcümə dilində hazır, adekvat tərcümə mətni, bir sözlə, uğurlu nəticə əldə etmək, bir çox hallarda, tətbiq edilmiş tərcümə strategiyasından, tərcümə metod və üsullarından düzgün və məharətlə istifadə etmək bacarığıdır. Peşəkar tərcümə üsullarının cəmi tərcümə texnikası adlanır. T. A. Kazakova tərcümə üsulları içərisində semantik və kommunikativ növlərini ayırır. Semantik tərcümə kontekstual mənanın tərcümə dilində maksimal tam şəkildə ötürülməsi deməkdir. Müəllifə görə, semantik tərcümədə iki tərcümə strategiyası rast gəlinir:

- 1) Tərcümə dilində ilkin (orijinal) mətnin ifadə olunması üsuluna yönəldilmiş strategiya
- 2) Orijinal mətnin ifadə formasının tərcümə dilində qorunub saxlanması strategiyası

Semantik tərcümə daha çox ilkin mətnin işarə sisteminin xüsusiyyətlərinin və spesifikasiyasının qorunub saxlanmasına yönəlmişdir. O sənədlər ki, orijinalın dilində unikal hesab edilir. Kommunikativ tərcümə yolu əsasən informasiyanın daha çox qəbulədənə təsirinin ötürülməsinə yönəlmişdir. Bu zaman ilkin mətnin işarəvi cəhətlərinin qorunması ikinci dərəcəlidir. Kommunikativ tərcümənin əsasını resipientin pragmativliyi təşkil edir.

Tərcümə prosesində ilkin mətnin təkcə dil xüsusiyyətləri deyil, həm də onun ekstralingvistik amilləri nəzərə alınmalıdır. Tərcümə prosesində tərcüməçi də ilkin mətni lingvistik və kommunikativ strategiyasını anlamalı və nəzərə almalıdır.

Tərcüməçi diplomatik tərcüməni yerinə yetirərkən orijinal mətnin hansı hadisələr kontekstində hazırlanmasını, xarici siyasətin bu və ya digər məsələlər üzrə dövlətin mövqeyini bilməli, bir sözlə, geniş ekstralingvistik biliklərə yiyələnməlidir.

Diplomatik mətnlərin tərcüməsində leksik ekvivalentlik məsələsi başlıca yer tutur. Çünki tərcüməçinin əsas vəzifəsi dil vahidlərinin mənasının dəqiq ötürülməsindən ibarətdir. Diplomatik fəaliyyət mətnlərinin tərcümədə dəqiq verilməsi prioritet xarakter daşıyır. Diplomatik kommunikasiya mətnlərinin tərcüməsində beynəlxalq təşkilatların adları və vəzifə adlarının tərcüməsinə xüsusi diqqət tələb olunur. Tərcümə dilində leksik vahidin dəqiq dil invariantı olmadığı halda tərcüməçi parafrazlardan, alınmalardan və kalka üsulundan istifadə edir.

Diplomatik sahədə işləyən tərcüməçilər yüksək təhsilli, savadlı və bilikli insanlar olmalıdırlar. Bu şəxslər təkcə siyasətlə maraqlanmaqla kifayətlənməməli, həm də beynəlxalq məsələlərdən baş çıxarmalı, əməkdaşlıq etdikləri ölkələrin iqtisadiyyatı, sosiologiyası və mədəniyyəti üzrə dərin biliklərə malik olmalıdır. Tərcüməçi peşəsini seçən insanlar gələcəkdə həyatın hansı sahəsində öz bilik və vərdislərini tətbiq edəcəklərini əvvəlcədən müəyyən etməlidirlər. Hər bir sahənin öz çətinlikləri vardır. İqtisadi mətnlərin tərcüməsi, kifayət qədər çətinidir. Daima yenilənən, yeni elmi termin və anlayışlarla, neoloqizmlərlə zəngin olan iqtisadi mətnlərin tərcüməsi əsasən biznes forumlarda, elmi görüşlərdə, sammitlərdə həyata keçirilir və tərcüməçinin qarşısında həm tərcüməçi, həm də “iqtisadiyyatçı, sahibkar” olmaq zərurəti dayanır.

Diplomatik tərcümənin xüsusiyyətləri isə digər sahələrlə müqayisədə daha fərqlidir. Diplomatik tərcümə tərcüməçinin deyil, onun təmsil etdiyi dövlətin simasıdır. Əlbəttə yaxşı tərcüməçilər çoxdur, lakin unikal tərcüməçilər, xüsusilə də müstəqillik qazanmış Azərbaycanda azlıq təşkil edir və ya demək olar ki, kifayət deyil. Bu baxımdan obyektiv və subyektiv səbəblərin olması da nılmazdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, diplomatik tərcüməçi fəaliyyətini seçən hər bir insan bu peşənin öhdəsindən gəlmək üçün ağır bir yükün altına girməlidir- çünki, diplomatik mətnlərin tərcüməsi unikal tələb edir. Beynəlxalq təşkilatlarda, diplomatik missiyalarda, səfirliklərdə və ya konsulluqlarda çalışan tərcüməçi mütəxəssislərin təhsili və səriştəsi unikal olmalıdır. Diplomatik aləm öz təbiətinə görə sirr verməyən və məxvidir.

Diplomatik tərcümə prosesində tərcüməçilərin qarşılaşdığı çətinliklərdən ən vacibi diplomatik dildə olan çoxlu sayda terminlərdir. Diplomatik aləmdə dərəcə və vəzifə adları kifayət qədər çox və müxtəlifdir- səfirliklərin başçıları, səfirlər, diplomatik missiyanın başçısı, xüsusi və fəvqəladə səfirlər və s. Qeyd edək ki, Vatikanı onları “Pro-Nunsiya” adlandırırlar. Ümumiyyətlə səfirliklərdə diplomatik vəzifələr çoxdur, baxmayaraq ki, onların çoxu diplomatik səlahiyyətlərdən istifadə etmir. Bu əməkdaşlar təkcə diplomatik materialları tərcümə etməklə kifayətlənmirlər, həm də səfirliyin dəftərxana kağızlarını, o cümlədən, konsulluq sənədlərini tərcümə etmək zərurətində olurlar. Birinci qrup tərcümələr həm yerli, həm xarici diplomatik missiya tərəfindən göndərilən diplomatik mətnlərdir. Bu sıraya Xarici İşlər Nazirliyinin göndərdiyi sənədlər də daxildir. Bu sənədlərin hamısı diplomatların diplomatik dildə əsrlərlə istifadə etdik-

ləri terminlər, klişelərdən ibarətdir. Lakin diplomatik sənədlərin müqəddəs qaydaları həmişə qorunub saxlanılır. Diplomatik yazışmalarda yazılmış və yazılmamış qanunlar və qaydalar kifayət qədərdir. Tərcüməçilərə “Tam məxvi” adı altında qrifi olan sənədlərin tərcümə edilməsi səlahiyyəti verilmir. Lakin bəzi vaxtlar məxvi sənədlər də tərcüməçiyə həvalə olunur. Tərcüməçinin tərcümə etdiyi məktublar qeyri-rəsmi hesab olunsada əhəmiyyətlidir(3 2015 səh 108)..

Diplomatik fəaliyyəti əks etdirən mətnlərin tərcüməsində dəqiqlik prioritet xarakter daşıyır. Xüsusən də, diplomatik vəzifə adlarının, beynəlxalq təşkilat adlarının və diplomatların nitq formullarının tərcüməsində tərcüməçinin məsulliliyyəti çox böyükdür. Tərcümə edilən diplomatik sənədlərin mətnində düzgün invariantı tapılmayan leksik vahidlərin parafrazlarla, alınmalarla və ya kalka vasitəsilə əvəz olunması bacarığı tərcüməçi qarşısında yüksək intellekt, dərin bilik və savad, geniş dünyagörüşü kimi xüsusiyyətlərə malik olmaq tələbi qoyur. Müasir globallaşma dövründə diplomatik münasibətlərin yüksək səviyyəyə çatması tərcümə və tərcüməçi amilinin aktuallığını artırır.

Ədəbiyyat

1. Волкова Т.А. Дипломатический дискурс в аспекте стратегичности перевода и коммуникации: на материале английского и русского языков : диссертация ... кандидата филологических наук. – Челябинск, 2007. - 231 с.
2. Казакова Т.А. Практические основы перевода. English <==> Russian. – Серия: Изучаем иностранные языки. – СПб.: «Издательство Союз», 2001. – 320 с.
3. Кириллова Т.Р. Особенности дипломатического перевода. www.elib.bsu.by/bitstream/123456789/125193/1/kirillova-lang-practike_2015.Pdf

M.M Mustafayeva

К вопросу о дипломатической коммуникации и переводе Резюме

Данная статья посвящена вопросам перевода дипломатических документов. В настоящее время в области международных отношений дипломатия играет значительную роль. В условиях глобализации все больше развиваются межгосударственные отношения. Организуются дипломатические встречи, проводятся международные форумы, саммиты, конференции. Решаются политические, экономические, военные, а также культурные проблемы между странами. Общеизвестно, что в дипломатической коммуникации перевод играет ключевую роль. В дипломатической коммуникации перевод дипломатических текстов имеет свои особенности. В статье рассматриваются такие вопросы, как дипломатический язык и язык дипломатических документов. Эти понятия отличаются друг от друга. Но с другой стороны, одно обуславливает другое. Дипломатия, прежде всего, является коммуникативным процессом. Изучение специфики дипломатического языка является важным вопросом с лингвистической точки зрения. Отмечается, что дипломатический язык универсален. В языке дипломатии используется большое количество архаических слов и выражений на французском языке и латыни. В дипломатическом языке выбор речевых средств ограничен. Используется высокая лексика в рамках строгих языковых правил. Перевод дипломатических документов требует от переводчика больших языковых, а также, экстралингвистических знаний. В процессе перевода правильный выбор лексических эквивалентов является основным успехом в работе переводчика. В статье рассматриваются теоретические вопросы

дипломатической коммуникации и дипломатических документов. Все эти вопросы нашли свое отражение в данной статье.

Ключевые слова: дипломатический язык, дипломатическая коммуникация, особенности перевода дипломатических документов, переводческая стратегия.

Мустафаева М.М

On diplomatic communication and translation
Summary

This article deals with the translation of diplomatic documents. Diplomacy currently plays a significant role in international relations. In the context of globalization, inter-State relations are increasingly developing. Diplomatic meetings are organized, international forums, summits and conferences are held. Political, economic, military, as well as cultural problems between countries are solved. It is well known that translation plays a key role in diplomatic communication. In diplomatic communication, the translation of diplomatic texts has its own characteristics. The article addresses issues such as diplomatic language and the language of diplomatic documents. These concepts differ from each other. But on the other hand, one causes another. Diplomacy, above all, is a communicative process. Learning the specifics of diplomatic language is an important issue from a linguistic point of view. It is noted that diplomatic language is universal. the language of diplomacy uses a large number of archaic words and phrases in French and Latin In diplomatic language, the choice of speech aids is limited. High vocabulary is used within strict language rules. The translation of diplomatic documents requires the translator to have great linguistic as well as, extra linguistic knowledge. During the translation process, the correct selection of lexical equivalents is a major success in the translator's work. The article deals with theoretical issues of diplomatic communication and diplomatic documents. All these issues are reflected in this article.

Keywords: diplomatic language, diplomatic communication, features of translation of diplomatic documents, translation strategy

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 09.08.2019

filologiya elmləri doktoru, professor Aslan Məmmədli tövsiyə etmişdir

TAMİLLA TURABOVA
 NAZİLƏ RƏHİMOVA
 ADPU
 addresssecond14@gmail.com

YAZILI NİTQİN FİZİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN OXUDA ROLU

Xülasə

Məqalədə yeni xarici dili öyrənən şagirdlərin oxuma bacarıqlarının effektiv şəkildə və qısa müddətə inkişaf etdirilməsindən söhbət gedir. Bu oxu bacarıqlarına baxılarkən daha əvvəllər mövcud olan yanaşma və metodlar bir daha nəzərdən keçirilmiş, onların mənfi cəhətləri aşkarlanmışdır. Xüsusilə qeyd edilmişdir ki, təcrübəli oxuyucu üçün nəzərdə tutulmuş adi mətnlərlə müqayisədə oxumağı yeni öyrənən şəxs üçün nəzərdə tutulmuş mətnlərin digər struktura malik olması daha məqsədəuyğundur. Oxumağı öyrənən şəxs üçün tərtib edilmiş mətnlərdə nitq axınının qrafik bölünməsi şifahi nitqdə obyektiv şəkildə təqdim edilmiş sintaqmlara müvafiq olaraq aparılmalıdır. Oxunanın başa düşülməsində əsas rol mətnin sintaqmatik bölünməsi, hər bir sintaqmın düzgün tələffüzünün formalaşması və ifadə vurğularının yerləşdirilməsi oynayır.

Oxu zamanı formalaşan fikirlər müvafiq dilin işarə sistemi haqqında biliklər və oxucunun həyat təcrübəsi əsasında formalaşır. Həyat təcrübəsinin müvafiq elementləri yoxdursa uyğun fikir formalaşmır, belə ki, “hər hansı bir fikir” fərqliliyindən asılı olmayaraq mövcud olanın, baş verənin və son həddə mümkün olanın təcəssümüdür, bu mənada o, ümumiləşdirmənin müxtəlif mərhələlərində bir təcrübədir. Lakin müəyyən vəziyyətlərdə oxunan mətnin fiziki xüsusiyyəti görmə təəssüratının xarakterinə müəyyən təsir göstərə bilər. Qrafem və ya keql, sətirin uzunluğu, səhifədə sətrlərin vəziyyəti, sətrlərarası məsafə, hərflərarası aralar və çap mətninin bəzi digər göstəriciləri kimi qrafik materiyanın parametrləri kitablarda dəyişkənlik nümayiş etdirdiyindən çap mətninin hərflərinin bir və eyni obyektiv verilənləri az və ya çox “asan oxunaqlı” ola bilər. İş təcrübəsi göstərir ki, qısa replika və ifadələrin qrafik şəkildə qeyd edildiyi dialoq elementləri ilə mətnlərin oxunması zamanı hətta mətnin böyük bir hissəsi anlaşılmaz olduqda belə sonuncuların qavranılması daha adekvatdır. Bütün bunlar belə güman etməyə əsas verir ki, oxumağa başlayan şəxslər üçün mətnin sintaqmatik bölünməsi güclü fayda verəcəkdir. Bu planda nəzərdən keçirilən İngiltərə və ABŞ-da nəşr edilmiş əsl mətn növləri ondan xəbər verir ki, bəzi mətnlərin çapı zamanı yuxarıda danışdığımız qrafik materialın göstəriciləri diqqətə alınmışdır. Buna görə də oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün bu mətnlər yetəri qədər effektiv bir vasitəyə çevrilir. Mətnə olan şəkillər gözləntinin effektiv ipucudur. Şəklin özü böyük bir məlumatı əhatə edir, mövzunu formalaşdırır və məntiqi qabaqlama momentini yaradır. Bunlar olmadan mətnin məna cəhətdən bağlı olan komplekslərə bölünməsi mümkün deyil. Bundan başqa qeyd edilməlidir ki, oxumağı öyrənən şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuş kitablar yüksək dəqiqliyə malik şəkillərlə bəzədilmiş, onlar parlaqlıq və rəngarəngliyə malikdirlər. Onlar təsvir edilən əşyalar barədə çox yaxşı təəvvür formalaşdırır və bu yolla lazımı qədər anlayış olmadan formal sözlü qavranılmanın qarşısını alırlar.

Eyni zamanda ingilis dilində başlanğıc oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün yeni dərs vəsaitləri nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, şagirdlərin oxuma bacarıqları hələ də formalaşmamışdırsa yeni format oxumanın ilkin öyrənilmə mərhələsi üçün çox rahatdır.

Açar sözlər: oxu bacarıqları, ingilis dili, asan oxunaqlıq, sintaqmatik bölünmə, hərf, sətir, söz.

“Səslənən nitqin fiziki xüsusiyyətləri və qəbul edilən keyfiyyət göstəriciləri” ilə yanaşı sonuncu illərin metodiki ədəbiyyatında “oxunan mətnin fiziki xüsusiyyətləri” termini diqqəti cəlb etmişdir.

Müvafiq işlərin müəllifləri tərəfindən qeyd edildiyi kimi oxunan mətnin fiziki xüsusiyyətlərinə hərflərin ardıcılığı daxil edilir: obyektiv olaraq çap edilmiş mətnin səhifəsində bundan başqa bir şey yoxdur. Oxu zamanı formalaşan fikirlər müvafiq dilin işarə sistemi haqqında biliklər və oxucunun həyat təcrübəsi əsasında formalaşır. İşarə sistemi haqqında bilik yoxdursa, E.P.Şubinin ifadəsinə əsasən mətnin işarə məhsulu bizim üçün “qabıqyeyən böcəyin izlərindən başqa bir şey olmayacaqdır”. Həyat təcrübəsinin müvafiq elementləri yoxdursa uyğun fikir formalaşmır, belə ki, İ.M.Seçenovun sözlərinə görə “hər hansı bir fikir” fərqliliyindən asılı olmayaraq mövcud olanın, baş verənin və son həddə mümkün olanın təcəssümüdür, bu mənada o, ümumiləşdirmənin müxtəlif mərhələlərində bir təcrübədir (düzgün və ya yanlış, bu başqa bir sualdır)” (3, səh 447).

Lakin müəyyən vəziyyətlərdə oxunan mətnin fiziki xüsusiyyəti görmə təəssüratının xarakterinə müəyyən təsir göstərə bilər. Qrafem və ya keql, sətirin uzunluğu, səhifədə sətrlərin vəziyyəti, sətrlərarası məsafə, hərflərarası aralar və çap mətninin bəzi digər göstəriciləri kimi qrafik materiyanın parametrləri kitablarda dəyişkənlik nümayiş etdirdiyindən çap mətninin hərflərinin bir və eyni obyektiv verilənləri az və ya çox “asan oxunaqlıq” ola bilər (4, “Asan oxunaqlıq” termini (rahat oxunaqlıq) məqalənin müəllifi tərəfindən daxil edilmişdir).. Xarici dildə oxumanı öyrənərkən mətnin asan oxunaqlılığı xüsusilə önəmlidir, belə ki, tələbələr xarici dili yetəri qədər bilmədiyindən zəruri oxuma mexanizmlərinin formalaşmasına maneə yaranır.

İnsan öz ana dilində yazını öyrənərkən müvafiq oxuma mexanizmlərinin formalaşması daha təbii və sadə şəkildə baş verir, bu nöqteyi-nəzərdən fərziyyə meydana çıxır, bu fərziyyəyə əsasən “əhəmiyyət kəsb edən siqnalların insan tərəfindən mənimsənilməsi getdikcə böyüyən strukturların formalaşması vasitəsilə baş verir- vahid psixoloji bütövün xarakteri meydana gəldikdə” (3, səh 115).. Uşaq yaddaşının tərkib elementlərinə parçalamadan asan və etibarlı şəkildə fiksə etdiyi nitq vahidləri psixoloji bütöv rolunu oynayır, bu psixoloji bütöv müvafiq mərhələdə görünüş komplekslərinin yetəri qədər yüksək səviyyəsini müəyyən edir.

Xarici dildə oxumanı öyrənərkən digər bir vəziyyət yaranır. Səs-hərf kodlarının və oxu qaydalarının mənimsənilməsi hərf-hərf oxumanın heca ilə, hecanın isə sözlə oxumasına zəmin yaradır. Bu səviyyədə getdikcə böyüyən strukturların formalaşması zənciri qırılır. Oxumaya yanaşmada əsas çatışmazlığın nə olduğu haqqında bizim metodistlər yekdil rəyə gəlmişlər. Məsələn, M.K.Borodulina yazır: “şagirdin bütün oxu qaydalarını bilməsinə baxmayaraq o, tez və düzgün oxumaya bilər....ayrı-ayrı sözlərin mənasını bilən, lakin ən asan kontekstdə onları semantizasiya etməyən şagirdlər keyfiyyət baxımından yeni bütövü formalaşdırmış dil vahidlərinin cəmini anlaya bilmirlər” (8, səh 20-21). . M.L.Vaysburqun fikrincə bu çatışmazlıq az təcrübəsi olan oxucunun xarici dildə yazılmış mətni başa düşməyə çalışarkən verbalizmə meyli nəticəsində meydana gəlir. Bu baxımdan orta məktəb mühitində şagird hətta yuxarı siniflərdə belə bununla əlaqədar təcrübə qazanmır. O.D.Kuzmenko tərəfindən aparılmış dərin yoxlamalar zamanı müəyyən edilmişdir ki, VIII-X sinif şagirdləri ingilis dilində yazılmış mətnləri rus tələffüzü ilə oxuyurlar. Bundan başqa onlar mətni məna qruplarına yanlış şəkildə bölürdülər. Əlavə olaraq şagirdlər doğma dildə oxuyan zaman operativ görmə sahəsi (gözün əhatə etdiyi sətirin ölçüsü) 38 hərfi təşkil edirsə, ingilis dilində oxuyan zaman bu göstərici səkkiz hərfə qədər məhdudlaşır(10, səh 53).. Aydın ki, bu şagirdlər tərəfindən mətnin söz-söz başa düşülməsindən xəbər verir. Oxuma prosesində şagirdlər çətinliklərlə qarşılaşırsa, o, bu və ya digər qayda haqqında biliklərin olub-olamaması ilə əlaqələndirilmir, müvafiq psixoloji hərəkətlərin və təminat mexanizmlərinin formalaşmaması nəticəsində baş verir.

Bununla, əgər tədrisin məqsədi nitq bacarığı kimi oxu olursa, bu halda tapşırıq sistemləri və mətnlə iş üsulları müvafiq nitq mexanizmlərinin və texniki bacarıqların aşılmasına yönəldilməlidir. Sonda analitik oxu bacarıqlarının mükəmməlləşdirilməsi sintetik oxuya gətirib çıxaraçağı güman edilir və bu bizim tərəfimizdən əsaslandırılmış hesab edilmir (11, səh 148.). Nitq avtomatizmlərinə əsaslanan oxunun birbaşa başa düşülməsi təbii şəraitdə qeyri-iradi formalaşır: bu qayda haqqında insana məlumat verilmədikdə və ya ümumiyyətlə qeyri-məlumdursa baş beynin qabıq fəaliyyəti nəticəsində hər hansı bir təkrarlanan hərəkət işlənib-hazırlanır(12, səh

28). Xarici dildə oxumanı öyrənən zaman belə avtomatizmin formalaşması üçün tez-tez təkrar olan hərəkətlər öyrənilən bütövün həqiqi təbiətinə uyğun gəlməlidir. Oxumanın öyrənilməsi metodikasını hazırlayan müəlliflər qəbul edirlər ki, nitq qabiliyyətində olduğu kimi oxuma zamanı da “oxunanın başa düşülməsində əsas rolu mətnin sintaqmatik bölünməsi, hər bir sintaqmanın düzgün tələffüz formalaşması və ifadə vurğularının yerləşdirilməsi oynayır” (13, 15). Lakin sintaqmatik bölünmənin öyrədilməsi məqsədyönlü şəkildə tədris praktikasına daxil edilməmişdir. Bu problemin işlənib-hazırlanmaması bir həddə qədər bir çox müəllimlərin və metodistlərin səssiz etirafı ilə izah edilə bilər, belə ki, özü haqqında oxuma bacarığı dil işinin digər növlərinin təsiri ilə təbii şəkildə formalaşır. Lakin, dil işinin bu növləri bir çox hallarda nitqdən öncəki xarakter daşıyır (14, Krivoruçenko S.M. Dil tədris institutlarında I kursda hazır olmayan nitqə hazırlıq. Namizədlik dissertasiyası üzrə avtoreferat, Leningrad, 1969), bir çox hallarda mətn tapşırıqları yalnız birbaşa hesabına həyata keçirilmir, eyni zamanda buraya diskursiv anlayış daxil edilir (bu haqda baxın B.V.Belyayev –sn.30). Məsələn bu tapşırıqlara aşağıdakı daxil edilə bilər: “mətni oxuyun və deyin, mətnə hərəkət hansı sözlərlə ifadə edilir, abzasın əsas mövzusu barədə danışın, abzasda ifadə predmetini tapın” v.s. Oxuma prosesində dinamikanın olmaması və zaman çərçivəsində praktiki məhdudiyyətsizlik şagirdə məlumatı diskursiv olaraq qəbul etmək imkanı yaradır. Şagirdi analiz və mətnə təkrar müraciət imkanlarını məhdudlaşdıran şəraitə yerləşdirdikdə isə texniki bacarıqlar və zəruri nitq mexanizmlərinin formalaşmaması nəticəsində oxunan mətnin başa düşülməsi sərt şəkildə aşağı düşür. Bunun nəticəsində bu bacarıqların formalaşmasına yönəldilmiş çalışma növləri informativ dəyər və dinamikliklə (L.V.Şerbanın yazdığına görə onsuz “cümlə hissələrə ayrılır” (15, səh 100) xarakterizə olunan real oxuma prosesinə yaxınlaşdırılmalıdır. Eyni mətni bir neçə dəfə oxumaq məqsədəuyğun deyil (buna baxmayaraq bu yanaşma tədris praktikasında güclü şəkildə kök salmışdır), belə ki, “məzmun artıq məlumdur və buna görə də oxumaq üçün real stimül yoxdur”¹⁶. Ayrılmaz şərtlərdən biri əlverişlilik və materialın sadəlik prinsipinə riayət etməkdir. Metodistlər doğru olaraq hesab edirlər ki, hətta doğma dildə olsa belə dil baxımından əhəmiyyətli çətinliklər oxuma tempini azaldır. Buna görə də mövcud olan oxu bacarıqlarını məhv etmək əvəzinə onlara dəstək vermək üçün sadə mətnlər lazımdır. Bizim rəyimizə əsasən xarici dildə oxuyan zaman “asan mətnlər” anlayışına mətnin asan oxunaqlılığı da daxil edilməlidir. Xarici mətnlə tanışlıq zamanı şagirdin dili tələffüz-əşitmə baxımından yetəri qədər təcrübəsi yoxdursa (bu halda biz şifahi nitqə aid edilən bütün məsələlərin yazı ilə nisbətini daha çox təsvir edən Boduen de Kurtenin terminologiyasından istifadə ediri (17, səh 23), mətnin öz forması yeni başlayan oxuyucuya nitqin müvafiq vahidləri barədə ehyam vurmalıdır.

Bu mənada mətn nitqin yaddaşı adlandırıla bilər, “yaddaş” anlayışı altında baş beyinin fəaliyyətindən irəli gələn yaddaş deyil, hadisənin baş verməsindən sonra hadisə haqqında xatirə başa düşülür. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, nitq baş vermiş hadisədir, səhifədə olan mətn isə qrafik materialın fiziki xüsusiyyətləri şəklində onun yaddaşdır.

Lakin mətnin adi səhifəsi yeni başlayan şagird üçün nitqin yetəri qədər pis yaddaşdır və bu mənada məktub yetəri qədər sistematikliyə malik deyil. Nitq periodunun və nitq ifadələrinin strukturundakı fasilələr sıfır başlanğıcı ilə fonetik elementlərin xüsusi növbələşmə forması kimi nəzərdən keçirilməlidir, məlum olduğu kimi isə sıfır yazı sistemlərində xüsusilə əhəmiyyətli rol daşıyır, məsələn riyaziyyatda. Məktubda hər zaman əks olunmasa belə “fonetik sıfır” (sözlər arasında bir dənə də olsun durğu işarələri olmadan ingilis ədəbiyyatında 30 və ya daha çox söz-dən ibarət cümlələrə rast gəlmək olar), nitq sistemində az əhəmiyyətə malik deyil. Bundan başqa məntiqi vurğunun (18 səh Termin V.A.Artemyova (bax: Artemov V.A. Psixologiya üzrə müəllim kursu. Xarkov, 1958.) “müəllif ifadəsin”-in başa düşülməsində nə qədər vacib rol oynadığı məlumdur. Lakin bir qayda olaraq mətn qrafik şəkildə tərtib edilsə belə, orada məntiqi vurğu olmur. Mətnlər dil materialı baxımından asan olsa belə bütün bunlar xarici dildə tərtib edilmiş adi məntləri şagirdlər üçün yetəri qədər çətinləşdirir. Təcrübəli oxuyucu üçün nəzərdə tutulmuş adi mətnlərlə müqayisədə oxumağı öyrənən şəxs üçün nəzərdə tutulmuş mətnlərin digər

struktura malik olması daha məqsəduyğundur. Oxumağı öyrənən şəxs üçün tərtib edilmiş mətnlər nitq axınının qrafik bölünməsinə şifahi nitqdə obyektiv şəkildə təqdim edilmiş sintaqmlara bölməlidir. Bu mətnlər eyni zamanda oxuma üçün material və müvafiq texniki bacarıqları inkişaf etdirən və gözlərin məşq etdirilməsi üçün məşğələlər olmalıdırlar. Bu mənada tədris mətnləri “fatal cəlbədiciliyə və güman edilən sadəliyə” malik söz yaddaşı deyil, həm də nitq vahidlərinin yaddaşı olacaqdır.

Xüsusi təlim olmadan şagird müstəqil olaraq bu vahidləri görə bilmir. Verbalizm yönündə trend şagirdi hər sözü anlamağa cəhd etməyə sövq edir. Palmer işlərinin birində yazır ki, “əgər şagird xətti ardıcılıq qaydasında çap sətri üzrə hər bir sözü başa düşərək hərəkət edərsə, o, sətri söz qrupu ilə anlamağa cəhd göstərməyəcəkdir” (20, səh.18.).

İş təcrübəsi göstərir ki, qısa replika və ifadələrin qrafik şəkildə qeyd edildiyi dialoq elementləri ilə mətnlərin oxunması zamanı hətta mətnin böyük bir hissəsi anlaşılmaz olduqda belə sonuncuların qavranılması daha adekvatdır. Bütün bunlar belə güman etməyə əsas verir ki, oxumağa başlayan şəxslər üçün mətnin sintaqmatik bölünməsi güclü fayda verəcəkdir. Bu planda nəzərdən keçirilən İngiltərə və ABŞ-da nəşr edilmiş əsl mətn növləri ondan xəbər verir ki, bəzi mətnlərin çapı zamanı yuxarıda danışdığımız qrafik materialın göstəriciləri diqqətə alınmışdır. Buna görə də oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün bu mətnlər yetəri qədər effektiv bir vasitəyə çevrilir. Z.İ.Kliçnikov tərəfindən doğma dildə yazılmış məntlərin asan oxunaqlığı yetəri qədər tədqiq edildiyindən, lakin, xarici dildə yazılmış məntlərin asan oxunaqlığı ilə əlaqədar tədqiqatlar aparılmadığından, asan oxunaqlığın bəzi göstəriciləri üzrə ingilis dilində əsl nəşrlərin müvafiq analizini aparmağı məqsəduyğun hesab etdik, xüsusilə, sintaqmatik bölünmənin, məntiqi vurğunun və nitq dövrlərinin əks edilməsi.

İngilis dilində başlanğıc oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün Doris Dikkensin kitabı çox maraqlıdır, buraya çap materialının fiziki xarakteristikaları və ifadənin qəbul edilən keyfiyyətləri ilə onların nisbəti daxildir (22 səh Dikens Doris. Pam, Prudi və Oğlanlar, London, 1965).

Şəkil

They went by the back way to Roger`s house.

Roger had a big yard.

He liked to play cars there.

Şəkil

Roger came into the yard.

“Hello” he said.

“Shall I get out my car?”

He had a red car as well as a bike.

Kitabın mətni 14 keqllə yığılmışdır, tələbələrin oxuma bacarıqları hələ də formalaşmamışdırsa bu format oxumanın ilkin öyrənilmə mərhələsi üçün çox rahatdır. Mətnə qısa və sətrin unifikasiya edilməmiş formatı, böyüdülmüş sətrlərarası məsafə və bir səhifədə sətrlərin az sayı diqqəti çəkir. Böyüklər üçün nəzərdə tutulmuş kitab səhifəsinin qrafik materialının ümumi həcmi 1800-2000 işarə olmaqla bir sətrdə unifikasiyalı işarələrin sayı 40-50 işarədir. Lakin nəzərdən keçirilən kitabda birinci mərhələli oxu üçün nəzərdə tutulmuş sətr 12-20 işarədən ibarətdir və hər bir səhifədə dörd-altı sətrdən çox sətr olmur.

Səhifədə olan digər boş yerlərdə isə şəkil yerləşdirilmişdir, bu şəkil hər bir nitq dövrünün özünəməxsus başlığıdır və o, fikrin ümumi istiqamətini müəyyənləşdirir. Qrafik materialın yerləşməsi mətnin tələffüz baxımından düzgün oxunuşuna köməklik göstərir, o, vahid kompleksi nümayiş etdirir, digər hallarda, məsələn şifahi nitqə qrafik material bir-biri ilə əlaqədardır.

İngilis dilində oxumağı öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmuş mətnə bu şəkildə yanaşma tərzini “Royal Readers” müəllifləri tərəfindən işlənilib-hazırlanmışdır: “Danışmazdan əvvəl yaxşıca düşün və sonra danış” (23, “Krallıqda oxucular V”, London, 1900.. (Tərcümə bizim tərəfimizdən

edilmişdir). Əgər tədris məna qruplarına bölünmə üçün hər hansı bir qrafik ipucu olmadan sətrində 13-14 söz olan adi mətn üzərində həyata keçirilirsə yeni başlayan oxucu üçün məsələnin belə qoyuluşu çətinlik törədir. Təcrübə göstərir ki, məna qrupları üzrə oxuma aparıldıqda müvafiq mexanizmlər inkişaf etmədiyindən yeni oxumağa başlayan şagirdlər bu qrupları təhrif edirlər. Cənubi Saxalin Dövlət Pedaqoji İnstitutunun xarici dillər fakültəsinin hazırlıq şöbəsində bir çox dinləyicilər ya mətni sözbəsöz ifadə etməyə davam edir və nisbətən sadə adaptasiya edilmiş mətndə məna qruplarını təhrif edirdilər.

Then he took/off his coat....
The man who had done / it was not a stranger.
You remember he had a bit /of candle...
...and Straker picked /it up...
It was clear he was / in need...

Mətnin sintaqmatik bölünməsində eyni səhvlər iki-üç oxucu tərəfindən təkrar edilmişdir və bu da təhriflərin tipikliyindən xəbər verir.

Aydındır ki, oxumanın öyrədilməsi Doris Dikensin kitabında olan məntlərə bənzər məntlər üzərində aparılısaydı mətnin öz forması belə səhvlərin mümkünliyünü istisna edərdi. Başlanğıc oxuma üçün nəzərdə tutulmuş kitabda mətnin hər bir misrası öz mahiyyətinə görə bir-iki sintaqmanın qrafik təcəssümünü ifadə edir. Bu yolla başlanğıc mərhələdə çətinliklərdən biri aradan qaldırılır-sintaqmatik bölünmə.

Oxumanın tədrisi problemləri ilə məşqul olan xarici dil metodistləri və müəllimləri üçün “Dəyişən şəkilli kitablar” adı altında kitablar seriyası xüsusi maraq kəsb edir” (24 Burton Leslie. Burada və orada uşaqlar (Dəyişən şəkilli kitablar, Yaponiyada nəşr edilmişdir, ABŞ patent).

Tədrisin başlanğıc dövründə şəkillərin mənfi rol oynaması barədə T.Q.Yeqorovanın rəyinin əksinə olaraq (belə ki, şagirdlərin diqqəti yayınmamalı və diqqətlə qrafik işarələrə baxmalıdırlar²⁵) biz belə hesab edirik ki, şagirdlər ayrı-ayrı hərflərin formalarını fərqləndirməkdən və sözləri oxumaqdan ibarət bu dövrdən sürətlə keçməli və onlar söz bloklarının bütöv qavranılması mərhələsinə qədəm qoymalıdırlar. Buna görə də mətndə olan şəkillər gözləntinin effektiv ipucudur. Şəklin özü böyük bir məlumatı əhatə edir, mövzunu formalaşdırır və məntiqi qabaqlama momentini yaradır, bunlar olmadan mətnin məna cəhətdən bağlı olan komplekslərə bölünməsi mümkün deyil. Bundan başqa qeyd edilməlidir ki, oxumağa öyrənən şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuş kitablar yüksək dəqiqliyə malik şəkillərlə bəzədilmiş, onlar parlaqlıq və rəngarəngliyə malikdirlər, təsvir edilən əşyalar barədə çox yaxşı təsəvvür formalaşdırır və bu yolla lazımı qədər anlayış olmadan formal sözlü qavranılmanın qarşısını alırlar. “Dəyişən şəkilli kitablar” adı altında kitablar seriyasında qavrama itiliyinə və yüksək marağa dinamikanın özü də dəstək olur: kitabın açılma bucağı dəyişdikdə təsvirin bir hissəsinin şəkil dəyişimi təsvirin digər hissəsini ifadə edən şəkillə dəyişdikdə. Məsələn, velisoped üzərində oturmaş uşaq şəkli uzunqulaq üzərində oturmaş uşaq şəkli ilə dəyişir, müvafiq mətn olduqda isə əlində kiçik tutmuş qız şəkli əlində böyük kərtənkələ tutmuş meksikan uşaq şəkli ilə dəyişir. Kitabın mətni 16 keql ilə yığılmışdır. Sətrin uzunluğu unifikasiya edilməmişdir və 20-dən 40-a qədər uzunluqda dəyişir. Bu kitabın sintaqmatik bölünməsi Doris Dikensin kitabına olduğu kimi elə dəqiq ifadə edilməmişdir, lakin digər tərəfdən qısa məna abzaslarına dəqiq bölünmə həyata keçirilir, bu halda bu böyük şriftlə yazılmış abzasların poliqrifik qabardılması deyil, sətrlərarası məsafənin kifayət qədər böyüdülməsi hesabına qısa nitq müddətinin ayrıca kompleksə aid edilməsidir. Hər bir səhifədə mətn materialının miqdarı 8-9 misra və ya 270 çap işarəsi təşkil edir.

Text	Picture
Children everywhere like to go places. And riding is more fun than walking.	

In many places, children travel on a donkey. A donkey does not move very fast. But he is nice to talk to. He may even carry heavy bundles for you.

Children here ride bicycles. Bicycles move faster than donkeys and do not have to be fed.

Which kind of ride would you like better?

Move this page and see.

Ədəbiyyat

1. Kılıçkova Z.İ. Xarici dildə oxumanın öyrənilməsinin psixoloji xüsusiyyətləri. M., 1973, səhifə 7.
2. Şubin E.P. Dil kommunikasiyası haqqında "Məktəbdə xarici dillər", 1967 No 4, səhifə 28.
3. Seçenov İ.M. Seçilmiş fəlsəfi və psixoloji əsərlər. M., 1947, səhifə 447.
4. "Asan oxunaqlıq" termini (rahat oxunaqlıq) məqalənin müəllifi tərəfindən daxil edilmişdir.
5. Kuzmenko O.D. Orta məktəbdə ingilis dilində oxumanın öyrənilməsinin məzmunu. Dis.namizədi. M., 1970, səhifə 17, 115.
6. Həmçinin bax.
7. Xeqboldt P. Xarici dillərin öyrənilməsi. M, 1963, səhifələr 18-20.
8. Borodulina M.K. Orta məktəbdə oxumanın öyrənilməsinin bir sıra məsələləri. – "Məktəbdə xarici dillər", 1965, No 4, səhifələr 20-21.
9. Bax: Vaysburd M.L. Orta məktəbdə V-VIII siniflərdə ingilis dilində sintetik oxuma, M., 1969, səhifə 11.
10. Kuzmenko O.D. Fərman. İş, səhifə 53.
11. Bax: Novitskaya T.M. Əsas və əlavə oxuma üzərində yeni iş metodikası. – "MQPIİYA elmi işlər toplusu, buraxılış 85, M., 1974, səhifə 148.
12. Bax: Artomyov V.A. Nitq-çox funksiyalı proses. – "Sb.MQPIİYA elmi işlər toplusu, buraxılış 85, M., 1972, səhifə 28.
13. Folomkina S.K. Xarici dildə oxuma tədrisinin əsasları. – "Sb.MQPIİYA elmi işlər toplusu, buraxılış 85, M., 1974, səhifə 15.
14. Bax: Krivoruçenko S.M. Dil tədris institutlarında I kursda hazır olmayan nitqə hazırlıq. Namizədlik dissertasiyası üzrə avtoreferat, Leninqrada, 1969.
15. Şerba L.V. Söz formalaşması nədir? – Dilçilik məsələləri, 1962, No 2 səhifə 100.
16. Vayzer Q.M., Folomkina S.K. VI sinif üçün ingilis dili vəsaiti. – "Məktəbdə xarici dillər", 1969, No 3, səhifə 78.
17. Bax: Boduen de Kurtene İ.A. Rus dilinin rus yazısına münasibəti. SPb, 1912, səhifə 23.
18. Termin V.A. Artemyova (bax: Artemov V.A. Psixologiya üzrə mühazirə kursu. Xarkov, 1958.
19. Palmer H. Dillərin şifahi şəkildə öyrənilməsi üsulları, Kembridj, 1955, r.18.
20. Eyni şəkildə bax.
21. Bax: Kılıçkova Z.İ. Fərman, iş.
22. Bax: Dikens Doris. Pam, Prudi və Oğlanlar, London, 1965.
23. Bax: "Krallıqda oxucular V", London, 1900.
24. Bax: Burton Leslie. Burada və orada uşaqlar (Dəyişən şəkilli kitablar, Yaponiyada nəşr edilmişdir, ABŞ patent).
25. Bax: Yeqorov T.Q. Oxu bacarıqlarının mənimsənilməsi psixologiyası. M., 1953, səhifə 31-40.
26. Bax: Souzgeyt Vera. Kriketin tarixçəsi. A.Ledibörd "Asan oxuma", ilk dəfə 1964-cü ildə İngiltərədə nəşr edilmişdir.
27. Bax: Karol Levis Alisa möcüzələr aləmində və eynəkdən baxış. Nyu York, p224.
28. Bax: Kılıçkova Z.İ. Fərman, iş, səhifə 195.
29. Qanşina K.A. Xarici dillərin tədrisi metodikası. M., 1930, səhifə 31. (tapşırıqlar 9-12)
30. Bax: Belyayev B.V. Xarici dillərin öyrənilməsi psixologiyası üzrə oçerklər. M., 1965, səhifə

Физические свойства письменной речи и их роли в чтении
Резюме

В статье речь идет об эффективном и быстром развитии навыков чтения учеников, изучающих иностранный язык. Еще раз рассмотрены ранние подходы и методы связанные с этими навыками чтения, обнаружены их слабые места. Особенно отмечается, что в сравнении с обычными текстами, предусмотренными для опытного читателя, целесообразно чтобы тексты, предназначенные для учеников, еще недавно начавших чтение, имели другую структуру. Графическое распределение потока речи в текстах, предназначенных для учеников, еще недавно начавших чтение, должно осуществляться согласно синтагмам, предоставленным в объективной форме устной речи. Основную роль в понимании чтения играет синтагматическое распределение текста, формирование правильного произношения каждого синтагма и внесение произносительных ударений.

Идеи, сформированные во время чтения, основаны на знании соответствующей системы языка жестов и жизненного опыта читателя. Соответствующая идея не формируется, если нет соответствующих элементов жизненного опыта, поскольку «любая идея» является воплощением чего-то, что существует, происходит и вполне возможно независимо от различий, поскольку это практика на различных этапах обобщения.

Однако физическая природа текста, читаемого при определенных обстоятельствах, может оказывать определенное влияние на характер визуального впечатления. Одно или несколько объективных чтений печатных текстов могут быть прочитаны как графические или перефразированные. Длина строки, положение страницы, межстрочный интервал, межбуквенный интервал, а некоторые другие показатели печатного текста показывают изменчивость в книгах. Опыт показывает, что при чтении текстов с более короткими репликами и фразами, которые графически записываются, даже если большая часть текста неправильно понята, последний вариант более уместен. Все это говорит о том, что для тех, кто начинает читать, пробное распространение текста будет очень полезным. Оригинальные типы текстов, опубликованных в Англии и Соединенных Штатах, которые рассматриваются в этом плане, показывают, что некоторые из текстов были приняты во внимание, когда мы говорили о графическом материале, который мы упоминали ранее. Поэтому эти тексты стали очень эффективным инструментом для развития навыков чтения.

Картины в тексте - эффективный намек на ожидание. Само изображение охватывает много информации, формирует предмет и создает логический момент продвижения вперед. Без этого невозможно разделить текст на осмысленные комплексы. Следует также отметить, что книги, предназначенные для студентов, которые учатся читать, украшены высокоточными картинками, которые имеют яркость и цвет. Они формируют очень хорошее представление о том, что описывается, тем самым предотвращая формальное понимание слов без должного понимания.

Кроме того, рассмотрены учебники, посвященные развитию навыков чтения на английском языке на начальном уровне. Отмечено, что если навыки чтения учеников еще не сформированы, этот формат очень удобен для начального этапа изучения чтению.

Ключевые слова: навыки чтения, английский язык, легкость чтения, синтагматическое распределение, буква, строка, *слово*.

T.Turabova
N.Raqimova

Physical properties of written speech and their role in reading

Summary

The article deals with the effective and rapid development of reading skills of students studying a foreign language. The early approaches and methods associated with these reading skills were reviewed once again, their weaknesses were discovered. It is especially noted that, in comparison with ordinary texts designed for an experienced reader, it is advisable that texts intended for students who have recently begun reading, envisage a different structure. The graphic distribution of the speech flow in texts intended for students, who have just recently begun reading, should be carried out according to the syntagms provided in an objective form of oral speech. The main role in understanding of reading is played by the syntagmatic distribution of the text, the formation of the correct pronunciation of each syntagm and the introduction of pronunciation accents. Ideas formed during reading are based on knowledge of the corresponding sign language system and the reader's life experience. The corresponding idea is not formed if there are no corresponding elements of life experience, since "any idea" is the embodiment of something that exists, takes place and is quite possible regardless of differences, since this is practice at different stages of generalization. However, the physical nature of a text read under certain circumstances may have a certain effect on the nature of the visual impression. One or more objective readings of printed texts can be read as graphic or paraphrased, line length, page position, line spacing, letter spacing, and some other indicators of the printed text show variability in books. Experience has shown that when reading texts with shorter remarks and phrases that are graphically recorded, even if most of the text is misunderstood, the latter option is more appropriate. All this suggests that for those who begin to read, trial distribution of the text will be very useful. The original types of texts published in England and the United States, which are considered in this regard, show that some of the texts were taken into account when we talked about the graphic material that we mentioned earlier. Therefore, these texts have become a very effective tool for developing reading skills.

The pictures in the text are an effective hint of expectation. The image itself covers a great deal of information, forms the subject and creates a logical moment of advance. Without these, it is impossible to divide the text into meaningful complexes. In addition, it should be noted that the books intended for students who are learning to read are adorned with high-precision paintings that are bright and colorful. They form a very good idea of what is being described, thus preventing formal word comprehension without proper understanding.

In addition, the textbooks, devoted to the development of reading skills of the English language at the elementary level, is examined at the article. It is noted that if the reading skills of students are not yet formed, this format is very convenient for the initial stage of learning to read.

Keywords: reading skills, English, ease of reading, syntagmatic distribution, letter, line, word.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 24.11.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fəidə İsayeva tövsiyə etmişdir

MUSTAFA GÜNAYDIN

Bakı Dövlət Universiteti

Zahid Xəlilov

mustafagunaydin2003@gmail.com

QAQAUZ TÜRKCƏSİ VƏ TÜRKİYƏ TÜRKCƏSİNDƏKİ BİTKİ ADLARI BİLDİRƏN SÖZLƏR

Xülasə:

Tarix boyu dilin leksik quruluşunun inkişafı həm dildaxili, həm də dilxarici amillərlə şərtlənir. Bir tərəfdən, dildaxili faktor kimi söz yaradıcılığı imkanlarının səciyyəsi, leksik-semantik qruplar arasındakı sistemli əlaqələr, sintaktik münasibətlər və sözün üslubi məqamları, digər tərəfdən isə dilxarici amil kimi mədəni, ictimai-siyasi proseslərin yeniləşməsi nəticəsində dilə kənardan yeni söz və terminlərin axını mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla da uzun tarixi inkişaf nəticəsində Oğuz qrupu türk dillərinin hər birinin fərdi leksikası formalaşmışdır. Oğuz qrupu türk dillərinin areal leksikasına forma və mənaca fərqli və ya formaca eyni, mənaca fərqli müxtəlif sözlər daxildir. Bu sözlər əhalinin həyat tərz, təsərrüfat formaları, məşğuliyyət sahələri, məişətlə və adət-ənənələrlə bağlı meydana çıxmışdır. Areal leksikanın zənginləşməsinin əsasında söz yaradıcılığı prosesi dayanır. Ədəbi dillərdə müxtəlif qrammatik üsulların vasitəsilə yaranan neologizmlər daim lüğət tərkibinin yenilənməsinə və zənginləşməsinə səbəb olur. Türk dillərinin lüğət tərkibinin əsası ad bildirən sözlərdən ibarətdir. Qədim türk leksikası cüzi dəyişikliklərlə müasir dillərin lüğət tərkibində mühafizə olunur. Bununla yanaşı, inkişaf nəticəsində hər bir dilin öz daxili imkanları hesabına yeni sözlər yaranır və digər türk dillərindən fərqlənir. Oğuz qrupu dillərinin lüğət tərkibində də bir sıra fərqlər özünü göstərir, qədim sözlər müxtəlif şəkildə arxaıqlaşmış, yeni yaranan sözlər də forma və mənaca fərqlənmişdir. Bu məqalədə Oğuz qrupu türk dillərindən olan Qaqauz türkcəsi və Türkiyə türkcəsindəki bitki adları bildirən sözlər araşdırılmışdır. Bu araşdırma ilə Qaqauz türkcəsində istifadə edilən bitki adları təyin olunmuş, bu adlar konsepsiya sahələrinə görə təsnif edilmiş və Türkiyə türkcəsiylə qarşılaşdırılmışdır. Beləliklə, bitkilərə verilən adlar kontekstində lüğətdə görülən iki türk ləhcəsi arasındakı ortaqlıqlar müəyyən edilmişdir.

Açar Sözlər: Qaqauz türkcəsi, Türkiyə türkcəsi, areal leksika, bitki adları bildirən sözlər.

Giriş:

Türk dilləri arasında diferensiasiya prosesləri başa çatdıqdan sonra müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş, dildə fərdi cəhətlər yaranmağa başlamışdır. Uzun yüzilliklər cəmiyyətdə gədən sosial-siyasi, mədəni-iqtisadi inkişaf nəticəsində dildə dəyişikliklər baş vermiş; qədim türk sözləri tədricən arxaıqlaşmış, neologizmlər vasitəsilə lüğət tərkibi zənginləşmişdir. Bu proses alınma sözlər, dialektizmlər və dilin daxili imkanları hesabına yaranmış mürəkkəb quruluşlu sözlərin vasitəsilə intensivləşmişdir. Tarix boyu dilin leksik quruluşunun inkişafı həm dildaxili, həm də dilxarici amillərlə şərtlənir. Bir tərəfdən, dildaxili faktor kimi söz yaradıcılığı imkanlarının səciyyəsi, leksik-semantik qruplar arasındakı sistemli əlaqələr, sintaktik münasibətlər və sözün üslubi məqamları, digər tərəfdən isə dilxarici amil kimi mədəni, ictimai-siyasi proseslərin yeniləşməsi nəticəsində dilə kənardan yeni söz və terminlərin axını mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla da uzun tarixi inkişaf nəticəsində Oğuz qrupu türk dillərinin hər birinin fərdi leksikası formalaşmışdır. Oğuz qrupu türk dilləri yaxın qohum dillər olsa da, onların arasında ortaq sözlərlə yanaşı, hər birinin fərdi leksikası da mövcuddur. Bu leksika dilin lüğət tərkibinin bütün sahələrini: ümumişlək sözləri, məhdud dairədə işlənən sözləri (dialektizmlər), peşə-sənət leksi-

kası, terminlər, ictimai-siyasi leksika, idman leksikası, hərbi leksika, jarqon və arqo leksikasını əhatə edir. Oğuz qrupu dillərinin areal leksikasına forma və mənacə fərqli və ya formaca eyni, mənacə fərqli müxtəlif sözlər daxildir. Bu sözlər əhalinin həyat tərz, təsərrüfat formaları, məşğuliyyət sahələri, məişətlə və adət-ənənələrlə bağlı meydana çıxmışdır. Areal leksikanın zənginləşməsinin əsasında söz yaradıcılığı prosesi dayanır. Ədəbi dillərdə müxtəlif qrammatik üsulların vasitəsilə yaranan neologizmlər daim lüğət tərkibinin yenilənməsinə və zənginləşməsinə səbəb olur. Türk dillərinin lüğət tərkibinin əsası ad bildirən sözlərdən ibarətdir. Qədim türk leksikası cüzi dəyişikliklərlə müasir dillərin lüğət tərkibində mühafizə olunur. Bununla yanaşı, inkişaf nəticəsində hər bir dilin öz daxili imkanları hesabına yeni sözlər yaranır və digər türk dillərindən fərqlənir. Oğuz qrupu türk dillərinin lüğət tərkibində də bir sıra fərqlər özünü göstərir, qədim sözlər müxtəlif şəkildə arxaikləşmiş, yeni yaranan sözlər də forma və mənacə fərqlənmişdir.

Bu işdə Qaqauz türkcəsinin lüğətində olan bitki adları araşdırılmış, bu bitkilər anlayış sahələrinə görə təsnif edilərək Türkiyə türkcəsi ilə ortaq olan istiqamətlərinə toxunulmuşdur. Beləliklə, bitkilərə verilən adlar baxımından bu iki dialekt arasında əhəmiyyətli oxşarlıqlar müəyyən edilmişdir.

Araşdırma: Bu araşdırmada 154 bitki adı çəkilmişdir. Bunlar çiçək, ot, tikan, meyvə, tərəvəz, ağac, taxıl, alaq otları, qurudulmuş meyvələr, çayır, bəzək, iqtisadi və digər bitkilər olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

<i>Çiçək adları</i>	<i>Mənası</i>
agudi	bir çiçək adı
al top	bir çiçək adı
alvitsa	vadinin zanbağı
aslan aazı	bir çiçək adı
aşış	xaşxaş, gəlincik
ayı kulaa	bir çiçək adı
başca çiçee	bağ çiçəyi
başca gerçii	bir çiçək adı
busulek	bir növ bağ çiçəyi
bujor	pion, qırmızı
çiidem, çiidim	çiğdem
dafin	dəfnə
ergivan	erguvan, yasəmən
flambur	cökə, cökə çiçəyi
feslen, fesleen	bir bitkinin adı
girgina	dahlia
güngörmezka	günəbaxan
kaar	qar çiçəyi
kadife çiçee	bir çiçək adı
karagözka	marigold
karanfil	qərənfil
kırmızı hıştır	bir bitkinin adı
kukiçi	qar çiçəyi
küpe çiçee	fuşya
laale	lalə
lagıtsa, laitsa	bir çiçək adı, topçam
laylaykuçka	papatya
maadem çiçee	bir çiçək növü
maavi	bir çiçək adı

menevşa	bənövşə, bənövşəyi
mercen	qırmızı xrizantema çiçəyi
pam pam pamucan, papadiye	papatya
romaşka	papatya
sümbül	sümbül
zurna	bir çiçək adı
Ot adları	Mənası
ayırık	ayrık otu
brıçka otu	alaq
buzaalık	bir dağ otu növü, alp
çitran	hündür ot
çor	qara toxum, kimyon
çorlan, çurlan	bir otun adı
deli otu	alaq
epelek	bir ot növü
kalabak	bir otun adı
katranika	yovşan
kedi otu	bir ot növü
kelebek otu	bir ot növü
kılıç otu	qılinc otu
kupriva	gicəlləndirici gicətkən, ısırğanotu
kopar	şüyüd
koyun pıtırak	keçəl ot
marar	şüyüd
meelem otu	bir ot növü, balzam
melek otu	bir bitki növü
pıtırak	keçəl ot
sarmaşık	sarmaşık bitkisi, ivy
sedef	sədəf
sırgan	gicəlləndirici gicətkən
sütlen	bir bitkinin adı
tauşam gölgesi	bir bitkinin adı
yapışkan	bir ot növü, yapışqan ot
Çayır bitkiləri	Mənası
emecek	yonca
lyutserna	kobud yonca
önce	yonca
pipi burnısı	bir çayır növü
Tikan adları	Mənası
çoban tarağı	tikan
çökelek	tikan
eşek gengeri	tikan adı
güvem, güven	bir tikan adı
holer, holera	tikanlı bitki
Meyvə adları	Mənası
abrikos	ərik
almacık	kiçik alma
artonovka	bir alma növü

apelsin	portağal
armut	armud
ayva	heyva
badem	badam
banan	banan
çilek	çiyələk
darcan	üzüm
emiş	üzüm,kişmiş
erik	alça
fıstaşki	fıstıq ağacı və meyvəsi
karpuz	qarpız
kaun	qovun
keçi boynuzu	keçi buynuzu, bir növ meyvə
mercen, mercenka	bir qırmızı alma növü
nar	nar, meyvə
portokal	portağal
smorodina	qırmızı qarağat
taban	əncir
taraz	bir üzüm növü
zerdeli, zerzeli	ərik
Ağac adları	Mənası
ceviz	qoz ağacı
çam	şam ağacı
dişpıdak	kül ağacı
dut	tut, tut ağacı
fındık, funduk, pındık	fındıq, fındıq ağacı
fıstık	fıstıq, fıstıq ağacı
fıdan	fıdan
fıstaşki	fıstıq ağacı
hurma	xurma
kayın	qayın ağacı
küknar	fır ağacı
maslini	zeytun ağacı
miimer	bir bitki növü, qarağat
mirta	mirt ağacı
taban	əncir
zeftun, zehtin, zetin, zeytin	zeytun ağacı
Taxıl adları	Mənası
alaf	ot və ot heyvan yemi kimi
arnaud	bir buğda növü
arpa, harpa	arpa
azimka	qış buğda
başak	başaq
booday, buoday	buğda
borçak	burçak, bir mərcimək növü
kara borçak	qara burçak
graa, grah	noxud
jito, jitu	buğda

mercimek	mərcimək
nohut, nufut	noxud
rakitsa	heyvan yemi olaraq istifadə edilən bir bitki
popşay	qarğıdalı
<i>Tərəvəz adları</i>	<i>Mənası</i>
alabaş	şalgam, yabanı kələm
ardey	bibər
çuşka	bibər
çukundur	şəkər çuğunduru
fasulya	paxla
kabak	balqabaq
maydanoz, petlövka	cəfəri
mazare, yaban grahi	noxud
patlacan	pomidor
mor patlıcan	badımcan
prasa	pırasa
sarımsak	sarımsaq
suan	soğan
gaarga suanı	qarğa soğan
<i>Bəzək bitkiləri</i>	<i>Mənası</i>
papura	hörmə və s. toxuculuqda istifadə olunan bitkinin adı
susak	balqabaq
şindila	alaq
<i>Alaq otları</i>	<i>Mənası</i>
bimbaşı	bir bitkinin adı
çoban iinesi	bir bitkinin adı
hran, hren	bir bitkinin adı
yabani mak	vəhşi haşhaş
<i>Qurudulmuş meyvələr</i>	<i>Mənası</i>
badem	badam
çederdek	nüvə
emiş	yeyilmiş, çiyələk, üzüm toxumsuz kişmiş
fındık, funduk, pındık	qoz-fındıq, fıstıq
fıstık	fıstıq
semiçka	günəbaxan
<i>İqtisadi bitkilər</i>	<i>Mənası</i>
aşış	xaşxaş
mak	xaşxaş
tabak	tütün
tatula	bir bitkinin adı, datura, tiryək
<i>Digər bitkilər</i>	<i>Mənası</i>
gece saafi	bir bitkinin adı
jənşen	bir bitkinin adı
kıtina/ketina	bir bitkinin adı
paun	bir bitkinin adı

Yuxarıda göstərilən 154 bitki adından Türkiyə türkcəsi ilə ortaq olanlar “*alabaş, almıcık, altıncık, armut, ayva, arpa, aslanaazı (aslanağzı), ayıkulaa (ayıkulağı), badem, başak, borçak (burçak), çidem (çiğdem), çilek, çobantarağı, çukundur, deli ot, dişbudak, dut, emecek, ergivan, eşekkengeri, erik, feslen, fındık, fidan, gürgen, incir, kalabak, kılıçotu, küpeçiçee (küpeçiçeği), küknar, patlacan, sırğan, sarmaşık, yapışkan, zeytin*” sözləridir.

Nəticə:

Bu məqalədə Oğuz qrupu dillərindən olan Qaqauz türkcəsi və Türkiyə türkcəsindəki bitki adları bildirən sözlərdən 154 ədədi araşdırılmışdır. Qaqauz türkcəsinin lüğətində keçən bitki adları axtarılmış, bu bitkilər anlayış sahələrinə görə təsnif Türkiyə türkcəsi ortaq olan istiqamətlərinə toxunulmuşdur. Beləliklə, bitkilərə verilən adlar baxımından bu iki dialekt arasında əhəmiyyətli oxşarlıqlar müəyyən edilmişdir. Bu araşdırma ilə Qaqauz türkcəsi və Türkiyə türkcəsindəki zəngin leksika ortaya qoymağa çalışılmışdır.

İstifadə Olunmuş Ədəbiyyat:

1. AXUNDOV Ağamusa. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, Şərq-Qərb, Bakı, 2006.
2. ALTUNTAŞ Ayşe. Gagavuz Türklerinde Bitki Adları ve Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması, Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi, Sayı:8, Kayseri, 2018.
3. APOSTOLAVA Anna. Gagavuz Dilinin Botanik Terimlerinin Kimi Yapı ve Anlam Özellikleri, Gagavuz Türkçesi Araştırmaları Bilgi Şöleni, s.19-24, Ankara, 2007.
4. ALTAYLI Seyfettin. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
5. BAYTOP Turhan. Türkçe Bitki Adları Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
6. DOĞRU Abdülmecit - KAYNAK İsmail. Gagauz Türkçesinin Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
7. ERCİLASUN Ahmet Bican. Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
8. KOMİSYON. Derleme Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975.
9. KOMİSYON. Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
10. KOMİSYON. Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
11. ÖZKAN Nevzat. Gagavuz Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

M.Gunaydin

Words of plant names in gagauz turkish and turkey turkish

Summary:

Throughout history, the development of lexical structure of the language is conditioned by both linguistic and linguistic factors. On the one hand, the characterization of vocabulary as a linguistic factor, systematic interactions between lexical-semantic groups, syntactic relationships, and word styles, and on the other, the transfer of new words and terms beyond language as a result of cultural, social and political processes. Thus, as a result of a long historical development, the Oghuz group formed its own vocabulary for each of the Turkish languages. The Oghuz group of Turkish languages includes different words that are different in form and meaning or similar in meaning. These words have arisen in relation to the lifestyle of the population, forms of economy, occupations, household and traditions. Based on the enrichment of the area lexicology, the process of word formation begins. The neologisms that have arisen through the use of various grammatical methods in literary languages are constantly updating and enriching the vocabulary. The basis of the composition of the dictionary of the Turkish languages is the pronoun. Ancient Turkish lexicon is preserved in the dictionary of modern languages with slight

modifications. At the same time, as a result of development each language creates new words at the expense of its internal capabilities and differs from other Turkish languages. The Oghuz group also shows some differences in the composition of the Turkish languages, the ancient words differed in various ways, and the newly formed words differed in form and meaning. In this study, the plant names were determined that used in The Gagauz Turkish, these names were classified according to conceptual fields and they were compared with Turkey Turkish. So associations were determined that are seen in vocabulary as part of names that gives to plants between two Turkish dialects.

Key Words: Gagauz Turkish, Turkey Turkish, area lexicology, words of plant names.

М.Гунайдын

Слова, обозначающие названия растений
в гагаузском и турецком языках
Резюме:

На протяжении всей истории развитие лексической структуры языка обусловлено как внешнеязыковыми, так и внутриязыковыми факторами. С одной стороны, характеристика возможностей словообразования, системные отношения между лексико-семантическими группами, синтаксические отношения и стилистические особенности слов как внутриязыковые факторы, с другой стороны, приток новых слов и терминов из языка в результате обновления культурных, социальных и политических процессов как внешнеязыковые факторы приобретают особую актуальность. Таким образом, в результате длительного исторического развития каждый огузский тюркский язык имеет свой словарный запас. Устная группа тюркских языков включает в себя разные слова, которые различны по форме и значению или сходны по значению. Эти слова возникли в связи с образом жизни населения, формой экономики, занятиями, бытом и традициями.

На основе обогащения словарного запаса начинается процесс словообразования. Неологизмы, возникшие благодаря использованию различных грамматических методов в литературных языках, постоянно обновляют и обогащают словарный запас. Основой композиции словаря тюркских языков является местоимение. Древнетюркская лексика сохранилась в словаре современных языков с небольшими изменениями. В то же время в результате развития каждый язык создает новые слова за счет своих внутренних возможностей и отличается от других тюркских языков. Есть также некоторые различия в лексике языков огузской группы, древние слова по-разному могут быть архаичными, а новообразованные слова также различаются по форме и значению. В этой статье исследуются слова огузской группы тюркских языков, выражающие имена гагаузских тюрков и турецких тюрков. В этом исследовании были идентифицированы названия растений, используемых в гагаузском тюркском языке, которые были классифицированы в соответствии с концептуальными областями и с турецким языком. Таким образом, в контексте названий растений были выявлены связи между двумя тюркскими диалектами, найденными в словаре.

Ключевые слова: гагаузский язык, турецкий язык, ареальная лексика, слова, выражающие названия растений.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 09.08.2019

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Məhərrəm Məmmədov tövsiyə etmişdir

NƏZAKƏT HƏSƏNOVA
ADU
Təbriz küçəsi
nazakatxasanova.@gmail.com

MƏTNİ ANLAMADA SÖZLƏRİN ROLU

Xülasə

Məlumdur ki, hər bir söz çoxmənalı səciyyə daşıyır, yəni mənalar çoxluğuna malikdir. Buna görə də, onun predmetə aidliyini müəyyən etmək və sözün mənasını ayırd etmək üçün hər dəfə onun mənası mümkün mənalar sırasından seçilməlidir. Bu da hər şeydən əvvəl müvafiq sözün daxil edildiyi kontekstlə müəyyən edilir.

Aydındır ki, hər bir deyilişin başa düşülməsi üçün sözün bir çox mənaları içərisindən zəruri olan adekvat mənayı seçmə aktı zəruridir. Bu, həmçinin, sözün müvafiq kontekstə daxil edilməsi yolu ilə təmin edilir. Lakin, sözün başa düşülməsi prosesi mümkün alternativdən zəruri olan mənanın seçilməsi ilə müəyyənləşdirilmir.

Mətni qavramaq üçün sözün stabil predmet aidliyini və onların stabil mənasını bilmək kifayət deyildir: hər dəfə sözün müvafiq mənası seçilməlidir və nəhayət, yaranmış olan alternativdən lazım olan mənə seçilməlidir.

Sözlərin həmişə dəyişməz və eyni mənaya malik olduğunu düşünmək çox böyük səhv olardı. Sözün adekvat mənasının bu cür semantik seçimi mürəkkəb koqnitiv bir prosesdir və bu onun öyrənilməsi qəbul edilən xəbərin anlaşılması və dekodlanmasını müəyyən edən əsas mexanizmlərin açılmasına kömək edə bilər.

Sözlərin mənalarının başa düşülməsindəki çətinliklər müəyyən patoloji vəziyyətlərdə yaranırlar ki, bu zaman sözün mənası ya adi mənaya qədər daralır, özgələşir, diffuzlaşır, ya da öz səslənməsinə görə yaxın sözlərin mənaları ilə qarışır və nəhayət, səhv kontekstlərə qoşulurlar.

Beləliklə, sözün mənasının çoxmənalılığı faktını nəzərə alınmaması və alternativlər çoxluğundan lazım olan mənanın seçilməsi zamanı kontekstin həlledici rolu mətnin anlaşılması prosesini əhmiyyətli dərəcədə çətinləşdirə bilər.

Açar sözlər: adekvat mənə, kontekst nitqinin mənimsənilməsi, alternativin seçilməsi, koqnitiv proseslər, mətnin dekodlaşması

Anlama aktını xarakterizə edən əsas proses bütün xəbərin mənasını şifrini açmaq üçün edilən cəhdlərdən ibarətdir. Bu mənə xəbərin ümumi əlaqəliliyini (external coherence, Uortçə görə) və ya onun daxili mənasını yaradır və xəbərə dərinlik və ya “altmətn” (internat coherence) verir. Bu cəhdlər həmişə qavranılan mətnin kontekstinin axtarılmasına doğru yönəlmişdir. Bu kontekst bəzən “sinsemantik” (nitqdaxili), bəzən isə nitqdən xaric, situasiya xarakterli ola bilər və bu cür kontekstin olmadığı halda nə tam mətn anlaşıla bilər, nə də onun tərkibinə daxil olan elementləri düzgün qiymətləndirmək olar. Buna görə də, mətnin “kontekstdən” azad olan (context free) heç bir elementinin mövcud olmadığını hesab edən müəlliflər ilk plana mətnin tərkibinə daxil olan söz və frazaların konkret mənalarını müəyyən edən müvafiq fərziyyələrin və ya ilkin mülahizələrin axtarışı və formalaşdırılması prosesini birinci plana çəkirlər [1, s.90].

Dinləyənin bu “presuppozisiya” ilə əlaqədar olan “strategiyasını” hesaba almaq və ona əsaslanmaq zərurəti, bir sıra müəlliflərin [4, 5, 6] rəyinə görə daxil olan xəbərin şifrinin açılması mexanizminin öyrənilməsi üçün əsas ilkin başlanğıc nöqtədir.

Mətnin anlaşılması üçün tamamilə zəruri olan ikinci şərt hər bir mətnin komponentinin əsasında duran və məlum emosional və ya məntiqi münasibət sistemlərini əks etdirən əsas, bazis semantik və ya alt sintaktik strukturlar barədə məlumatlardır. Bizim yuxarıda göstərdiyimiz kimi, bu şərt o hallarda xüsusilə aydın olaraq özünü biruzə verir ki, alt sintaktik strukturlar xarici, üst strukturlardan fərqlənmiş olsun; bu halda həmin strukturların anlaşılmasının vacib şərti, onların daha sadə və bilavasitə anlaşılma üçün daha asan konstruksiyalara transformasiyasıdır.

Bu problemi nəzərdən keçirərkən, bir çox müəlliflər [2, 3] qeyd edirlər ki, mətnin hər bir tərkib hissəsinin tam anlaşılması yalnız qrammatik strukturlardan onların əsasında dayanan bazis-semantik və ya alt strukturlara keçid vasitəsilə təmin edilə bilər.

“Dilin üst qatı” ilə yanaşı “alt qatlarının” da mövcud olması barədə təsəvvürlərə əsaslanan psixoloq və dilçilər mətnin anlaşılması probleminin həllində əhəmiyyətli rol oynamışlar. Onlar bu problemin həlli istiqamətində xeyli iş görmüş və təklif edilən mətnin xarici strukturundan mətndə olan “altmətnə” və ya mənaya keçid prosesinin həlledici rolunu göstərmişlər.

Mətnin bilavasitə mənasını başa düşmək kifayət deyildir. Bu mənənin arxasında duran daxili mənəni ayırd etmək lazımdır. Başqa sözlə desək, “mətnə” “altmətnə” mürəkkəb keçid prosesi zəruridir. Yəni, mətnin mərkəzi daxili mənasının nədən ibarət olduğunu ayırd etmək lazımdır. Yalnız bundan sonra mətnə təsvir edilən şəxslərin əməlləri arxasında duran motivlər aşkar olmaş bilərlər.

Beləliklə, mətnin daxili mənası onun xarici mənasından fərqlənə bilər və deyilişin mənası və ya “altmətnin” tam anlaşılması məsələsi məhz bundan ibarətdir ki, mətnin yalnız xarici mənasının açılışından sonra üst mətnə abstraksiya yolu ilə dərinlikdə olan alt mətnə və beləliklə mətnin mənasına keçid həyata keçirilsin, daha sonra isə bu xəbərin əsasında duran motivə keçid baş versin.

Mətnin xarici mənasından onun dərinlikdə olan mənasına keçidin vacibliyi barədə müddəa ədəbiyyatçılara, aktyorlara, rejissorlara yaxşı məlumdur və şübhəsiz ki, bu prosesin analizi koqnitiv dilçilikdə xüsusi yer tutmalıdır. Mətnin xarici mənasının anlaşılmasından “altmətnin” anlaşılmasına keçidin təhlili, koqnitiv proseslərin ən vacib (lakin ən az işlənmiş) bölmələrindən biridir.

İndi isə qəbul edilən mətnin anlaşılması üçün zəruri olan proseslərin hansı şərtlər daxilində baş verdiyini ardıcıl olaraq nəzərdən keçirməyə çalışaq.

Məlumdur ki, dinləyici və ya oxucu tərəfindən qəbul edilən hər bir mətn ayrı-ayrı sözlərin anlaşılmasından başlayır, daha sonra ayrı-ayrı frazaların anlaşılmasına, bundan sonra tam mətnin anlaşılmasına keçilir və beləliklə onun ümumi mənası yaranır. Lakin, bu ardıcılıq, koqnitiv olaraq baş verən ardıcılıq kimi başa düşmək lazımdır və artıq deyildiyi kimi, bu heç də o demək deyildir ki, mətnin faktiki olaraq başa düşülməsi məhz bu yolla gedir və sözdən frazaya və frazadan mətnə doğru ardıcıl keçiddən ibarətdir.

Mənənin dekodlanması prosesi və daha sonra mətnin mənasının anlaşılması həmişə müəyyən kontekstdə, tam mənə parçalarının qavranılması ilə eyni zamanda baş verir. Bəzən ayrıca bir sözün başa düşülməsi tam mənə parçalarının qavranılmasından sonra baş verir və sözün mövcud olduğu kontekst onun mənasını aşkar edir. Bu fakt onu göstərir ki, “söz-fraza-mətn-alt-mətn” məntiqi ardıcılığı real, zamana görə ardıcıl baş verən psixoloji proseslər kimi anlaşılmalıdır.

Əvvəlcə mətnin anlaşılması prosesinin tərkib elementlərinin təhlilinə keçək və bir əsas olaraq onun tərkib hissələrinin indicə xatırladığımız məntiqi ardıcılığını götürək. Bu prosesdə ilkin mərhələ sözlərin anlaşılması mərhələsidir. Mətnin təşkil olunduğu ayrı-ayrı sözlərin mənasının başa düşülməsi, mətnin dekodlanmasının ilkin və göründüyü kimi ən sadə elementidir.

Məlumdur ki, hər bir söz çoxmənalı səciyyə daşıyır, yəni mənalar çoxluğuna malikdir. Buna görə də, onun predmetə aidliyini müəyyən etmək və sözün mənasını ayırd etmək üçün hər dəfə onun mənasını mümkün mənalar sırasından seçilməlidir. Bu da hər şeydən əvvəl müvafiq sözün daxil edildiyi kontekstlə müəyyən edilir.

Sözlərin omonimliyi faktı açıq omonimlik halları ilə məhdudlanmır. Bu cür sözlərin mənası kontekstdə tam müəyyənləşir.

Lakin, qapalı çoxmənalılıq da mövcuddur: bu faktı aşağıdakı nümunələrin təhlili zamanı asan görmək olar. Belə ki, “dəstək” sözü bir çox mənalara malikdir: qapı dəstəyi, kürsü dəstəyi və s. sifətlərdə də buna bənzər hal qeyd edilə bilər. Məsələn, “sərin” sözü havaya və ya emosional münasibətə aid edilə bilər; “iti” sözü iynəyə, müzakirələrə və s. aid edilə bilər.

Bu cür çoxmənalılıq feillərdə də mövcuddur. Belə ki, “qaldırmaq” feili “əşyanı yerdən qaldırmaq”, “əlləri yuxarı qaldırmaq”, “sual qaldırmaq” və s. göstərə bilər; “bölüşdürmə” həm hissələrin bir-birindən ayrılmasını (“iki yerə bölüşdürmə”), həm də birliyi, razılığı göstərə bilər (“Mən bu adamın fikirlərini bölüşdürürəm”). Nəhayət, bu cür çoxmənalılığı köməkçi sözlərdə də görmək olar.

Tamamilə aşkardır ki, hər bir deyilişin başa düşülməsi üçün sözün bir çox mənalara içindən zəruri olan adekvat mənanı seçmə aktı zəruridir. Bu, həmçinin, sözün müvafiq kontekstə daxil edilməsi yolu ilə təmin edilir.

Lakin, sözün başa düşülməsi prosesi mümkün alternativdən zəruri olan mənanın seçilməsi ilə müəyyənləşdirilmir. Söz, həmçinin, ümumi kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənalara malik ola bilər. Məsələn, “ləkə” sözü müxtəlif kontekstlərdə tamamilə müxtəlif mənalara malikdir: “Günəşdə olan ləkə”, “köynəkdə olan yağ ləkəsi”, “ləyaqətdə ləkə” və s.; həmçinin “qocalıq” sözü müxtəlif kontekstlərdə müxtəlif mənalar verir: “şərəfli qocalıq”, “xəstəlik içində keçən qocalıq”, “qocalıqdan əyilmə” və s.

Deməli, burada da, mətni qavramaq üçün sözün stabil predmet aidliyini və onların stabil mənasını bilmək kifayət deyildir: hər dəfə sözün müvafiq mənası seçilməlidir və nəhayət, yaranmış olan alternativdən lazım olan məna seçilməlidir. Bu da hər şeydən əvvəl, həm praktiki (situasiya xarakterli), həm də nitq konteksti ilə müəyyən edilir. Deyilişin tərkib hissələri kimi sözlərin anlaşılması prosesinin tam psixoloji təhlili üçün bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, sözün mənalara müxtəlif semantik səviyyələri mövcuddur və mətni qavrayan şəxs hər dəfə sözün mənasının adekvat səviyyəsini seçməlidir. Bu adekvat səviyyə özü hərəkətli ola bilər. Sözün mənasının lazım olan səviyyəsinin seçilməsi, sözün mövcud olduğu kontekstlə tam müəyyən olunur. Məsələn, qidanın hazırlanması kontekstində “kömür” sözü ocaq qalanması vasitəsi mənasını verir; kimya elmi kontekstində isə “kömür” müəyyən quruluşa malik mürəkkəb kimyəvi maddədir, “Şəbəkə” sözü elmi kontekstdə “rabitə şəbəkəsi” (“neyron şəbəkəsi”, “münasibətlər şəbəkəsi”) və s. mənasını verir. Digər kontekstlərdə bu söz başqa mənalara malik olur (“Elekirik şəbəkəsi”, tikinti və memarlıqda şəbəkə və s.)

Sözlərin və ya heç olmasa bir sözün mənasının qeyri-adekvat qavranılması bütün mətnin düzgün başa düşülməsinə gətirib çıxaracaqdır. Adekvat başa düşülmə sözün mənasının müvafiq səviyyədə seçilməsini nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, bəzi növdən olan psixi xəstəliklər zamanı sözün şəraitə müvafiq olan mənasının seçilməsi bacarığının pozulması məhz xəstəliyin əsas əlaməti olur və subyektdə çatan informasiyanın adekvat başa düşülməsi üçün maneəyə çevrilir.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, sözlərin həmişə dəyişməz və eyni mənaya malik olduğunu düşünmək çox böyük səhv olardı. Sözün mənası çoxqiymətlidir və onun anlaşılması üçün həmin sözün predmetə aidliyi, konkret mənası bir çox alternativlər arasından seçilməlidir. Bu seçim həm sözün verilmiş olduğu kontekst, həm də xəbərin verildiyi şərait nəzərə alınmaqla yerinə yetirilə bilər. Sözün adekvat mənasının bu cür semantik seçimi mürəkkəb koqnitiv bir prosesdir və bu onun öyrənilməsi qəbul edilən xəbərin anlaşılması və dekodlanmasını müəyyən edən əsas mexanizmlərin açılmasına kömək edə bilər. Sözün mənasının açılması şərtlərini nəzərdən keçirək.

Sözün müvafiq mənasının mümkün alternativlər arasından seçilməsi prosesi bir sıra şərtlərlə müəyyənləşir. Bu şərtlərin üzərində daha ətraflı dayanmaq lazımdır.

Sözün mənasının adekvat seçilməsinə təsir edən birinci şərt həmin sözün dildə işlənilməsi tezliyidir. Bu isə öz növbəsində həmin sözün kontekstə qoşulması dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Belə ki, əgər “qaldırmaq” sözü hər şeydən əvvəl cismi döşəmədən qaldırmaq və nadir hallarda “hər hansı məsələni qaldırmaq” mənasını verirsə, sözün birinci mənası ikinciylə nisbətən daha ehtimallıdır və əksinə, sözün ikinci mənasının qavranılması üçün adi, ən çox istifadə edilən mənadan ilkin abstraksiya zəruri olur.

Sözlərin müxtəlif mənalarının istifadə edilməsinin məhz bu qeyri-bərabər tezliyi müxtəlif peşə təcrübəsinə malik olan insanların sözlərinin başa düşülməsi zamanı yaranan çətinlikləri müəyyən edir.

Sözlərin adi mənası xarici dili öyrənən şəxs üçün o zaman çətinlik yarada bilər ki, sanki tanış olan, insanın praktik təcrübəsinə müvafiq olan və tez-tez rast gəlinən sözlər həmin şəxs tərəfindən qeyri-düzgün qavranılmış olsun.

Belə bir hadisəni nümunə kimi göstərmək olar ki, Amerikada yaşamağa başlamış olan bir şəxs uzun müddət ərzində “Melted coffee” söz birləşməsinə “üydülmüş kofe” kimi başa düşmüşdür və yalnız sonradan bilmişdir ki, “Molted” sözünün “üydülmüş” mənası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və kofeni istehsal edib buraxan firmanı göstərir.

Müxtəlif sözlərin gündəlik ünsiyyət prosesinə daxil edilməsi və sözün müəyyən mənalarının müxtəlif tezliklərdə müşahidəsi insan üçün məlum olmayan yeni sözlərin anlaşılması zamanı özünəməxsus çətinliklər yaradır; bu hallarda insan sözü “semantikləşdirir”, başqa sözlə desək, tanış sözlərin mənasına müvafiq olaraq, onların mənasını müəyyən etməyə çalışır. Belə ki, məsələn, Raxilina qeyd edir ki, sol yarımkürəsinin nitq zonalarında pozuntuları olan xəstə “mokrıça” sözünün (az tezliklə işlənən, ona az məlum olan söz) mənasını təyin edərkən qərara gəlmişdir ki, bu söz “rasputıça” sözü ilə bənzərlik təşkil etməklə “nəm hava” deməkdir [7, s.141]. Sağlam insanda da az məlum olan sözlərin səhv semantikləşdirilməsi mümkündür. Az tanış olan sözlərin mənalarının daha tez-tez işlənən və adi sözlərlə müqayisədə səhv müəyyən edilməsi, daxilində xüsusi terminlər və ya kifayət qədər tanış olmayan sözlər olan mürəkkəb mətnin qavranılmasının mühüm xüsusiyyətidir. Sözün lazım olan mənasının seçilməsini müəyyən edən ikinci və demək olar ki, əsas şərt nitq kontekstidir.

Bu faktor çoxmənalı sözlərin anlaşılması zamanı xüsusilə aşkar şəkildə özünü biruzə verir. Belə ki, orkestrə aid olan kontekstdə “boru”, şübhəsiz ki, musiqi alətinə aiddir, lakin evin təsvirinə aid olan kontekstdə həmin söz labüd olaraq soba borusunu ifadə edən söz kimi qavranılır.

Qapalı çoxmənalılığın anlaşılması zamanı da bu cür hadisə baş verir. “Dəstək” sözünün necə başa düşülməsi (kreslonun dəstəyi, qapı dəstəyi və s.) bu sözün tətbiq edildiyi kontekstdən asılıdır. Bütün hallarda sözün mənasının başa düşülməsi heç də bilavasitə baş verən akt deyildir və sözün mənasının bir çox alternativlər içərisindən seçilməsi həm bu sözün dildə tətbiq edildiyi tezlikdən, həm də nitq kontekstindən asılıdır.

Sözlərin mənasının lal-karlar tərəfindən anlaşılması xüsusi hal təşkil edir. Bu hallarda sözlərin mənaları, adətən sağlam uşağın sözlərin mənalarının dəyişkənliyini başa düşdüyü canlı nitq təması prosesində formalaşmır; lal-kar uşaq ayrı-ayrı sözlərin mənasını başqa yolla öyrənir, Əgər “qaldırmaq” sözü ona “əyilib yerdən hər hansı cismi qaldırmaq” mənasında verilmişdirsə, həmin sözün “əli qaldırmaq” kontekstində başa düşülməsi onun üçün çox çətin olur və ona izah edilməlidir ki, söz başqa bir mənada da işlənilə bilər.

Xarici dilin öyrənilməsinə kontekst nitqinin mənimsənilməsindən deyil, ayrı-ayrı sözlərin lüğət mənasının öyrənilməsindən başlanıldığı hallarda da buna oxşar vəziyyət yaramır. Dilin öyrənilməsinin bu yolu labüd olaraq bir sıra çətinliklərə gətirib çıxarır. Bunlar dilin öyrənilməsi metodu dəyişdirildiyi, nitq kontekstinin əsas götürüldüyü və yalnız ikinci növbədə izolə edilmiş sözlərin lüğət mənalarına müraciət edildiyi halda xeyli dərəcədə aradan qalxır. Xarici dilin mənimsənilməsi psixologiyası psixologiya elminin xüsusi, yaxşı işlənib-hazırlanmış bölməsidir və biz bu məsələ üzərində geniş dayanmayacağıq.

Beləliklə, qeyd olunduğu kimi sözün mənasının anlaşılması prosesi həmişə bir çox mümkün mənələrdən birisinin seçilməsidir. Bu proses, sözün ümumi kontekstə olan münasibətinin təhlili, sözün səslənməsi və ya sözün digər mənasının işlənmə tezliyi və s. ilə əlaqədar onun səhv başa düşülməsinin aradan qaldırılması yolu ilə həyata keçirilir.

Sözlərin mənalarının başa düşülməsindəki çətinliklər müəyyən patoloji vəziyyətlərdə yaranırlar ki, bu zaman sözün mənası ya adi mənaya qədər daralır, özgələşir, diffuzlaşır, ya da öz səslənməsinə görə yaxın sözlərin mənaları ilə qarışır və nəhayət səhv kontekstlərə qoşulurlar. Beləliklə, sözün mənasının çoxmənalılığını faktını nəzərə alınmaması və alternativlər çoxluğundan lazım olan mənənin seçilməsi zamanı kontekstin həlledici rolu mətnin anlaşılması prosesini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirə bilər.

Ədəbiyyat

1. Perfetti C.A., Lesgold A.M. Discourse comprehension and sources of individual differences // In M.A. Just & P.A. Carpenter (Eds.), Cognitive processes in comprehension. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1977, pp.90-136
2. Foss D.J. A discourse on semantic priming // Cognitive Psychology, 1982, pp.590-607.
3. Gibson E.J., Levin H. The psychology of reading. Cambridge, MA: The MIT Press, 1975, 461 p.
4. Halliday M.A.K., Hasan R. Linguistic Function and Literary Style: An enquiry into the language of William Golding's "The Inheritors". "Literary Style: a Symposium" // Ed. by Seymour Chatman, London-New York: Oxford University Press, 1971, pp. 330-368.
5. Holmes J.A. Basic assumptions underlying the sub-strata factor theory // Reading Research Quarterly, 1975, pp.5-28.
6. Just M.A., Carpenter P.A. A theory of reading: From eye fixations to comprehension // Psychological Review, 1980, pp.329-354.
7. Рахилина Е.В. Лексическое значение и структура // Науч.-тех.информ. Сер.2, 1992, №4, 16-27 с.

N Hasanova

The Role of Words in Understanding the Text Summary

It is known that every word has polysemantic meaning. That is why for determining its belonging to the object and identifying the meaning of the word every time its meaning must be chosen through the line of meanings and this is determined with the available word included in context.

It is clear that for understanding every pronounced word the appropriate meaning must be chosen through many meanings. This is also understood by including the word into appropriate construction. But the process of understanding the meaning of the word is not determined by the possible alternation.

For comprehending the text it is not enough to know the meaning of the word belonging to the object and finally, the useful meaning must be chosen from the formed alternatives.

It would be a great mistake to think that the words always have unchangeable and the same meaning. Such semantical choosing of the appropriate meaning of the words are complicated

cognitive processes. The process of understanding the predicate and its being decoded help to reveal the main tools.

The difficulties of understanding the meaning of the words appear in certain pathological situations. This time the meaning of the word becomes narrow, strange, diffusive and because of its pronunciation the meaning of the words are confused with the similar meaning of the words and they join the wrong contexts.

So, because of the polysemantic meaning of the words and many alternatives certain difficulties appear in understanding the text.

Key words: appropriate meaning, the comprehending of the contextual meaning, alternative choosings, cognitive processes, the decoding of the text,

Н Гасанова

Роль слов в понимании текста

Резюме

Известно, что каждое слово имеет полисемантическое значение. Для определения принадлежности слова предмету и дифференциации значения слова необходимо выбрать нужное значение из ряда возможных значений.

Процесс выбора необходимого адекватного значения слова из ряда многих значений является важным для понимания каждого высказывания. Однако процесс понимания слова заключается не только в выборе необходимого значения из возможных альтернатив.

Для понимания текста недостаточно знать стабильное значение слова и его принадлежность предмету, важно каждый раз выбирать соответствующее значение слова и, наконец, необходимое значение из возможных альтернатив.

Было бы ошибочным предположить, что слова обладают одним значением и являются неизменяемыми. Такой семантический выбор адекватного значения слова является сложным когнитивным процессом и помогает раскрыть основной механизм, определяющий понимание и декодирование сказуемого.

Проблемы понимания значения слов появляются в определенных патологических ситуациях, в которых значение слова становится более узким, непонятным или вследствие произношения их значения смешиваются со значениями синонимичных слов и поэтому используются в неверном контексте.

Таким образом, процесс понимания текста значительно усложняется, если не принимать во внимание роль контекста, выбор необходимого значения из ряда альтернатив и тот факт, что слова имеют полисемантическое значение.

Ключевые слова: адекватное значение, соответствующее значение, альтернативный выбор, когнитивный процесс, декодирование текста

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 30.11.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Cəfərova Məhərrəm
Məmmədov tövsiyə etmişdir

ŞAMİL ALMƏMMƏDOV
BDU
Zahid Xəlil küç
samil.@mail.ru

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN SİNTAKTİK QURULUŞU **(Tabeli mürəkkəb cümlələr)**

Xülasə

Məqalə Türk və Azərbaycan ədəbi dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin inkişaf səviyyəsinə həsr olunmuşdur.

Müasir Azərbaycan dilində zəngin tabeli mürəkkəb cümlələrin mövcudluğu və geniş şəkildə inkişafı, bizcə, bağlayıcı və bağlayıcı sözlərin zənginliyi ilə bağlıdır. Bunun əksinə Türk dilində isə zəngin feil formaları inkişaf etmiş və işləklilik qazanmışdır. Bu da bu dildə tabeli mürəkkəb cümlə yerinə tərkibli cümlələrin inkişafına və intensiv işləklilik qazanmasına səbəb olmuşdur. Yarım əsrlik pedaqoji təcrübə nəticəsində belə bir fikir hasil olmuşdur ki, Müasir Türk dilində müxtəlif tabeli mürəkkəb cümlələrin işlədilməməsi (və ya olduqca az işlədilməsi) təfəkkür məsələsi ilə bağlı deyildir. Türk dilindəki mürəkkəb cümlələrin özünəməxsusluğu vardır. Birincisi çox hallarda baş cümlə sonda gəlir, budaq cümlə isə ondan əvvəl işlədilir. Bu cümləyə diqqət edək: “Köylülər bu sene borçlarını ödəyemiyecekler biliyorum”.

İkincisi, baş cümlə ilə budaq cümlə arasında vergül işarəsi qoyulmamışdır. Deməli fasilə edilmir, tələffüz fərqlidir. Belə cümlələrdə xüsusi intonasiya mövcuddur. Bizcə bu elə bir intonasiyadır ki, buna mürəkkəb cümlə intonasiyası demək çətinidir. Beləliklə bu kimi cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlə olmaları şübhə yaradır. Türk dilində “Sokakta birini şarkı söylüyor gördüm” cümləsi quruluşuna görə yuxarıdakı kimidir. Lakin bizcə bu mürəkkəb cümlə sayıla bilməz. Belə cümlələri müəyyən etməyin çətinliyi orasındadır ki, “yor” həm feili sifət düzəldən, həm də zaman şəkilçisi kimi çıxış edə bilər.

Azərbaycan dilində indiki zaman kimi bilinən - ır⁴ feili sifət düzəldə bilmir. Lakin Türk dilindəki indiki zaman şəkilçisi belə xüsusiyyətə malikdir. Cümlə ona görə şübhəli görünür ki, oradan “yor” şəkilçisini başqa bir feili sifət düzəldən şəkilçi ilə əvəz etmək mümkündür: “Sokakta birini şarkı söylüyən gördüm”.

Birinci cümlədə vergül işarəsinin olmaması belə cümlələrin tələffüzünü Azərbaycan dilindən fərqli edir.

Deməli, bütün bunlar göstərir ki, türk dilçilərinin bu tip cümlələrə şübhəli yanaşmaları əsassız hesab edilə bilməz.

Açar sözlər: türk dili, azərbaycan dili, sintaksis, tabeli mürəkkəb cümlələr, bağlayıcı vasitələr

Müasir Türk və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşunun incələnməsi nəticəsində belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu dillərin fonetik, leksik və morfoloji sahəsindəki bu gün üçün mövcud olan ayrılıqlarla yanaşı bu dillərin sintaktik quruluşunda da fərqlilikləri görə bilərik. Bu onunla bağlıdır ki, mərhum dilçi alim Azərbaycan dilinin tabeli mürəkkəb cümlə probleminin əvəzedilməz tədqiqatçısı Ə.Abdullayevin dediyi kimi “Tabeli mürəkkəb cümlələr təfəkkürün və dilin inkişafının müəyyən mərhələsində əmələ gəlmişdir. Belə məzmun və forma vəhdəti müxtəlif xalqlarda təbii olaraq yaranmalıdır. Bunların kənardan gələ biləcəyini düşünmək səhv olardı.” (1,248)

Görkəmli türk dilçisi T.Banquoğlu da türk dilindəki mürəkkəb cümlələrin işlədilməsini (xüsusilə bağlayıcılı mürəkkəb cümlələrin) belə izah edir: “Türk dilləri ifadə kısalığı, dolayısıyla bağlamsızlığı (bağlayıcı vasitələr-Ş.A.) tercih edegelmiştir” (2,394). Müəllif türk dilinin bu

xüsusiyyətinə misal olaraq danışiq dilindən bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrə misallar gətirmişdir. (Bu sabah uğradı,(və) gitti əvəzinə Bu sabah uğradı gitti v.s.)

T.Banquoğlunun bu qənaəti onunla nəticələnmişdir ki, o mürəkkəb cümlə məsələsindən bəhs edərkən verdiyi tərif məntiqi anlayışlara dayanmış tərkibli cümlələri də səhv olaraq mürəkkəb cümlə sırasına daxil etmişdir. Müəllifin mürəkkəb cümləyə verdiyi tərif belədir:

Anlam və şəkil ilişkileri olan birden fazla yargının biraraya gelmesiyle kurulmuş cümle-ye Birleşik Cümle adını veriyoruz:

Turhan gelmeyecek, çünkü karısı hasta.

Oğuzun işi bırakması durumu güçleştirdi” (2,546)

Məntiqi kateqoriyalarla dilçilik kateqoriyalarının eyniləşdirilməsinə meyli ümumən türk dilçiliyində görmək çətin deyil. Məhz bu səbəbdəndir ki, müəllif mürəkkəb cümlələri Tabeli, Tabesiz deyil, Karmaşık Birleşik Cümle başlığı ilə birləşdirərək izah edir və yazır ki, “Bu quruluşta esas bir baş cümle ile onun üyelerinden birini tutan, ya da üye olacak bir belirtme öbeği içinde yer alan bir yarım yargının (iç cümle) birleşmesidir. O zaman her iki yargı anlamca tamamlanır ve birleşik bir bütün teşkil eder. (2,562) Bu məntiqdən çıxış edən T.Banquoğlu və bu fikrin tərəfdarları əksər dilçilər tərkibləri müstəqil fikir ifadə edən cümlələr hesab edir və mürəkkəb cümlənin bir qrammatik üzvü kimi yox, müstəqil cümlə hesab edirlər.

Vaxtilə Azərbaycan və özbək dillərində mürəkkəb cümlələrin əmələ gəlməsi və inkişafını ərəb və fars dillərinə bağlamağa meyl göstərən N.Z.Hacıyeva ilə prof. Ə.Abdulayevin arasında gedən polemika ikinci müəllifə görə belə nəticələnəlməlidir: “Dilin qrammatik quruluşunun inkişafı çox uzun bir dövr ərzində baş verən daxili prosesdir.” (1,253)

Bu məqalənin müəllifi olaraq həm Orxon-Yenisey abidələrinin dilini həm Osmanlı Dili adlandırılan Orta dövr türk dilini və Müasir türk dili ilə yarım əsr məşğul olan bir müəlim kimi yuxarıda qeyd etdiyimiz iki ziddiyyətli fikrə bir də münasibətimizi bildirmək istəyirik: Bir kənar dilin bu və ya digər bir dilə təsiri (qrammatik quruluş) heç olmasaydı, o zaman Cənubi Azərbaycan ziyalisının dilində fars izafətləri olmazdı. Halbuki bu meyli əyani görmək mümkündür. Beləliklə, deyə bilərik ki, bir dilin digər dilə, xüsusilə onun qrammatik quruluşuna təsir olunur dedikdə, bu o deməkdir ki, qrammatik quruluş məhv olmur, dilin inkişaf meyli dəyişə bilər. Onsuz da savadı olmayan bir məhdud dil imkanları çərçivəsində ünsiyyət qurur, onun çox mürəkkəb quruluşlu cümlələr qurmağa imkanı yoxdur. Müasir türk danışiq dilində əksərən sadə cümlələrdən istifadə olunur və bağlayıcılar Azərbaycan ədəbi dilinə nisbətən olduqca az istifadə olunur. Demək ki. mübahisələrin mövzusu danışiq dili, onun inkişaf meyli deyil, Ədəbi dilin inkişaf meyliyindən ibarətdir. Sovet dövrü üzərində Azərbaycan dilinin inkişaf meyli haqqında yazılmış qəzet başlıqlarına baxsaq bizim nə dediyimiz daha aydın olar.

“SSRİ-nin Baş Naziri N.Kasıginin Türkiyəyə səfəri” tipli o dövr Azərbaycan qəzetlərinin baş yazılarının göründüyü kimi “predikatı” “səfəri” “sözü” idi.

Türk dilinin qrammatik quruluşu tələb edir ki, tam formalaşmış “səfər etdi” xəbəri ilə cümləyə türk ifadəsilə desək “dügün” vurulsun, yəni cümlə quruluşu etibarı ilə tamamlansın. Bu meyl əlbəttə “yazı dilində” idi və eləcə də qaldı. Müasir türk və Azərbaycan dillərində, ümumiyyətlə mürəkkəb cümlə məsələsinin vəziyyəti və öyrənilməsini araşdırdıqda məlum olur ki, Tabeli mürəkkəb cümlənin bu dillərdə inkişaf meyllərində xeyli fərqli cəhətlər var.

Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr həm quruluş etibarilə, həm də ifadə imkanları baxımından o qədər zəngindir ki, prof. Ə.Abdullayev bu məsələyə böyük bir tədqiqat əsəri həsr etmişdir. Əsərində verilmiş misalların zənginliyi də onu göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dilində (eləcə də şifahi nitqdə) tabeli mürəkkəb cümləsiz keçinmək mümkün deyil. Halbuki, türk dilində xeyli elmi, bədii v.s. materialları gözdən keçirdiyimiz halda tabeli mürəkkəb cümlə misalı tapmaq müşkül məsələdir. Bu, əlbəttə tabeli mürəkkəb cümlənin bu dildə heç olmaması demək deyildir. Lakin əminliklə demək olar ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdən istifadə, demək olar ki, sıfıra yaxındır və bunun yerinə zəngin məsdər, feili sifət və feili bağlama tərkiblərindən istifadə edilməsinə demək olar ki, hər cümlədə rast gəlmək mümkündür. Bəzən formal cəhətdən

tabeli mürəkkəb cümləyə bənzəyən bir cümləyə rast gəliriksə, bu hələ onun tabeli mürəkkəb cümlə olduğundan xəbər vermir.

Müasir türk ədəbi dili üçün çox xarakterik olan bu cümlələrə diqqət edək: “Sokakta bir çocuğu oynar gördüm” və yaxud “Sokakta bir çocuğu oynuyor gördüm”. Bu iki cümlənin hər ikisi də mürəkkəb cümlə deyildir və tabeli mürəkkəb cümlə də heç ola bilməz. Lakin bu tip cümlələri də mürəkkəb cümlə hesab edənlər var. Belə cümlələrdə məsələni dolaşmaq salan “oynar” və “oynuyor” sözlərinin kökünün feil olaraq bir hərəkətin icra edilməsini bildirməsidir. Daha asan anlaşılsın deyə ikinci cümləni “Gördüm ki, sokakata bir çocuk oynuyor” şəklində ifadə etsək, əlavə olaraq “ki” bağlayıcısına müraciət etməli olarıq. Türk dilçiləri ki-li tabeli mürəkkəb cümlənin türk dilinin özünəməxsus bir quruluş olduğunu qəbul etmir, bunu Hind-Avropa dillərinin cümlə quruluşu hesab edirlər. Cümlənin qrammatik-sintaktik təhlili də göstərir ki, “gördüm” xəbərindən çıxış edərək (ona qrammatik sual verərək) əvvəlcə cümlədə ifadə edilməmiş mübtədanı asanlıqla müəyyən etmək olar. Sonra da “gördüm” təsirli feillə ifadə edildiyinə görə obyektə üzə çıxarmağı tələb edir. (kimi gördüm, neyi gördüm). “Oynuyor” sözünün feili sifət olduğunu nəzərə alaraq onun Azərbaycan oxucusu üçün daha aydın olsun, deyə “oynayan” feili sifətilə əvəz edilməsi göstərir ki, “Sokakta bir çocuk oynuyor” birləşməsi feili sifət tərkibi olub sadə cümlənin tamamlığı vəzifəsində olan bütöv bir vahiddir. Belə cümlələrin çətin anlaşılmasının daha bir səbəbi də feili sifətin “belirttiği” (təyin etdiyi) sözün verilməməsi, yəni substantivləşməsidir. Əgər bu tip cümlələrdə substantivləşən “oynar” və yaxud “oynuyor” feili sifətini “çocuk” ismindən əvvəl vermiş olsaq, o zaman o, öz qrammatik vəzifəsini yerinə yetirərək təyin olacaqdır.

Yuxarıda verdiyimiz cümlələrdə bir xüsusiyyət daha qeyd edilməlidir: intonasiya

Prof. F.Cəlilov “Mürəkkəb cümlə sintaksisi” əsərində yazır ki, dilçilik ədəbiyyatında tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini bağlayan vasitələr sırasında intonasiyanın da adı çəkilir. Bizim fikrimizcə, Türk və Azərbaycan dillərində mürəkkəb cümlələr müqayisəli öyrəniləndə intonasiyaya xüsusi fikir vermək lazımdır. Təəssüflə qeyd edirik ki, intonasiyanı müəyyən mənada nəzərdən qaçıрмаq bir sıra dolaşlıqlığa gətirib çıxarır. Bu iki dil arasında mövcud olan differensiallıqdan bəhs edərkən intonasiyadakı fərqli halları xüsusi qeyd etməyə ehtiyac duyulur. Bu problemi F.Cəlilov xüsusi vurğulayaraq yazır: “Son illər mürəkkəb cümlənin intonasiya xüsusiyyətlərindən bəhs edən tədqiqat işləri çoxalsa da, BTMC-in komponentlərini bağlayan intonasiyanın bağlama imkanı aşkara çıxarılmamış və bu imkanın fiziki parametrləri dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir”. (3,61). “Fonetik vasitələr” başlığı altında 4 fonetik ünsürdən (intonasiya, melodiya, pauza (durğu), intensivlik və ya temp.) bəhs edən alim Azərbaycan dili materialları əsasında eksperimental təhlil aparmışdır. Belə bir təhlil tərəfimizdən aparılmamışdır. Lakin eşitmə vasitəsilə belə bir qərara gəlmişik ki, bu 4 ünsürün Türk və Azərbaycan dilində araşdırılması maraqlı elmi nəticələr verə bilər.

Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrdəki bağlayıcı sözlər (bağlayıcı vasitələr) o qədər inkişaf etmişdir ki, bu dildəki mürəkkəb cümlə intonasiyasında xüsusi ton meydana gəlmiş, xüsusi (Azərbaycan dilinə məxsus) qüvvətli vurğulu sözlər və burada (tələffüzdə) meydana çıxan intonasiya Türk dilindən fərqlənmişdir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə Ə.Axundov o qədər bağlayıcı və bağlayıcı vasitələr müəyyən etmişdir ki, bunların böyük əksəriyyəti müasir türk dilində yoxdur. Daha doğrusu, onlar bir leksik vahidlər kimi türk ədəbi dilində olsa da, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəflərini bir-birinə bağlayan vasitə kimi çıxış etmir.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, bu bağlayıcı vasitələrin çoxluğu, (saymaqla qurtarmaq olmur!) onların xüsusi tonla ifadəsi, tərəflər arasındakı fasilə (pauza) v.s. elementlərdəki spesifiklik Azərbaycan ədəbi dilini türk ədəbi dilindən fərqli qılmışdır.

Qeyd etdiklərimiz Azərbaycan ədəbi dilindəki mürəkkəb cümlələrin inkişaf istiqamətləridir. Türk dilindəki mürəkkəb komponentli cümlələrin inkişaf meylinə gəldikdə, onu demək mümkündür ki, bu dildə bu meyl hiss edilmir. Türk dilində feilin təsərif olunmayan formaları o

qədər zəngindir ki, işlədilmə yerləri o qədər rəngarəngdir ki, Azərbaycan dilindəki bütün tabeli mürəkkəb cümlələrin bildirdiyi məzmunu həmin formalarla ifadə etməyə lingvistik şərait vardır. Müasir türk ədəbi dilində indiki zaman şəkilçisi, -dık formalı feili sifət şəkilçisi v.s. kimi qrammatik vasitələrin Türk dilində geniş şəkildə işlədilməsi, feili sifət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin asanlıqla substantivləşə bilməsi və müxtəlif qoşmalarla gəlməsi bu dildə tərkibli cümlələri daha da ifadəli etmişdir. Halbuki müasir Azərbaycan ədəbi dilində -ır⁴ şəkilçisi ilə feili sifət düzəltmək olmur. Yəni formal olaraq indiki zaman şəkilçisi kimi gördüyümüz (-yor və ır⁴) feili sifət şəkilçilərinin geniş işlədilmə yerləri vardır.

Zaman şəkilçili feili sifət əmələ gətirən şəkilçilərin işlədilmə xüsusiyyətlərində bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, o da həmin şəkilçilərin feili sifətlilik bildirməsindən başqa zaman mənə çalarlarını da ifadə etmələridir. Türk dilində:

uyuyor çocuk

uyumuş çocuk

uyur çocuk

uyumaz çocuk kimi feili sifətliliklə yanaşı zaman mənə çalarlarının ifadəsi də Türk dili üçün önəmlidir. Halbuki, bu xüsusiyyəti Azərbaycan dilində görmək olmur. Bəzi hallar istisna olmaqla, Azərbaycan ədəbi dilində ən geniş işləklik qazanan feili sifət şəkilçisi - an⁴dır. Yuxarıda verilmiş söz birləşmələrindəki feili sifətlərin hamısını- an⁴ şəkilçisi ilə ifadə etmək daha yaygındır. Türk və Azərbaycan dillərinin sintaktik quruluşu əsasən oxşar olsa da, obyektiv və subyektiv faktorlar üzündən fərqli istiqamətlərdə özünü göstərir. Belə istiqamətlərin ən önəmlisi hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlə məsələsidir. Müasir türk ədəbi dilinə aid yazılmış əsərlərdə məntiqi kateqoriyalarla qrammatik kateqoriyaların eyniləşdirilməsi meyli hələ də güclüdür. 50-ci illərdə bu meyl Azərbaycan dillərinin əsərlərində də özünə yer tapmışdır.

Tabeli mürəkkəb cümlələri çox zəngin olan Azərbaycan dilində (həm ədəbi dildə, həm də şifahi nitqdə) tabeli mürəkkəb cümlə tərəflərini birləşdirən bağlayıcı vasitələrin geniş miqyasda inkişaf etməsi nəzərə cərpdiyi halda müasir türk ədəbi dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin geniş şəkildə inkişaf etməməsinə şərait yaradan feilin təsərif olunmayan formalarının geniş şəkildə inkişaf meylini görürük.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Ə. Abdullayev. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı 1992
2. T. Banguoğlu. Türkçenin Grameri. Ankara 1945
3. F. Cəlilov. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı 1983
4. Ə. Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı 1974
5. R. Rüstəmov. Türk dilinin sintaksisi, Bakı 2009
6. Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı 1979

Алмамедов Ш.

Синтаксический строй турецкого и азербайджанского языков (Сложноподчиненные предложения)

Резюме

В работе рассматриваются сложноподчиненные предложения в азербайджанском и турецком языках. Анализируются взгляды ученых, которые внесли значительный вклад в изучение синтаксиса сложного и сложноподчиненного союзного предложения в тюркских языках. Выделяются некоторые проблемы в области синтаксиса сложного предложения. За последние полвека среди вопросов синтаксиса сложноподчиненного предложения в турецком и азербайджанском языках, требующих дальнейшей научной разработки, в центре внимания интересов и разногласий лингвистов до сих пор

остаются вопросы относительно показателей синтаксических (грамматических) связей между отдельными словами в предложении и между компонентами сложного предложения, а также глагольно-именных форм, выступающих в речи в качестве разного рода уточнений. В современном азербайджанском языке рост употребительности сложноподчиненных предложений, как результат потребности выражения все более сложных отношений между явлениями, осуществляется благодаря достаточно развитому и разнообразному союзному подчинению, чего нельзя сказать о турецком языке. Синтаксическая система турецкого языка обладает специфическими особенностями в отличие от азербайджанского языка. Так, в турецком языке наиболее употребительны глагольно-именные формы, т.е. построенные на базе инфинитивных, причастных и деепричастных оборотов, зачастую соотносятся с придаточными предложениями, убеждающими исследователей трактовать их в качестве зависимых предложений в рамках сложноподчиненных предложений. Кроме того, большую роль в скреплении компонентов того или иного типа предложения в турецком языке играют средства связи, в частности соответствующая подчинительная интонация и позиция придаточной и главных частей предложения.

Ключевые слова: турецкий язык, азербайджанский язык, синтаксис, сложноподчиненные предложения, союзные слова

Almamedov Sh.

The syntactic structure of Turkish and Azerbaijani languages (Complex sentences)

Summary

The article deals with complex sentences in the Azerbaijani and Turkish languages. The author analyzes the views of scientists who have made a significant contribution to the study of the syntax of compound and complex sentences in Turkish languages. Some problems in the syntax of a complex sentence are highlighted. Over the past half century, among the questions of the syntax of a complex sentence in Turkish and Azerbaijani languages that require further scientific development, the focus of attention of the interests and disagreements of linguists still remains on the indicators of syntactic (grammatical) relationships between individual words in a sentence and between components of a complex sentence, and also verb-noun forms appearing in speech as various kinds of refinements. In the modern Azerbaijani language, the growth in the use of complex sentences, as a result of the need to express increasingly complex relations between phenomena, is due to a sufficiently developed and diverse conjunctive subordination, which cannot be said about the Turkish language. The syntactic system of the Turkish language has specific features in contrast to the Azerbaijani language. So, in the Turkish language the most common verbal-nominal forms, i.e. built on the basis of infinitive and participial phrases, are often correlated with subordinate clauses that convince researchers to treat them as dependent (subordinate) clauses within complex sentences. In addition, a large role in the fastening of the components of a particular type of sentence in the Turkish language is played by the means of communication, in particular the corresponding subordinate intonation and the position of the subordinate and main parts of the sentence.

Keywords: Turkish, Azerbaijani, syntax, compound sentences, conjunctions

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.06.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 21.11.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rüşət Rüstəmov tövsiyə etmişdir

ESMİRA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
R.Behbudov küçəsi 134
memmedova.esmira@gmail.com

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MƏTBUAT VƏ DİL

Xülasə

Azərbaycan ədəbi dilinin publisistik qolu, yəni mətbuat üslubu, mətbuat dili də özünəməxsus tarixi mərhələlər keçmişdir. Bu tarixi mərhələlərdən biri, ən önəmlisi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrüdür. Hər bir tarixi mərhələnin spesifik xüsusiyyətləri, ədəbi dilə fərqli təsir istiqamətləri olmuşdur. O cümlədən XX əsrin əvvəlləri də həm Azərbaycan ədəbi dilinin, həm də Azərbaycan mətbuatının inkişaf tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir döndür. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində publisistik üslubun yaranması ilə yeni bir dövr başlanır. Əgər əvvəllər bədii üslub aparıcı olmuşdursa, sonradan publisistik üslubun yaranması ilə mətbuat dili Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubuna çevrilmişdir. XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan mətbuatında da qəzet üslubunun tam formalaşması prosesi gedirdi.

1918-1920-ci illərdə dil məsələləri siyasi məsələlərin tərkib hissəsinə çevrilirdi. Dövrün ziyalıları dərk edirdilər ki, başqa dillər kimi Azərbaycan dili də inkişaf etməli, ədəbi normalara əsaslanan ana dili olmalıdır. Ədəbi dilin statusu müəyyənləşməli, ədəbi dil normaları təsbit olunmalı idi. Həmin tarixi dövrdə Azərbaycan dilinin yad ünsürlərin, əcnəbi dillərin yersiz təsirindən qorunması problemi mövcud idi. Bu mövzuda ziyalılarımızın münasibətləri bir-birindən fərqlənsə də, hamı dilin qorunub saxlanması, əcnəbi ünsürlərdən təmizlənməsi fikrini irəli sürürdü.

Açar sözlər: mətbuat, AXC, qəzet, dil, milli mədəniyyət

1875-ci il iyulun 22-də Azərbaycanın böyük təbiətşünas alimi və görkəmli jurnalisti Həsən bəy Zərdabi Bakıda “Əkinçi” qəzetini nəşr etdirməklə milli mətbuatımızın əsasını qoydu. “Əkinçi” qəzetinin nəşri təkcə Azərbaycan xalqı üçün deyil, bütövlükdə türk-müsəlman dünyası üçün çox böyük mədəni, ictimai-siyasi bir hadisə idi. “Əkinçi” qəzetinin ətrafında o dövrün bir çox böyük ziyalıları cəmləşmişdi. “Əkinçi” qəzeti çox tez bağlansa da, Azərbaycan mədəniyyət tarixində böyük bir iz qoydu. Onun milli mətbuat tarixində açdığı yol, yaratdığı ənənələr çox uğurlu, uzunömürlü oldu. “Əkinçi” qəzetindən sonra bir çox qəzetlər nəşr etdirilməyə başladı. “Əkinçi” qəzetindən sonra nəşr edilən Azərbaycan milli mətbuat orqanları xalqımızın tərəqqisi və milli mənlilik şüurunun formalaşması yolunda mühüm rol oynadılar. Bunlara misal olaraq “Ziya”, “Kəşkül” jurnalı, “Şərqi-Rus”, “Molla Nəsrəddin”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Füyuzat”, “Bəhlul”, “Zənbur”, “Kəlniyyət”, “Tuti”, “Hümmət”, “Dəvət-Qoç”, “Təkamül” “Yoldaş” və s. kimi mətbu orqanlarını göstərmək olar.

Bu dövrdə Azərbaycanda, xüsusilə də Bakıda mətbuatın geniş yayılması, onlarla qəzet və jurnalın nəşri demokratik tənqidin inkişafı üçün böyük imkanlar yaradırdı. 1875-ci il 22 iyul tarixindən, yəni ilk mətbu orqanımız olan “Əkinçi” qəzetinin nəşrindən 2018-ci ilə qədər cəmi 40 adda qəzet və jurnal çıxmışdı.

1918-1920-ci - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu illərdə Azərbaycan dilinə ilk dəfə dövlət dili statusu verildi. Dil haqqında bir sıra mühüm qərarlar qəbul olundu. Bu da mətbuat dilinin cəmlənməsi, rəsmi-işgüzar üslubun inkişaf etməsi demək idi. Əslində Azərbaycan mətbuatının tərəqqi dövrü də elə bu illərə təsadüf edir. Təkcə 1918-1920-ci illərdə 200-ə

qədər qəzet və jurnal nəşr olunmuş, cümhuriyyət dönməmində publisistik üslub sürətlə inkişaf etmişdi.

Dövri mətbuatın statistikasındakı bu qeyri-adi artımın səbəbləri, hər şeydən əvvəl Azərbaycanda olan mövcud demokratik idarəçilik sistemi, əks-fikirliliyə tolerant yanaşma, polemika və diskussiyalara verilən meydan ilə bağlı idi. Burada əsas faktlardan biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinin böyük əksəriyyətinin jurnalist olmalarındadır. Demokratik yönümlü mətbuat orqanları xalqı narahat edən problemlərə həssas yanaşır, həllini gözləyən məsələlərə toxunur, azadlıq, istiqlalçılıq, türkçülük ideyalarını təbliğ edir və bir növ siyasi maarifçilik işi aparırdı.

Bu illərdə Bakıda azərbaycan dili ilə yanaşı rus, gürcü, yəhudi, polyak, fars və başqa dillərdə qəzet və jurnallar nəşr etdirilməsi faktının özü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin demokratik mahiyyətini əks etdirirdi.

Milli-siyasi birliyə çağırış və bu çağırışın dogma ana dilində - səlis, hamının başa düşəcəyi bir dildə olması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində Azərbaycan milli mətbuatının başlıca şüarına çevrilmişdi. Bu zaman Azərbaycanda siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə özünün ən yüksək həddinə çatmışdı və 20-ci yüzilliyin ikinci on illiyinin əvvəllərindən daha kəskin şəkildə özünü büruzə verirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə gedən yolun məhz bu dövrdən keçməsinə vurğulayaraq S.Xalidoğlu yazır: "Cümhuriyyətimizin elmi, nəzəri və ideoloji konsepsiyası bu zaman kəsiyində və həm də mətbuat səhifələrində yaranmış, formalaşmışdır"(2, 6). Həmin dövrdə mətbuatda millilik, millətçilik, türkçülük məsələləri ciddi şəkildə təbliğ edildiyi üçün "məhz bu amil istiqlala-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə gedən yolda ilk addım kimi dəyərləndirilməlidir" (2, s.182).

Cümhuriyyət dönməmində milli mətbuatın aparıcı orqanı "Azərbaycan" qəzeti idi. "Azərbaycan" qəzetinin məzmununu milli istiqlal məfkurəsi təşkil edirdi. 1919-cu ilin əvvəllərindən 1920-ci ilin 27 aprelindəkə-Xalq Cümhuriyyətinin süqutunadək qəzetə böyük Azərbaycan ziyalısı Üzeyir bəy Hacıbəyli rəhbərlik etmişdi. "Azərbaycan" qəzeti bu illər ərzindəki nəşri zamanı Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının ən müxtəlif sahələrini öz səhifələrində geniş surətdə əks etdirmişdir. Tədqiqatçıların dediyi kimi "Azərbaycan" qəzeti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinin mətbu salnaməsidir" (1).

Üzeyir bəyin ən dəyərli publisistik məqalələri də məhz onun redaktoru olduğu "Azərbaycan" qəzetində dərc edilmişdi. Üzeyir Hacıbəyli satirik felyetonlarında Azərbaycan dilinin düzgün şəkildə işlədilməsini təbliğ edirdi. Böyük ədib "Hansı vasitələrlə dilimizi öyrənib kəsbimaarif etməliyik" adlı məqaləsində yazırdı: "Bizim türk lisanımız ən vəsi və kamil bir dildir, onun vasitəsilə insan ən ali fikirlərini və ən dəqiq hisslərini bəyanə qadirdir"(3)

Azərbaycan xalqının milli müstəqilliyini heç çürə qəbul etmək istəməyən irticaçı qüvvələr buna mane olmaq, xalqın milli şüurunun, milli mədəniyyətinin inkişafına ağır zərbə vururdu. Bu özünü əsasən mətbuat, maarif, mədəniyyət sahəsində əks etdirirdi.

Azərbaycan mətbuatında türkçülük ideyalarının təşəkkül və inkişafında, dogma dilin saflığı uğrunda mübarizədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Böyük demokratın publisistikasının mühüm bir qolu ana dili mövzuna həsr edilmişdi. M.Ə.Rəsulzadə vaxtilə Bakıda "Açıq söz" qəzetini nəşr etdirmişdi. Rəsulzadə "Dil ictimai mühüm bir amil kimi" adlı məqaləsində yazırdı: "Əvət, dil təbiidir, binaən əleyh əslidir, millətlə bərabər hasil olur. Dilsiz bir millət olmadığı kimi, millətsiz də dil olmaz...Dil milyonlarla insanların və bir çox nəsillərin müştərək vücuda gətirdikləri bir mohibədir. Dil qanlı və canlı, adətən üzvi və zihəyat bir vücuddur. Dil millətin canıdır...İştə bunun üçündür ki, bir dili öldürmək, bir milləti öldürmək deməkdir. Və yenə buna görədir ki, hər bir təmsil həməni dili təzyiq etməklə başlar. Dil durduqca, millət də durar, öldümü, millət də canını bağışlar. Dillərini unutmağa başlayan millətlər axırı qəti bir ölüm olan fəlakətli bir yola girişmişlərdir.

Bu qədər bir əhəmiyyətə malik olan dilin mühafizəsi bittəb dil sahiblərinə ən çox lazım olan şeylərdən biri, bəlkə də, birincisidir. Çünki o, dindən daha qüvvətli bir amili-ittihad və millətin ən doğru bir müməssili olduğu kimi, millətlərin yeganə vəsileyi-tərəqqisidir də. Millətləri maddədən etilə etdirmək, mədəni və mütərəqqi qılmaq üçün dinlərdən deyil, dillərindən istifadə edilir. Hətta dinin tərcivi üçün belə dilə ehtiyac vardır. Dilimizi, həqiqətən də, millətimizin ruhu və onun vasitəyi-bəqası məqəməində görmək istəyirsək və onu cameiyyəti - milliyyətimizdə ən mühüm bir ittihad və tərəqqi amili ədd edirsək, yazımız ilə danışığımız arasında olan fərqi azaltmalıyıq”(4, s. 89). Beləliklə, M.Ə.Rəsulzadə XX əsrin əvvəllərində ədəbi dillə canlı xalq danışığı dili arasında yaxınlaşmanı təbliğ edirdi.

M.Ə.Rəsulzadə bu dövənlərdə ana dili məsələləri ilə bağlı olaraq yazırdı: "Milliyyət nəminə aparılan mübarizələrin tarixi öyrənilsə, aydın olar ki, bu mübarizədə ən çox müdafiə olunan dildir. Millət və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə dil uğrunda və dilə bağlı olan məktəb, ədəbiyyat, mətbuat uğrunda mübarizədir. Həqiqətən, milləti hər şeydən artıq dil təmsil edir"(4, s. 90).

XX əsrin əvvəlləri Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan tarixinin elə bir dövrüdür ki, həmin zamanda cəmiyyətdə siyasi təbəqələşmələr yaranır, milli özünüdərk prosesi gedir, siyasi mənafeələr toqquşurdu. Böyük dövlətlərin siyasi maraqlarının toqquşduğu, geopolitik mənafeələrin dərinləşdiyi bir dövəndə Azərbaycanda aparılan dil siyasətinin, dil situasiyasının özünəməxsus xarakterləri mövcud idi. Əfsuslar olsun ki, cümhuriyyət qısaca ömür sürdü. Amma bu qısa vaxtda milli dilin alınma sözlərdən, yəni çətin ərəb, fars sözlərindən təmizlənməsi əsas məsələlərdən biri hesab olunurdu.

XX əsrin əvvəllərində istər bədii dilə, istərsə də ictimai-siyasi leksikaya, rəsmi-işgüzar üsluba Osmanlı türkcəsinin də böyük təsiri var idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi danışığılarında və rəsmi sənədlərində osmanlı dilinə aid bir çox fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlər özünü göstərir. Xüsusilə, Xalq Cümhuriyyəti dövəmində siyasi xadimlərin nitqində Osmanlı türkcəsinin elementlərinə təsadüf olunurdu. Bu faktı cümhuriyyət dövəmində Azərbaycan parlamentində millət vəkiliərinin çıxışları bir daha sübut edir. Yəni XX əsrin əvvəllərində Osmanlı (türk) dilinin Azərbaycan ədəbi dilinə təsiri yalnız bədii və mətbuat üslubu ilə məhdudlaşmırdı, həmçinin, siyasi-işgüzar üsluba da təsir edirdi. Tanınmış siyasi xadimlərin nitqində osmanlı türkcəsinə aid ifadələr, kəlmələr işlədilirdi ki, bu bəzi ziyalıların həmin dili Azərbaycan ədəbi dili səviyyəsində görmələri ilə bağlı idi. Məsələn, Azərbaycan dilindəki indiki zamanın morfoloji göstəricisi olan –ır4 əvəzinə -yor şəkilçisi verilmişdir.

İndiki zamanda -yor şəkilçisinin işlənməsi türk dilləri içərisində osmanlı türkcəsindən başqa Kırım tatarlarının dilində də müşahidə olunur. Tədqiqatçıların qeyd etdiyinə görə Cümhuriyyət dövəmində Azərbaycan dilinə aid bədii nümunələrdə və mətbuat üslubunda -yor şəkilçisinin işlənməsi məhz osmanlı türkcəsinin təsiri ilə baş vermişdir. Türkologiyada -yor şəkilçisinin mənşəyi haqqında bir neçə fərziyyə mövcuddur. Ən çox qəbul olunan türkoloq F. Meninski-nin fərziyyəsidir. Bu türkoloqun fərziyyəsinə görə, -yor şəkilçisi yürümək feilinin qısalmış formasıdır. Bu fərziyyə sonralar P.Meliorski, K.Foy tərəfindən inkişaf etdirilmiş və dəstəklənmişdir(5, s.223).

Cümhuriyyət dövəmində milliləşmə siyasəti aparılır, ana dilinin statusu ali səviyyədə təsbit edilirdi. Çox sevindirici bir haldır ki, məhz cümhuriyyət dövəmində Azərbaycan türkcəsinə dövlət dili statusu verilmişdi.

1918-ci il 27 iyun tarixli qərarla Azərbaycan (türk) dili dövlət dili elan olundu. 13 noyabr 1918-ci il tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası məktəblərin milliləşməsi ilə bağlı qərar vermişdi. Həmin qərarla göstərilirdi ki, rus dilli məktəblərdə dövlət dili kimi türk dili mütləq tədris olunmalıdır. 11 fevral 1919-cu il tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası "Azərbaycan ordusunun geyim formasının və süvari nizamnaməsinin türk dilində təsdiq edilməsi haqqında" qərar vermişdi. 21 mart 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası "Ərəb əlifbası islahatı üzrə komissiyasının yaradılması

haqqında" qərar vermişdi. 18 sentyabr 1919-cu ilə tarixində "Xalq məktəblərinin kitabxanaları üçün türk dilində kitablar əldə edilməsi üçün 1 milyon manat ayrılması haqqında Parlament qanunu" qəbul olunmuşdu. Bütün bu qərarlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ana dili məsələsinə həssas münasibətin inikasıdır. Tarixçilər qeyd edirlər ki, XVI əsrdə Səfəvilər dönmindən sonra bu Azərbaycan türkcəsinə verilən ikinci belə bir status idi.

AXC dövründə həm də mətbuat və nəşriyyat işinin yenidən qurulması üçün də tarixi qərarlar qəbul edildi. "Azərbaycan mətbuatı tarixində 1918-20-ci illər, bütün əvvəlki dövrlərə nisbətən, ən yüksək inkişaf mərhələsidir. Bu dövrün mətbuatı həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından, milli mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsi kimi, Azərbaycan həyatının canlı salnaməsinə çevrildi.

Ədəbiyyat

1. Həbibbəyli İ. "Müstəqil Azərbaycanın "Azərbaycan"ı". "Azərbaycan", 15 sentyabr 2013
2. Xalidoğlu S. I Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan mətbuatı (1914-may 1918). Bakı: "Qanun", 2018.
3. Məhərrəmli B. Xalq Cümhuriyyəti dönmində ədəbi dil məsələsi. "525-ci qəzet", Bakı, 2018.
4. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. IV cild (1917-1918). Bakı: "Qanun", 2013.
5. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва - Ленинград: "Наука", 1956.

E. Мамедова

Пресса и язык в эпохе Азербайджанской Демократической Республики

Резюме

Публицистическая ветвь азербайджанского литературного языка, то есть стиль печати и язык прессы, также прошли определенные исторические этапы. Одним из этих исторических этапов является важнейший период Азербайджанской Демократической Республики. Специфическими чертами каждого исторического этапа были разные направления литературного языка. В частности, начало XX века является вехой в истории развития как азербайджанского литературного языка, так и азербайджанской прессы. С формированием публицистического стиля в истории развития азербайджанского литературного языка в республике начинается новая эра. Если раньше художественный стиль был ведущим, то с появлением публицистического стиля язык прессы стал ведущим стилем азербайджанского литературного языка. В начале XX века азербайджанская пресса была в полном разгаре.

В 1918-1920 годах языковые проблемы стали неотъемлемой частью политических проблем. Интеллигенция того времени поняла, что, как и другие языки, азербайджанский язык должен развиваться и должен быть родным языком, основанным на литературных нормах. Статус литературного языка должен быть определен, и нормы литературного языка должны быть определены. В то время существовала проблема защиты азербайджанского языка от неблагоприятного влияния иностранных элементов и иностранных языков. Хотя наши интеллектуалы разошлись в этом отношении, все они выступали за сохранение языка и устранение посторонних элементов.

Ключевые слова: пресса, АДР, газета, язык, национальная культура

E. Mammadova

Press and Language in the Azerbaijan Democratic Republic

Summary

The journalistic branch of the Azerbaijani literary language, that is, the style of the press and the language of the press, have also passed certain historical stages. One of these historical stages is the most important period of the Azerbaijan Democratic Republic. Specific features of each historical stage were different directions of literary language. In particular, the beginning of the twentieth century is a milestone in the history of the development of both the Azerbaijani literary language and the Azerbaijani press. With the formation of a journalistic style in the history of the development of the Azerbaijani literary language, a new era begins in the Republic. If earlier the artistic style was the leading one, then with the advent of the journalistic style, the language of the press became the leading style of the Azerbaijani literary language. At the beginning of the XX century, the Azerbaijani press was in full swing.

In 1918-1920, language problems became an integral part of political problems. The intelligentsia of that time realized that, like other languages, the Azerbaijani language should develop and should be a native language based on literary norms. The status of a literary language must be defined, and the norms of a literary language must be defined. At that time, there was a problem of protecting the Azerbaijani language from the adverse influence of foreign elements and foreign languages. Although our intellectuals differed in this respect, they all advocated the preservation of language and the elimination of extraneous elements.

Keywords: press, ADR, newspaper, language, national culture

^

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 21.11.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elşən Şükürlü tövsiyə etmişdir

РЕНА МАГЕРРАМОВА
АГЭУ

Г.Алиев 92.Баку
Кафедра Иностранных Языков, преподаватель
rena.@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА "СОВЕСТЬ" В СОВРЕМЕННОЙ АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

а) ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «СОВЕСТЬ» В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ПУБЛИЦИСТИКЕ

Аннотация

В статье рассматривается один из самых актуальных и значимых в нашей жизни концептов —

концепт «совесть», который вербализуется в публицистике. Автор приходит к выводу, что представления о совести в русском языковом сознании связаны с нравственной оценкой человеческих поступков. Чувство совести является одной из стержневых составляющих личности. Являясь неотъемлемым компонентом духовной культуры, совесть, при всей этнолингвистической универсальности, проявляет определенную специфику вербализации, обусловленную присущей говорящим субъективностью интерпретации окружающей действительности, что представляет несомненный интерес для языковеда.

Цель нашего исследования —

проанализировать вербализацию концепта «совесть» в современной русской публицистике и выявить его особенности. Вслед за воронежской школой лингвистов-когнитологов и её руководителя И.А. Стернина

изучение вопросов вербализации концептов в русском и английском языковом сознании является одним из научных направлений нашей кафедры.

Материалом нашего исследования является картотека, собранная методом сплошной выборки из газет «Советская Россия» и «Российская газета» за период с 2009 по 2013 годы. Данные издания являются ярким образцом публицистического стиля. Авторы статей освещают разные события нашей жизни. Их язык грамотный, литературно нормированный, понятный и доступный широкому народному массам. Проведённый анализ показал, что концепт «совесть» вербализован в публицистике тремя фреймами. Под фреймом мы понимаем многокомпонентный концепт, представляющий собой совокупность стандартных знаний о предмете явления и ситуации.

Ключевые слова: концепт, фрейм, слот, публицистика, сознание, совесть.

Чувство совести является одной из стержневых составляющих личности. Являясь неотъемлемым компонентом духовной культуры, совесть, при всей этнолингвистической универсальности, проявляет определенную специфику вербализации, обусловленную присущей говорящим субъективностью интерпретации окружающей действительности, что

представляет несомненный интерес для языковеда. Материалом нашего исследования является картотека, собранная методом сплошной выборки из газет «Советская Россия» и «Российская газета» за период с 2009 по 2013 годы. Данные издания являются ярким образцом публицистического стиля. Авторы статей освещают разные события нашей жизни. Их язык грамотный, литературно нормированный, понятный и доступный широкому народному массам. (1-стр.33-39)

Проведённый анализ показал, что концепт «совесть» вербализован в публицистике

тремь фреймами. Под фреймом мы понимаем многокомпонентный концепт, представляющий собой совокупность стандартных знаний о предмете, явлении и ситуации. Первый фрейм «Совесть — моральная ответственность». Он представлен несколькими слотами. Слот — это составляющая фрейма, характеризующая некоторое свойство или связь описываемого

фреймом понятия или объекта. Слот № 1. «Угрызения, мучения совести». *Выстрелить в себя он мог только в том случае, если произошло что-то экстраординарное, то, чего не могла вынести его **совесть***).

Татьяна Александрова в своей статье «Вряд ли у Вячеслава Сизова могли сдать нервы» утверждает, что угрызения совести вполне могут привести к нравственному и духовному самоуничтожению человека.

Слот № 2. «Безразличие совести». В современном мире совесть граничит с равнодушием: очень часто подлые поступки остаются без внимания тех, кто становится их свидетелем. Об этом статья Татьяны Таракановой «Подселили к стоматологу».

Слот № 1. «Совесть — верный советчик». Совесть помогает нам оставаться честными и ответственными, зачастую мешает нам ступить на заведомо неверный путь и потерять достоинство и самоуважение. Риторические вопросы звучат в статье К. Палагиной «Кому живется весело, выгодно на Руси».

*А может быть, так и надо работать? А что, я могла бы, только **совесть** не велит* (Советская Россия. 14.07.2011).

Совесть, по мнению многих людей, отождествляется с высшими силами, направляющими нас, являющимися собой основополагающую силу. Об этом рассуждает на страницах «Российской газеты» Игорь Николаев в своей статье «Бог-то и есть совесть».

*Что за сила? В литературе «деревенщиков» ведь когда-то и обнаружили вдруг — не просто патриархальные истоки и возвращение к посконным основам нравственности. Тут, помоему, главное — все вокруг **Совести**, все ею меряется, от нее исходит и к ней — закручивается.*

Слот № 2. «Отсутствие совести как нравственного мерила». В настоящее время, ощущая на себе всю агрессивность и аморальность поведения некоторых людей, мы начинаем

осознавать, что совесть стирается из нашего подсознания, но люди неустанно вопрошают друг к другу в надежде пробудить ее. *Я бы спросил судью Николаева, если бы была возможность с ним пообщаться, есть ли у него **совесть***. Люди часто вызывают к совести других, нередко не замечая ее отсутствия у самих себя.

*Сядь, неблагодарная. Полдня ничего не делала (когда главного нет на рабочем месте, не провести занятие — святое дело), тебя пригласили, накормили, а ты — тут с критикой. **Совесть** — то есть у тебя?*

Рассмотрим особенности вербализации на страницах публицистики третьего фрейма «Качество и усердие как реализация совести в деле». Лексема «совесть», номинирующая данный концепт, входит в состав фразеологического оборота процессуальной семантики «работать на совесть», что значит 'работать качественно и усердно'.

Кира Латухина в своей статье «Путин встретился с ветеранами сцены» пишет:

*«Я как житель этого дома, должен высказать большую благодарность всем строителям и вдохновителям. Все работали на **совесть** оценил он перешел к политике.*

Люди хорошо и усердно выполняют всякую работу просто потому, что по-другому они не умеют. И наш тайный свидетель — совесть — может быть спокойна.

*Хотелось бы только сказать, что работал и работаю я на **совесть**. Беда только в том, что приспособливаться я не уме.*(2-стр.156-169)

Таким образом, представления о совести в русском языковом сознании связаны с нравственной оценкой человеческих поступков. Эффективное развитие общества и оптимистические перспективы развития человечества зависят, в первую очередь, от выраже

нности этого важнейшего духовного феномена в жизнедеятельности социального субъекта. Ни одна проблема общества не может быть, в должной степени, решена без реализации механизма совести.

6) РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА CONSCIENCE “СОВЕСТЬ” ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИМИ ЕДИНИЦАМИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.

Настоящее диссертационное исследование посвящено выявлению средств фразеологической репрезентации концепта СОВЕСТЬ на материале британского и американского вариантов современного английского языка на основе лежащих в их основе концептуальных структур, контекстной реализации их смыслов, механизмов формирования актуального значения фразеологических единиц (ФЕ). На фоне активного развития когнитивной лингвистики в области анализа лексических единиц фразеологические средства репрезентации- концептов остаются недостаточно изученными. Отражая в своей семантике процесс развития культуры народа, ФЕ фиксируют и передают многовековые культурные установки, стереотипы, эталоны, закрепленные в фразеологической системе языка,

свидетельствуют о мировидении, культурно-национальном опыте и традициях носителей языка. Роль когнитивной фразеологии определяется ее задачами в исследовании ментальных процессов, которые обеспечивают понимание ФЕ.

Актуальность исследования обусловлена недостаточной изученностью фразеосемантического поля **СОВЕСТЬ** на материале британского и американского вариантов современного английского языка с позиций лингвокогнитивного анализа, недостаточным вниманием к ассоциативным связям концепта **СОВЕСТЬ** с другими концептами. (3-стр.22-27)

Являясь важным способом постижения окружающей действительности, концепт и способы его языковой вербализации приобретают значимую роль, особенно, относительно абстрактных концептов с высокой степенью разноуровневой эмотивности и оценочности, к которым мы относим объект нашего исследования. Превосходя нейтральную лексику по прагматическому потенциалу и информационной насыщенности, фразеологизмы представляются наиболее оптимальным средством языковой экспликации **концепта СОВЕСТЬ**. Когнитивный подход к изучению ФЕ позволяет выявить особенности ментальных процессов, связанных с их пониманием, объяснить механизмы вербализации мыслительных структур в рамках рассмотрения фразеологического состава языка. Объектом исследования в данной работе является концепт СОВЕСТЬ, отличающийся своей культурной маркированностью и универсальностью и объединяющий все средства его объективации, которые содержат духовный смысл. Предметом данного исследования выступают ФЕ и лежащие в их основе концептуальные структуры, способы их контекстной репрезентации, а также связи концепта СОВЕСТЬ с другими концептами в английской языковой картине мира. В соответствии с объектом и предметом исследования цель данной работы состоит в моделировании и описании структуры концепта СОВЕСТЬ средствами фразеологии. (4-стр.66-78)

Поставленная цель определяет решение следующих задач:

1. На основе философско-этической и психологической базы исследования концепта СОВЕСТЬ определить его когнитивно-психологическую основу, структуру, механизм формирования, примарные характеристики, определить критерии отбора и систематизации ФЕ, репрезентирующих данный концепт.

2. Провести анализ лексикографических источников с целью определения основных аспектов изучения исследуемого концепта и формирования структуры семантического поля СОВЕСТЬ.

3. Установить общие факторы формирования иллокутивного эффекта фразеологических единиц с семантическим наполнением совести, а также выявить лингвистические средства

его реализации посредством анализа плана содержания и выражения, контекстного функционирования данных единиц; выявить набор коррелирующих по отношению к СОВЕСТИ концептов.

4. Выявить основные когнитивные представления относительно сущности совести и способы их языковой реализации в рамках фразеосемантического поля СОВЕСТЬ.

Список литературы:

1.Аверина М.А. Концепт «радость» в русской фольклорной картине мира/ М.А. Аверина, К.С. Шишкова //Иновации в науке..2013.г.№ 20.стр. 33—39.

2. Аверина М.А. Представление о красоте в русских и английских поговорках/ М.А. Аверина, И.Г. Петер // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения.стр:156-169.

3.Петер И.Г. Представление о совести в английских поговорках / И.Г. Петер, К.В. Мкртчян //В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. 2014 г. № 35 стр. 22—27.

4.Стернин И.А Описание концепта в лингвоконцептологии .И.А. Стернин.Воронеж 2008 г.стр.66-78.

Р.Магерамова

Вербализация концепта «совесть»в русской литературной публицистике

Резюме

Репрезентирующие концепт СОВЕСТЬ, в качестве средства косвенно-производной номинации способствуют более полному определению признаков исследуемого концепта. Функционирование поговорок в составе символов, типичность образов при формировании их концептуальной структуры, мировоззрение отражают эмоционально-оценочные градации, опыт социокультурных устоев представителей англоязычной культуры. Многослойность интерпретаций подчеркивает актуальность данного концепта ценность его содержания. Особое прагматическое назначение, специфика лежащей в его основе речемыслительной модели и определяющей семантику определенных единиц являются показательными характеристиками поговорок.

Концептуальная метафора, является составной частью когнитивной деятельности человека, лежит в основе внутренней формы ФЕ и отражает образную составляющую исследуемого концепта. С помощью метафоры была определена связь между значениями ФЕ, вербализующих концепт СОВЕСТЬ и лежащими в их основе когнитивными структурами. Образная составляющая является основой моделирования актуального значения ФЕ, которая влияет на прагматику и семантику ФЕ и является основой любой метафорической модели. В результате переосмысления исторические прототипы, лежащие в нашем сознании, способствуют формированию актуального значения ФЕ. Раскрытие данных прототипов дают возможность раскрытию фоновых знаний о нравах, традициях, мировоззрении, исторических и культурных особенностях носителей языка.Следует отметить, что в данной работе рассмотрены далеко не все возможности ФЕ с семантикой совести.

Verbalization of the concept of "conscience" in modern
russian publicism

Summary

The article considers one of the most urgent and important concepts in our lives — the concept of "conscience" verbalized in journalism. The author concludes that the concepts of conscience in Russian linguistic consciousness associated with the moral evaluation of human active. The scientific paper presents theoretical and partial study of the interrogative sentence of Modern French and Azerbaijani languages along with detailed description of their similar and distinctive features. The sentences with certain degree of intonation basically used to get answer to the question and sometimes for the imperative expression in an emotional way or to induce an interlocutor for certain action are called the interrogative sentences.

The article deals with the lexical and structural peculiarities of French borrowed words that entered into Azerbaijani terminal means of the Russian language, also phonetical and grammatical changes in French are investigated. The article deals with the role and meaning of neologisms in the contemporary French language, formation of new words with help of English, also their form and meaning, types of structure in phraseological units. The article deals with the idiomatic expressions in the contemporary French language and their equivalents in Azerbaijani, also some questions of phraseological units used in the activity of French poets and writers are investigated.

Key words: concept; frame; slot; journalism; consciousness; conscience.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 09.08.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov tövsiyə etmişdir

ƏFSANƏ YUSİFQIZI
Bakı Avrasiya Univesteti
Həsən Əliyev küçəsi, Bakı
afsana@mail.ru

Bakı Avrasiya Universitetinin magistrantı

İNGİLİS TOPONİMLƏRİNİN TƏSNİFAT PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Toponimiyanın tədqiqat obyektı coğrafi adlar və ya toponimlərdir. Digər bütün adlar kimi toponimlər də dilə məxsusdur. Xüsusi adlar nadir hallarda ixtiyari olur və bu hal xüsusilə də toponimlər üçün də səciyyəvidir. Bəzən isə toponimlər ya fiziki məna ilə bağlı olur ya da hansısa tarixi hadisəni yad etmək məqsədilə, yaxud referentin kimə məxsus olduğunu göstərmək üçün hər hansı bir şəxsin adı ilə adlandırılır.

Toponimlərin təsnif olunması problemi dilçiliyin bu hissəsinin yaranması və inkişafı dövründən bu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən həll edilməsinə baxmayaraq aktual olaraq qalır.

Toponimlər müxtəlif quruluşa malik coğrafi obyekt adlarını – dərə, təpə, düz, kənd, şəhər, məhəllə, küçə, meydan, sahə, rayon, respublika, dövlət, yol və s. adlarını bildirir. Toponimlərin qruplara bölünməsində çox müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Toponimlərin bir vahidi olan oykonimlər əraziyə məxsus yaşayış məntəqələrinin (kənd, qəsəbə, şəhər) adlarını bildirir. Oykonimlərin təhlili xalqın tarixi, dili, mədəniyyəti, ictimai həyat tərz, məşğuliyyəti haqqında bizə maraqlı məlumatlar verir. Bu baxımdan oykonimlərin öyrənilməsi və tarixi-lingvistik təhlili çox önəmlidir. Oykonimlər insanların tarixən məskunlaşdığı coğrafi obyektlər, xalqın etnogenezini açıqlamaqla onların yayılma areallarını, dil faktorlarını da öyrənməyə imkan verir. Urbanonimlər – prospekt, döngə, sahə, küçə, meydan, bazar; Xoronimlər – bir inzibati ərazi vahidinin tərkibində olan yer adlarını bildirir. Oronimlər – yer üzərində mövcud olan dağ, dərə, təpə, ovalıq, aşırım, düzənlik, yaylaq, özü, meşə, bataqlıq, yarpaq adlarını; Dromonimlər – hava, yeraltı və yerüstü nəqliyyat yollarını, avtomobil nəqliyyat yollarının adlarını; Hidronimlər – çay, göl, kanal, dəniz, okean adlarını ifadə edən toponimlərdir.

Dilin cari lüğət tərkibindən istifadə etməklə və ya başqa üsullarla yaranan terminlər öz funksiyasından kənarda başqa mənalar verməklə dilin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində iştirak edir. Hər hansı bir coğrafi obyekt onunla müəyyən mənada əlaqəsi olan obyekt və ya fenomenə öz adını verə bilər. Bu hadisə əksər dünya dillərində müşahidə olunur. İngilis dilində bu qəbildən olan bəzi sözlər vardır.

Azərbaycan və ingilis toponimlərinin quruluşuna görə tədqiqi zamanı yaranan çətinliklər sırasında sadə toponimlərin sinxron aspektdə sadə qəbul olunduğu halda, diaxronik təhlil zamanı onun kök və şəkilçidən ibarət olmasının üzə çıxması kimi hallar misal göstərilə bilər. Tədqiqatçılar bunun səbəbini isə həmin elementlərin tərkibindəki kökün və ya şəkilçinin alınma mənsəli olduğu halda müasir dövrdə bu faktın unudulmasında görürlər.

Açar sözlər: toponim, təsnifat, yer, adlar, leksik, semantik

Bu günə qədər toponimik təsnifat problemi şübhəsiz ki, tədqiqatçılar üçün ən aktual məsələlərdən biri olaraq qalır. Bunu son onilliklər ərzində dünyanın müxtəlif ölkələrində ortaya çıxan bir sıra əsərlər sübut edir.

E.M. Murzayev qeyd edir ki, toponimiyanı yalnız bir sistem kimi öyrənməkdə onu ətraflı dərk etmək mümkün olacaqdır (4, s.25). A.V. Superanskaya görə "Şəxs adlarının təsviri və təhlili müəyyən bir təsnifat olmadan mümkün deyildir, onlar ya müəllif platforması kimi ono-

mastik əsərdə görünməz olur, ya da hadisələri daha aydın şəkildə ayırd etmək üçün onlar xüsusi olaraq təqdim olunur." (7, s.148).

Toponimi təşkil edən nümunələr və sistemli əlaqələr tədqiqat olunan prioritet məsələlərdəndir. V.A.Nikonova hesab edir ki, yer adlarının diqqət mərkəzində kütləvi və təkrarlanan hadisələr olmalıdır. (5, s.6)

Toponimlərin təsnif olunması problemi dilçiliyin bu hissəsinin yaranması və inkişafı dövründən bu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən həll edilməsinə baxmayaraq aktual olaraq qalır.

Leksikanın bu təbəqəsini təsnif etmək cəhdləri V.D.Belenkaya, V.A.Juçkeviç, V.A.Nikonov, A.I.Popov, A.M.Seliçev, A.V.Superanskaya, G.D.Tomaxin, G.L.Menken, A.X.Smith, D.R.Stüart, E.Ekval və b. kimi elm adamları tərəfindən edilmişdir, lakin uyğun adların çoxölçülü təbiətini, həmçinin müxtəlif dillərdə fərqli mənşələrini nəzərə alaraq vahid təsnifat yaratmaq mümkün olmamışdır.

Müasir dilçilikdə toponimlərin iki təsnifatı mövcuddur: a) təyin olunmuş coğrafi obyektlərin növünə görə; b) quruluşuna görə.

Təyin edilmiş coğrafi obyektlərin növünə görə təsnifata gəlincə, bu məsələdə mütəxəssislər arasında mübahisə yoxdur.

A.V.Superanskaya "Şəxs adlarının ümumi nəzəriyyəsi" əsərində toponimlərin bütün növlərini az sayda növə qədər azaldır (7, s. 86). O aşağıdakı məqamlara diqqət çəkir.

Əvvəla, bütün yer səthi quruya və suya, həmçinin landşaft və relyef torpaq və sualtı əraziyə bölünür. Relyef müsbət (dağlar, təpələr) və mənfi (boşluqlar, yarıqlar və s.) ola bilər. Buna uyğun olaraq A.V. Superanskaya aşağıdakı növləri fərqləndirir:

Oronimlər həm müsbət, həm də mənfi relyef formalarının adlarıdır; yerin bütün torpaq səthinə yayılır.

Speleonimlər ayrıca təsvir olunur - mağaraların, qruntların, yeraltı sistemlərin adıdır. Yeraltı çaylar və göllər həm speleonimlərə, həm də hidronimlərə aid ola bilər.

Coğrafi adların tərkib hissəsi ola bilən drimonimlər (meşələrin, bağların, meşənin hissələrinin adları), həmçinin fitonimlər (bitkilərin adları) şərti olaraq toponimlər kimi təsnif edilə bilər.

Su ərazisinə hidronimlər (su obyektlərinin adları) daxildir, onlar da öz növbəsində aşağıdakılara bölünürlər:

- okeanonimlər - okeanların adlarıdır;
- pelaqonimlər - dənizlərin adları;
- limnonimlər - göllərin adları;
- helonimlər - bataqlıqların adları;
- potamonimlər - çayların adları;
- kiçik hidroqrafik obyektlərə mikrotoponimlər deyilir.

İnsan fəaliyyəti ilə əlaqəli obyektlərin müvafiq adlarına aşağıdakılar daxildir:

Xoronimlər - rəsmi sənədlərdə qəbul edilmiş sərhədləri olan böyük coğrafi ərazilərin, inzibati-ərazi vahidlərinin adları, yəni, ölkələrin adları və onların bölmələri;

Oykonimlər - öz növbəsində bölünən müxtəlif yaşayış məntəqələrinin adlarıdır:

- polisonimlər / polionimlər və ya astionimlər - şəhərlərin adları;
- komonimlər və ya xorionimlər - kənd yaşayış məntəqələrinin adları;
- dromonimlər - rabitə xətlərinin, marşrutların adları;
- urbanonimlər - kiçik şəhərdaxili obyektlərin adlarıdır, bunlara daxildir:
 - a) aqoronimlər - şəhər meydanlarının və bazarlarının, park və bağların adları;
 - b) qodonimlər - küçə adları;
 - c) horonim - fərdi binaların adları.

Struktur təsnifatını yaratmaqda bir sıra çətinliklər mövcuddur, bu məsələyə bir çox yanaşma vardır. A.V.Superanskaya bu çətinliklərin yaranmasını "hər bir coğrafi adın aid olduğu

dil qanunlarına görə yaranması" ilə izah edir, buna görə də toponimik quruluş növlərinin öyrənilməsi təkcə toponimiya üçün deyil, bütövlükdə dilçilik üçün də maraq doğurur. Toponimik quruluşların öyrənilməsi dil prinsipindən getməlidir" (6, s. 61).

V.A.Juçkeviç "Ümumi Toponimiya" əsərində müxtəlif aspektləri (dil, morfologiya, etimologiya, tarixi və ərazi xüsusiyyətləri, obyekt kateqoriyalarına və semantikalara görə) nəzərə alaraq bir neçə növ təsnifat təklif edir. Morfoloji təsnifatda müəllif toponimləri sadə və mürəkkəblərə bölür və mürəkkəb kompleks aşağıdakı qruplara bölünür:

1. isim və isim.
2. Sifət və isim.
3. Say və isim.
4. İdiomatik və digər ifadələr.
5. Adlar-ixtisarlar.
6. Digər hadisələr (3, s. 83).

V.A.Juçkeviç etimoloji təsnifatında vurğulayır:

1. Tamamilə aydın semantik mənalı toponimlər;
2. Etimoloji təhlil nəticəsində mənası aşkar olunan toponimlər;
3. Hələ mənasını açmaq mümkün olmayan toponimlər.

Coğrafi təsnifatda müəllif üç cəhəti müəyyənləşdirir:

1. Ərazi (müxtəlif ölkələrin toponimləri);
2. Sırf coğrafi (coğrafi obyektlərin kateqoriyalarına görə);
3. Semantik.

Semantik prinsipə görə təsnifatda adlar 8 qrupa bölünür:

1. Ərazinin təbii şəraiti ilə əlaqədar yaranmış adlar;
2. Sosial və iqtisadi hadisələr əsasında yaranan adlar;
3. Cismin xüsusiyyətlərini xarakterizə edən adlar (ölçüsü, yaşı, fərqləndirici xüsusiyyətləri);
4. Patronomik adlar (insanların adları, soyadları ilə);
5. Köçürülmüş adlar (digər toponimlərə bənzətmə ilə məlumatlar);
6. Dini və dini əhəmiyyət kəsb edən adlar;
7. Xatirə adlar;
8. İzah edilə bilməyən adlar (3, s.90).

A.V.Superanskaya "Şəxs adlarının ümumi nəzəriyyəsi" adlı əsərində bəzi toponim təsnifatlarını təhlil edir, burada V.A.Juçkeviçin birtərəfli olaraq təsnif etdiyini qeyd edir və onomastikanın vacib məqamlarına məhəl qoymur. Sonda bir neçə təsnifat növü təklif edir:

1. Adlandırılan obyektlərlə əlaqədar adların təsnifatı;
2. Təbii olaraq meydana gələn və süni şəkildə yaradılan adları ayırd etmək məqsədi ilə təsnifat;
3. "Mikro" - "makro" xətti üzrə təsnifat;
4. Adların struktur təsnifatı;
5. Xronoloji təsnifat;
6. Adların motivasiyası və onunla bağlı etimoloji təsnifat ilə əlaqədar təsnifat;
7. Adlarda müəyyən edilmiş anlayışların həcmi ilə əlaqədar təsnifat;
8. Dil - nitqin dikotomiyası ilə əlaqədar təsnifat;
9. Stilistik və estetik təsnifat.

Onomastik materialın təsnifatı barədə yuxarıdakı nöqtəyi-nəzərdən A.V.Superanskaya materiala yanaşmanın, öyrənmə metodlarının və əhatə dairəsinin dərinliyinin müəyyən dil, ərazi, xronoloji seqmentl, sosial formasiya və s. mənşəli adlardan asılı olacağına diqqət çəkir. (7, s.159).

Amerika toponimlərinin təsnif olunması probleminin mürəkkəbliyi bu günə qədər onlara vahid yanaşmanın olmaması ilə sübut olunur. Bir nümunə olaraq, İngilis dilli toponimlərin öyrənilməsi üçün toponimlərin ən məşhur təsnifat sxemlərini nəzərdən keçirək.

İngilis toponimisti A.X. Smith tərəfindən təklif olunan toponimlərin struktur təsnifatına sadə və mürəkkəb şəxs adları daxildir:

1. Bir sözdən ibarət sadə adlar, məsələn: Lea, Dale, Bedevyn, Sale, Rise.

2. İki elementli model üzərində qurulmuş mürəkkəb adlar, hansı ki, sonuncu təkrarlanan element qədim Kelt və ya Alman dillərinə aiddir və təsvir edən element ümumi bir ad və ya uyğun hidronim və ya digər toponim ilə təmsil olunur, məsələn: Winterton, Acton və s.

Affiksin köməyi ilə əmələ gələn mürəkkəb adlar, burada affiksasiya adı altında A.X.Smith şəxs adı və ya coğrafi baxımdan bir adla ifadə olunan məhdudlaşdırıcı tərifin əlavə edilməsini nəzərdə tutur. Məsələn: Burtononthe Hill, Thornton Wales və s. (1, s. 19).

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, A.X.Smithin təsnifatı əsasən öyrənilən toponimlərin morfoloji və etimoloji təhlili məlumatlarına əsaslanır.

İsveçli alim E. Ekval İngilis coğrafi adlarının təsnifatını aşağıdakılara bölür:

- Heyvanların, ağac bitkilərinin adlarından yaranan adlar;
- ərazinin topoqrafiyası ilə əlaqəli adlar, heyvan ovu üçün və s.

Ekval E. tərəfindən təklif olunan təsnifatı tamamilə qəbul etmək çətindir, çünki ad olan sözlərin seçimi yalnız təbii şərait və fiziki-coğrafi cisimlərlə deyil, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ilə də müəyyənləşdirilir. Adın leksik tərkibi, eləcə də quruluşu tarixən müəyyənləşdirilir. Alimin təklif etdiyi prinsipə görə adların sistemləşdirilməsi müxtəlif tarixi sözlərin qarışığını yaradır.

Amerika alimlərinin Amerika Birləşmiş Ştatlarının özünün toponimlərinin öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi üçün irəli sürdüyü əsas toponim təsnifatları üzərində dayanmaq məqsədə uyğun görünür. Toponimik təsnifatın ən erkən variantlarından birini G.L.Menken təklif etmişdir. Alim hesab edir ki, bütün coğrafi adları səkkiz sinfə bölmək olar:

1-ci sinfə mənşəyində müvafiq şəxs adları ilə əlaqəli olan adlar daxildir, yəni, antroponimik adlar: Lafayette, Washington. Bu sinfə eyni zamanda şəxs adının coğrafi terminlə və ya yer şəkilli şəkilçi ilə birləşməsindən ibarət müxtəlif mürəkkəb adlar aiddir: Knoxville, Pittsburgh, FortRiley, Hagerstown.

2-ci sinif digər dövlətlərin və ölkənin ərazilərindən köçürmə adlarını birləşdirir: New-York, New Albany, Yorktown, New Windsor və s., başqa sözlə, əvvəlcədən mövcud olan digər toponimlərdən "new-" (yeni), "-west" (qərb), "-north" (şimal) və s. kimi müxtəlif formanı əlavə etməklə əmələ gələn toponimlər, həmçinin, terminlər və ya toponimik şəkilçilər. G.L.Menken görə bu sinfə digər dövlətlərdən və şatlardan adların birbaşa köçürülməsi də daxildir: Baltimore (Alyaskada buzlaq adı), Princeton (Kolorado zirvəsinin adı), çoxsaylı tip adlar Alexandria, Rome, Sparta, Troy, Warsaw və s.

3-cü sinif Amerika Birləşmiş Ştatlarında tapılan bütün yerli Amerika adlarını əhatə edir: Onondaga, Oneida, Mohawk və s.

4-cü sinfə İspan, Fransız, Holland, Alman və Skandinaviya mənşəli adlar, yəni, hind adlarından başqa bütün ingilis olmayan adlar.

5-ci sinfi yaradılmasının mənbəyi bibliya şəkilləri və anlayışları olan adlar əhatə edir: Beulah, Conception, Jordan, Canaan, Adam, Sharon və s.

6-cı sinfə təsviri adlar daxildir: Bald Knob, Bull Run, Sandy Hook, Eagle Pass, French Lick.

7-ci sinfə ölkənin zəngin fauna və florasını, mineral sərvətlərini əks etdirən adlar daxildir: Alligator, Buffalo, Crawfish, RatLake, Bromide, OilCity, CoalRun, Goldfield, Cement.

Və nəhayət, 8-ci sinifdə Menken hər cür qəribə, ekzotik adları birləşdirir: Hell-for-Sartains, Razzle-Dazzle, Undershirt Hills, Cow Tail, Jump Off, Yellow Dog, Poker City, Skunktown, Goose Hill, Pig Eye Lake, Burning Bear, Hot Coffee.

Məntiq baxımından bu təsnifat mükəmməl deyil, çünki adların sinifləri arasındakı sərhədlər qeyri-müəyyəndir: tez-tez bir ad bir neçə sinifdə eyni anda sabitlənə bilər.

Toponimin formalaşma mexanizminin təhlilinə əsaslanan D.R.Stuart tərəfindən irəli sürülmüş coğrafi adların maraqlı təsnifatı diqqət cəlb edir. Müəllif bir toponimin yaranmasını adın yaranmasının əsasını təşkil edən müxtəlif psixoloji proseslərlə (motivlərlə) əlaqələndirir. "Bütün coğrafi adların ortaya çıxmasının bir psixoloji proseslə əlaqəli olduğunu, yəni bu obyekti digər obyektlərdən sonrakı fərqi görə təyin etmək istəyi" ilə əlaqəli olduğunu qeyd edən D. Stuart yazır ki, ən qiymətli məlumat adların formalaşması üçün leksik vasitələrin seçilməsi mexanizminin öyrənilməsindən əldə edilə bilər. Buna uyğun olaraq, alim coğrafi adların aşağıdakı siniflərini müəyyənləşdirir:

1. Müəyyən edilmiş cismin keyfiyyətlərinin daimi və ya dəyişkən xarakteristikasına əsaslanan təsviri adlar: BlackButte, Crescent Lake, Long Island, Roaring Run, Granite Mountain, Stinking Spring, Echo Rock, Bayport. Buraya illüziv adlar (compass- pointnames) daxildir: South Island, North River və s.

2. Yiyəlik bildirən adlar. Bu ümumi başlıq altında müəllif üç alt qrupu birləşdirir:

- şəxs adlarını ehtiva edən adlar: Smith River, Culpi's Hill;
- etnik şəxs adları daxil olan adlar: Chinese Camp, Mohawk River, American Fork;
- hindlilərin dini ibadət obyektləri ilə əlaqəli mifoloji adlar. Nümunə olaraq, müəllif, Siu hindularının coğrafi adlarında tapılan "wacan" (xəyal) elementini göstərir.

3. Hər hansı bir hadisə ilə bağlı adlar (incident names): Murder Creek, Hat Creek, Lightning Peak, Earthquake Creek. Buraya D.R.Stuart heyvan adları (Antelope Creek, Wolf Creek) ilə bağlı bir çox adları və genetic olaraq təqvim bayramları (calendarnames) ilə əlaqədar adları daxil edir: Point Conception, Independence Rock.

4. Köçürmə ilə əlaqəli xatirə adları: Athens, Cambridge, Hector, Corinth, Ulysses, Apollo, Hesperia, San Diego, San Francisco, San Miguel və görkəmli şəxslərin şərəfinə verilən adlar.

5. Obyektlərə verilən evfemistik adlar (euphemistic names), şəhərlər üçün daha yaxşı bir gələcək yaratmağa kömək edəcəkləri ümidi ilə verilən adlar. Belə ki, Athens (Afina) adı tez-tez Amerika toponimiyasında mədəniyyət və maarifin simvolu kimi istifadə olunurdu. Eyni səbəbdən, yeni yaradılmış şəhərə Wheatland buğda diyarı (buğda sahəsi, açıq buğda sahələri) adı verildi.

6. Süni şəkildə yaradılmış adlar (manufactured names): Saybrook - Say və Brook adlarından, Alicel - Alice və L birləşməsindən əmələ gəlib.

7. Xüsusi alt qrupda müəllif sərhəd adlarını (border names) - qonşu dövlətlərin müvafiq adlarını birləşdirərək yaranan yaşayış məntəqələrinin adlarını ayırır.: Texas+Arkansas = Texarkana.

8. Bir orijinal ada əsaslanan adlardan sonradan bir sıra yaxınlıqdakı obyektlərə köçürülən adlar. Belə ki, White Mountain sözündən White Lake, Whiteville, White River sözləri yaranmışdır.

9. Yanlış etimologizasiya nəticəsində yaranan adlar: Cao Hueso - Keywest, Chemir Couver - Smackover olmuşdur.

10. Tipoqrafik səhvlər və yenidən yazma zamanı müxtəlif səhvlər nəticəsində təsadüfən yaranan adlar: Darrington (Vaşinqton ştatı) Barringtondan; Tolo (Orekon ştatı) Yolodan; Plaski (Texas ştatı) Pulaskidən yaranmışdır.

Bu təsnifatların əsas çatışmazlıqları, ilk növbədə, semantik və qrammatik planların açıq-aşkar qarışığıdır.

Bir ümumi təsnifat, məsələn, həm semantik, həm də törəmə olaraq mümkün deyil. Semantik tiplər daha çox sosial-tarixi şərtlərlə bağlıdır, burada söz düzəldən növlər isə ilk növbədə dillərin quruluşundan asılıdır. (5, s.17)

Yer adlarının struktur təsnifatına yanaşmalara nəzər saldıqda İngiltərə, ABŞ və Avstraliyanın toponimlərinin öyrənilməsində ixtisaslaşmış V. D. Belenkayanın bu məsələ ilə bağlı rəyini qeyd etməmək olmaz. O, "İngilis dilli yer adlarında esselər" adlı əsərində üç əsas qrup adını qeyd edərək İngilis yer adlarının ənənəvi morfoloji təsnifatına yenidən baxılması məsələsini qaldırır: compound (Elmwood); simplex place-names (Deal); affixed (Little Houghton) və aşağıdakı qrupları ayırmağı təklif edir:

1. Törəmə (İngilis toponimiyasında ən çox təmsil olunan adlar):
 - a) söz düzəldən əsasdan və toponimik şəkilçidən ibarətdir (Fordwich, Oakleigh);
 - б) söz düzəldən əsasdan və toponimik yarı affiksdən ibarətdir (Elmsted, Clifford).
2. Şərti olaraq ifadə olunanlar - əsas hissə müasir dildə heç bir mənə daşımır:
 - a) şəkilçilər fərqlənir (Rochester, Ulwham); b) yarı affikslər fərqlənir (Ulcombe, Esholt);
 - в) üç əsaslı - iki şəkilçi fərqlənir (Framlington, Loddington).
3. Görünən iki komponentliliyə baxmayaraq bölmək mümkün deyil (Stonor, Sleagill, Rion).
4. Sadə – bir elementdən əmələ gələnələr (Ore, Tring, Bath).
5. Çətin – sözün əsasını təşkil edən iki morfemdən ibarətdir (Beambridge).
6. Mürəkkəb (Appleby Magna, Thorpinthe Hill) (2, s.39).

Dörd növün fərqləndirildiyi ümumi qəbul edilmiş morfoloji təsnifatdan fərqli olaraq: a) sadə, b) törəmələr, c) çətin, d) mürəkkəb yer adları, V.D.Belenkaya, daha iki struktur növünü nəzərdən keçirir: görünən iki komponentli olmasına baxmayaraq şərti olaraq ifadə edilmiş və bölünməyən tiplər.

Şərti şəkildə ifadə olunan toponimlər, törəmələr kimi, tərkibində eyni şəkilçi və ya yarı affikslərə malikdir; lakin əvvəlkilərin bir təməli varsa, o zaman indiki mərhələdə şərti ifadə olunan toponimlər öz əhəmiyyətini itirmişdir. Eyni qrupda müəllif iki şəkilçinin ayrıldığı üç hissəli toponimləri müəyyənləşdirir.

Ayrı bir qrupda, iki hissəyə (Stonor, Sleagill, Rion) bənzəyən toponimlər ayrılmışdır, lakin görünən iki komponentlik müasir dildə heç bir bənzətmə ilə dəstəklənmir. Müəllifin fikrincə, hazırkı vəziyyətdə bu adlar müxtəlif sadələşmə mərhələlərini keçmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Smith A.H. English Place-Names Elements. V. I – II, Cambridge, 1956. 680 p.
2. Бельнская В.Д. Очерки англоязычной топонимики. М., 1977. 226 с.
3. Жучкевич В.А. Общая топонимика. учебное пособие. Минск: Высшая школа, 1980. 288с.
4. Мурзаев Э. М. Топонимика и география. М. : Наука, 1995. 304 с.
5. Никонов В.А., Славянский топонимический тип. Географические названия. М., 1962 г. 100 с.
6. Суперанская А.В. Типы и структура географических названий. Лингвистическая терминология и прикладная ономастика. М.: Наука, 1964. С. 59–118.с
7. Суперанская А.В., Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973. 365 с.

Проблемы классификации английских топонимов

Резюме

Объектом исследования топонимики являются географические названия или топонимы. Как и все другие имена, топонимы также являются языком. Пользовательские имена редко бывают необязательными, и это особенно верно для топонимов. Иногда топонимы либо физически связаны, либо вызваны именем человека, чтобы вспомнить историческое событие или указать, кому принадлежит референт.

Проблема классификации топонимов остается актуальной, несмотря на то, что эта часть лингвистики была решена специалистами в этой области с момента появления и развития этой части лингвистики.

Топонимы включают названия географических объектов различной структуры - ручей, холм, квартира, деревня, город, район, улица, площадь, регион, республика, штат, дорога и т. д. Существует много вариантов классификации топонимов.

Ойконимы, единица топонимов, представляет названия населенных пунктов (деревень, поселков, городов). Анализ ойконима дает нам интересную информацию об истории, языке, культуре, общественной жизни и занятиях людей. С этой точки зрения изучение истории и историко-лингвистический анализ текстов очень важны. Ойконим позволяет изучать географические объекты людей, географические объекты людей, спектр их языка и языковые факторы, раскрывая этногенез людей. Урбанонимы - проспект, поворот, поле, улица, площадь, базар; Хоронимы - обозначает названия мест в пределах одной административно-территориальной единицы. Аронимы - горные названия, ручьи, холмы, холмы, холмы, равнины, луга, равнины, леса, болота, овраги; Дромономы - воздушные, подземные и воздушные дороги, названия автомобильных дорог; Гидронимы - это топонимы, которые представляют названия рек, озер, каналов, морей и океанов.

Используя текущий словарный запас языка или другими способами, термины, включенные в обогащение словарного запаса языка, приобретают иной смысл, помимо его функции. Любой географический объект может дать свое имя объекту или явлению, которое имеет к нему определенное отношение. Это явление наблюдается в большинстве языков мира. Есть несколько слов на английском.

Среди трудностей, с которыми сталкиваются при изучении структуры английской топонимики, являются примеры появления ее корня и формул в диаконическом анализе, в то время как простые топонимы обычно принимаются в синхронном аспекте.

Исследователи видят причину этого в современную эпоху, хотя корень или форма этих элементов является источником происхождения.

Ключевые слова: топонимика, классификация, место, названия, лексика, семантика

Problems of classification of english toponimes

Summary

The object of study of place names are geographical names or place names. Like all other names, toponyms are also a language. User names are rarely optional, and this is especially true for toponyms. Sometimes toponyms are either physically connected or called up by a person's name to recall a historical event or indicate to whom the referent belongs.

The problem of classification of toponyms remains relevant, despite the fact that this part of linguistics has been solved by specialists in this field since the advent and development of this part of linguistics.

Toponyms include names of geographical objects of various structures - a stream, a hill, an apartment, a village, a city, a district, a street, an area, an area, a region, a republic, a state, a road, etc. There are many options for classifying toponyms.

Oikonyms, a unit of toponyms, represents the names of settlements (villages, towns, cities). The analysis of oikonym gives us interesting information about the history, language, culture, social life and occupations of people. From this point of view, the study of history and the historical linguistic analysis of texts are very important. The oikonym allows you to study the geographical objects of people, the geographical objects of people, the spectrum of their language and language factors, revealing the ethnogenesis of people. Urbanonyms - avenue, turn, field, street, square, bazaar; Khoronim - denotes the names of places within the same administrative-territorial unit. Aronyms - mountain names, streams, hills, hills, hills, plains, meadows, plains, forests, swamps, ravines; Dromonomas - air, underground and air roads, road names; Hydronyms are toponyms that represent the names of rivers, lakes, canals, seas and oceans.

Using the current vocabulary of the language or in other ways, the terms included in the enrichment of the vocabulary of the language acquire a different meaning, in addition to its function. Any geographical object can give its name to an object or phenomenon that has a certain relation to it. This phenomenon is observed in most languages of the world. There are a few words in English.

Among the difficulties encountered in studying the structure of English toponymy are examples of the emergence of its root and formulas in diachronic analysis, while simple toponyms are usually accepted in a synchronic aspect. Researchers see the reason for this in the modern era, although the root or form of these elements is a source of origin.

Keywords: toponymy, classification, place, names, lexical, semantic

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 09.08.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Svetlana Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏKƏR MƏMMƏDOVA

AMEA Naxçıvan bölməsi,

76 Heydər Əliyev Prospekti

E-mail: shakar-mamedova@rambler.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN NAXÇIVAN QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİ İLƏ DİGƏR BÖLGƏLƏRİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN QARŞILIQLI TƏDQIQI

Xülasə

Bu məqalədə Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinə daxil olan frazeoloji vahidlərin digər dialekt və şivələrdəki frazeoloji vahidlərlə qarşılıqlı tədqiqi verilmişdir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı şəkildə tədqiqi yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də xalqın keçdiyi tarixi yolun izləri, həyatında baş verən dəyişiklikləri üzə çıxarmaq baxımından da vacibdir. Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində olan frazeoloji vahidlərin digər bölgələrə məxsus dialekt və şivələrdə də işlənməsinə rast gəlmək mümkündür. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onlar Azərbaycanın digər dialekt və şivələrində də işlənərək eyni məna kəsb edirlər. Belə frazeoloji vahidlər söz və söz birləşməsi şəklində özünü göstərir. Söz birləşməsi şəklində olub eyni məna ifadə edən frazeoloji vahidlərin bəzilərində leksik, eləcə də fonetik variantlılıq da özünü göstərir. Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri ilə Azərbaycanın digər dialekt və şivələrini həm birləşdirən, həm də fərqləndirən yalnız fonetik, leksik, qrammatik ünsürlər deyil. Bu baxımdan frazeoloji vahidlər də mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində frazeoloji qatın öyrənilməsi bizə yalnız dilimizin inkişaf səviyyəsini müəyyən etməyə deyil, eyni zamanda, frazeoloji-semantik dəyişikliklərə imkan verən qanunauyğunluqları da təyin etməyə imkan verir. Dilimizin dialekt və şivələrində müqayisəli şəkildə frazeoloji vahidlərin tədqiqi həmin dialekt və şivələr arasındakı əlaqəni, fərqliliyi və oxşarlığı üzə çıxarmaqla yanaşı, dilimizin frazeologiya bölməsinin inkişafına da yardımçı olur. Bununla yanaşı, dialekt və şivələrdə frazeologiyanın əsasını təşkil edən frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı şəkildə tədqiqi, Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin digər dialekt və şivələrimizlə fərqli və oxşar cəhətlərini müəyyənləşdirmək, eyni sərhədlər daxilində yerləşmələrinə baxmayaraq, qədim tarixi xüsusiyyətlərini necə qoruyub saxladıklarını nəzərə çatdırmaqda kömək edir. Bu həm də xalqın tarixi formalaşma dövrünün tədqiqi ilə əlaqəli şəkildə araşdırılmalıdır.

Açar sözlər: dialekt, şivə, feil, frazeoloji vahidlər, qarşılıqlı tədqiq

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı şəkildə tədqiqi yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də xalqın keçdiyi tarixi yolun izləri, həyatında baş verən dəyişiklikləri üzə çıxarmaq baxımından da vacibdir. “Xalqın həyatında, məişətində özünü göstərən dəyişikliklər dialekt leksikasında əks olunur. Cəmiyyətin və dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müəyyən sözlər dialekt leksikasına daxil olur, sonradan bunların bir hissəsi işləkliyini saxlayır, bir hissəsi isə, ümumiyyətlə, ünsiyyətdən çıxır. Ədəbi dilin lüğət tərkibi ilə müqayisədə dialekt leksikası daha mühafizəkardır. Dilin qədim leksik qatına aid olan sözlər şivələrin lüğət tərkibində daha çox qorunub saxlanılır.”(1 səh.203)

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində olan frazeoloji vahidlərin digər bölgələrə məxsus dialekt və şivələrdə də işlənməsinə rast gəlmək mümkündür. Bu haqda Q.Hacıyevanın fikri diqqəti cəlb edir: “Tədqiqatlar göstərir ki, frazeoloji vahidlər ədəbi dil materialı olmaqdan daha çox

dialekt faktıdır. Birbaşa xalq dilindən süzülüb gələn bu ifadələrin bir qismi sonradan, zaman keçdikcə ədəbi dilin lüğət tərkibində özünə yer qazanmış olsa da, bir qismi də öz varlığını canlı danışq dilində qorumuşdur. Müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, müasir türk dilləri ilə səsleşən və Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində yer alan frazeoloji birləşmələrin bir qismi Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində öz varlığını paralel şəkildə qoruyub saxlamış olsa da, bir qismini isə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə daxil olmayan, hər bölgənin özünəməxsus spesifikasiyasını əks etdirən frazeoloji vahidlər təşkil edir.” (2 səh. 238)

Dialekt və şivələrdəki frazeoloji vahidlərdən danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu vahidlərin bəziləri müəyyən dialekt və şivələrdə paralel işlənsə də, bəziləri, sadəcə, bir bölgənin dialekt və şivələri üçün xarakterikdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi digər ərazilərdəki dialekt və şivələrlə ortaqlı işlənir ki, bunların da bəziləri müxtəlif, bəziləri isə eyni məna daşıyır.

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onlar Azərbaycanın digər dialekt və şivələrində də işlənərək eyni məna kəsb edirlər. Belə frazeoloji vahidlər söz və söz birləşməsi şəklində özünü göstərir. Söz birləşməsi şəklində olub eyni məna ifadə edən frazeoloji vahidlərin bəzilərinə leksik, eləcə də fonetik variantlılıq da özünü göstərir. Söz birləşməsi və söz şəklində olub ortaqlı işlənərək eyni məna kəsb edən bəzi frazeoloji vahidlərə diqqət yetirək:

1 *anqutu çıxmaq* (Babək, Kəngərli, Naxçıvan, Çənbərək, Füzuli, Qarakilsə) – hədsiz arıqlamaq

a) *Anqutu çıxıp, ta ayağısda öliür* (Şahtaxtı). (3 səh. 61) b) *Gedənin dännanmaxdan anqutu çıxıf* (Füzuli). (4 səh. 24)

2. *basaratı bağlanmaq* (Kəngərli, Naxçıvan, Şərur, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Kürdəmir, Qarakilsə, Qazax) – özünü itirmək, nitqi tutulmaq, dili ağzı bağlanmaq

a) - *Ay qı:z, elə bil basaratım bağlanıp, bı nə:di, bını eləmirəm* (Naxçıvan) (3 səh. 61) b) *Basaratım bağlandı, bir söz deyə bilmədim* (Ağdam). c) *Kişinin basaratı bağlanıp* (Kürdəmir). ç) *Anamın basaratı bağlansa, heş nə də:mməz* (Qarakilsə) (4 səh. 41)

Başaratı bağlanmaq (Qax) – bu frazeoloji vahid fonetik transformasiya ilə *basaratı bağlanmaq* frazeoloji vahidiylə eyni mənada işlənir.

- *Elinnən bi şey gəlməy, başaratı bağlanıp honun.* (4 səh. 42)

3. *başını bezdəməx* (Şərur, Qazax) – aldatmaq

a) *O uşağın başını bezdə, çıxıp gessin* (Qorçulu). (3 səh. 69) b) *Başını bezliyif, pulunu əlinnən alıflar* (Qazax). (4 səh. 43)

4. *boz ay* (Babək, Naxçıvan, Qazax, Şəmkir, Tərtər, Tovuz) – qışın son ayı

a) *Boz ayda xəsdəlix çox o:r* (Naxçıvan). (3 səh. 77) b) *Boz aydan sonra yazdı* (Qazax). c) *Boz ay çox so:ux olur* (Tərtər). ç) *Boz ay çıxannan sonra bayram olur* (Tovuz) (4 səh. 63)

5. *çimir almax/çimir eləməx* (Babək, Culfa, Kəngərli, Naxç., Şahbuz, Şərur, Qazax, Tovuz, Gədəbəy, Şəmkir, Borçalı) – azacıq yatmaq, mürgüləmək

a) – *Otdux yerdə “oturduğu yerdə” bir çimir aldım* (Babək). (3 səh. 104) b) *Heş çimir almamışdım, gəlif qaldırdılar* (Tovuz). c) *Yenişkənə çimir eleydim kin, qapı döyüldü* (Gədəbəy). (4 səh. 102) ç) *Bir əccə “bir azca” çimir eliyim, gözümün acısın alım* (Şahbuz). (3 səh. 104) d) – *Qoy bir balaja çimir alım qalxım* (Borçalı). (5 səh.178)

6. *çöçün gəlməx* (Babək, Naxçıvan, Ağcabədi, Cəbrayıl, Kürdəmir, Laçın, Mingəçevir, Lerik, Salyan, Yardımlı, Şamaxı, Göyçay) – təəccüblü görünmək, qərribə gəlmək

a) *Mə: çöçün gə:r sə:n işdəx'ların “işin, əməlin”* (Naxçıvan). (3 səh. 107) b) *Bu iş mə: çöçün gəlir* (Ağcabədi). c) *Sana çöçün gəlməsin* (Laçın). ç) *Mə:m hər işim sə: çöçün gəlir* (Cəbrayıl). d) *Mə:m çuğabım sə: çöçün gəlir?* (Şamaxı). (4 səh. 106) e) – *Sən gördün iş mə yaman çöçün gəlir* (Göyçay). (5 səh.167)

Bu birləşmənin birinci tərəfi fonetik dəyişikliklə Cəbrayıl dialektində eyni mənada işlənir: *Sizə çeçin gəlir?* (Cəbrayıl) (4 səh. 91)

7. *çul düşməx*` (Naxçıvan, Cəbrayıl, Mingəçevir, Salyan, Oğuz) – yorulub əldən düşmək, taqətdən düşmək

a) - *O qədər işdəmişdim ki, axşam çul düşmüşdüm.* (Naxçıvan) (6 səh. 74) b) *O qədər işdəmişəm ki, yap çul düşmüşəm* (Cəbrayıl). c) *Gidif çul düşəllər öyə* (Oğuz). (4 səh. 107)

8. *dabalax gəlməx*` (Babək, Culfa, Naxçıvan, Quba) – kələk gəlmək, aldatmaq

a) *Mən yekə:x`də kişiyə dabalax gə:rsən?* (Naxçıvan) (3 səh. 109) b) *Mən uşağ degiləm, mənə dabalag gəlmə.* (Quba)

9. *dolax gəlməx*` (Naxçıvan, Kəngərli) – aldatmaq. Fonetik variantlılığa malik olan bu frazeoloji vahid *dolaf gəlməx*` şəklində Ağdam dialektində eyni mənada işlənir: a) *Ölmürsən, mən yekə:ydə kişiyə dolax gə:rsən?* (Bulqan) (3 səh. 121) b) *Mana dolaf gəlməx isdiyirdi, yaxşı başa tüşdüm.* (Ağdam) (4 səh. 139)

10. “*Dəbbələməx*” (Culfa, Beyləqan, Çənbərək, Göyçay, Kürdəmir, Qazax, Qarakilsə, Masallı, Ucar) – dediyini inkar etmək, sözündən qaçmaq

a) *Bizə heş vaxt dəbbələməx` düşmür* (Göydərə). (3 səh. 114) b) *Sən mənə bir quzu verməliydin, nə üçün dəbbəliyirsən?* (Beyləqan) c) *Alıp getmişəm, indi başdüyib dəbbələməyə* (Qarakilsə) ç) - *A bacoğlu niyə dəbbəliyirsən?* (Qazax) d) *Demişdi inəyi sana satajam, sonra dəbbələdi* (Çənbərək). (4 səh. 122)

11. *Dığlatmax* (Şərur, Naxçıvan, Lənkəran) – boğaza yığmaq, dərt sahibi eləmək, təngə gətirmək.

a) *Ə, bı məni laf dığladıb e:* (Yengicə). (3 səh. 118) b) *Ürəyüvün başı dağ azarı gətirsün, sən məni lap dığlatdın ki* (Lənkəran) (4 səh. 130)

12. *Dızıxmax* (Şahbuz, Cəbrayıl, Cəlilabad, Füzuli, Kürdəmir, Masallı, Oğuz, Şamaxı, Tovuz, Zaqatala, Zəngilan) - aradan çıxmaq, qaçmaq

a) *Bir ağsak`qal görəndə hamısı dızıxıllar* (Gömrü). (3 səh. 118) b) *Uşaxlar onu görçək dızıxdı* (Şamaxı). c) *Sən gələn kimi o dızıxdı* (Oğuz). ç) *Heç dala baxmadı da, dızıxıb getdi* (Zaqatala). d) *Ça:ran kimi elə dızıxdı ki* (Zəngilan). e) *Gör nə dızıxır* (Füzuli). ə) *Gördü galeyəm, dızıxdı* (Cəlilabad). (4 səh. 132)

13. *Dirəşməx*` (Kəngərli, Naxçıvan, Şərur, Qafan) - əl çəkməmək, üzünə durmaq

a) *Qırmızıca dirəşdi arvadın üzünə* (Qabılı). (3 səh. 120) b) *Firidin Mıxdarın üzünə dirəşdi ki, kitabı sən oğurlamısan* (Qafan) (4 səh. 136)

14. *Dümləməx*` (Babək, Cəbrayıl, Meğri, Zəngilan) - birməfəsə içmək

a) *Bı əvi yıxılmış ərağı potulkaynan dümlüiyür* (Şəkərabad). (3 səh. 124) b) *Bi istəkan südü dümlədin, indi çörəyi yavan yeginən* (Zəngilan). (4 səh. 148)

15. *Düzdəməx*` (Babək, Naxçıvan, Şəmkir) – xarab etmək, əzib tökmək

a) *Biz əvdə olmuyanda qonşunun heyvanı düşüüp həyəətə, kərdi-küləni heşdat eliyib, düzdüyüpdü* (Babək). (3 səh. 125) b) *Ziyankarın yurdu küllü-küf olsun, bi:l bostanımı düzdədi, məni borşdu saldı* (Şəmkir). (4 səh. 149)

16. *Filitdəməx*` (Şərur, Babək, Naxçıvan, Salyan) – qızıışdırmaq, aranı qarışdırmaq, təhrik etmək

a) *Qardaşın filitdədi, göndərdi üsdümə* (Qoşadizə). (3 səh. 138) b) *Gədəni anasınnan ayrılmağçün filitdi:r* (Salyan). (4 səh. 172)

17. *Fitdəməh/Fitdəməx/Fitdəmax* (Culfa, Ordubad, Mingəçevir, Şəki) – qızıışdırmaq, aranı qarışdırmaq, təhrik etmək

a) *Bını nə fitdiyib salmısan camahatın üsdünə* (Culfa). (3 səh. 138) b) *Ha fitdədi, bir şey çıxmadı.* (Şəki). (4 səh. 173)

18. *Həvə vurmax*` (Laçın, Mərzə, Şahbuz, Zərdab) - palaz, xalça toxumaq

a) *Həvə vurmax qışda yaxçıdı* (Güney Qışlaq). (3 səh. 154) b) *Bu gün həvə vurmaxdan yoruldum* (Zərdab). (4 səh. 204)

19. *ışığ gözü* (Şərur, Bakı) – qaranlıq düşməmiş

a) *İşix gözü yığışın gedin* (Şərur). b) *ışığ gözü ged, qeyit* (Bakı) (4 səh. 238)

20. *kəravəngi qalmaq* - (Cəbrayıl və Culfa) - çaşbaş (məəttəl) qalmaq, tərəddüddə qalmaq

a) *Vəli kəravəngi qaldı, bilmədi neyləsin* (Cəbrayıl); b) *Ay Məhəmməd lap kəravəngi qalmışam, bilmirəm böyün şə:rə gedim, ya yox.* (Culfa) (4 səh. 251)

21. *küh yatmaq* (Naxçıvan, Şahbuz) – ana arının yeni nəsil vermək üçün şan qovucuqlarına yumurtacıqlar qoymaqdan ötrü qovucuqların üzərində yatması. – *Ana arıların küh yatmağı yazda, yay aylarında daha çox olur* (Mahmudoba). (3 səh. 184)

Bu frazeoloji vahid fonetik dəyişikliklə İmişli şivəsində *kük yatmaq* şəklində kürt yatmaq mənasında işlənir: *Kük yatanda to:uğ cücə çıxardar* (İmişli) (4 səh. 265)

22. *küh tüşməx* (Babək, Şahbuz) – toyuğun cücə çıxarmaq üçün yumurta üstündə yatması, kürt düşmək: *Anaş toyux on gün olar küh tüşüp* (Daylaqlı) (3 səh. 184). Bu frazeoloji vahid *küy tüşməx* formasında Ağcabədi və Bərdə şivələrində *kürt düşmək* mənasında işlənir: *Tö:üx küy tüşüf* (Ağcabədi). (4 səh. 270)

23. *kütə getməx* (Babək, Naxçıvan, Əli Bayramlı, Salyan) – yapılmış çörəyin təndirin divarından düşüb külə bulaşması

a) *Əppəyimin çoxusu kütə getdi* (Zeynəddin). (3 səh. 186, 187) b) *Bilmirəm əlimin üssünə kim gəldi ki, çörəylərimin hamısı kütə getdi.* (4 səh. 270)

24. *qəhmər çıxmaq* (Babək, Culfa, Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan) - tərəfini saxlamaq. Bu frazeoloji vahid fonetik dəyişikliklə *qahmar çıxmaq* formasında Qazax, Salyan, Şəmkir, Tovuz dialektlərində eyni mənada işlənir.

a) *–Hammi Fətiyə qahmar çıxdı, mən qaldım ortada təx'.* (Naxçıvan) (6 səh. 164) b) – Kim mənə qəhmər çıxar (Cənubi Azərbaycan). (4 səh. 291) c) *– Sən kimə qahmar çıxersan?* (Qazax) ç) *Bu dəfə də ona qahmar çıxdılar* (Tovuz). (4 səh. 274)

25. *quyulamax* (Şərur, Füzuli, Qazax) – ört – bas etmək, gizlətmək

a) *Səni elə quyulayaram ki, heç kim izivi-tozunu tapammaz.* (Şərur) (7 səh. 184) b) *Onu elə quyulayajam ki, izi, tozu tapılmasın* (Füzuli). (4 səh. 318)

26. *ləj düşməx* (Babək, Naxçıvan, Gəncə, Qazax) – incimək, aralarına inciklik düşmək

a) *Mənnən ləj düşüp, tay gen gəzir* (Naxçıvan). (3 səh. 212) b) *Ollar köhnədən ləj tüşüflər, daha barışdırmaq çətindi* (Qazax). c) *O mənnən ləj tüşüf* (Gəncə) (4 səh. 327)

27. *ləlix olmaq* (Naxçıvan, Şərur, Başkeçid) - yorulmaq, əldən düşmək, səbri tükənmək

a) *Neçə gün sənnən yana ləlix oldum* (Naxçıvan). (7 səh. 57) b) *– Əlini gözləməx'dən ləliy oldux* (Cəlilkənd). (4 səh. 212) c) *Uşax ağılamaxdan lafləliy oldu* (Başkeçid) (4 səh. 328)

28. *loğaz qoşmaq* (Naxçıvan, Şərur, Ağcabədi, Qubadlı, Gəncə) – ələ salmaq, lağa qoymaq

a) *Sən ona-bına loğaz qoşmaxdan yorulmadın?* (Naxçıvan) (7 səh. 58) b) *Əliyə loğaz qoşma* (Ağcabədi). (4 səh. 336)

29. *mədət verməx* (Ordubad, Bakı) – kömək etmək

a) *– Anam gedib mədət verməyə* (Aza). (3 səh. 218) b) *İş görənə mədət verməg yaxçı işdü* (Bakı). (4 səh. 349)

30. *möhüüb düzmək* (Naxçıvan, Cəlilabad, Mingəçevir, Şamaxı, Şəki) - əlindən tutmaq, kömək etmək

a) *Bir adamın möhübün düzsən, sora o da sənə kömək edər* (Naxçıvan). (7 səh. 63) b) *Elə olmaz ki, onun möhübün düzmiyəsən, işi də düzəlməyə* (Cəlilabad). c) *– Möhüüb düzməg yaxşı şeydi, sən də bir adamın möhübün düz da* (Şamaxı). (4 səh. 361)

31. *Osmaxlatmaq* (Şərur, Kəngərli, Gəncə, Göyçay, Qazax, Şəmkir) – aldadıb söz almaq, sirr açdırmaq, müəyyən bir məqsədlə dilə çəkmək

a) *– Ha osmaxlatdın, bişey demədi* (Xok) (3 səh. 228) b) *Osmaxlatdım, nə olmuşduysa hamısını söylədi* (Gəncə). (4 səh. 383)

32. *salma çay* (Culfa, Kəngərli, Naxçıvan, Şərur, Basarkeçər, Cəbrayıl, Göyçay, Qax, Şəki, Zəngilan) – şirin çay

a) – *Çayın biri acıdı, biri salmadı* (Qızılca). (3 səh. 238) b) – *Səhərin yeməyi salma çaynan pənir çörəx'di*. (Naxçıvan) (6 səh. 230) c) – *Salma çaynan bir tikə çörəx` yemişəm* (Zəngilan). d) – *Sə:rdən bir salma çay işmişəm, elə o:n üsdündüyəm* (Basarkeçər). c) – *Mə: salma çay eləmə, içəm-mirəm* (Cəbrayıl). (4 səh. 418)

33. *sayır - bayır danışmaq* (Şahbuz) – sayıqlamaq. Bu frazeoloji vahid asılı tərəfin fonetik dəyişikliyi ilə eyni məna daşıyaraq Quba dialektində də işlənir.

a) – *Sərxan çox naxoşdu, sayır – bayır danışır* (Kolani). (3 səh. 240) b) *U lap hindi sayıl – bayıl danışdı* (Quba). (4 səh. 361)

34. *sinov getməx`* (Culfa, Naxçıvan) – can atmaq, həvəs göstərmək. Bu frazeoloji vahid Bakı, Quba, Cəbrayıl və Şəmkir dialektlərində fonetik dəyişikliklə eyni mənada işlənir:

a) – *Bacım neçə vaxdı sinov gedirdi kətdə əv almaxdan yana*. (Naxçıvan) (6 səh. 239) b) – *O belə şeydən ötürün sinav gedir* (Cəbrayıl). c) – *Filan şeydən ötri sino:u gedir* (Bakı). (4 səh. 439) ç) – *Zafda qarpızdan ötəri sülöy gedir* (Şəmkir).

35. *Sitildəməx`* (Babək, Naxçıvan, Kəngərli, Şərur, Şamaxı, Şuşa, Yevlax) - soyuqdan titrəmək

a) – *Birdə bi belə sitildiyincə ged, əynivə paltar gey* (Şahtaxtı). (3 səh. 247) b) – *Nə yaman sitildəyirsən* (Yevlax). (4 səh. 441)

36. *şay olmaq* (Kəngərli, Şahbuz, Şərur, Qazax, Mingəçvir) – şad olmaq, sevinmək

a) *Sizin gəlməyi:zə şay oldux* (Xanlıqlar). b) *Bir qahımın gəlsə, şay oluram* (Xok). (3 səh. 255) c) – *Bir – birimizin əhvalını xavar alırıx, şay olurux* (Qazax). (4 səh. 458)

37. *şətəl qatmaq* (Culfa, Babək, Ağdam, Bərdə) – mane olmaq, pozmaq

a) – *İşimizə şətəl qatdı* (Şıxmahmud) (3 səh. 257) b) – *Sən mənim işimə şətəl qatmsan bağ-rın çatdar* (Ağdam). c) – *Sən nə:x yerə bu işə şətəl qatırsan* (Bərdə).

38. *to: vermək* (Ordubad, Cəlilabad) – hədələmək, məcbur etmək, qorxutmaq

a) – *Ona to: verdilər kin, bildix`lərin desin* (Dəstə). (3 səh. 274) b) – *Həsənə to: vereylər ki, tifəngi versin* (Cəlilabad). (4 səh. 500)

39. *törpü dəyməmiş* (Şahbuz, Ağdam, Şuşa) – kobud

a) – *Beləsinə törpü dəyməmiş də də:rıx, kontoy da də:rıx* (Güney Qışlaq) (4 səh. 277) b) – *Törpü dəyməmiş adamda mərfət olmaz* (Şuşa). (4 səh. 505)

40. *vayına oturmaq* (Naxçıvan, Ağdam, Bərdə, Şuşa) – yas tutmaq, yasında oturub ağlamaq

a) – *Sə:n kimi adamın vayına oturma, sən heç olmasan binnən yaxşıdı*. (Naxçıvan) (6 səh. 278) b) – *Vayına oturma sən kimin beşü:r uşağın* (Şuşa). (4 səh. 531)

41. *zeh yerə qoymaq* (Culfa, Naxçıvan, Saatlı, Salyan) – yorulmaq, əldən düşmək

a) – *Axşamatən əlləmişəm, bıdı ki zehimi yerə qoymuşam* (Göydərə). (3 səh. 293) b) – *Əli bı işi görünəcə zeh yerə qoydı* (Salyan). (4 səh. 555)

42. *Zəvzəməx`* (Babək, Naxçıvan, Şərur, Cəbrayıl, Füzuli, Qarakilsə, Mingəçvir) – yersiz, boş – boş danışmaq, boşboğazlıq etmək

a) – *Qoy orda nək`qədə zəvzəyir, zəvzəsin, fikir vermə* (Naxçıvan). b) – *Oturub boş – boş zəvziyir* (Aşıar). (3 səh. 294) c) – *Ay arvad, az zəvzə dana, tay yorulmadı:n?* (Cəbrayıl). ç) – *Bu da ay zəvzədi ha* (Qarakilsə). (4 səh. 558)

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri ilə Azərbaycanın digər dialekt və şivələrini həm birləşdirən, həm də fərqləndirən yalnız fonetik, leksik, qrammatik ünsürlər deyil. Bu baxımdan frazeoloji vahidlər də mühüm rol oynayır. Tərkibcə eyni olub mənaca fərqlənən frazeoloji vahidlər Naxçıvan dialekt və şivəsini Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələrindən fərqləndirir. Belə frazeoloji vahidlər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

Cıbırax çıxmaq (Ordubad) – qabığı bütöv şəkildə düşmək. *Elə yanıp, elə yanıp cıbırığı çıxıp* (Naxçıvan). (3 səh. 84)

Bu birləşmənin birinci tərəfi qrammatik dəyişikliyə məruz qalaraq Cəbrayıl dialektində fərqli mənada işlənir:

Cıbrıxdan çıxmaq (Cəbrayıl) – susuzluqdan yanmaq. *Bağ tamam yanif cıbrıxdan çıxdı.* (4 səh. 75)

Çin vırmaq I (Babək, Culfa, Şahbuz) – hanada xalçanın müəyyən hissəsini toxumaq;

Çin vırmaq II (Cəbrayıl) – xalçaya, coraba naxış vurmaq: *Zibəydə coraba yaxşı çin vırır.*

Dabalax vırmaq I (Culfa, Naxçıvan) – hər hansı bir işinə əngəl olmaq: - *Qərəm mə: dabalax vırıp* (Naxçıvan);

Dabalax vırmaq II (Quba) – badalaq vurmaq: *Güləşəndə bizdə bir – birinə dabalag vurardılar.* (4 səh. 109)

Dənnəməx` I (Şahbuz) – bir – bir tutmaq: *Hamısını bir –bir dənnədilər, indi əl - əyaxların yığışdırıblar* (Nursu). (3 səh. 116)

Dənnəməx` II (Ağcabədi, Başkeçid, Borçalı, Şəmkir, Şuşa, Ucar) – yığmaq, dərmək: - *Buğdanı dənne:rix* (Ağcabədi); *Əriyin hamısını dənniyyiv aparır* (Şəmkir); *Hayvanı ağaşdan dənnəmişik* (Ucar); *Mən barama dənni:rəm* (Şuşa) (4 səh. 126)

Girrəməx` I (Naxçıvan, Şahbuz, Zəngilan, Cəbrayıl) – izinə düşmək, izləmək, dalınca gəzmək, təqib etmək - *Məni nə girrəmişən, ay balam* (Şahbuz); (3 səh. 143); *Sə:rdən bu toyuğu girriyirəm ki, tutam, yaxın gəlmir* (Cəbrayıl). (8 səh. 78)

Girrəməx` II (Babək, Naxçıvan, Şərur) – az-az, çətinliklə gəzib-dolaşmaq, bir işlə məşğul olmaq: - *Mənə əziyəti yoxdu, elə özün girriyir* (Naxçıvan) (3 səh. 143)

Girrəməx` III (Kürdəmir, Şəki, Tovuz) – dolandırmaq, yaşatmaq: *Ə:m (ənim) məni yaman girriyirdi, heş şeyə möhtəş döydüm* (Tovuz). (4 səh. 183); - *Özünə verən donnux özünü girrəsə yaxşıdı* (Şəki). (8 səh. 114)

Girrəməx`* IV (İsmayılı, Qazax, Şəki, Tovuz) – dolanmaq, yaşamaq: *Hələ ki yaxşı girrənirux, hər şeyimiz var* (Şəki); *Bir tö:r girrəmməx` lazımdı (Qazax) (4 səh. 183)

Girrəməx` V (Quba) – təngə gətirmək, bezikdirmək, cana gətirmək: *Nöş belə məni girrəmişən, nə isdiyəsən mənən?* (8 səh. 78)

Qısdırmaq` I (Naxçıvan) – gizlicə vermək: - *Hər gedəndə birəz pul qısdırdı ki, apar xəşdə.* (7 səh. 53)

Qısdırmaq` II (Gəncə) – qənaət etmək: Beşcə manıt qısdırif saxlamışam, onu da sana verdim. (4 səh. 303)

Saviya qalmaq I (Şahbuz) - qısır qalmaq: *Bıyl bizim inəx` saviya qalıb* (Daylaqlı). (3 səh. 239)

Saviya qalmaq II (Qarakilsə) - gecikmək (mövsümə aiddir): - *İl saviya qalıp.* (4 səh. 421)

Elə frazeoloji vahidlər də vardır ki, onlar Naxçıvan dialekt və şivələri ilə Azərbaycanın digər dialekt və şivələrində həm eyni, həm də müxtəlif mənaya malik ola bilirlər. Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Daralmaq` I -xəsislik etmək (8 səh. 56) mənasında İmişli, Mingəçevir, Ordubad kimi şivələrdə ortaqlı işlənir: a) *Əhməd pul xərcləməyə daralır* (Ordubad).

Daralmaq` II – hövsələsizləşmək, kəmhövsələ olmaq (8 səh. 56) mənasında isə İmişli, Saatlı, Şəki şivələrində işlənir

Dö:kmək I – Naxçıvan, Culfa, Qarakilsə şivələrində təəccüblənmək, mat qalmaq mənasında işlədilir.

a) *Mən dö:kdüm kin, bunə deməx`di* (Naxçıvan). (3 səh. 122) b) *Dö:kdim, qaldım məhətdəl* (Qarakilsə). (4 səh. 142)

Dö:kmək II - boylanmaq mənasında Gəncə şivəsində işlənərək müxtəlif mənə ifadə etmişdir: *Qapıdan dö:kdü, getdi.* (4 səh. 142)

Xapan qalmaq I (Şahbuz, Hamamlı, Şuşa) – boş qalmaq: *Evin xapan qalsın* (Qazax), *Yazığın heç kəsi yoxdu, öy də xapan qalıf* (Şuşa). (4 səh. 215)

Xapan qalmaq II (Zəngibasar) – ac qalmaq: - *Məhərbə <müharibə> illərində yeməyə bir şey tapammırdıx, qalırdıx xapan.* (4 səh. 215)

İlişməx` I – çatmaq mənasında Culfa, Ordubad şivələrində özünü göstərir: - *Sə:n atın mə:m atıma ilişmədi* (Ələhi).

İlişməx` II – sataşmaq (Babək): - *Mənə ilişmə, yolunan get da:* (Didivar). (3 səh. 166)

İlişməx` III – uymaq, qoşulmaq, başqasının toruna düşmək mənalarda isə Zəngilan, Cəbrayıl şivələrində işlənir:

- *Yaman ilişmisən o gədə-güdələrə, əvdə tapılmırsan* (Cəbrayıl) (8 səh. 94)

Qatmax` I (Tərtər, Cəbrayıl) – yoğurmaq

a) *Xamır qatıram, çörəx` bişirəcəm* (Cəbrayıl) (8 səh. 114); b) *Xamır qatırıx, xamralı pişiririx`* (Tərtər). (4 səh. 286)

Qatmax` II (Cəbrayıl) – qovuşmaq, çox işləməkdən və ya soyuqdan kürəyi taxtaya dönmək

Dünən məni soyux necə tutufsa, kürəyim diricə qatıb, heş tərpanəmmirəm. (8 səh. 114)

Qatmax` III (Şahbuz, Kəngərli, Naxçıvan, Ordubad, Şərur) – içəri salmaq

a) - *Səhərdənnən çöldə zivillər, qat içəri unnarı* (Yurdçu). b) - *Qatır saxlıyırdılar, həşdad qatır vardı, üzümdən-yemişdən qatardıx qatırın dalına, aparardıx Naxçıvana* (Nüsnüs). c) - *Bı arvadı qatdı hamama* (Naxçıvan). (3 səh. 195) ç) - *Ağla mal qatılıb* (Şahbuz). (8 səh. 114)

Salıx verməx` I (Naxçıvan, Borçalı, Şəmkir) – nişan vermək

a) - *Bir adam gəlmişdi, Məmmədin öyünü soruşdu, mən də salıx verdim getdi* (Şəmkir).

b) - *Salıx verən olsa, gediftaparam* (Borçalı). (4 səh. 417)

Salıx verməx` II (Borçalı, Gədəbəy, Xanlar, Qazax, Şəmkir, Tərtər) – xəbər vermək, soruq vermək

a) - *Uşaxdan bir salıx verən yoxdu* (Qazax). b) - *Bir ildi ki, yavının itməsini savıx vermişəm, yenə bir şey çıxmır* (Xanlar). (4 səh. 417)

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində frazeoloji qatın öyrənilməsi bizə yalnız dilimizin inkişaf səviyyəsini müəyyən etməyə deyil, eyni zamanda, frazeoloji-semantik dəyişikliklərə imkan verən qanunauyğunluqları da təyin etməyə imkan verir. Dilimizin dialekt və şivələrində müqayisəli şəkildə frazeoloji vahidlərin tədqiqi həmin dialekt və şivələr arasındakı əlaqəni, fərqliliyi və oxşarlığı üzə çıxarmaqla yanaşı, dilimizin frazeologiya bölməsinin inkişafına da yardımçı olur. “Əlbəttə, Azərbaycan dili dialekt və şivələri bir – birindən kəskin surətdə fərqlənmir və bölgə nümayəndələri arada tərcüməçi olmadan (Məsələn, alman dili dialektlərindən fərqli olaraq) bir – birini başa düşürlər. Lakin danılmaz faktdır ki, bəzi sözlər müxtəlif dialektlərdə ya arxaikləşmiş və yaxud da, tamamilə başqa bir mənada işlənməkdədir” (9 səh. 121). Bununla yanaşı, dialekt və şivələrdə frazeologiyanın əsasını təşkil edən frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı şəkildə tədqiqi, Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin digər dialekt və şivələrimizlə fərqli və oxşar cəhətlərini müəyyənləşdirmək, eyni sərhədlər daxilində yerləşmələrinə baxmayaraq, qədim tarixi xüsusiyyətlərini necə qoruyub saxladıklarını nəzərə çatdırmaqda kömək edir. Bu həm də xalqın tarixi formalaşma dövrünün tədqiqi ilə əlaqəli şəkildə araşdırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 347 s.
2. Q.Hacıyeva. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi. Naxçıvan, 2017, 327 s.
3. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 303 s.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Şərq - Qərb, Bakı, 2007, 566 s.
5. R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı, Azərb. SSR Elmlər Akad. Nəşriyyatı, 1965, 320 s.
6. Ə.Quliyev, N.Əliyeva. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti, Naxçıvan, 2017, 295 s.
7. E.A.Quliyev. Naxçıvan ağızları. Söz varlığı. Kültür ajansı, Ankara, 2010, 96 s.
8. Ş.Behbudov. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı, Nurlan, 2003, 206 s.

9. İlahə Qurbanova. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqivistik təhlili. Bakı, 2014, 240 s.

Ш.Маммадова

Изучение взаимодействия диалектов и диалектов диалектов и диалектов
Нахчыванской группы Азербайджана и других регионов

Резюме

В данной статье представлено поперечное изучение фразеологизмов нахчыванских диалектов и слогов с другими диалектами и слогами. Взаимное изучение фразеологизмов на диалектах и диалектах азербайджанского языка важно не только с точки зрения лингвистики, но и с точки зрения следов исторического пути людей и обнаружения изменений в их жизни. Можно увидеть использование фразеологизмов на диалектах и диалектах нахчыванской группы на диалектах и диалектах других регионов. Есть фразы на нахчыванских диалектах и слогах, которые используются на других диалектах и диалектах Азербайджана. Такие фразеологизмы выражают себя в форме слов и фраз. В некоторых фразах, имеющих одинаковое значение в форме словосочетаний, проявляются как лексические, так и фонетические варианты. Нахчыванская группа - это не просто фонетический, лексический, грамматический элемент, который объединяет и отличает другие диалекты и диалекты Азербайджана с его диалектами и диалектами. В этом отношении фразеологизмы также играют важную роль.

Изучение фразеологического слоя на диалектах и диалектах азербайджанского языка позволяет нам не только определить уровень развития нашего языка, но и выявить закономерности, которые допускают фразеологические и семантические изменения. Сравнительное изучение фразеологизмов в диалектах и слогах нашего языка не только выявляет связь, различия и сходства между этими диалектами и слогами, но также способствует развитию фразеологического раздела нашего языка. Кроме того, междисциплинарное изучение фразеологизмов, составляющих основу фразеологии в диалектах и программах, как Нахчыванская группа азербайджанского языка сохраняет свои древние исторические особенности, несмотря на их различия и сходства с другими диалектами и слогами. Это следует также исследовать в связи с изучением периода исторического становления народа.

Ключевые слова: диалект, акцент, глагол, фразеологические единицы, интерактивное исследование

SH.Mammadova

Studying the interaction of dialects and dialects of dialects and dialects of the Nakhchivan group of Azerbaijan and other regions

Summary

This article presents a cross-sectional study of idioms of Nakhchivan dialects and syllables with other dialects and syllables. The mutual study of phraseological units in dialects and dialects of the Azerbaijani language is important not only from the point of view of linguistics, but also from the point of view of traces of the historical path of people and the detection of changes in their lives. You can see the use of phraseological units in the dialects and dialects of the Nakhchivan group in the dialects and dialects of other regions. There are phrases in Nakhchivan dialects and syllables that are used in other dialects and dialects of Azerbaijan. Such phra-

seologisms express themselves in the form of words and phrases. In some phrases that have the same meaning in the form of phrases, both lexical and phonetic variations are manifested. The Nakhchivan group is not just a phonetic, lexical, grammatical element that combines and distinguishes other dialects and dialects of Azerbaijan with its dialects and dialects. In this regard, idioms also play an important role.

Studying the phraseological layer in the dialects and dialects of the Azerbaijani language allows us not only to determine the level of development of our language, but also to identify patterns that allow phraseological and semantic changes.

A comparative study of phraseological units in the dialects and syllables of our language not only reveals the connection, differences and similarities between these dialects and syllables, but also contributes to the development of the phraseological section of our language. In addition, the interdisciplinary study of phraseological units, which form the basis of phraseology in dialects and programs, as the Nakhchivan group of the Azerbaijani language retains its ancient historical features, despite their differences and similarities with other dialects and syllables. This should also be investigated in connection with the study of the period of the historical formation of the people.

Keywords: dialect, accent, verb, phraseological units, interactive research

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 23.11.2019

filologiya elmləri doktoru, professor Əbülfəz Quliyev tövsiyə etmişdir

CƏFƏRLİ HƏZRƏT

e-mail: hezret-ceferli97@mail.ru

Lənkəran Dövlət Universiteti

Lənkəran şəhəri, H.Abdullayev küç., 19

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ İSMİN YİYƏLİK HAL ŞƏKİLÇİSİNİN MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLƏRİNDƏN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ YOLLARININ TƏDRİSİ

Xülasə

Cəmiyyət inkişaf etdikcə yeniliklər hər sahədə özünü göstərir. Orta ümumtəhsil məktəblərində hal-hazırda fəal-interaktiv təlim üsullarından istifadə olunur. Təhsil sahəsində də yeni proqram və dərsliklərdən, üsul və vasitələrdən geniş şəkildə istifadə edilməyə başlanılır. Orta ümumtəhsil məktəblərində morfologiya bölməsində ismin hal kateqoriyasını tədris edərkən bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Bu çətinliklərdən biri də ismin yiyəlik hal $-m^4$ ($-n^4$) şəkilçisinin mənsubiyyət şəkilçilərindən fərqləndirilməsi xüsusiyyətidir. Yiyəlik hal sahiblik, yiyəlik məzmununu konkret və ümumi şəkildə ifadə etməyinə görə iki cür olur: müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik hal. Müəyyənlik kateqoriyası da hal şəkilçilərinin iştirakından hasil olur. Eləcə də müəyyən yiyəlik halda işlənmiş sözlə II şəxsin təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş sözü qarışdırmamaq üçün göstərilən qaydaları şagirdlərə mənimsətmək vacibdir. Şagirdlərə müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik hal haqqında məlumat verərkən çoxlu nümunələrdən: sənin evin, sən qapın, dağ havası, məktəb direktoru və s. istifadə etmək lazımdır. Şagirdlər tərəfindən nümunələr oxunduqdan sonra yönəldici suallarla onlara müraciət edilir. Şagirdlər dil qaydaları ilə əyani şəkildə tanış olduqları zaman onu daha yaxşı yadda saxlayırlar. Mövzunun dərkinə yönəldirlər. Şagirdlərə nümunələr əyani şəkildə göstərilir. Mənsubiyyət şəkilçili söz nitq prosesində qeyri-müəyyən ola bilmir və həmişə özündən əvvəl yiyəlik hallı söz tələb edir. Belə çətinliklərin aradan qaldırılması üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etmək mümkündür. Bu məsələ barəsində müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. Həmin aktualıq bu gün də özünü qoruyub saxlamaqdadır. Qeyd edək ki, araşdırdığımız mövzu barəsində belə bir yekun qərara gəlirik ki, bu mövzuda şagirdlərin çətinlik çəkməmələri üçün ilk öncə təyini söz birləşmələrini bilmələri də lazımdır. Bu da mövzunun asan dərk olunmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: isim, kateqoriya, şəkilçi, mənsubiyyət, hal kateqoriyası

Cəmiyyətdəki inkişafın təsiri ilə baş verən yeniliklər hər sahədə olduğu kimi təhsildə də özünü göstərir. Ümumtəhsil məktəblərində hal-hazırda müasir təhsil konsespiyasına əsaslanan fəal-interaktiv təlim üsul və formalarından istifadə olunur. Bu üsulda əsas bilik mənbəyi müəllim olmur. O, fasilitator (bələdçi), şagirlər isə tədqiqatçı rolunda çıxış edərək bilik müstəqil şəkildə əldə edilir. Bu metod və üsulların yenilənməsi təhsilə yeni baxış və yanaşmanın olması ilə bilavasitə bağlıdır. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq yeni təlim metodlarının olması vacibdir. "Fəal (interaktiv) dərsin aparılması üçün ən mühüm amillərdən biri müəllimin bələdçi rolunu həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Fasilitasiya fəal təlim prosesində müəllimin mövqeyini əks etdirir. Fasilitasiya özü çoxşaxəli bir fəaliyyətdir və özündə bir sıra bilik, bacarıq, vərdiş və şəxsi keyfiyyətləri birləşdirir. Bu prosesdə müəllim şagirdlərin fikrini təhrik etməli, onlara psixoloji, informasiya və təşkilati dəstək verməlidir. Fasilitasiyaya əsaslanan yanaşma idraki və yaradıcı tələbatların daha səmərəli ödənilməsinə yardım və bununla da şagirdlərin öz qabiliyyətlərini

yətlərinin gerçəkləşdirilməsinə yönəlib. Müəllim və şagirdlər arasında olan münasibətin, psixoloji mühitin dəyişdirilməsi yeni təlim metodlarının tətbiq edilməsinin əsas şərtidir” [1, 149]

Orta ümumtəhsil məktəblərində morfologiya bölməsində ismin hal kateqoriyasını tədris edərkən bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Bu çətinliklərdən biri də ismin yiyəlik hal - in^4 (- nin^4) şəkilçisinin II şəxsin tək mənsubiyyət şəkilçisindən fərqləndirilməsi xüsusiyyətidir. Belə çətinliklərin aradan qaldırılması üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etmək mümkündür. Həmin tədris üsulları dərsin daha tez qavranılmasına şərait yaradır. Bunu tədris edərkən ilk növbədə şagirdlərə ismin yiyəlik halının özünəməxsus xüsusiyyətlərini mənimsətmək lazımdır. Şagirdlərə çatdırılmalıdır ki, yiyəlik halda işlənmiş sözlər özündən sonra gələn sözlərlə əlaqələnərək əşyalar, sözlər arasında sahiblik, yiyəlik məzmunu bildirir. Yiyəlik halın özünəməxsus şəkilçisi - in^4 (- nin^4), sualları isə kimin? nəyin? haranın? –dır. Məsələn: şagirdin (kimi-n?) sözü, evin (nəyin?) dirəyi, Bakının (haranın?) küçələri və s.

Yiyəlik hal sahiblik, yiyəlik məzmununu konkret və ümumi şəkildə ifadə etməyinə görə II cür olur. 1. Müəyyən yiyəlik hal 2. Qeyri-müəyyən yiyəlik hal. Müəyyən yiyəlik hal şəkilçisi - in^4 (- nin^4) qəbul edərək kimin? nəyin? haranın? suallarından birinə cavab verir. “Yiyəlik hal şəkilçi qəbul edir, qeyri-müəyyən yiyəlik hal isə heç bir hal şəkilçisi qəbul etmir. Müəyyənlik kateqoriyası da hal şəkilçilərinin iştirakından hasil olur”. [3, 210] Həmçinin, sahiblik məzmununu konkret şəkildə ifadə etmiş olur. Məsələn: Məktəbin qapısı dedikdə konkret şəkildə hər hansı bir qapı yox, nəzərdə tutulan məktəbin qapısı diqqətə çatdırılır.

Şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq lazımdır ki, mən və biz əvəzlilikləri yiyəlik halda - in^4 (- nin^4) əvəzinə -im şəkilçisini qəbul edir. Bu şəkilçi həmçinin I şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə omonimlik təşkil etsə də onların birləşmə şəkilində III növ təyini söz birləşməsi meydana gətirməsi aydındır. Nümunə kimi demək olar ki, “mənim kitabım” birləşməsində birinci tərəfdə işlənmiş -im şəkilçisi yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfdə isə işlənmiş -im şəkilçisi I şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi hesab olunur və III növ təyini söz birləşməsi meydana gəlmiş olur. Bu qaydaların öyrədilməsi nəticəsində şagirdlər qarşılarına çıxan çətinliklərdən səhvə yol vermirlər. Bununla yanaşı yiyəlik halda işlənmiş isim bir qayda olaraq özündən sonra mənsubiyyət şəkilçili söz tələb edir. Bu zaman III növ təyini söz birləşməsi meydana gəlir.

Məsələn: Gülün ətri, dağın havası və s. III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi, yəni “gülün”, “dağın” sözləri asılı tərəf kimi çıxış edərək yiyəlik halda işlənmiş olurlar. Buradan da aydın olur ki, yiyəlik halda işlənmiş söz özündən sonra mənsubiyyət şəkilçili söz tələb edir. Bunun nəticəsi kimi III növ təyini söz birləşməsi meydana gəlir. Eləcə də müəyyən yiyəlik halda işlənmiş sözlə II şəxsin tək mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş sözü qarışdırmamaq üçün göstərilən qaydaları şagirdlərə mənimsətmək vacibdir. “Yiyəlik halda mən, sən, o, biz, siz, onlar şəxs əvəzlilikləri *barədə* qoşması ilə işlənir: mənim barəmdə, sənin barəndə, onun barəsində, bizim barəmizdə, sizin barənizdə, onların barəsində. Adlıq halda da bu əvəzliliklərə *barədə* qoşması qoşulur: mən barədə, sən barədə, o barədə, biz barədə, siz barədə, onlar barədə.

I, II şəxsin cəmində olan biz, siz əvəzlilikləri yiyəlik halda sahib tərəf kimi çıxış edir və onun mənsub tərəfi iki cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Birincisi biz, siz əvəzlilikləri yiyəlik halda olur, onun mənsub tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisinin ixtisarı ilə işlənir: bizim ev (imiz), sizin ev (iniz). Belə olduqda yiyəlik haldakı əvəzlik cümlə üzvü kimi təyin vəzifəsində çıxış edir. Mənsubiyyət şəkilçisinin ixtisarı ilə işlənən söz isə cümlənin ayrıca bir üzvü olur” [2, 164].

Şagirdlərə qeyri-müəyyən yiyəlik hal haqqında da məlumat vermək lazımdır. Qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənmiş sözlər şəkilçisiz olur. Bu halda sahiblik, yiyəlik məzmunu konkret şəkildə ifadə olunmur. Məsələn: Ev (nə?) qapısı, dəniz(nə?) havası dedikdə qeyri-müəyyən hal məzmunu ifadə edilir. Həmçinin qeyri-müəyyən yiyəlik hallı sözü müəyyən yiyəlik halda çevirmək mümkün olur. Məsələn: Pəncərə şüşəsi - pəncərənin şüşəsi, dağ yolu - dağın yolu və s. Bütün qeyri-müəyyən yiyəlik hallı sözləri müəyyən yiyəlik hala çevirmək mümkün olmur.

Bunun səbəbi mənsubiyyət şəkilçili sözün həmin sözə faktiki aid olmaması və sahiblik məzmununu yox, ümumilikdə ad bildirməsidir. Qeyri-müəyyən hallı söz demək olar ki, III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn: idman paltarı, saat əqrəbi və s. Bununla yanaşı şagirdlərə izah edilməlidir ki, nitq prosesində yiyəlik hallı söz özündən sonra mənsubiyyət şəkilçili, mənsubiyyət şəkilçili söz isə özündən əvvəl yiyəlik hallı söz tələb edir. Ona görə də bunları qarışdırmaq olmaz. “Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olan sözlərdən sonra, bilvasitə onun ardınca 3-cü şəxs mənsubiyyət şəkilçili söz işlənir və bu əlaqə heç vaxt pozulmur: ceyran sürüsü, iş adamı, fəhlə qüvvəsi, dağ qartal, alma qutusu, pambıq tarlası və s. Bu əlaqə cümlə daxilində də daim özünü sabit şəkildə göstərir” [6, 65].

Həmçinin müəyyən yiyəlik hal şəkilçisi ilə II şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi omonimlik təşkil edir. Məsələn: sənin qələmin, sənin dəftərin və s.

Şagirdlərin bunu asanlıqla fərqləndirməsi üçün fəal-interaktiv təlimin müəyyən üsul və vasitələrindən istifadə edilməsi məqsədə uyğundur. Bu üsul və vasitələrdən istifadə etməklə mövzunun aşağıdakı şəkildə tədris etmək olar. Bunun üçün müəllim əqli hücum, Venn diaqramı, söz assosiasiyaları və s. təlim üsullarından istifadə etməklə dərsin motivasiya mərhələsini həyata keçirməlidir. Motivasiyanı aşağıdakı şəkildə quraq:

Sular gələr ,göl olar ,
Şaxta vurur ,gül solar
Mərd igidin balası ,
Özü kimi mərd olar .

(Bayatı)

Arpa qoruğun başı,
Qızıl üzüyün qaşı,
Səni məndən alanın ,
Yansın ürəyinin baş

(Bayatı)

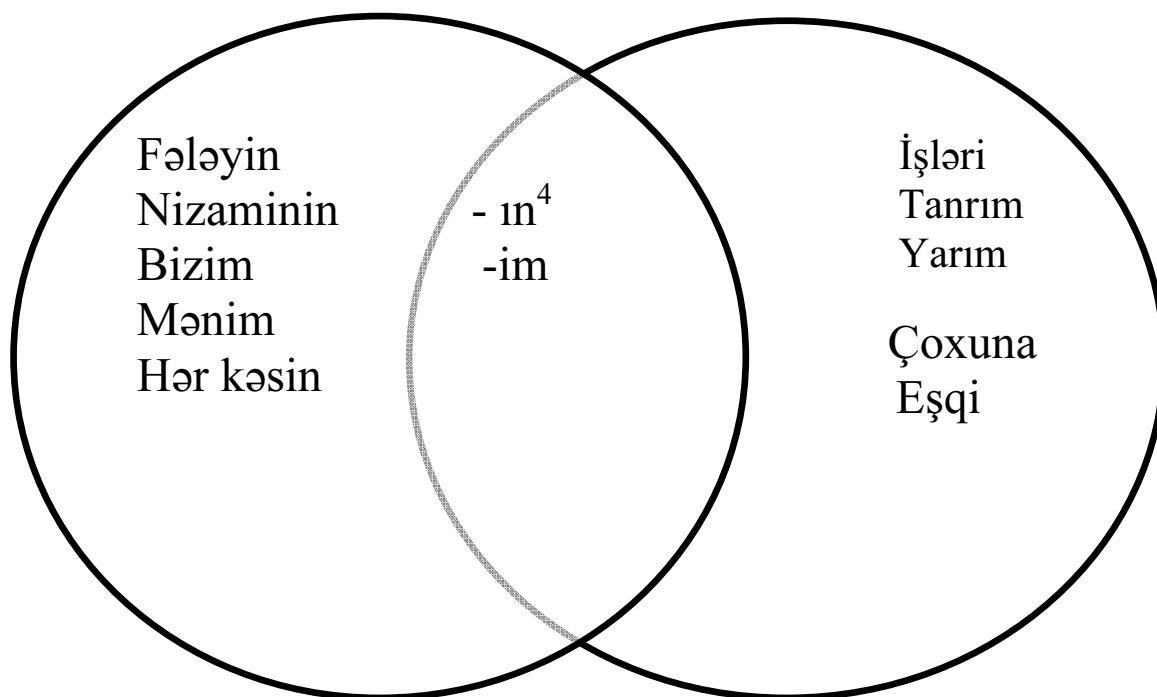
Şagirdlər tərəfindən nümunələr oxunduqdan sonra şagirdlərə yönəldici suallardan istifadə edərək müraciət edirik ki, altından xətt çəkilmiş sözlərin funksiyasını müəyyən edin? Aydındır ki, nümunədə işlənmiş “igidin balası”, “qoruğun başı”, “üzüyün qaşı”, “ürəyinin başı” birləşmələri III növ təyini söz birləşmələridir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi ismin yiyəlik halında çıxış etmişdir. Ona görə ki yiyəlik hallı söz özündən sonra mənsubiyyət şəkilçili söz tələb edir. Birləşmələrin ikinci tərəfi III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmişdir. Nümunələrdən də şagirdlərə bir daha aydın olur ki, müəyyən yiyəlik halda işlənmiş söz özündən sonra mənsubiyyət şəkilçili söz tələb edir.

Şagirdlər dil qaydalarını ilə əyani şəkildə tanış olduqları zaman onu daha yaxşı yadda saxlayır, mövzunun dərinə yönəliirlər. Motivasiya mərhələsi göstərilən formalarda qurulduqda qabaqcadan hazırlanmış tapşırıqları şagirdlərə payladıqdan sonra tədqiqat sualını aşağıdakı formada qoymaq mümkündür. “Nümunələrdə işlənmiş –ın⁴(-nın⁴), im şəkilçilərinin yiyəlik yoxsa mənsubiyyət şəkilçisi olduğunu Eyler-Venn diaqramı vasitəsi ilə müqayisə edin”?. Həmin tapşırıqlarla tanış olaq. Şagirdlərə verilmiş tapşırıqlar aşağıdakılardır:

- 1.Fələyin az-çoxuna göz yuman gündən bəri,
Nizaminin işləri keçmişdir fələkləri. (N. Gəncəvi)
2. Mən bizim anaları Günəşlə tən tuturam,
Onlara gül çələngi məhəbbətdən tuturam . (C. Novruz)
- 3.Hər kəsin bir eşqi , bir Allahı var,
Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir . (H. Cavid)
- 4.Badi-səba, söylə mənim yarıma,
Gözəllər çıxıbdı seyrənə gəlsin ! (Q.Zakir)

1.Yiyəlik hallı söz

2.Mənsubiyyət şəkilçili söz

Şagirdlər onlara verilmiş nümunələrlə tanış olduqdan sonra hansı sözün yiyəlik hal şəkilçisi, yoxsa mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdiyini aşağıdakı formada təqdim edə bilərlər. Nümunələrdən də göründüyü kimi şagirdlər birinci beytdə işlənmiş “fələyin” sözünün yiyəlik halda işlənərək “işləri” sözü ilə əlaqələndərək III növ təyini söz birləşməsi meydana gətirmişdir. Digər nümunələrə də nəzər yetirdikdə aydın olur ki, “bizim”, “mənim”, “hər kəsin”, “Nizaminin sözləri” III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış etmişdir. “İşləri”, “anaları”, “tanrım”, “yarım”, “çiçəyi” sözləri təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi çıxış edərək mənsubiyyət şəkilçili söz funksiyasında çıxış etmişdir. Nümunələrdən də aydın olduğu kimi -ın⁴ (-nın⁴), im şəkilçiləri həm mənsubiyyət, həm də yiyəlik hal şəkilçisi kimi çıxış etmişdir. Əgər birləşmələr “III növ təyini söz birləşməsi meydana gətirirsə mütləq onun asılı (birinci tərəfi) müəyyən yiyəlik halda, II növ təyini söz birləşməsi meydana gətirsə qeyri-müəyyən halda çıxış etmiş olacaq” [5, 205]. Bu zaman I şəxsin təki mənsubiyyət şəkilçisi ilə yiyəlik hal şəkilçisi omonimlik təşkil edir. Məsələn: mən+im ev+im və s. Yaranmış omonimlik şagirdlər tərəfindən tam anlaşılsın deyə yazı taxtasında nümunələr yazıb izah edirik: mənim + im sinf + im və s.

Şagirdlərə əyani şəkildə göstəririk ki, mənsubiyyət şəkilçili söz nitq prosesində qeyri-müəyyən ola bilmir və həmişə özündən əvvəl yiyəlik hallı söz tələb edir. Məsələn: evim uzaqdadır, göründüyü kimi evim sözü özündən əvvəl “mənim” sözünü tələb etmiş olur. Eləcə də yiyəlik halda olan “mənim” sözü özündən sonra mənsubiyyət şəkilçili “evim” sözünü tələb edir. Şagirdlərə verilən izahatları tam dərk etmələri üçün onlardan nümunələr söyləməyi tələb edirik. Şagirdlərə aşağıdakı qaydalar haqqında da məlumat vermək zəruridir.

“Yiyəlik halın şəkilçisi (-ın, in, un, ün) ikinci şəxsin təkin mənsubiyyət şəkilçisi ilə (-ın, in, un, ün) eyni səs tərkibinə malikdir. Məsələn ;

Sən -in	qələm – in
Sən - in	dəftər – in
Sən - in	əl – in

Bu misallarda sənin sözü yiyəlik haldadır, qələmin, dəftərin, əlin sözləri ikinci şəxsin təkin mənsubiyyət şəkilçisini aşağıdakı qayda ilə fərqləndirmək olar :

1.Yiyəlik halda olan sözdən sonra (əgər xəbər vəzifəsində deyilsə) mütləq mənsubiyyət şəkilçili söz işlənməlidir. Məsələn: otaq sözünü yiyəlik halda - otağın şəklində işlətdikdə qapısı, pəncərəsi, döşəməsi, divanı və s . kimi sözlərdən biri tələb olunur. Lakin mənsubiyyət şəkilçili sözün bu cür sözlərə, xüsusən, birinci tərəfə ehtiyac olmur. Sənin dəftərin məndədir - əvəzinə məntiqi vurğu tələb olunmursa sadəcə olaraq, dəftərin məndədir – deyirik .

2.Yiyəlik halda olan ismə yenidən hal şəkilçisi artırmaq olmaz, lakin mənsubiyyət şəkilçili sözlər bütün hallar üzrə dəyişə bilir. Məsələn: sənin məktəbin birləşməsində mənsubiyyət şəkilçili ikinci tərəfə diqqət yetirək:

Sənin məktəbin
Sənin məktəbinin
Sənin məktəbinə
Sənin məktəbində
Sənin məktəbindən

3.Yiyəlik halda olan söz sahib şəxsi, mənsubiyyət şəkilçili söz mənsub əşyanı bildirir. məs: Mən sənin acız, gücsüz, yazıq olmağına inanmıram. Sənin əməllərin cinayət tərkiblidir (Fərman Kərimzadə)- cümləsində sənin sözü sahib şəxs, ikinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənmiş olmağına, əməllərinə sözləri mənsub əşya anlayışını bildirir. “Mənsub əşya” anlayışı müxtəlif mənələrdədir. Müxtəlif mənə çalarları ifadə edir” (4, s 68)

Göstərilmiş qaydaların izah edilməsindən sonra onlara müstəqil şəkildə tapşırıqlar verərək öyrənilmiş bilikləri möhkəmləndirmək mümkündür. Həmin tapşırıqları müstəqil çəkildə icra edən zaman şagirdlərə mənimsədilmiş dil qaydaları daha da aydın olacaqdır. Beləliklə, orta ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili dərslərini tədris edərkən müqayisə üsulundan istifadə etmək şagirdlərin idrak fəallığını artırır və tədrisin keyfiyyətini yüksəldir.

Ədəbiyyat

1. Aranlı M , Yusifova C - Kurikulum .Metodika və məntiq testləri , Bakı -2018
2. Balıyev H . “Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası”, Bakı- 2014
3. Balıyev H, Balıyev A, “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası”, Bakı - 2014
4. Hüseynzadə M . “Müasir Azərbaycan dili “. Morfologiya , Bakı -2016
5. Xəlilov B. “Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası”.I hissə , Bakı- 2016
6. Kazımov Q.Ş. “Müasir Azərbaycan ili” .Morfologiya, Bakı -2010

H. Jafarli

Teaching ways of differentiating the suffixes of the possessive case of nouns
from the suffixes of identification form in the secondary schools

Summary

As society develops, innovations are manifesting itself in every field. Secondary schools are now actively using interactive teaching methods. The new programs and textbooks, methods and tools are also being widely used in education. A number of difficulties arise when teaching the category of nouns in morphology in secondary schools. One of these difficulties is the feature of distinguishing the noun in the possessive case with the suffix --in⁴ (-nin⁴) from the noun with the second person's identity. The category of identity is also derived from the presence of

case designers. There are two types of the possessive case according to the expression of ownership and possession content in a special and a general way: definite and indefinite. At the same time, it is important to apply these rules to students in order to avoid confusion the word used by the second person's identity with the word in the possessive case. When giving information about the definite and indefinite possessive case to the students, many examples should be used: "sənin evin", "sənin evin", "sənin qapın", "dağ havası", "məktəb direktoru", and so on. After reading the examples, the students are asked with directing questions. When the students become more familiar with the language rules, they remember better and focus on the theme. Examples are given to students in a visual way. The word with the identity cannot be vague in the speech process and always requires a word in the possessive case before itself. Different methods and techniques can be used to overcome such problems. There are different approaches to this issue. The actuality is still up to date. It is necessary to know the definition of word combinations first. This also makes it easier to understand the subject.

Key words: noun, category, suffix, identity, the category of case

Х. Джафарли

Обучение способам дифференциации суффиксов притяжательного падежа
существительных от суффиксов идентификационной формы в средних школах
Резюме

По мере развития общества инновации проявляются во всех областях. Средние школы сейчас активно используют интерактивные методы обучения. Новые программы и учебники, методы и инструменты также широко используются в образовании. Ряд трудностей возникает при обучении категории существительных в морфологии в средних школах. Одна из этих трудностей заключается в возможности отличить существительное в падеживающем падеже с суффиксом --ın4 (-nın4) от существительного с идентичностью второго лица. Категория идентичности также вытекает из присутствия дизайнеров кейсов. Существует два типа притяжательного падежа в зависимости от выражения собственности и содержания владения особым и общим образом: определенный и неопределенный. В то же время важно применять эти правила к учащимся, чтобы не путать слово, используемое для идентификации второго лица, со словом в притяжательном падеже. При предоставлении студентам информации об определенном и неопределенном притяжательном падеже следует использовать множество примеров: «sənin evin», «sənin evin», «sənin qapın», «dağ havası», «məktəb direktoru» и так далее. После прочтения примеров студентам задают наводящие вопросы. Когда студенты становятся более знакомыми с правилами языка, они лучше запоминают и сосредотачиваются на теме. Примеры даны студентам наглядным способом. Слово с тождеством не может быть расплывчатым в речевом процессе и всегда требует слова в притяжательном падеже перед собой. Различные методы и методы могут быть использованы для преодоления таких проблем. Есть разные подходы к этому вопросу. Актуальность еще актуальна. Прежде всего необходимо знать определение словосочетаний. Это также облегчает понимание предмета.

Ключевые слова: существительное, категория, суффикс, идентичность, категория падежа.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlınma tarixi: 24.11.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Könül Dənziyeva tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur

GÜNEL RZAZADƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı ş., R.Behbudov 60
gunelrzazade@mail.ru

ANTROPOSENTRİZM VƏ DİL

Antroposentrik paradıqmada bədii ədəbiyyat eləcə də bütövlükdə dil insan yaradıcılığı və intellektual fəaliyyətinin əsası kimi öyrənilir. Antroposentrisizm termini geniş mənə daşıyır. Antroposentrisizmin antik mənası sekulyar – dini xarakter daşımışdır. Müasir antroposizm isə sekulyar antroposizmdən fərqlənir. Linqvistikada antroposentrisizm nəzəriyyəsi Vilhelm fon Humboltun adı ilə bağlıdır. Humboltun dil nəzəriyyəsində müqayisəli antropologiya istiqaməti əsas yer tuturdu. V.Humbolt insan haqqında biliklərin əsası kimi antropoloji prinsipi qeyd edirdi. O hesab edirdi ki, dil vasitəsi ilə ən dərin, ən yüksək sferaları və çoxmənalı dünyanı işıqlandırmaq olar. Humboldt dili təfəkkür və hissi qavrayışla, həmçinin dilin yaranması səbəbləri ilə əlaqədə araşdırırdı.

Müasir Linqvistikada antroposentrik paradıqma çərçivəsində bir sıra istiqamətlər inkişaf edir. Biz isə dörd istiqamət üzərində dayanacağıq: koqnitiv linqvistika, sosiolinqvistika, psixolinqvistika və linqvo-kulturalogiya. Linqvistik prizmadan yanaşsaq - antroposentrisizm tədqiqatçının maraqlarının obyektədən subyektin tanınmasına doğru yönəlməsidir. Antroposentrisizm dili insanda və insanı dildə analiz edir.

Açar sözlər: *Antroposentrisizm, antroposentrik ideya, koqnitiv linqvistika, sosiolinqvistika, psixolinqvistika və linqvo-kulturalogiya.*

Bədii ədəbiyyatda antroposentrisizm termini geniş mənə daşıyır. Bu onunla bağlıdır ki, antroposentresizm hələ qədim Yunanıstanda yaranmışdır. Antik fəlsəfədə antroposentrisizmi Sokrat formalaşdırmışdır. Daha sonra Pratoqorun məşhur “insan bütün əşyaların ölçü vahididir” ifadəsi yunan antroposentrik fəlsəfəsinin açar ifadə vasitəsi olmuşdur. Orta əsrlərdə antroposentrisizm ifadəsinin işlənməsində xristianlığın təsiri hiss olunur. Bu sözlə bunları anlayırdılar; insan yaradılışın zirvəsidir, onun əsasıdır və bunun nəticəsində insanın öhdəlikləri daha çoxdur. Lakin terminin bu gün bu mənada istifadəsi sekulyar antroposentrisizm adlanır.

Böyük ensklopediya lüğətində antroposentrisizm insanın dünya yaradılışında mərkəzi və ən ali məqsəd olduğunu göstərir. Antroposentrisizm sözü bu gün müxtəlif mənələrdə - linqvistikada antroposentrik prinsip kimi mənadan başlayıb ekologiyada antroposentrisizm mənasına kimi işlənir [2, s.176].

Antroposentrisizmin bu qədər çox müxtəlif yönlü interpretasiyaları olsa da, linqvistikada antroposentrisizm tədqiqatçının maraqlarının obyektədən subyektin tanınmasına doğru yönəlməsi və s. bir sözlə dil insanda və insanı dildə analiz edir [6, s.6].

XX əsrin 70-ci illərində Y.S.Stepanovun tədqiqatları nəticəsində antroposentrisizm məşhurlaşaraq öz elmi təsdiqini tapdı. XX əsrin 80-90-cı illərində isə müasir linqvistikanın bir prinsipi kimi antroposentrisizm insan haqqında elmlər sahəsində xüsusi aktualıq kəsb etməklə yanaşı, dilin linqvo -fəlsəfi nəzəriyyəsinin bir bazası kimi humanitar biliklərin yeni antropoloji paradıqmasının əsasını qoydu. Antroposentrisizm adındandan da göründüyü kimi (antropos-in-san sentro-mərkəz) insanla elmi bir-birindən asılı ümumbəşəri bir istiqamət kimi araşdırır, insana bütün cisimləri ölçü vahidi kimi yanaşır. Beləliklə hər bir ideya, fakt, vahid insan faktoru prizmasından araşdırılır. Bir sözlə insan bu və ya digər hadisələrin hesabat etalonuna çevrilir və ya insan bütün mövcudiyyətə norma qoyaraq onun ölçü vahidini müəyyənləşdirmək üçün öz yeri uğrunda mübarizə aparır. Öz təbiəti etibarlı ilə antroposentrik ideya ya insandan çıxmalı

yada yekun etibarı ilə insana gətirib çıxarmalıdır. Amma ona təzyiq etməli deyil. Beləliklə Y.S.Stepanov tamamilə haqlı olaraq qeyd edirdi ki, düşünən substansiya “Mən”-ruh halının təsvir edilməsi üçün müstəqil şəkildə dili tələb edir, bundan başqa o tələb edirdi ki, “Mən”in gizli əsasını dildə axtarılmalıdır. Bizim dünya həmişə insanla kainatın dialektik birliyini təmsil edir. Dünya yalnız göründüyü kimi mövcud deyil, o bizim onu düşündüyümüz kimi mövcuddur [2, s.178]. Başqa sözlə desək, o insan qavrayışında mövcuddur. İnsan indiki zamanda məlum olan yeganə varlıqdır ki, onu əhatə edən həyatın qanunauyğunluqlarını başa düşür, və bu biliklərin əsasında məqsədyönlü şəkildə onu yenidən formalaşdırır, insan yaradıcı şəkildə dünyanı özü üçün modifikasiya edir.

N. V. Buqorskaya antroposentrisizm terminin üç əsas mənasını müəyyən edir:

1. Antroposentrisizm dilin bir xüsusiyyəti kimi. Antroposentrisizm dilin bir xüsusiyyəti olduğundan (antropomorfizm) obyektiv reallığı insanın daxili ailəmi ilə əks etdirir (onun fəaliyyətinin motivləri və məqsədlərini dəyər oriyentasiyasını və s.) və bu əks zamanı obyektiv reallığı özünəməvafiq şəkildə dəyişdirir. “İnsan dildə” anlayışı ilə bağlı olan bu cür tədqiqatlar dünyanın mənzərəsinin (dünyanın dil mənzərəsinin) araşdırılması ilə bağlı olur və adətən Protoronun dilin antropomorf xüsusiyyətlərinin vurğulandığı “insan bütün əşyaların ölçü vahididir” postulatının bəsid, nəzəri təsdiqini verir.

2. Antroposentrisizm dil hadisələrinin analiz metodu kimi. V.M.Alpatov, hesab edirdi ki, əsl antroposentrik və nisbi sistemosentrik yanaşmalar bir-birini inkar etmir, əksinə bir-birini dəstəkləyir və bu isə o deməkdir ki, bir tədqiqat praktikası çərçivəsində konfliktsiz mövcud ola bilirlər. [1, s.22];

3. Antroposentrisizm metodoloji araşdırma - kimi lingvistik təsvir zamanı dilin humanitarizasiyada özünü göstərən fəlsəfi pozitivizm ilə əlaqələndirilir (vahid elmi modeli inkar edərək). [3, s.24]

Dilçilikdə antroposentrisizm nəzəriyyəsi - tarixinə görə nəzəri lingvistikanın əsasını qoyan Vilhelm fon Humboltun adı ilə bağlıdır. Humbolt insan haqqında biliklərin əsası kimi antropoloji prinsipi qeyd edirdi. Bu prinsipdə deyilir ki, dil insanla başlanğıcdan fundamental əlaqədədir. O hesab edirdi ki, dilin öyrənilməsi insanın özünü və ətrafında olan aşkar və gizliləri tanımaq məqsədinə tabedir. Beləliklə bu antropoloji prinsip insanın dil vasitəsilə ifadə olunmasını və insanı dildə araşdırmağı tələb edirdi. Müqayisəli antropologiya dedikdə Humbolt xalqın və onların ilkin mənəvi təşkilinin qarşılıqlı olduğunu başa düşürdü. Onun fikrincə, dilləri bilib müqayisə edərkən tək bir insanla yanaşı bütöv bir xalqı da başa düşmək olar. O hesab edirdi ki, dil vasitəsi ilə ən dərin, ən yüksək sferaları və çoxmənalı dünyanı işıqlandırmaq olar. O, müxtəlif quruluşlu dilləri (bask dili, polinezi dili) öyrənərkən xalqın –bu dil daşıyıcılarının tarixi, antropoloji, etnopsixi, düşüncələrini müqayisə edirdi və bu dillərin individual, xarakterik xüsusiyyətlərini göstərirdi.

Nitqi öyrənməklə yanaşı Humboldt dili təfəkkür və hissi qavrayışla, həmçinin dilin yaranması səbəbləri ilə əlaqədə araşdırırdı. Onun sözlərinə görə müqayisəli antroposentrisizmdə əsas məqsəd dili ən geniş həcmdə - sadəcə nitq ilə əlaqəsində deyil, onun təfəkkür fəaliyyətinə və hissi qavrayışa münasibətdə funksionallaşmasını tədqiq etməkdir. Humboltun antroposentrisizmində hesab edilir ki, dili anlamaq mənəvi fəaliyyətə əsaslanır. Bu şüuraltı olaraq ünsiyyəti - danışanın və dinləyənin fəaliyyətini yaradır. Anlayış insanların individual qavrayışından kommunikasiya aktında sosio-kulturoloji yeri olan dildən, eləcə də, dil daşıyıcılarının repertuarının rolundan aslıdır. Humbolt başa düşür ki, dil dünyagörüşü – xarici hadisələrlə insanın daxili dünyası arasında olan bir dünyadır “dil sadəcə qarşılıqlı anlayışa xidmət edən mübadilə vasitəsi deyil, əslində dil elə bir dünyadır ki, burada - mənəvi gücün daxili işi predmetlər və dilin özü arasında özünü göstərir” onların fərqi isə “sadəcə səslərdə və işarələrdə deyil, dünyagörüşünün özündə olan fərqlərdir”.

Dil predmetlər dünyası ilə yanaşı bu dünyanın insana təqdim olunduğu üsulları da əks etdirir. Bu üsul, bu cür baxış bucağı altında xalq dünyanı yaradır və bu hər bir insan üçün xüsusi-

dir. Dilin antroposentrisizm nöqteyi nəzərindən araşdırılması tədqiqat sahəsində dilin fəlsəfi təsvirini yaratmaqla bərabər, dil daşıyıcılarının milli xarakterlərinin xüsusiyyətlərini, onların mentalitetini öyrənir və dilə bu cür yanaşma dünyanın müxtəlif xalqlar tərəfindən fərqli fəlsəfi təsvirlərinin müqayisə edilməsinə imkan yaradır. Beləliklə dilin antroposentrikliyi ideyası müasir linqvistikada əsas ideya sayılır. Bu paradigmadan baxsaq insan özünü dərk etməklə öz nəzəri və predmet fəaliyyətini dərk edərək dünyanı tanıyır və bu isə ona öz şüurunda əşyaların antroposentrik nizamını yaratmaq hüququ verir, bu hüquq insanın mənəvi mövcudluğunu onun hərəkətlərinin motivlərini və dəyərlər iyerarxiyasını müəyyən edir. Antroposentrik paradigma çərçivəsində müasir linqvistikada bir sıra istiqamətlər inkişaf edir. Biz isə dörd istiqamət üzərində dayanacağıq: koqnitiv linqvistika, sosiolinqvistika, psixolinqvistika və linqvo-kulturalogiya. V.Z.Demyankov və E.S.Kubryankov koqnitiv terminlərin qısa lüğətində yazırlar “koqnitiv linqvistika dili informasiyanın kodlaşdırılmasında və ötürülməsində rol oynayan koqnitiv bir mexanizm kimi öyrənir”. [4, s.44].

Koqnitiv linqvistika dilçilikdə şüurla dil arasında olan problemləri, dilin dünyanın konseptuallaşdırılmasında və kateqoriyalaşdırılmasındakı rolunu, tanıma proseslərində və insan təcrübəsinin genişləndirilməsindəki rolunu, insanın ayrı-ayrı koqnitiv qabiliyyətləri arasındakı əlaqələri və onların qarşılıqlı münasibət formalarını öyrənir. Z.D.Popova “Koqnitiv linqvistika” dərslində qeyd edir ki, “*koqnitiv linqvistikanın obyektı olan dil tanıma mexanizmidir*”. Koqnitiv linqvistikanın predmeti isə insan koqnisiyasıdır- yəni qarşılıqlı qavrama sistemi söz-də informasiyanın verilməsi və təqdim edilməsidir. Dil vahidlərinin mənalarında tanıma strukturları yerləşdirilmişdir ki, onlar özlərini okkazyional sözlərin yaranmasında, söz oyunlarında həmçinin digər üslubi fiqurların yaranmasında göstərir.

Koqnitiv linqvistikanın əsas anlayışı “konsept”-dir. Y.S.Stepanov konsept terminini insan şüurundakı mədəni hissəcik kimi göstərir ki, bəzən buraya insanın mental dünyası daxil edilir. Digər tərəfdən isə elə bir vasitədir ki, onunla insan özü mədəniyyətə daxil olur, bəzi hallarda isə ona təsir edir. Dil konsepti haqqında biliklər xalqın mental dünyasının xüsusiyyətlərinə təsir etməyə, mentalitetin xüsusiyyətlərini başa düşməyə, həmçinin xalqın yaranmasının müxtəlif dövrlərindəki mədəniyyət ilə tanış olmağa imkan verir.

Antroposentrik paradigmanın digər bir istiqaməti dilşünaslıq sahəsində, sosiologiyada, sosial psixologiyada və etnoqrafiyada özünü göstərir və bu sahə sosiolinqvistika adlanır. Sosial linqvistika dilin sosial təbiəti ilə, onun ümumi funksiyası ilə, sosial faktorların dilə təsir mexanizmi ilə bağlı olan və cəmiyyətin həyatında dilin oynadığı rola aid olan məsələlərin geniş kompleksini öyrənir. Dil kollektivi sosial, eləcə də, dil göstəricilərinin əlaqəsi ilə müəyyən edilir. Sosiolinqvistika dili müxtəlif sosial stratifikasiyalarda və ayrı-ayrı xalqlar səviyyəsində öyrənir. Sosiolinqvistikada dil situasiyası ayrı-ayrı etnik və ya administrativ-teritorial ünsiyyətin kontinuumuna xidmət edən dil formalarının məcmusu kimi öyrənir. Müasir sosiolinqvistikada dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibətinə və əlaqəsinə aid ola məsələlərə xüsusi yer verilir. Dil ilə mədəniyyətin digər komponentləri arasındakı əlaqə iki mənalı xarakter daşıyır. Müxtəlif mədəniyyətlərin mövcudluğu leksik alınmalarda öz əksini tapır. Hər bir ayrı-ayrı şəxs dildən onu əhatə edən dünyanı tanımaq üçün istifadə edir. Bununla əlaqədar olaraq N.B.Meçkovskaya dilin tanıma funksiyasını müəyyən edir, tanımada dilin iki aspekti arasındakı fərqi göstərir:[5, s.15].

1. İnsan şüurunda dilin, daha doğrusu dil mənalarının (insan şüurunun komponenti kimi) və şüurda nitq təfəkkürü mexanizmlərinin predmetik qavranılmasında olan rolunu və bunun nəticəsində təsəvvürlərin, anlayışların, mühakimələrin formalaşmasını, həmçinin dilin müxtəlif fikri əməliyyatlarda (müqayisə, analiz, sintez, induksiya, deduksiya və s.), yaddaş mexanizmlərində iştirakını öyrənir.

2. İnsanların ictimai tarixi təcrübəsinin qorunub saxlanılmasında və nəsildən-nəsilə ötürülməsində dilin rolunu öyrənir. Sosiolinqvistikanın əsas problemlərindən biri bilinqvizmin (iki dillilik) və diqlosiyanın (müxtəlif sosial əksyönlü altsistemlərin bir dilə təsiri) sosial as-

pektlərini öyrənir. Bilinqvizim şəraitində iki dil bir kollektiv daxilində mövcud olur və bu dillər sosial situasiyalardan və kommunikativ aktın başqa parametrlərindən asılı olaraq istifadə olunur. Diqlosia şəraitində isə bir dilin müxtəlif mövcudluq formaları arasında oxşar münasibətlər müşahidə olunur (ədəbi dil, koyne, dialektlər arasında). Sosiolinqvistika həmçinin dilin kommunikativ məqsədlər üçün istifadəsini - sosial cəhətdən düzgün özünüifadənin qurulması üçün optimal variantların seçilməsində görünən nitq davranışlarını öyrənir. Bu zaman sosial mənalı variantların seçim mexanizimləri irəli sürülür və seçimin əsasında duran kriteriyalar müəyyən edilir. Analizin yekun məqsədi nitq davranışları arasındakı qanunauyğunluqları müəyyənləşdirən sosial normaların irəli sürülməsidir. Linqvistikanın digər bir istiqaməti olan psixolinqvistika dili psixikanın bir fenomeni kimi öyrənir. Amerikan psixolinqvistikasının əsasını qoyan Ç.Osqud qeyd edir ki, psixolinqvistika “o prosesləri öyrənir ki, burada danışanın niyyəti həmin kodun mədəniyyəti ilə qəbul edən sənətin signalına çevrilir və bu signal dinləyən interpretasiyasında yenidən formalaşır”. Başqa sözlə desək, psixolinqvistika kodlaşdırma və dekodlaşdırma prosesləri ilə bağlıdır və onlar ismarıcların vəziyyətini kommunikasiya iştirakçılarının vəziyyəti ilə əlaqələndirir [7]. Psixolinqvistika nöqteyi nəzərindən dil yalnız o yerə qədər mövcuddur ki, orada danışanın və dinləyən, yazanın və oxuyanın daxili dünyası mövcuddur. A.A.Leontiyevə görə psixolinqvistikanın üç predmet sahəsi var: 1) nitqin yaranması (individual nitq aktında); 2) nitqin qəbul edilməsi (individual nitq aktında); 3) nitqin formalaşması (uşağın şəxsiyyətinin formalaşması prosesində).

Psixolinqvistikanın öyrənilməsinin predmeti-sosial kommunikasiya o cümlədən, biliklərin formalaşması və ötürülməsidir. Hesab edilir ki, hər bir insan dilə hərtərəfli qabiliyyət imkanına malikdir. Psixolinqvistika inkişaf proseslərini, psixi xəstəliklər və ya fizioloji defektlər nəticəsində nitqin inkişaf normalarından geri qalma səbəblərini öyrənir. Psixolinqvistikanın tədqiqat sahəsinə oxu mexanizmlərini təmin edən proseslərin öyrənilməsi, ana dilə və xarici dilə qabil olma proseslərinin müqayisəsi, fərd haqqında müəyyən məlumat əldə etmək üçün onu nitq davranışlarının konkret aspektlərini öyrənilməsi daxildir.

Müasir inkişaf mərhələsində linqvistikanın qarşısında duran əsas məsələ yalnız dilin strukturunu – linqvistik konstruksiyaların təsvirini vermək, dilin daşıyıcılarından kənarda öyrənilməsi deyil, insan faktorunu dildə öyrənərək empirik materialları analiz etməkdir ki, bununla dil hadisələrinin mümkün qədər çoxuna insan interpretasiyası vermək və dil vasitəsi ilə “dünyanın təşkili prosesi”nə izah gətirməkdir.

Digər tərəfdən isə insan dünyasından çıxış edərək dilin təbiətini başa düşmək və ona izah vermək lazımdır. Buna görə də insan universal konsept elan edilir və bu super anlayışın təsviri məhz antroposentik linqvistikanın əsas məsələsidir. Q.Qalileyin riyazi dillə yazdığı fikirləri sitat gətirsək deyə bilərik ki, insan sosial praktikası ilə digər insanlara ünvanlayaraq dildə mədəni dillə yazılmış bir ismarıcı təmsil edir. Beləliklə insan öz mesajının aktiv göndəricisi hesab olunur ki, o özü və bir insanın həyatı aktları həmişə digərinin, deşifrə edən, resepiyentin sayəsində mövcud olur. Bu isə R.Yakobsonun məşhur adresant - adresat sxeminə, O.Yespersonun fəlsəfi qramatikasına “danışan və dinləyici” sxeminə, E.Benvenistin mən və sənə dialektik əlaqədə götürən subyektivlik konsepsiyasına və informasiya nəzəriyyəsinin eləcə də müasir linqvistikada kommunikativ-praqmatik konsepsiyanın digər nümayəndələrinin araşdırılmaclarına uyğun gəlir. Obraz istənilən halda iki referent situasiyanın sərhədində yaranır. Bu sərhəd insanın daxilindədir. Obrazların formalaşdığı sahədən danışsaq deyə bilərik ki, müqayisə baş beyinin obraz fəaliyyətinə cavabdeh olan sağ yarım kürəsində yaranır və sol yarım kürənin fiziologiyası sayəsində üzə çıxır. Bu minvanla biz sxem vasitəsi ilə deyil, müqayisəli ifadənin yaranma mexanizmini izahla göstərməyə çalışırıqsa bu insanın öz daxilində insani mənbəyinə qayıtmasını göstərir. Bu cür anlayışın imkanları bizə antropoloji paradigmanın sərhədlərini genişləndirməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Алпатов, В.М. Об антропоцентричном и системоцентричном подходах к языку // Вопросы языкознания. -1993. № 3, С.15-26.
2. Большая Российская Энциклопедия: [в 35 томах]. – Москва: Большая российская энциклопедия, – т. 35. – 2017. – 799 с
3. Н.В. Бугорская Н.В. Язык как форма сознания // Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты. — М.; Барнаул, 2003.
4. Демьянков, В.З. Тайна диалога Текст. /Диалог: теоретические проблемы и методы исследования :сб. науч.-аналит. обзоров. М. : ИНИОН, 1991. С. 10-44.
5. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика: М.: Аспект Пресс, 1996. 207 с.
6. Маслова В. А. М 31 Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. -- М.: Издательский центр «Академия», 2001. -- 208с
7. Osgood Ch.E. Towards an Abstract Performance Grammar. Cambridge (Mass.): CU Press, 1980, pp. 208-233.
8. Romanova, T. V. (2015). Tracing the Roots of Cognitive Linguistics in Hermann Paul's Principles of the History of Language. Respectus Philologicus, 28(33). 142-154
9. Zaliznyak, A. A. (2006). The Ambiguity in Language and the Ways of its Representation. Moscow: Languages Slavic culture, 672 p.

Г.Рзададе

Антропоцентризм и язык

Резюме

Художественные тексты, как и сам язык в целом, являются продуктами творческой и интеллектуальной деятельности человека как основной исходной точки антропоцентрической парадигмы. Термин «антропоцентризм» трактуется весьма широко. Однако древнее значение этого термина было светским. Современный антропоцентризм отличается от секуляризованного антропоцентризма. Теория антропоцентризма в языкознании исторически связана с именем Вильгельма фон Гумбольдта. В его теории языка центральное место занимает такое направление, как сравнительная антропология. Он считал, что «посредством языка можно обозреть самые высшие и глубокие сферы и все многообразие мира».

Гумбольдт исследовал язык в отношении к мышлению и чувственному восприятию, а также в отношении к причинам возникновения языка. Рассмотрение языка с точки зрения антропоцентричности дает возможность ввести в поле исследования философскую картину мира. В этом аспекте раскрываются особенности национального характера (менталитета) носителей языка. Такой подход к языку способствует сопоставлению различных картин мира в представлении разных народов. В современном языкознании в рамках антропоцентрической парадигмы развивается целый ряд направлений. Мы остановились на рассмотрении четырёх, значимых направлений: когнитивной лингвистике, социолингвистике, психолингвистике, а также лингвокультурологии.

С лингвистической точки зрения антропоцентризм направляет интересы собеседников от объекта к распознаванию субъекта. Антропоцентризм - это анализ языка как в человеке, так и человека в языке.

Ключевые слова: антропоцентризм, антропоцентрическая идея, когнитивная лингвистика, социолингвистика, психолингвистика, лингвокультурология.

Anthropocentrism and Language

Summary

Literary texts, as the language itself as a whole, are products of human creative and intellectual activity as the main starting point of the anthropocentric paradigm. The term "anthropocentrism" is interpreted very broadly. However, ancient meaning of the term was secular. Contemporary anthropocentrism is different from secularized anthropocentrism.

The theory of anthropocentrism in linguistics is historically associated with the name of Wilhelm von Humboldt. In his theory of language, a central place is occupied by such a direction as comparative anthropology. He believed that "through language one can observe the highest and deepest spheres and all the diversity of the world." Humboldt studied language in relation to thinking and sensory perception, as well as in relation to the reasons of the language origin. Consideration of the language from the point of view of anthropocentrism makes it possible to introduce into the field of study a philosophical picture of the world. Features of the national character of native speakers, their mentality are revealed by this aspect. This approach to the language helps to compare different pictures of the world in the representation of different personalities. In modern linguistics within the framework of the anthropocentric paradigm, a number of areas are developing. We focused on four important areas — cognitive linguistics, sociolinguistics, psycholinguistics, as well as linguocultural studies. From linguistic point of view Anthropocentrism is directing the interests of the interlocutors from object to the recognition of subject. Anthropocentrism is the analysis of language in man as well as, man in the language.

Keywords: Anthropocentrism, anthropocentric idea, cognitive linguistics, sociolinguistics, psycholinguistics, linguoculturology.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 24.11.2019

filologiya elmləri doktoru, professor Azad Məmmədov tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

QƏRİBƏ MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mammadovagariba5@gmail.com

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA İŞLƏNMİŞ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ İDİOMLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Verilmiş məqalə atalar sözləri, zərb məsəllər və idiomların ingilis ədəbiyyatında işlənməsinə həsr olunub. Məqalədə onların ingilis dilindən azərbaycan dilinə tərcüməsi yollarından danışılır. İngilis yazıçılarının əsərlərindən götürülmüş nümunələrə məqalədə geniş yer verilir. Bu nümunələrin əsasında atalar sözləri, zərb məsəllər və idiomların bir dildən digər dilə tərcüməsinin spesifik xüsusiyyətləri araşdırılır. İngilis dilində yazılmış əsərlərdə işlənən frazeoloji birləşmələr bəzən həmin əsəri oxuyan geyri ingilis oxucular üçün problemlərə səbəb olur. Hətta bəzən ingilis dilni kifayət gədər yaxşı bilənlər də frazeoloji birləşmələrə görə oxuduqları mətni doğru- düzgün gavraya bilmir. Ona görə də ingilis dilli mətndə işlənmiş atalar sözü, məsəl və ya idiomu düzgün başa düşmək və onu tam dəqiqliylə azərbaycan dilinə tərcümə etmək üçün ingilis dilində mükəmməl biliyə sahib olmaq lazımdır.

Niyə müəlliflər öz əsərlərində tez-tez frazeoloji birləşmələrə müraciət edirlər Bu sualın cavabını məqalədə tapmaq olar. Məqalədə deyilir ki, atalar sözləri, məsəllər, idiomlardan istifadə etməklə müəlliflər mətndə söyləmək istədikləri fikrin daha ifadəli, daha qabarıq şəkildə səslənməsinə nail olurlar. Atalar sözləri, məsəllər və idiomlardan yerli-yerində, məqamında istifadə etməsi müəllifin öz ana dilində frazeoloji birləşmələri çox gözəl bilməsindən xəbər verir. Məqalədə ingilis ədəbiyyatından götürülmüş nümunələrin azərbaycan dilinə tərcüməsi təqdim olunur. Onların leksik- grammatik xüsusiyyətləri müqayisə edilir.

Məqalədə atalar sözləri, məsəllər və idiomların azərbaycan dilinə tərcüməsilə bağlı faydalı məsləhətlər verilir. Əvvəla ingilis dilindən azərbaycan dilinə tərcümə işilə məşğul olan şəxs hər iki dili yüksək səviyyədə bilməlidir. O, tərcümə etdiyi dillərin daşıyıcısı olan xalqların tarixini, mədəniyyətini, etimologiyasını, baxışlarını çox yaxşı bilməlidir. Bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi ingilis atalar sözləri, məsəllərinin azərbaycan dilində ekvivalentləri var. Onların tərcüməsi heç bir çətinlik doğurmur. Lakin baxışlarda, keçilmiş tarixi yolda, milli mentalıqda olan müəyyən fərqlərə görə bəzi atalar sözləri və məsəlləri tərcümə etmək olmur. Bunları nəzərdə tutulan mənanı tam açan cümlələr kimi də çevirmək olar. Adətən idiomların tərcüməsi xüsusilə çətin olur. Çünki idiomlardakı sözlər lüğətdəki mənalarını tam itirir və məcazi mənada işlənilir. Belə birləşmələrin tərcüməsi tərcüməçədən xüsusilə böyük məharət tələb edir.

Açar sözlər: folklor, atalar sözləri, idiomlar, frazeoloji birləşmələr, poeziya, ekvivalent.

Şifahi xalq ədəbiyyatının çox geniş yayılmış formalarından biri olmaqla atalar sözləri, zərb məsəllər və idiomlar həyatın müxtəlif sahələrinin insanlar tərəfindən müşahidəsi nəticəsində yaranan, uzun illərin, bəzən hətta əsrlərin sınağından çıxmış çox qısa, lakin olduqca böyük mənada tutumuna malik hikmətli əsərlərdir. Atalar sözlərinin köməyiylə xalq həyata baxışını, illərin

təcrübəsi sayəsində əldə etdiyi nəticələri, saysız hesabsız sınaqlardan sonra gəldiyi qənaəti, əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərini ifadə edir. Belə demək mümkünsə atalar sözləri və məsəllər xalqın əsr-lər boyu silinməz, solmaz dəst-xətti ilə yazdığı geniş əhatəli tərcümeyi-halıdır.

Həcm etibarilə çox kiçik olsa da böyük mənalı ifadə etdiyi üçün insanlar atalar sözləri, zərb məsəllər və idiomları yerli-yerində işlədərək öz nitqlərini daha da gözəlləşdirir, söylədiklə-ri fikirlərin təsir gücünü artırmağa çalışırlar. Təbii ki, bu meyl bədii ədəbiyyatdan da yan keç-məmişdir. İstisnasız demək olar ki, istər ingilis ədəbiyyatında, istərsə də Azərbaycan ədəbiyya-tında elə bir yazıçı və ya şair tapmaq olmaz ki, söylədiklərinin bir az da ifadəli səslənməsi üçün öz xalqının bu hikmət xəzinəsindən istifadə etməsin.

Bu bütün dövrlərdə və bütün millətlərdə belə olub və olmaqdadır. İngilis ədəbiyyatı da bundan istisna deyil. İngilis ədəbiyyatında da şair və yazıçılar öz əsərlərinin mənasını daha da artırmaq üçün bu qanadlı sözlərdən istifadə etmişlər.

Lakin burada iki yanaşma müşahidə olunur:

1. Müəllif frazeoloji birləşməni qismən dəyişdirərək öz əsərinə daxil edir. Buna daha çox poeziya nümunələrində rast gəlinir ki, bu da tamamilə təbiidir. Şair öz şerinin ədəbi-bədii tələb-lərinə uyğun olaraq atalar sözünü, məsəli qısaldır, komponentlərinin yerini dəyişir və galanını öz mətninə bir növ “peyvənd” eləyir. Hətta bəzən komponentlərdən biri başqa sözlə əvəz olu-nur.

2 Müəllif frazeoloji birləşməni olduğu kimi öz mətnində işlədir.

İngilis ədəbiyyatının timsalında konkret nümunələrə müraciət edək:

“Watson,” said he, “I have some recollection that you go armed upon these excursions of ours.” It was as well for him that I did so, for he took little care for his own safety when his mind was once absorbed by a problem, so that more than once my revolver had been a good friend in need. (Konan Doyle)

Görkəmli ingilis detektiv yazıçısı Artur Konan Doyleun “The Adventures of Sherlock Hol-mes” əsərindən götürülmüş bu parçada müəllif məşhur “A friend in need, is a friend indeed” ataia sözünü bölərək və dəyişərək “a good friend in need” şəklində işlətməmişdir. Diqqət yetirsək müəllifin bu ixtisarı çox uğurlu alınmışdır. Gəhrəmanın demək istədiyi “Bir neçə dəfə çox va-cib anlarda silah gərəyim olub” fikri yer dəyişdirilməsi sayəsində çox çözümlü açılır. Bu parçanın tərcüməsinə nəzər salaq:

“Watson,” deyərək o dilləndi, “Yadıma düşür ki, iş üçün biz hara isə gedəndə sən özünlə si-lah da götürürsən.” Bu cür hərəkət etməyim onun xeyrinə idi, çünki fikri hansısa bir problemin həlli ilə bərk məşğul olanda şəxsi təhlükəsizliyinin təminatına o qəgər də əhəmiyyət vermirdi. Ona görə də revolverim bir neçə dəfə zərurət zamanı mənə yaxşı dost olmuşdur.

Bu atalar sözünün tam forması belədir:

A friend in need, is a friend indeed.

Yaxşı dost yaman gündə tanınar.” (4, səh 35)

-The tables were loaded with roast sucking pigs, chickens, roast ducks, fresh lobsters and other delicacies which made our mouths water. Though Teka announced that the festivities wo-uld last for some days we attacked the food without putting it off till tomorrow. (Rice)

Göründüyü kimi standart formada “Never put off till tomorrow what you can do today.” kimi səslənən, inkar əmr cümləsi olan atalar sözü cümlənin tələbinə uyğunlaşdırılaraq “witho-ut putting it till tomorrow” şəklində salınaraq tərzi –hərəkət zərfliyi funksiyasında işlənmişdir. (1,102)

Stolların üzərini qızardılmış körpə donuzlarla, cücələrlə, ördəklərlə, təptəzə qırmızı dəniz xərçəngləri ilə və digər ləzzət təamlarıyla doldurmuşdular. Baxdıqca ağzımız sulanırdı. Teka şənlik-lərin hələ bir neçə gün davam edəcəyini söyləsə də biz sabaha saxlamadan dərhal yeməklərin üstünə cumduq. Bu atalar sözünün Azərbaycan dilində standart forması çox yığcamdır: “Bu gü-nün işini sabaha qoyma (saxlama). Azərbaycan dilində mətnə atalar sözü cəmi iki sözlə tərcü-mə olunmuş və ingilis dilində olduğu kimi tərzi-hərəkət zərfliyi funksiyasında işlənmişdir.

All is well ended, if this suit be won
That you express content. (Shakespeare)

Bu atalar sözünün tam forması belədir: All is well that ends well .

Yaxşı olar hər şey, bu iddia udulsa,
Sonda sən də razı qalarsan .

Azərbaycan dilində bu atalar sözü belə səslənir: “Yaxşı sonluqla bitən hər şey yaxşıdır.”

Məlum atalar sözü hər iki dildə eyni qaydada ixtisar edilmiş və şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi rolundadır.

Şekspirin daha bir şerini (sonetini) nəzər salaq:

The sun shines not, and if we use delay,
Cold biting winter mars our hope for hay.

Bu misralarda müəllif bir az da uzağa gedərək “Make hay while the sun shines.” atalar sözünün komponentlərini ümumiyyətlə bir-birindən ayıraraq müxtəlif cümlə üzvləri yerində (the sun-mübtədə, shines- xəbər, for hay-tamamlıq) işlətmişdir.

Parlamayır daha günəş və tələsməsək əgər biz,

Puç olar soyuq qış küləyində quru ota ümidimiz.

Şerin azərbaycan dilinə tərcüməsində də eyni halın şahidi oluruq.

Başqa bir misala nəzər salaq:

..he said public patience was a camel, on whose back the last atom that could be borne had already been laid, and resistance was now a duty. (Ch. Bronte)

Cümlədəki atalar sözünün tam forması budur:

“It is the last straw that breaks the camel’s back.” (2,50 səh)

Bu atalar sözünün ana dilimizdə məhz atalar sözü kimi qarşılığı yoxdur. Məzmununu azacıq da olsa qoruyub saxlamaqla bu cür tərcümə etmək olar. “Axıncı saman dəvəyə ağırlıq etdi (dəvənin belini qırdı). Maraqlısı odur ki, müəllif verilmiş nümunədə həmin atalar sözünün cəmi iki komponentindən istifadə etsə də (a camel, last...) bu işi elə ustalıqla yerinə yetirib ki, cümləni oxuduqda bu sözlərin məhz həmin atalar sözünə aid olduğu heç şübhə doğurmur. Burada camel sözü tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində (...he said public patience was a camel) ismi xəbərin ad hissəsi funksiyasında, ikinci söz- the last (atom straw) isə təyin budaq cümləsinin mübtədası funksiyasında işlənmişdir.

Bu cümlənin azərbaycan dilinə tərcüməsinə baxaq:

...o dedi ki, xalqın səbri belinə apara biləcəyi sonuncu zərrəcik qoyulmuş bir dəvəyə bənzəyir. İndi əsas məsələ burasındadır ki, xalq buna tab gətirəcəkmi?

Tərcümədə orijinal variantın strukturu mümkün qədər qorunub saxlanmışdır.

Eyni atalar sözünün digər bir mətnə işlənməsinə diqqət yetirək:

Careless of the disapproval of Aunt Pitty’s friends, she behaved as she had behaved before her marriage, went to parties, danced, went riding with soldiers, flirted, did everything she had done as a girl, except stop wearing mourning. This she knew would be a straw that would break the backs of Pittypat and Melanie. (Mitchell)

Burada a straw keçmişə nəzərən gələcək zaman formasında işlənmiş ismi xəbərin (would be a straw) ad hissəsi, break keçmişə nəzərən gələcək zaman formasında işlənmiş feili xəbər (would break), the backs isə tamamlıqdır. Bu sözlər eyni cümlədə bir-birindən aralı, ayrı-ayrı cümlə üzvləri kimi çıxış etsələr də onların məhz “It is the last straw (that breaks the camel’s back).” Atalar sözünə aid olduğu açıq-aydın hiss olunur.

Mətnin azərbaycan dilinə tərcüməsinə baxaq:

Pitti xalanın rəfiqələrinin nə deyəcəyinə məhəl qoymadan, o, ərə getməmişdən əvvəl davrandığı kimi hərəkətlər edir, ziyafətlərə gedir, rəqs eləyir, əsgərlərlə at çapır, nazlanır, bir sözlə qız ikən etdiklərini olduğu kimi təkrarlayırdı. Bircə işdə həddini aşmırdı: matəm libasını əynindən cıxarmırdı. Başa düşürdü ki, bu Pittipət və Melaninin səbr kasasını doldura (daşıra) bilərdi.

Deməli bu frazeoloji birləşməni Azərbaycan dilinə oxşar atalar sözü vasitəsilə tərcümə etmək mümkün olmasa da “səbr kasasını doldurmaq(daşımaq) idiomu bu işin öhdəsindən çox gözəl gəldi. Amma yalnız ikinci mətndə. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, hər hansı bir mətni ingilis dilindən Azərbaycan dilinə çevirərkən orada işlənmiş atalar sözünü, zərb məsəli və yaxud idiomu öz ekvivalentilə çevirmək mümkün deyilsə başqa vasitələrə əl atmaq lazımdır.

Böyük ingilis yazıçısı Charlz Dikkins bu əsərində “ Call a spade a spade. “ atalar sözünü olduğu kimi işlədib (3, səh). Yeri gəlmişkən bu atalar sözünün digər versiyası da var: “To call things by their names.” Hər ikisi eyni mənanı verir: sözün düzünü demək(söyləmək). Rus dilində bu atalar sözü belə səslənir: « Называть вещи своими именами.».Görünür bizə də rus dilindən keçdiyi üçün olduğu kimi işlənir “Hər şeyi öz adı ilə çağırmaq.” Bunlara alınma atalar sözləri deyilir.

Nəzərdən keçirdiyimiz məsələlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, atalar sözləri, məsəllər və idiomlardan bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Bu zaman frazeoloji birləşmələr, xüsusən də atalar sözləri və məsəllər tam ya da ixtisar olunmuş şəkildə, komponentlərinin yeri dəyişdirilmiş formada və hətta onlardan biri başqa sözlə əvəzlənərək orijinal mətnə daxil edilir. Odur ki, tərcümə işilə məşğul olan hər bir şəxs hansısa əsəri ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edəcəksə ilk növbədə mənbə dildəki frazeoloji birləşmələr haqqında mükəmməl məlumatla malik olmalıdır. Bu orijinal mətndəki atalar sözü ya da məsəlin, hansı şəkildə təqdim edilməsindən asılı olmayaraq, tanımaq üçün vacibdir. Digər tərəfdən, bəzi frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan dilində dəqiq qarşılığı olduğu üçün onların tərcüməsi çətinlik törətmir. Lakin bəzən mənbə dildəki sabit söz birləşməsinin tərcümə dilində qarşılığı olmur. Bu cür ifadələri mənağa xələl gətirmədən adi cümlə kimi də tərcümə etmək olar. Bütün bunlar tərcüməçinin məharətindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. A.B. Кунин “Курс фразеологии современного английского языка. Москва 1996
2. G.A. Стефанович, N.A.Афанасьева, Т.В.Ларионова, Я.Г. Биренбаум “Oral Speech Practice” Москва 1972
3. The Oxford Dictionary of Proverbs.
4. Ədəbiyyatşünaslıq Terminləri Lüğəti Bakı 1965
5. Həkimov M. L. “Xalqımızın Deyimləri və Duyumları” Bakı 1988
6. İnternet mənbə: Azərbaycan yazıçıları və şairlərinə aid məlumatlar

Q. Mammadova

Some characteristic features of the translation of English proverbs, sayings and idioms used in English literature into Azerbaijan language

Summary

The article is dealing with the use of proverbs,sayings and idioms in English literature and ways of their translation into Azerbaijan language. Materials by different authors in English literature have been used in the article. On the bases of these materials spesific features of translation of proverbs, sayings and idioms from one language into another are explained here.Proverbs, sayings and idioms used in fiction often cause difficulties for foreigners in the process of reading. That’s why correct comprehension of phraseological units and exact translation of them from English into Azerbaijan language require perfect knowledge of the language.

Why do authors use proverbs, sayings and idioms in their works very often? You can the answer to this question in the given article. The article says authors use phraseolojical units in their works to make their ideas brighter and more expressive. Appropriate use of proverbs,

sayings and idioms in fictions indicates to the excellent knowledge of the native language by authors. Some translations of extracts taken from English literature have been given in the article. Lexico-grammatical features of phraseological units are compared in the article. Young translators can get useful recommendations here:

First of all a person engaged in translation from one language into another should know both languages perfectly. He must be familiar with the history, culture, etymology and way of thinking of the nation whose language was used in the literary work. It's necessary to take into consideration that some proverbs may have equivalents in the language of translation which makes it easy to translate them. But due to differences in the way of thinking, national mentality and a number of other reasons some proverbs and sayings are quite difficult for direct translation. They may be translated as ordinary sentences giving the complete interpretation of the idea. In idioms words lose their vocabulary meaning and are used metaphorically which makes them difficult to translate. In such cases everything depends on proficiency of the translator.

Ключевые слова: фольклор, пословицы, идиомы, фразеологические обороты, поэзия, эквивалент.

Г. Мамедова

Некоторые свойства перевода пословиц, поговорок и идиомов использованных в английской литературе на азербайджанский язык.

Резюме

Данная статья посвящена употреблению пословиц, поговорок и идиомов в английской литературе и рассказывается о способах их перевода с английского на азербайджанский язык. Приводятся примеры из произведений известных английских писателей и поэтов. На основе этих примеров объясняются специфические свойства перевода пословиц, поговорок, идиомов с одного языка на другой.

Пословицы и поговорки, а также идиомы использованные в художественной литературе на иностранном языке часто вызывают проблемы для иноязычного читателя при чтении данного материала. Иногда даже лицам хорошо знающие конкретный иностранный язык пословицы, поговорки и идиомы создают определенные трудности. Поэтому, правильное понимание фразеологических оборотов, их точный перевод с английского на азербайджанский, требует знание данного иностранного языка в совершенстве.

Почему авторы довольно часто обращаются этим фразеологическим оборотам в своих произведениях? Мы находим ответ этому вопросу в этой статье. В статье говорится о том, что авторы пользуются фразеологическими оборотами для более яркого выражения, усиления смысла идей высказанных ими. Уместное использование пословиц, поговорок и идиомов в литературных произведениях указывает на отличное знание этих оборотов авторами на родном языке. В статье даются переводы примеров взятых из английской литературы на азербайджанский язык. Сопоставляются их лексико-грамматические свойства в обоих языках.

В статье даются полезные рекомендации по переводу пословиц, поговорок и идиомов с английского на азербайджанский язык. Во первых человек занимающийся переводом должен знать оба языка на высшем уровне. Он должен знать культуру, историю, этимологию, взгляды народа на языке, которого написано данное литературное произведение. Нужно иметь ввиду факт, что некоторые английские

пословицы и поговорки могут иметь эквиваленты на азербайджанском языке. Их перевод не составляет особого труда. Но из-за различия во взглядах, традициях и пройденных исторических путях иногда фразеологические обороты не поддаются прямому переводу. В таких случаях данный фразеологический оборот можно перевести обычным предложением являющимся толкованием данного оборота. Особенно труден перевод идиом. Так как слова, употребляемые в идиомах, используются в переносном смысле. А это требует от переводчика большого мастерства.

Key words: folklore, proverbs, idioms, phraseological units, poetry, equivalent

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 09.08.2019

Filologiya elmləri namizədi dosent Rafiq Şabanov tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur

GÜLNAR İSMAYILOVA
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
gulnar.ismayilova86@inbox.ru

YUNUS ƏMRƏ DÖVRÜNÜN İCTİMAİ-SİYASİ ŞƏRAİTİ VƏ MƏDƏNİ-ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ DİL-ÜSLUB MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Xülasə

Görkəmli türk şairi Yunus Əmrə orta əsrlər müsəlman Şərqiində sufi ədəbiyyatının parlaq nümayəndəsi idi. XIII əsrin ortalarında Kiçik Asiyada (Anadoluda) Səlcuqilər sülaləsinin xanədanı dağıldandan sonra 1299-cu ildə Osman bəyin rəhbərliyi ilə siyasi səhnəyə yeni qüvvələr çıxdı. O, qüdrətli İslam dövləti yaradan daha güclü tayfaların başçısı idi. “İslam Ensiklopediyası”nda göstərilir ki, Osman ailəsi (Ali-Osman) Kayı tayfasından çıxmış Oğuz Xanın nəslinə arxalanırdı. 1302-ci ildə Osman bəyin qoşunları Bizans ordusunu məğlub etdi. Osman bəy türkmən bəyləri arasında ən müstəqil və qüdrətli bir dövlət yaratdı. Onun oğlu Orxan bəy ilk dəfə Rumeli ərazisinə keçdi və burada möhkəm məskunlaşma siyasəti yeritdi. “Türkiyə Ensiklopediyası”nda deyildiyi kimi, Yunus Əmrə məhz bu dövrdə yaradıcılığa başlamış sənətkarlardan biri olaraq son əlli ildə bizim haqqında ən çox bəhs edilən və yaradıcılığı öyrənilən məşhur şairimizdir. Osmanlıların hakimiyyəti dövründə mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət inkişaf edirdi. Osmanlı türkcəsi formalaşmış və meydana çıxmışdı. Yunus Əmrə təxminən 1240-cı ildə anadan olmuş və 1320-ci ildə vəfat etmişdir. Bu dövrdə poeziya iki istiqamətdə inkişaf edirdi. Şairlər sadə xalq dilində və üslubunda – heca vəznində və fars-ərəb sözləri, ifadələri tələb edən nisbətən çətin klassik əruz vəznində yazırdılar. Yunus Əmrə öz əsərlərini sadə xalq dilində qələmə alır və o dövrün məşhur sufi ideyalarını təbliğ edirdi. Baxmayaraq ki, şairin yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdən təhlil olunmuşdu, bununla belə onun dili, xüsusən poetik leksikası az öyrənilmişdir. XIII-XIV əsrlərdə Kiçik Asiyada artıq sufi ideyaları türk dili üçün səciyyəvi idi. Yunus Əmrə yaxşı başa düşürdü ki, əgər sadə xalq dilində yazmasa, öz poetik məqsədinə çatmayacaq. Məhz buna görə də o, əsərlərini sadə xalq dilində yazırdı. Yunus Əmrənin yaradıcılığı orta əsrlər sufi poeziyasına güclü təsir göstərmişdi. Yunus Əmrənin əsərləri Azərbaycan şeir mühitində də yayılmışdı. Bizim bir sıra şairlərimiz Yunus Əmrənin sufi fikirlərini mənimsəyir və onun obrazlarını təqlid edirdilər.

YUNESKO-nun qərarı ilə Yunus Əmrənin anadan olmasının 650 illiyi bütün dünyada qeyd edilmişdir. YUNESKO həmçinin 1991-ci ili dünya miqyasında “Yunus Əmrəyə məhəbbət ili” elan etmişdir.

Açar sözlər: Yunus Əmrə, sufizm, dil-üslub xüsusiyyətləri, Tanrı, ilhai eşq.

Böyük türk şairi Yunus Əmrə Osmanlı xanədanı dövründə yaşayıb-yaratmışdır. Qərbi Anadolunun şimalında bir Türkmən bəyliyi olaraq ortaya çıxıb üç qitəyə yayılan və qurucusunun adı ilə anılan Türk-İslam dünyasında ən uzun ömürlü imperatorluq (1299-1922) kimi dünya tarixinə parlaq səhifələr yazmış Osmanlı dövlətində iqtisadiyyat, hüquqi və sosial münasibətlər, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat, elm, təhsil, səhiyyə və s. zaman-zaman inkişaf etmişdir.

Tarixi məlumatlar göstərir ki, türklərin Kiçik Asiyada kütləvi halda məskunlaşması XI əsrin 70-ci illərinə aiddir. Bu zaman Anadolunun şimal-şərqiində səlcuq (oğuz və türkmən) tayfalarının ilk dövləti yarandı.

İki yüz otuz il mövcud olmuş vahid Səlcuqilər dövlətinin yerində sonralar ayrı-ayrı feodal bəylikləri formalaşdı. Osmanlı bəyliyi banisi Osman bəy 1299-cu ildə Osmanlı dövlətini yaratdı. Bundan sonra səlcuqilər Osmanlı türkləri adlanmağa başladılar (1, s.394).

Osman bəyin hökmranlığında olan bu kiçik bəylik əvvəllər Kastamonunun ucqar bölgəsində yer almışdı. Tədricən Əskişəhr, Bursa və İznikə qədər uzanan bölgəyə hakim olan Osman bəy ətrafdakı qeyri-müsəlmanlarla müharibəyə girərək İzniki tutmağı qarşısına son məqsəd kimi qoydu. O, 1302-ci ildə Bizans dövlətini məğlub etməklə öz şöhrətini artırdı və Osmanlı bəyliyi türk-mən bəylikləri arasında ön plana çıxartdı. “Osmanlar kısa bir süre sonra uygun coğrafi mevkilerinin de rolüyle gözlerini önlerindeki denizlere, hatta bunların daha ötesinə çevirdiler. Öteden beri yöredeki Türkmenler tarafından tanınan Rumeli toprakları gaza ve ganimat ideolojisinin başlıca hedefi oldu” (2, s.490).

Türk dünyasının böyük şairi Yunus Əmrə məhz bu dövrdə yaşayıb yaratmışdır.

“Türk Ansiklopedisi”ndə göstərilir ki, “Yunus Emre... son yarım yüzyıl içinde kendisinden en çok söz edilen şairimizdir. Adeta yeniden keşfedilmiş, çağımızın sanatçıları derecede güncellik kazanmıştır.

İncelemelerde daha çok kimliği (hüviyeti) araştırılmıştır. Üzerinde durulan başlıca konular, şairin yaşamıyla, öğrenimiyle, tarikatıyla, gezileriyle, mezarının bulunduğu yerle ilgili sorunlar ve benzerleridir” (3, s.465).

Deməli, Yunus Əmrənin dili, xüsusən poetik leksikası heç də lazımınca tədqiq olunmamış və ya çox az öyrənilmişdir. İslam dininin qəbulundan sonra ərəb dili din və elm, fars dili isə yuxarı təbəqənin poeziya dili oldu. Artıq XII-XIII əsrlərdə Kiçik Asiya ərazisində türk dilində yazılı ədəbiyyatın ilk nümunələri üçün sufilik ideyaları səciyyəvi idi. Türk dilində poeziya iki istiqamətdə – şifahi xalq poeziyası ilə bağlı heca vəznində və ərüz vəznində inkişaf edirdi. Əruz vəzni ilə birgə türk şeirində məsnəvi, qəzəl, qəsidə kimi şeir formaları da kök saldı. Kiçik Asiyada sufi şeirinin ən görkəmli nümayəndəsi Cəlaləddin Rumi oldu. Onun oğlu Sultan Vələd atasının təlimini yaymış, türk dilində şeirlər yazmışdır: bu şeirlər Türkiyədə tarixi dəqiq məlum olan ilk türkcə şeirlər sayılır.

Böyük türk şairi Yunus Əmrə (təqr. 1240, Sakarya, Sarıköynək k. – 1320/21, Konya) xalq sufi ədəbiyyatının – təsəvvüfün görkəmli nümayəndəsi idi. O, Suriya, İran və Azərbaycana səfər etmiş, sufizmi yaymışdır. Yunus Əmrənin “Divan”ı və “Risələt ün-nushiyyə” (“Nəsihətnamə”) adlı 562 beytlik bir məsnəvisi vardır. Yunus Əmrə, əsasən, aşiq şeiri tərzində, heca vəznində yazmış, öz əsərlərini çalib-oxumuşdur. Şeirlərində ilahi eşqin tərənnümü ilə yanaşı, humanizm, əməkçi xalqa rəğbət, ədalətsizliyə, haqsızlığa, tərki-dünyalığa qarşı etiraz motivləri də güclüdür. Onun əsərləri dilinin səlisliyi və yüksək xəlqiliyi ilə seçilir. Yunus Əmrənin yaradıcılığı türk, habelə Azərbaycan şeirinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir.

Təsəvvüf, sufilik islam dinində mistik cərəyan və təlim olub, VIII əsrdə İraq və Suriyada yaranmış, Məqrib ölkələri və İspaniyada (IX əsr), İran, Azərbaycan və Orta Asiyada (IX-X əsr), Hindistan, Malakka və Sumatrada (XIII-XV əsr) yayılmışdır. Sufiliyin səciyyəvi cəhətləri bunlardır: idealist metafizikanın (irfan) xüsusi tərki-dünya praktikasını ilə birləşdirilməsi; müridin mistik məhəbbət yolu ilə Allahı dərk etməyə və tədricən ona qovuşmağa yaxınlaşması təlimi; müridi Allaha qovuşanadək mistik yol (təriqət) ilə aparan ustadın (mürşid, pir) rolunun mühüm olması. Sufilər xüsusi rəqslər və ya duaların sonsuz təkrarı ilə intuitiv idraka, “nurlanma”ya, ekstaza (vəcdə) cəhd etmişlər. Sufilik təliminin banisi Zünnun əl-Misri (IX əsr) və Əbu Abdullah əl-Mühasibi (IX əsr) olmuşlar. Cüneyd Bağdadinin yaratdığı fəna – sufini fəvqəlvərlığa – bəqaya aparan, onu Allaha qovuşduran təliminə görə əbədlilik mütləqə mövcuddur. Cüneydə görə, sufinin sirli yolunda ilk pillə – şəriət, ikincisi तरीqət, üçüncüsü mərifət, dördüncüsü həqiqətdir (həqiqəti Allahda tapmaq). Həllac Mənsura görə, sufinin ruhu Allah ilə real qovuşa bilər. Ekstaz anlarında o, “Ənəl-həqq” – “Mənəm haqq!” (Allah mənəm) deyər qışqırmış; ona görə də bidətçilikdə təqsirləndirilib, 922-ci ildə edam edilmişdir. Qəzalinin islahatçılıq fəaliyyəti sayəsində ortodoks islamda sufiliyin təqibi dayandırıldı. Sührəvərdi işraqilik (sirli nurlanma) təlimini, Həmədəni Eynəlquzat, İbn-əl-Ərəbi və Əhməd Qəzali vəhdəti-vücut nəzəriyyəsini yaratmışlar. Prof. R.Rüstəmov göstərir ki, “Dünyəvi işlər,

nemətlər və zövqlərdən şüurlu şəkildə imtina edən sufi sevdiyinin simasında ilahi təcəllini görür və onun fəraqından inləyir” (4, s.4).

Türküstanda Əhməd Yasəvi tərəfindən əsası qoyulan təsəvvüf (sufi) ədəbiyyatının Anadoluda böyük davamçısı olan Yunus Əmrə həm də Türkiyə türkcəsini ədəbiyyat dilinə çevirən böyük ədəbi şəxsiyyətlərdən biridir... Yunus Əmrə ilahi şair olmaqla bərabər, əsərləri oxucuda elə bir təsəvvür yaradır ki, insan oğlunun yaşamasında ilahi eşqin böyük rolu var (4, s.5).

Yunus Əmrədə aşiq obrazı öz məşuqunu – Allahı arayıb axtaran lirik qəhrəmandır. Mütləq həqiqətə can atan aşiq bu yolda heç nədən çəkinmir və usanmaq bilmir. Söz təsəvvüfdə hər şeyə qadir, ilahi gücə malik vəsilə kimi qəbul edildiyindən, dünyanın yoxdan deyil, sözdən – “ol!” – əmrindən yarandığına etiqad olunduğundan Yunus Əmrə sözə çox diqqətlə yanaşmış, nəyi necə deməyi bacarmış və sözün bir zaman onu tutacaq əcəl yuxusundan oyandıracağına inanmışdır. Dahi söz ustası öz şeirlərində daim yorucu olmamağa can atmışdır. Yunus Əmrədə eşq bütün cəhətləri ilə bir heyranlığın və məşuq yolunda çəkilən iztirabların aşiq üçün könül rahatlığı olduğunun israrlı etirafıdır. Sufi üçün vüslət anı sevgilə Allaha qovuşmaq olduğu üçün onu nakam adam saymaq olmaz. Yunus Əmrənin fikrinə görə, eşq insan ruhunun Tanrıya qovuşub onda bütünləşmə istəyidir. Eşq vasitəsi ilə Allaha çatan şəxs bütün qayğılardan azad olur. Yəni eşq insanı əslinə götürür. Yunus Əmrədə eşq ikili keyfiyyətdə özünü bürüzə verir: məcazi eşq və ilahi eşq. Bu bir tarixi həqiqətdir ki, Yunus Əmrə əsərlərini öz dövrünün elm, ədəbiyyat dili sayılan ərəbcə və dövlət dili statusunda olan farsca deyil, məhz xalqın danışdığı sadə türkcədə yazmış, bunun sayəsində Anadoluda türk dili ədəbi dil olaraq yeni bir funksional istiqamət almışdır. O, əsərlərini yalnız xalqın işlətdiyi canlı türkcədə yazmaqla bu dilin zəngin duyğuları və dərin düşüncələrini dəqiq ifadə edən, ulu keçmişi olan bir dil olduğunu Şərq aləminə, türk-islam dünyasına nümayiş etdirmişdir. Eyni zamanda, Yunus Əmrə türkcədə yazdığı əsərlərində işlətdiyi ərəbcə və farsca kəlmələri də xalqın anlama biləcəyi bir tərzdə sadələşdirmişdir. Yunus Əmrə “Divan”ının tədqiqi göstərir ki, burada işlənmiş sözlərin əsasını Anadolu türklərinin özlərinə məxsus olan leksik vahidlər təşkil edir və bu sözlər o dövr üçün işlək idi. Əksəri oğuz mənşəli olan sözlərin arasında qıpçaq, habelə ərəb-fars mənşəli sözlərə də təsadüf olunur. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Yunus Əmrənin dili canlı xalq danışığı dilindən qaynaqlanmışdır.

Görkəmli türk alimi, ədəbiyyatşünas Abdulbaqi Gölpınarlı yazır: **“Yunus Emre, Farsça’dan Türkçe’ye geçiş devrinin bir şairidir; Osmanlıca dediğimiz “üç dilden mürekkep lisan” henüz tam olaraq kurulmamıştır. Bu bakımdan Sultan Veled’de olduğu gibi Yunus’ta da Türkçe, Arapça, Farsça sözler yerine göre, hatta bazı kere vezin yüzünden üç dilde de kullanılmıştır. Sözelimi “Allah-Tanrı ve Çalap, cennet-uçmak, cehennem-tamu, aşk-sevgi, günah-suç ve cürüm, günahkâr, mücrim-yazıklı, eksikli, kâr-assı, mest-esrik, şarap-süci, şirk-ikilik, Azrail-Canahıcı” sözlerini onda kolayca ve kucak kucağa bulur ve bu örnekleri sahifelerce çoğaltabiliriz. Aruzla yazılmış şiirleri olduğu gibi, onlardan daha, hem de pek çok olmak üzere heceyle yazılmış şiirleri de vardır”** (5, s.37).

Tədqiqatçı Aytən İbrahimova yazır: “Yunus Əmrəni sufi ədəbiyyatı içində ölümsüzləşdirən, şöhrət zirvəsində tutan cəhət, qurmuş olduğu yeni bir təsəvvüf terminologiyasıdır. Təbii ki, Yunus Əmrənin türk ədəbiyyatmdakı xidmətləri təkcə dini terminologiya ilə məhdudlaşmır. Onun Divanında Hind-İran və Yunan mifologiyasından, xalq qəhrəmanlarından bir xeyli iqtibas vardır. Bu arada məhəlli həyatın izlərini onda çox canlı olaraq görməkdəyik. Yunus Əmrə türklərin İslam mədəniyyəti dairəsinə girməsiylə birlikdə yaşamağa başladığı mədəni dəyişmələrinin də canlı bir şahididir. Divanda axınçı bir türk toplumundan əkinçi bir türk toplumuna keçidin real izlərini görə bilərik” (6, s.26).

Həqiqətən, tarixi leksikologiya baxımından Yunus Əmrədə sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tələblər səviyyəsində öyrənilməsi zəruri-lingvistik ehtiyacdən irəli gəlir: həqq, din, iman, təşbih, eşq, aşiq, məşuqə, tanrı, məzhəb, bidət, fətva, kafir, faşiq, mürtəd və s.

XIV əsrin zaman çərçivəsini aşaraq poetik qüdrəti ilə əbədiyyata qovuşan Yunus Əmrənin təsəvvüfi baxışları leksik-semantik məzmununa və üslubi ifadəsinə görə müasir filologiyanın və lingvopoetikanın da araşdırma obyektidir. Şeirlərində mistik duyğuları, metafizik düşüncələri və idealist fəlsəfi dünyagörüşünü müdafiə edən Yunus Əmrə daim sufi rəmzlərdən və məcazlardan istifadə etməklə bəhrələnmişdir. Yunus Əmrə şeirlərində də başqa mütəsəvvüflərdə olduğu kimi eşq, məhbub, aşiq, məşuq, mey, saqi, badə, məclis, meyxanə, yar və s. bu kimi sözlərlə qarşılaşırıq. Yunus Əmrənin xalq şeirləri üslubunda yazdığı ilahi və nəfəslərinin dili “Divanı”na daxil olan poemalarının dili ilə müqayisədə daha sadə və xəlqidir. Həm şeirlərində, həm də poemasında bugünkü türk dili üçün arxaik olan onlarla leksik vahidlərə rast gəlmək olur. Qeyd edilməlidir ki, bu tipli arxaik vahidlərin bir qismi türk dilinin müxtəlif şivə və ləhcələrində müasir dövrdə də işlənəlməkdədir.

Yunus Əmrənin “Divanı”nı təşkil edən sözlər a) əsl türk mənşəli və b) alınma sözlərdən ibarətdir. İltisacı dillərə xas olan üsulla – həm morfoloji, həm də sintaktik – yeni törəmə – düzəltmə və ya mürəkkəb sözlər yaranmışdır. Ara-sıra kalka və məcaz yolu ilə yaranan sözlərə də təsadüf etmək mümkündür. Yunus Əmrənin “Divan”ının dilindəki alınma sözlərin leksik-semantik və fonomorfoloji xüsusiyyətləri göstərir ki, şairin yaşadığı dövrdə də ərəb dili elm, fars dili poeziya dili missiyasını davam etdirdiyindən türkcə olan yazılı ədəbiyyat nümunələrində ərəb-fars alınmaları aparıcı yer tuturdu. Bu mənada Yunus Əmrənin yaradıcılığında da özünü göstərən klassik şeir üslubunda yazılan dini (sufi) əsərlərində ərəb-fars mənşəli alınmalar çoxluq təşkil edir. Yunus Əmrə əsərlərinin dilində işlənən alınmaların tarixi-müqayisəli təhlili göstərir ki, şairin xalq şeiri üslubunda yazdığı əsərlərində ərəb və fars alınmaları onun əruz vəznində yazdığı klassik şeir üslubunda olan əsərləri (minacat, nət, qəzəl və s.) ilə müqayisədə nəzərəcarpacaq dərəcədə azdır. Bununla yanaşı, şairin folklor üslubunda olan əsərlərində işlənən ərəb-fars alınmaları fonetik cəhətdən əsaslı şəkildə türkcələşdirilmiş, türkcənin fonetik qanunauyğunluqlarına, normalarına uyğunlaşdırılmışdır.

Yunus Əmrə çox gözəl dərk etmişdi ki, xalqın sadə dilində danışmasa, şeir deməsə öz ali poetik məqsədinə çatıb bilməz.

Böyük sənətkarın ölümünün 650 illiyi UNESCO-nun qərarı ilə beynəlxalq miqyasda qeyd edilmişdir. 1991-ci ildə yenə UNESCO-nun qərarı ilə ümumdünya miqyasında “Yunus Əmrəyə sevgi ili” kimi qeyd olunmuşdur.

Beləliklə, Yunus Əmrə Türkiyədə təkcə XIII-XIV əsrlər təsəvvüf ədəbiyyatının banilərindən biri kimi deyil, həm də klassik türk ədəbi dilinin təməlini qoymuş böyük söz ustadı kimi tədqiq edilib öyrənilməlidir. Yunus Əmrənin “Divan”ı ilk növbədə özünün parlaq dil-üslub xüsusiyyətlərinə və leksikasına görə əsrlərin sınağından çıxmış, özünün bədii dəyərini ən yüksək səviyyədə göstərmiş, müasir dövrümüzə qədər yaşaya bilmək hüququ qazanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildlə. IX c. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Nəşriyyatı. 1986.
2. İslam Ansiklopedisi. İstanbul. Türkiye Diyanet Vakfı. Cilt 33. 2007, 592 s.
3. Türk Ansiklopedisi. Ankara. Milli Eğitim Basımevi. Cilt XXXIII, 512 s.
4. Rüşad Rüstəmov. “Aytən İbrahimova. Yunus Emrə “Divanı”nın lingvistik xüsusiyyətləri. Elmi redaktor: prof. Rüşad Rüstəmov. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 144 s.” kitabına “Ön söz” (s.3-9). Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 144 s.
5. Abdulbaqi Gölpınarlı. Yunus Emre. Hayatı ve bütün şiirleri. İstanbul, 2018, 520 s.
6. Aytən İbrahimova. Yunus Emrə “Divanı”nın lingvistik xüsusiyyətləri. Elmi redaktor: prof.

Rüfət Rüstəmov. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 144 s.

G.İsmayilova

On the language-stylistic questions in the social-political conditions and cultural-literary environment of Yunus Emre's time

Summary

Yunus Emre, the outstanding Turkish poet was a brilliant representative Sufi-theosophical literature in the middle Ages of the Muslim East. In the middle of the 13th century after bloody wars among the tribes in the Anatolia Saljugs' ruling came to the end and new powers appeared in the political arena under Osman Bay's leading. He was head of the more powerful tribes and they organized strong Muslim state Ottoman. "Encyclopedia of Islam" informs that Ottoman family (Ali-Osman) leant against Oghuz Khan's generation who came out of Kayi stock. In 1302 Osman Bay as a historic person defeated Bizans army and his state became most independent and strongest bayhood (baylik). His son Orkhan Bay moved over Romeli territory for the first time and pursued policy of getting of firmly establishing there. "Encyclopedia of Turkey" reads that Yunus Emre is our famous poet about whom was discussed and studied most of all during the last fifty years. He was discovered and studied anew. Yunus Emre was born about in 1240 and died 1320. Though the poet's works were analyzed from various points of views his language, especially poetic vocabulary is almost untouched. Sufi ideas were already characteristic for Turkish language in Anatolia in the 13th and 14th centuries. During the Ottomant's ruling culture, art and literature increased and Osman Turkish language formed and developed. Yunus Emre lived and wrote namely in that period of Ottoman history. That time poetry developed in two directions. Mainly in ordinary folk language and stylistic-syllabic metre and in comparatively complicated classic meter aruz, which required usage of Persian and Arabic words and word combinations. Yunus Emre realized well that if he would not write in the simple folk language he could not gain his poetic goal. That's why Yunus Emre created his works in the simple folk language and promoted popular Sufi ideas of that time. Though Yunus Emre's works have been analysed a lot, nevertheless his language and poetic vocabulary has not researched enough yet. Yunus Emre had a great influence on Muslim poetry of the middle centuries. Some Azerbaijani sufi poets had also influence by him. Our Azerbaijani poetry of the middle centuries increased under the strong sufi ideas. From that point of view Yunus Emre's works were brilliant pieces of sufi poetry. They must be researched completely, especially from vocabulary aspect.

By the decision of UNESCO Yunus Emre's 650th birthday was celebrated over the world. UNESCO declared 1991 the year of "Love for Yunus Emre" as well.

Ключавые слова: Юнус Эмре, суфизм, лингвостилистические особенности, Бог, божественная любовь.

К языковым стилистическим вопросам в социально-политических условиях и культурно-литературной среде времен юнус эмре

Резюме

Выдающийся турецкий поэт Юнус Эмре был ярким представителем суфийско-мистической литературы средних веков Мусульманского Востока. В середине XIII века после крушения владычества династии Сельджугов в Анатолии в 1299 г., на политическую арену вышли новые силы под руководством Осман бека. Он являлся главой более сильных племен, которые организовали могущественное Исламское государство Османидов. «Исламская Энциклопедия» сообщает, что Оттоманская семья (Али-Осман) опиралась на предка Огуз Хана, который вышел из племени Кайи. В 1302 году войско Осман Бека одержало победу византийской армией. Он был самым независимым и могущественным среди туркменских беков. Его сын Орхан Бек впервые вступил на территорию Румели и проводил политику крепкого обоснования там. В «Турецкой Энциклопедии» говорится, что Юнус Эмре является нашим знаменитым поэтом о ком речь шла и изучался больше всех за последний пятьдесят лет. Во время правления Османидов развивались культура, литература, искусство, образовался и сложился османский турецкий язык. Юнус Эмре жил и начал писать именно в этот период Османской истории. Юнус Эмре примерно родился 1240 г. и умер 1320 г. В это время поэзия развивалась в двух направлениях. Поэты писали на простом народном языке и стиле – силлабической метрике и в сравнительно сложной классической метрике аруз, который требовал использования персидских и арабских слов и словосочетаний. Юнус Эмре творил свои произведения на простом народном языке и пропагандировал популярные суфийские идеи того времени. Несмотря на то, что творчество поэта анализировалось со многих аспектов, тем не менее его язык, особенно его поэтическая лексика осталось нетронутой. В XIII-XIV вв. в Малой Азии (Анатолии) суфийские идеи уже были характерными для тюркского языка. Юнус Эмре хорошо понимал, что он не достигнет своей поэтической цели если он не будет писать на простом народном языке. Поэтому он творил свои произведения на простом народном языке. Творчество Юнус Эмре сильно повлияло на всю суфийскую поэзию средних веков. Произведения Юнуса Эмре также были популярны в азербайджанской поэтической среде. Ряд наших поэтов заимствовали суфийские поэтические мысли или подражали образом Юнуса Эмре.

По решению ЮНЕСКО 650-летия со дня рождения Юнуса Эмре отмечалось во всем мире. ЮНЕСКО также объявил 1991 г. «Годом любви к Юнусу Эмре» в мировом масштабе.

Key words: Yunus Emre, sufizm, language-stylistic features, God, divine love.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 09.08.2019

Filologiya elmləri doktoru Sevinc Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SVETLANA MƏMMƏDOVA

ADPU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosenti

svetlana@mail.ru

İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNİN VƏ MƏSƏLLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Tərcümə üçün başlıca cəhət bir dilin vasitələrinin köməyi ilə digər dilin məzmununun adekvat ötürülməsidir. Deməli, tərcümə nəzəriyyəsində dil vahidlərinin müqayisəsi yalnız onların ifadə etdiyi birligliyin əsasında, başqa sözlə, müqayisə olunan dillərin semantik və məna birligliyi əsasında aparıla bilər. Tərcümə nəzəriyyəsində müqayisə olunan vahidlərin dil xarakterinə, yəni onların qrammatik, leksik və başqa vasitələrə ehtiyatlı yanaşma, onların semantik oxşarlığı, yəni ifadə olunan məzmununun vahidliyi vacib rol oynayır.

Bu meyar atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsinə tam şamil edilməlidir, çünki bu, tərcümənin elə həmin vahidləri və ya elementləridir. Lakin qəliz dil vahidləri şəklində onlar ilk növbədə semantik cəhətdən mürəkkəb görünür, çünki atalar sözlərinin kompozitlərində bütün ifadənin mənası əsasən ona daxil olan ayrı-ayrı komponentlərin mənasından qurulur.

Danışiq nitqində geniş istifadə olunan kəlamları atalar sözü adlandırırlar. Onlar, fikri nətamam ifadə edən məsəllərdən fərqli olaraq, həyatın müxtəlif təzahürlərini ümumiləşdirir və tipikləşdirir.

Məsəllərə gəldikdə isə, onları lakonik kəlam kimi qələmə verirlər: onlar qətidir, müəyyəndir, bir çox hallarda mənacə hiperbolikdir, onlar atalar sözlərindən qısalıqla, hökmün sona çatmaması ilə fərqlənir və əvvəlcədən söylənilmiş fikirlərin təsdiqi üçün istifadə olunur.

İngilis dilinin atalar sözləri və məsəllərin tarixi ilə, yaranma yolları ilə başqa dillərin atalar sözləri və məsəllərinin yaranma tarixi, yaranma yolları və mənbələri arasında oxşar cəhətlərin olmasını inkar etmək olmaz. Atalar sözlərinin bəziləri xalq arasında yaransa da, xalqın adət-ənənəsi, inamları ilə bağlı olsa da, bəziləri şeirlərdən, əsərlərdən, nağıl və əfsanələrdən, xalqın öz tanxindən və s. götürülmüşdür.

Hər bir atalar sözündə xalqın bir nümayəndəsi yaşayır, əks olunur. Hər bir kəs özünə, düşdüyü vəziyyətə uyğun atalar sözünə rast gələ bilər.

İngilis dilinin atalar sözləri və məsəllərini öyrənərkən biz bu xalqın adət-ənənəsi, inamları, ictimai-siyasi həyatının, tarixinin bəzi xarakterik cəhətləri ilə bir daha tanış olduq, ingilis xalqının həyat təcrübəsi, dünyaya baxışlarına bələd olduq.

Atalar sözləri və məsəllərin yaranması, yayılması və işlənməsi bu gün də davam edir. Bir sıra alim, yazıçı və müdrik insanlara məxsus cümlələr, ifadələr indi də atalar sözlərinə çevrilərək xalq arasında işlənməkdədir. Atalar sözləri və məsəllər həmişə olduğu kimi, indi də həqiqətə, düzlüyə, gözəlliyə, insanlığa xidmət edir, nəcib, xeyirxah fikirlər aşılayır, hamının bələdçisi olur.

Tarixən meydana gəlmiş atalar sözləri və məsəllər ekspressivlik, metaforiklik və emosionallıq keyfiyyətlərini özündə birləşdirir. Belə keyfiyyətlər atalar sözləri və məsəllərə yüksək obrazlılıq verir. Qeyd edək ki, müxtəlif sistemli dillərin atalar sözləri və məsəllərinin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri üzərində aparılan müşahidələr bu prosesi hər bir dil üçün qanunauyğun səviyyədə üzə çıxarmağa müəyyən şərait yaratmışdır. Bu şəraitdə atalar sözləri və məsəllərin tarixi təkamülü, inkişaf yolları izlənilmiş, onların sərhədləri dəyişdirilmişdir, məcazlaşma prosesi, tərəflər arasında sintaktik əlaqənin mütəhərrikliyi, donuqluğu və s. araşdırılaraq öyrənilmişdir.

Açar sözlər: atalar sözləri, ingilis, tərcümə, üsul, xalq

Məlumdur ki, tərcümə – dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin və qarşılıqlı zənginləşməsinin əsas formalarından biridir. Bu baxımdan atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsi, onların bir dildən o birisinə transformasiyası olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki hər bir dilin semantik potensialının keyfiyyətcə yeniləşməsinə gətirib çıxarır.

Atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsi məna dəqiqliyinə, bədiiliyə, ifadənin məcaziliyinə, emosional ifadəsinə və ritmik təşkilatına aid olan daha sərt tələbləri irəli sürür. K.Sadıqovun fikrincə, sosial-iqtisadi mətnlərin tərcüməçiləri atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsində üç prinsipə riayət edirlər: (4, s.62)

1) atalar sözləri və məsəllərin maddi mənasını, onların xarakterini və aforistik mahiyyətini saxlayaraq dəqiq tərcümə olunması;

2) atalar sözləri və məsəllərin ilkin formasının ayrı-ayrı tərkib hissələrin dəyişdirilməsi ilə çevrilməsi;

3) tərcümədə fərqli mənalı atalar sözləri və məsəllərin ötürülməsi.

İdiomlar, atalar sözləri və zərbi-məsəllərin tərcüməsi məsələsi M.Karatovun tədqiqatlarında bir qədər başqa cür şərh edilir. O, əsas əhəmiyyəti bədii əsərin bütöv mətninə verir və orada istifadə edilmiş frazeologizmləri estetik bütövlüyün ayrılmaz hissəsi hesab edir. Onun frazeologizmlərin ötürülməsi meyarları – hər bir sabit söz birləşməsinə tarixi yanaşmadır, ona görə ki, onlar daşıyıcı millətin müəyyən zaman kəsiyində düşüncə tərzini əks etdirir və milli mentaliteti səciyyələndirir. M.Karatovun fikrincə, onlar bədii-ekspressiv və milli xüsusiyyətlərə malikdir. Tərcümə prosesində yeni söz birləşməsinin yaradılmasına ehtiyac yoxdur. M.Karatov idiomatik ifadələri neytral və milli xüsusiyyətli ifadələrə bölür. Onların birincisi heç bir maneəsiz tərcümə olunanlardır; ikincilər isə ekvivalenti olanlardır. Onların mənasını başqa dilin ekvivalentləri ilə tərcümə etmək olar.

Belə ki, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə atalar sözləri və zərbi-məsəllərin tərcüməsində iki prinsipi qeyd etmək olar.

Birincisi – atalar sözlərinin və zərbi-məsəllərin onların tam formasına və məzmununa riayət edərək tərcümə olunması. İndiki vaxtda tərcümə təcrübəsində bu yolla bir çox ingilis-Azərbaycan dilləri frazeoloji vahidlərin eyni mənalı nümunələri yaradılıb. Məs.: A thin world is better than a good quarrel = Pis sülh yaxşı davadan yaxşıdır; Bitter truth is better than sweet lies = Şirin yalandan acı həqiqət yaxşıdır.

İkincisi – ingilis atalar sözləri və zərbi-məsəllərin əvəzinə mənaca uyğunluq təşkil edən Azərbaycan leksik-semantik törəmələrinin istifadə olunması. (2, s. 55)

Atalar sözləri və məsəllər bölünməyən vahidlər şəklində fəaliyyət göstərən xalq kəlamlarıdır. Deməli, onlara dil təzahürlərinin xüsusiyyətləri xasdır. Onlar fikrin müəyyən mənasını ifadə edən nitq vahidləri kimi, hər bir istənilən dilin onlara oxşar nitq vahidləri ilə adekvat əvəzlənə bilər. Bu tərcümə prinsipi dilin və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi ilə üst-üstə düşür.

Bununla belə, atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsi zamanı əlavə çətinliklər ortaya çıxır, bu da onların mürəkkəb söz quruluşunun daxili strukturunun müxtəlifliyi ilə izah olunur (fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlər). Bundan əlavə, atalar sözləri və məsəllərə dair onların folklorun aforistik janrı kimi milli xüsusiyyətindən danışmaq lazımdır, bu xüsusiyyət yalnız ötürülmədə, məişətin, realiyaların təfərrüatının təsvirində deyil, ilk növbədə hər bir xalqa məxsus həqiqətə baxış, həyatın tarix boyu dərk edilməsi, sosial və poetik ümumiləşdirmələrdən ibarətdir. Sözsüz, bir xalqın sosial-tarixi milli mədəniyyəti dün-yanın digər xalqlarının milli mədəniyyəti ilə üst-üstə düşə bilər, çünki hər yerdə folklorun yaradıcısı olan kütlə maddi rifahı yaradan sosial qüvvəni təşkil edir və sosial-tarixi proqresdə həlledici rol oynayır. Lakin bütün millətlərə xas, başa düşülən atalar sözləri və məsəllər bəşəriyyət tərəfindən sosial-tarixi, milli təzahürlərinin özünə

məxsus şəkildə yaradılır və bu da folklorun aforistik janrlarının bir dildən digər dilə tərcüməsini çətinləşdirir.

Buradan da atalar sözlərinin və məsəllərin tərcüməsinin iki prinsipi ortaya çıxır: orijinalın ifadəli sisteminin (hərfi tərcümə), orijinalın söz formulasının saxlanması, onların söz formulasının dəyişməsi, ifadəli sistemin yeniləşməsi ilə (hərfi tərcümə).

Əslində isə, çətin söz vahidlərini həmişə dilin struktur vasitələri ilə tərcümə etmək lazım deyil, onları xalqın çoxəsrlik nitq yaradıcılığı ərzində çox gözəl, incə forma almış ifadə ilə ötürmək olar. Bununla belə, tərcümə olunan dildə atalar sözləri və məsəllərin məzmunu və formaca və ya yalnız məzmunca münasib bir əvəzi olduqda, tərcüməçinin tərcümə ilə yox, yalnız ekvivalentin və ya substitiv leksik vahidləri seçməklə məhdudlaşdırması düzgün deyil. Çünki belə «seçimin» özü də tərcümədir.

Atalar sözləri və məsəllər tərcümədə ən çox çətinlik törədən dil kateqoriyasıdır. Bu da onunla bağlıdır ki, bütün dillərin frazeoloji lüğətləri, ikidilli frazeoloji lüğətlər hələ tam şəkildə işlənib hazırlanmamış, ya da yox dərəcəsindədir. Atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. İndiyədək ən çox sabitləşmiş üsullar aşağıdakılardır. (1, s. 41)

Ekvivalent (equivalent) üsulu. Bu yolla tərcümə zamanı məxəz dildəki frazeoloji vahidin ifadə etdiyi məna və obrazlılıq hədəf dildə tam üst-üstə düşməlidir, məsələn: *as cold as ice-buz kimi soyuq; as hungry as a wolf- qurd kimi ac; as bright as day-gün kimi aydın; the day of doom (judgement)-məhşər günü; light minded-ağıldan yüngül, the voice of conscience-vicdanın səsi; wait and see-gözlə və gör (nə olacaq).* Demək lazımdır ki, müxtəlif dillərdə həm obrazlılıq, həm də mənanın üst-üstə düşdüyü frazeoloji vahidlər o qədər də çox deyil.

Analoq (analogue) üsulu. Bu tərcümə üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məxəz və hədəf dillərdə frazeoloji vahidlər mənaca, məzmunca bir-birinə uyğun olur, lakin obrazlılıq dəyişir. Məsələn: *a drop in the bucket-dəryada bir damla; birds offine feather flock together-su axar, çuxuru tapar; Queen Anne is dead-sənin gətirdiyin xəbər köhnəlib; it is an ill wind that blows nobody good-şər deməsən, xeyir gəlməz.*

Təsviri (descriptive) üsul. Hədəf dildə müvafiq ekvivalenti və analoqu olmadığından bir sıra frazeoloji vahidlər təsviri yolla tərcümə edilir, məsələn: *to cross the floor of the house - bir siyasi partiyadan digərinə keçmək, to accept the Chiltern Hundreds-parlament üzvü səlahiyyətini üzərindən götürmək, (Chiltern Hundreds-the job of representing a particular government area in Buckinghamshire in Britain which no longer exists. Members of Parliament apply for the Chiltern Hundreds when they want to stop working before the next general election), to fiddle while Rome burns-ölkənin ağır günündə xırda-xuruş işlərlə məşğul olmaq.*

Antonim (antonymic) tərcümə. Bu üsuldən istifadə zamanı məxəz dildəki inkar hədəf dildə təsdiqlə verilir və əksinə, məsələn: *don't count your chickens before they are hatched-cücəni payızda sayarlar; to go to the limit-həddini (ölçünü) bilməmək; misfortune never comes alone-bədbəxtlik gələndə xaral ilə gəlir; let sleeping dogs lie-yatmışları oyatma; one can't make an omelette without breaking eggs-qay- qanaq bişirmək üçün yumurtanı qırmaq lazımdır və s.*

Kalka (calque) üsulu. Kalka üsulundan o zaman istifadə olunur ki, mütərcim məxəz frazeoloji vahiddəki obrazlılığı saxlamağa çalışır, ya da digər tərcümə üsulları ilə onu vermək mümkün deyil, məsələn: *balın sahibi arıdır-the owner of the honey is the bee; an egg today is better than a hen tomorrow-bugünkü yumurta sabahkı toyuqdan yaxşıdır-a bird in the hand is worth two in the bush-soğan olsun, nəgd olsun; ağıl para ilə satılmaz-wisdom is not sold for money və s.*

Kombinə (combined) üsulu. Bu üsuldən o zaman istifadə olunur ki, hədəf dildəki analoq məxəz dildəki frazeoloji vahidin mənasını tam verə bilmir, yaxud tamamilə fərqli zaman və məkan koloriti yaranır. Belə halda əvvəl kalka tərcümə, sonra isə təsviri tərcümə və müqayisə üçün hədəf dildəki analoq verilir, məsələn: *to carry coal to Newcastle-*

Nyukasla kömür aparmaq, yəni kömürün bol olduğu yero kömür aparmaq. Müqayisə üçün; *Naxçıvana duz aparmaq*; *examъ в Тулу со своим самоваром*; *needs must when the devil drives (he must needs whom the devil drives)*-*vəziyyət tələb edəndə məcbursan-npıtxoö-umcH* *kozdə çepm zonum-ac özünü qılınca çapar* və s.

Atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsi zamanı ayrı-ayrı hallarda kalka üsulunun tam, yaxud qismən işlədilməsi mümkündür. Ancaq hərfi tərcümə yolverilməzdir, çünki hərfi tərcümə frazeoloji vahidin mənasını təhrif edir, ya da məxəz dilin normalarına uyğun olmur, məsələn: *gözüm səndən su içmir* tipli frazeoloji vahidləri necə tərcümə etmək olar? Bizim fikrimizcə, onu müxtəlif kontekstlərdə müxtəlif cür tərcümə etmək olar. Belə bir müqayisə aparaq: arıq bir uşağa ağır bir yükü daşımaq tapşırılır. Həmin prosesdə iştirak edənlərdən biri uşağın çəlimsizliyini görüb deyir: *Bundan gözüm su içmir, bacarmaz-I am afraid that he cannot do it*. Yaxud kimsə danışır, qarşı tərəf ona inanmır, belə hesab edir ki, deyilənlər yalandır. Mütərcim yazır: *I am not sure that he is telling the truth*.

Bu göstərilən üsullar atalar sözləri və məsəllərin tərcümə metodlarını heç də tamamilə əhatə etmir. Onların tərcüməsində kontekstin rolu böyükdür, kontekst okkazional (təsadüfi)- situativ ekvivalent üçün şərait yaradır. Bu o deməkdir ki, eyni frazeoloji vahid bir kontekstdə bir cür, digərində isə ayrı cür tərcümə olunur. Məsələn, *There is no use crying over the spilt milk* (hər fən: *süd dağılandan sonra onun üçün ağlamağın xeyri yoxdur*) frazeoloji vahid ölini diriltmək olmaz, *iş-işdən keçəndən sonra heyfslənməyə dəyməz* kimi tərcümə oluna bilər. J.Qolsuorsinin *The Forsyte Saga (The Man of Property)* əsərində belə bir epizod var: Soums evə qayıdır, arvadı İreni evdə tapmır, ancaq xəbəri var ki, arvadının sevgilisi memar Bosni qəza nəticəsində həlak olub. Soums parka gedir, görür ki, arvadı kədərli halda skamyada oturub, ona müraciətlə deyir: *The milk is spilt, let's go home*. Belə situasiyada şübhəsiz ki, mütərcim *öləni diriltmək olmaz, olacağı çarə yoxdur* və sair kimi variantlardan birini seçə bilər.

Atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsi problemlərinə dair tədqiqatlar azdır. A.V.Fyodorov atalar sözləri və məsəllərin ötürülməsi problemlərini spesifik realiyalar ifadə edən sözlərin tərcüməsinin məlum oxşarlığından bəhs edərək sözügedən tərcümənin üç yolunu araşdırır: (3, s.85)

Onlardan birincisi – atalar sözləri və ya məsəllərinin dəqiq tərcüməsidir. Bu tərcümə frazeologizmlərin tərkib hissəsi olan sözlərin real mənasını ötürür və bununla belə, onun müəyyən vahid formulası kimi ümumi mənasını və xüsusiyyətini saxlayır.

İkinci yol, əslin (orijinalın) söz formulasının tərkib hissələrinin real mənasının dəyişməsinə göstərən və tərcümə olunan dildə mövcud olan atalar sözləri və məsəllərlə mənasının üst-üstə düşməsinə imkan verməyən, lakin bu kateqoriyada olan leksik vahidlərlə oxşarlıq hissi yaradan bir növdür.

Üçüncü yol – atalar sözləri və məsəllər kimi kəlamların digər dildə ötürülməsi yoludur. A.V.Fyodorov bu yolu tərcümə olunan dildə doğrudan da mövcud olan atalar sözləri, məsəllər vasitəsi ilə tərcüməsi kimi baxır.

İngiliscə: *Can the leopard change his spots?*

Azərbaycanca: *qozbeli qəbir düzəldər*.

Beləliklə, real, mənaça yaxın və ya uyğunlaşdırılan tərcümə (atalar sözləri, məsəllərin və s. birinci və ikinci ötürülmə yolu) inandırıcı nəticə verməyən hallarda, artıq mövcud olan kəlamları istifadə etmək lazım olur.

Atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsinə toxunarkən, C.A.Əzimov deyir ki, burada bütün tərcümə təcrübəsinə dair ümumi qaydaların ortaya çıxarılması barədə söhbət də ola bilməz və bu məsələ kontekstin tələblərinə uyğun həll olunur. Ümumi prinsip yalnız ondan ibarət ola bilər ki, çalışıb mənalı vasitələrin tam gücünü və ifadəliyini saxlamaq, onlar üçün doğma dildə eyni səviyyəli ifadələr axtarır tapmaq.

1) tərcümə olunan dilin nitq formullarına tam uyğun (yəni onunla həm məzmunca, həm də formaca uyğun olan);

2) onun dil formullarına qismən müvafiq olan (yəni onunla formaca deyil, yalnız məzmunca uyğun olan);

3) bu dildə nə tam, nə də ki qismən müvafiq olan və buna görə onda tərcümədə analoji nitq formullarının yaranmasını tələb edir. (6, s.94)

Atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsi növlərinin bu cür təsnifatı, hal-hazırda aforistik folklorun nümunələrinin tərcüməsi məsələlərinə toxunan digər tədqiqatçı Z.E.Roqanovanın xüsusi işində göstərilmiş mövqeyə uyğun gəlir.

C.A.Əzimov kimi Z.E.Roqanova (öz dissertasiyasının avtoreferatında) deyir ki, birinci qrup atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsi zamanı tərcüməçi çətinliklərlə üzləşir (əgər nəzərə alsaq ki, o, müvafiq atalar sözü və ya məsəli tanımalı və tərcümə olunan dilin nitq resurslarında onun analoqunun mövcudluğunu bilməli). İkinci qrup atalar sözləri və məsəllər ötürülərkən onlara mənaca analoji olanlar seçilir. Lakin, üçüncü qrup (hazır uyğunluğu olmayan) rast gəlinəndə tərcüməyə müraciət etməliyik.

Deməli, tərcümə təcrübəsində biz atalar sözlərinin və məsəllərin ötürülməsinin iki müxtəlif tendensiyası ilə üzləşirik: ya onlar analoqlara əvəz olunur (tam və ya qismən), və ya hərfi tərcümə olunur. Z.E.Roqovanın mühakimələrindən məhz bu aydın olur. O qeyd edir ki, birinci üsula üstünlük vermək lazımdır və yalnız atalar sözünün bu cür tərcüməsi mümkün deyilsə, onun tərcüməsinə müraciət etmək lazımdır. Bu prinsipləri müəllif həm də məsəllərin tərcüməsinə aid edir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Q.H İngilis dilindən Azərbaycan dilinə nəsr tərcüməsinin sintaktik-üslubi məsələləri. Namizədlik dis. Bakı, 1972
2. S.Rzayeva. Atalar sözləri və məsəllərin tərcümə prinsipləri. "Müəllim" nəşriyyatı. Bakı, 2014
3. А. В. Кунин «Фразеология современного английского языка». Издательство Международные Отношения Москва 1972.
4. Драменко Д.А. Проблемы перевода пословиц и поговорок с английского на русский язык // Научное сообщество студентов XXI столетия. ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ: сб. ст. по мат. X междунар. студ. науч.-практ. конф. № 10.
5. Литвинов П.П. 3500 английских фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. М.: АСТ Астрель, 2007.
6. Стефанович Т.А. «Английский язык в пословицах и поговорках» // Москва, «Инфра-М» - 2014.

С.Мамедова

Проблемы перевода английских пословиц и притч на азербайджанский язык

Резюме

Ключом к переводу является адекватная передача контента другого языка с помощью одного языкового инструмента. Следовательно, сравнение языковых единиц в теории перевода может быть сделано только на основе последовательности, которую они выражают, другими словами, на семантической и значимой комбинации сравниваемых языков. В теории перевода важную роль играет осторожный подход сопоставимых единиц, то есть их грамматическое, лексическое и другие средства, их семантическое сходство, то есть единство выраженного содержания.

Эти критерии должны быть в полной мере применимы к переводу пословиц и притч, поскольку они представляют собой одинаковые единицы или элементы перевода. Однако в форме сложных языковых единиц они в основном семантически сложны, поскольку в композициях пословиц значение всего выражения в значительной степени вытекает из значения отдельных компонентов внутри него.

Слова, обычно используемые в речи, называются отцами. В отличие от неполных иллюстраций, они суммируют и характеризуют различные проявления жизни.

Что касается притч, они написаны как лаконичные слова: они являются окончательными, ясными и во многих случаях буквально гиперболическими, отличаются от слов пословиц короткими, неполными предложениями и используются для проверки предвзятых идей.

Нельзя отрицать сходства между историей английского языка и пословицами и притчами, происхождением, происхождением и источниками притч и притч других языков. Хотя некоторые из пословиц связаны с людьми, они связаны с традициями и убеждениями людей, некоторые из них - из стихотворений, произведений, сказок и легенд, их собственных традиций и так далее.

В каждой пословице живет представитель народа. Любой может придумать пословицу, которая подходит ему и его ситуации.

Изучая английские пословицы и притчи, мы познакомились с обычаями, традициями, верованиями, общественно-политической жизнью и историей этой нации, а также с опытом английского народа.

Генерация, распространение и обработка пословиц и притч продолжается сегодня. Ряд ученых, писателей и мудрецов использовали предложения и фразы, которые до сих пор используются людьми для создания пословиц. Как всегда, слова и пословицы Отца служат истине, правде, красоте, человечности, благородным и доброжелательным мыслям и руководству всех.

Исторические пословицы и притчи сочетают в себе выразительные, метафорические и эмоциональные качества. Такие качества дают яркую картину пословиц и притч. Обратите внимание, что наблюдения за количественными и качественными вариациями пословиц и притч разных систематических языков дали определенные условия для раскрытия этого процесса на уровне легитимности для каждого языка. В этом контексте историческая эволюция пословиц и притч, следы развития, их границы были изменены, процесс посредничества, мудрость синтаксических отношений между сторонами, мудрость и так далее. исследованы и изучены.

Ключевые слова: пословицы, английский, перевод, метод, народный

S.Mamedova

Problems of translating English proverbs and parables into Azerbaijani

Summary

The key to translation is the adequate transfer of the content of another language using one language tool. Therefore, a comparison of linguistic units in the theory of translation can only be done on the basis of the sequence that they express, in other words, on the semantic and meaningful combination of the languages being compared. In the theory of translation, an important role is played by the cautious approach of comparable units, that is, their grammatical, lexical and other means, their semantic similarity, that is, the unity of expressed content.

These criteria should be fully applicable to the translation of proverbs and parables, since they represent the same units or elements of the translation. However, in the form of complex linguistic units, they are mainly semantically complex, since in the compositions of proverbs the meaning of the entire expression largely follows from the meaning of the individual components within it.

Words commonly used in speech are called fathers. Unlike incomplete illustrations, they summarize and characterize various manifestations of life.

As for parables, they are written as concise words: they are final, clear and in many cases literally hyperbolic, differ from proverbial words in short, incomplete sentences and are used to test preconceived ideas.

The similarities between the history of the English language and proverbs and parables, the origin, origin and sources of parables and parables of other languages cannot be denied. Although some of the proverbs are related to people, they are related to the traditions and beliefs of people, some of them are from poems, works, tales and legends, their own traditions and so on.

In every proverb, a representative of the people lives. Anyone can come up with a proverb that suits him and his situation.

Studying English proverbs and parables, we got acquainted with the customs, traditions, beliefs, socio-political life and history of this nation, as well as with the experience of the English people.

The generation, distribution, and processing of proverbs and parables continues today. A number of scholars, writers, and sages have used sentences and phrases that people still use to create proverbs. As always, the words and proverbs of the Father serve the truth, truth, beauty, humanity, noble and benevolent thoughts and leadership of all.

Historical proverbs and parables combine expressive, metaphorical and emotional qualities. Such qualities give a vivid picture of proverbs and parables. Please note that observations of quantitative and qualitative variations of proverbs and parables of different systematic languages gave certain conditions for the disclosure of this process at the level of legitimacy for each language. In this context, the historical evolution of proverbs and parables, traces of development, their boundaries have been changed, the process of mediation, the wisdom of syntactic relations between the parties, wisdom and so on. researched and studied.

Keywords: proverbs, English, translation, method, folk

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 09.08.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

Dr.ƏHMƏD SAMI ELAYDI
Eyn-Şəms Universiteti, Qahirə, Misir

AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRDƏ TARİXİ MÜHİT VƏ QƏHRƏMAN PROBLEMİ

(İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanı əsasında)

Xülasə

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan İsmayıl Şıxlının yaradıcılıq yolunun öyrənilməsi istər milli nəsrin mövzu-ideya problemlərinin, istərsə də bədii-estetik aspektlərinin dəyərləndirilməsi baxımından aktuallıq kəsb edir. Yazıcının müxtəlif dövrlərdə qələmə aldığı "Ayrılan yollar", "Dəli Kür", "Ölən dünyam" romanları, canlı müşahidədən qaynaqlanan hekayələri bu qənaətə gəlməyə əsas verir.

İsmayıl Şıxlının yaradıcılığının zirvəsini təşkil edən "Dəli Kür" romanı baxımından zəngin material verir. Roman haqqında müxtəlif səpkili araşdırmalar aparılmasına, sərin ayrı-ayrı məqamları təhlil obyektinə çevrilsə də, bu araşdırmalarda daha çox milli-mənəvi yaddaş probleminə diqqət yetirilmişdir. Oxucuya təqdim olunan məqalədə tarixi mühit və qəhrəman problemi ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə təhlil obyektinə çevrilmişdir.

Romanda tarixiliklə müasirlik, bədiiliklə sənədlilik biri-birini əvəz etməkdə və tamamlaşmaqdadır. Əsərdə təsvir olunan hadisə və əhvalatlar, epizod və ştrixlər Azərbaycan xalqının ədət-ənənələri və etnoqrafiyası ilə sıx bağlıdır.

İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanı zaman-zaman ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq tərəfindən araşdırma obyektinə çevriləcək, əsərin fərqli aspektləri dövrün estetik prinsipləri işığında dəyərləndiriləcəkdir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, İsmayıl Şıxlı, "Dəli Kür", tarixi roman, bədii obraz.

Giriş

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan İsmayıl Şıxlının yaradıcılıq yolunun öyrənilməsi istər milli nəsrin mövzu-ideya problemlərinin, istərsə də bədii-estetik aspektlərinin dəyərləndirilməsi baxımından ciddi aktuallıq kəsb edir. Yazıcının müxtəlif dövrlərdə qələmə aldığı "Ayrılan yollar", "Dəli Kür", "Ölən dünyam" romanları, canlı müşahidədən qaynaqlanan müxtəlif məzmunlu hekayələri, cəmiyyət həyatının çeşidli problemlərini əks etdirən publisistik yazıları bu qənaətə gəlməyə əsas verir. Müəllifin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan yüksək vətəndaşlıq amalı onun ədəbi mövqeyini şərtləndirməkdədir.

İndiyədək İsmayıl Şıxlının yaradıcılığı haqqında müxtəlif səpkili araşdırmalar aparılmış, ayrı-ayrı əsərləri müxtəlif yönərdən təhlil obyektinə çevrilmişdir. Bu araşdırmalarda yazıcının yaradıcılıq irsi daha çox milli-mənəvi yaddaş işığında səciyyələndirilmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki Azərbaycan yazıçıları içərisində milli-mənəvi dəyərlərə sayğı İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında bütün qabarıqlığı ilə ifadəsini tapmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanını XX yüzilin məşhur rus yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı Mixail Şoloxovun "Sakit Don" epopeyası ilə müqayisə edirlər. Müqayisə kontekstində Qriqori Melexovla "Sakit Don" Cahandar ağanın "Dəli Kür" qarşılaşdırılması da diqqəti çəkir. Bu əsərlər arasında digər oxşar məqam romanın adı ilə bağlıdır. Çağdaş ədəbi-estetik fikirdə bu müstəvidə tədqiqatlar aparılsa da, ciddi nəticələrə varılmamışdır. Bu iki roman arasında hadisə və əhvalatların təsvirində, xalq həyatının canlandırıl-

masında da bənzərliklər vardır. “M.Şoloxovun “Sakit Don” romanında olduğu kimi, “Dəli Kür”də də əks etdirilən məsələlər epoxal səciyyə daşıyır. Bu əsərdə xalq taleyinin bədii inikası və xalq xarakterinin canlandırılmasında milliliklə sinfiliyin əlaqə və tənəsübü məsələsinə bədii-estetik baxışın təzəliyi diqqəti cəlb edir” (2, s. 35).

“Dəli Kür” romanının tarixi mühit və qəhrəman problemi müstəvisində təhlili əsərdə qaldırılan çeşidli məsələlərin aşkarlanması nöqtəyi-nəzərindən də maraq doğurur.

Tarixi romanın janr tipləri

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında roman janrı ilə bağlı müxtəlif fikir və mülahizələrin olması diqqəti cəlb edir. Bu mülahizələr bir tərəfdən romanın mənşəyi, təşəkkülü ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən janrın poetikasından qaynaqlanır. Bəllidir ki, tədqiqatçıların bir qismi roman janrını Nizami Gəncəvinin mənzum şəkildə yazdığı əsərlərlə bağlayırlar. Onların qənaətinə, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”yə daxil olan poemaları mənzum roman janrının ilk nümunələri kimi dəyərləndirilməlidir. Bir çox digər tədqiqatçılar isə bu janrın tarixini XIX əsrin ikinci yarısında və XX yüzilin əvvəllərində yaranmış örnəklərlə başlamağı məqsəduyğun hesab edirlər.

Onu da qeyd edək ki, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”yə daxil olan əsərləri tarixi mövzuda qələmə alınmışdır. Bu mənada həmin əsərləri tarixi roman janrının ilk nümunələri kimi qəbul etmək mümkündür. Qərb poetik dəyərləri səpkisində tarixi roman janrı isə nisbətən sonralardan yaranmış və inkişaf etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının inkişafında Məmməd Səid Ordubadi, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Mirzə İbrahimov, Ənvər Məmmədخانlı, İsa Muğanna, Əzizə Cəfərzadə, Çingiz Hüseynov, Fərman Kərimzadə, Əlisa Nicat və başqa yazıçılar mühüm rol oynamışlar. Adı çəkilən yazıçıların əsərlərində yaxın və uzaq tarixin görkəmli şəxsiyyətlərinin həyat və mübarizə yoluna işıq tutulmuş, keçmişin canlı mənzərəsinin yaradılmasına çalışılmışdır. Bu əsərlərin təmsalında tarixi roman yeni poetik xüsusiyyətlər və janr çalarları ilə zənginləşmişdir. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatında ənənəvi tarixi romanlarla yanaşı, tarixi-fəlsəfi, tarixi fantaziya, tarixi-etnoqrafik və başqa janr tipləri yaranıb inkişaf etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, ərəb ədəbiyyatında da tarixi mövzuda xeyli sayda əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlərin bir qismini tarixi roman janrında yaranmış nümunələr təşkil edir. Maraqlıdır ki, ərəb nəsrində bədii sənətkarlıq keyfiyyəti ilə seçilən bu tipli əsərlər əsasən realist üslubda qələmə alınmışdır (9, s. 54). Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan roman isə həm realist, həm də romantik üslubun özəlliklərini daşımaqdadır.

İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanını tarixi mövzuda yazılmış əvvəlki əsərlərdən fərqləndirən cəhətlərdən biri də onun janr xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Burada keçmişə müraciət konkret tarixi şəxsiyyətin təmsalında deyil, təsvir olunan mühitin tarixi müstəvidə canlandırılması ilə şərtlənir. Bəlkə bu səbəbdəndir ki, bir çox tədqiqatçılar “Dəli Kür”ün tarixi roman kimi dəyərləndirilməsini doğru hesab etmirlər.

“Dəli Kür” romanının yalnız İsmayıl Şıxlının zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığında deyil, bütövlükdə Azərbaycan nəsr tarixində müstəsna yeri vardır. Romanın yarandığı gündən yalnız ədəbi tənqidin deyil, həmçinin geniş oxucu kütlələrinin diqqət və marağını cəkməsi bir çox cəhətlərlə bağlıdır.

Filologiya elmləri doktoru, professor Himalay Ənvəroğlu yazır ki, “Dəli Kür”ün təmsalında ilk dəfə olaraq qüvvətli şəxsiyyətin bütün kölgəli və işıqlı tərəflərini özündə birləşdirən milli xarakter tipi yaradıldı. “Dəli Kür” XIX əsr Azərbaycan cəmiyyətinin içərilərini, xalqın mədəni-psixoloji böhran həddini əks etdirən roman kimi həm də janrda yeni tipoloji başlanğıcın əsasını qoydu (1, 165).

Şübhəsiz ki, bu mülahizələrlə razılaşmamaq mümkün deyildir, çünki müəllif romanın milli ədəbiyyat tarixindəki yerini sərrast səciyyələndirmişdir.

Romanda tarixi mühitin bədii məzərası

Yuxarıda bəhs edildiyi kimi, İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanı yarandığı gündən ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olmuşdur. Romana bu şəkildə maraq göstərilməsinin bir çox səbəbləri vardır. Şübhəsiz ki, bu səbəblər sırasında mövzu, ideya-problem, qəhrəman və s. məsələlərin olduğu düşünülə bilər. İndiyədək roman bəhs olunan məsələlər kontekstində bu və digər şəkildə təhlil obyektinə çevrilmişdir. Məqalə müəlliflərinin hər biri romanı fərqli baxış bucağından səciyyələndirmiş, onun janr xüsusiyyətlərini həmin problemlər işığında şərh etməyə çalışmışlar. Romanın bu müstəvidə dəyərləndirilməsi həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni yanaşma tərzilə seçilən təhlil üsulu da gətirmişdir.

Bəs "Dəli Kür" romanının ədəbi tənqiddə maraq doğurmasının, qısa bir dönmə ərzində müzakirə və mübahisələrə çevrilməsinin səbəbi nəydi? Biz məqalədə bu suallara cavab vermək niyyətində deyilik. Çünki həmin məsələlərin təhlil edilməsi tədqiqatımızın obyektinə daxil deyildir. Burada konkret olaraq tarixi mühit problemi diqqət mərkəzinə çəkilməklə romanın dəyərləndirilməsinə çalışılacaqdır.

İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanı məlum olduğu kimi, tarixi mövzuda qələmə alınmışdır. Əsərdə cərəyan edən hadisələr XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində baş verməkdədir. Göründüyü kimi, yazıçı romanın mövzusunu yaxın tarixi keçmişdən almışdır. Təsvir olunan hadisələrin baş verdiyi məkan əsas etibarilə yazıçının doğulub boya-başa çatdığı əraziləri əhatə edir. "Kür sahilindəki Şıxlı kəndində baş verən hadisələr haqqında eşitdiklərim və gördüklərim uşaqlıqdan məni həyəcanlandırırdı. Hələ tələbəlik illərində bir hekayə də yazmışdım. İnstitut qəzetində dərc olunmuşdu. Adı da "Dəli Kür" idi. Romanın yazılmasına məni cəlb edən cəhətlərdən biri də - Qori Seminariyasının mədəniyyət tariximizdəki yeri olmuşdur. Yaxşı bilirəm ki, bu seminariyanı kimlər bitirib!" (6, 318-319).

Tarix uzaq olmadığından yazıçının qələmə aldığı hadisələrin canlı şahidləri ilə görüşdüyü sirr deyildir. Əlbəttə, yazıçı müəllif arxiv sənədlərindən, elmi mənbələrdən, tarixi qaynaqlardan da istifadə etmişdir. Çünki tarixi mövzuda roman yazan müəllifin fərqli mənbələrdən istifadə etməsi, məqsədə müvafiq şəkildə bəhrələnməsi təbiidir. Lakin romanda müəllifin ən çox dövrün canlı şahidlərinin müşahidələrinə söykəndiyi aşkar şəkildə duyulmaqdadır. Bunu istər ayrı-ayrı hadisə və epizodların təsvirində, istərsə də obraz və xarakterlərin daxili-mənəvi dünyasının aşkarlanmasıyla duymaq mümkündür. Bu tipli təsirlənmələr romanın dil və üslubuna istilik, mülayimlik gətirmiş, hadisələrə və əhvalatların inandırıcılığı təmin etmiş, obraz və qəhrəmanların təbiiliyini, canlılığını şərtləndirmişdir.

"Dəli kür" romanında təsvir olunan tarixi mühit çar Rusiyasının imperialist siyasəti ilə bağlı şəkildə canlandırılır. Belə ki, XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunan Azərbaycan yadellilərə qarşı ciddi müqavimət göstərsə də, zaman keçdikcə işğalçıların bölgədə güclənməsi milli müqavimət hərəkətini zəiflətməmişdir. İlk dövrlərdə çar Rusiyasına qarşı geniş cəbhə açan qaçaqçılıq hərəkəti tədricən zəifləmiş, mövqelərini möhkəmlədən çar çinovnikləri yerli əlaltılarını formalaşdırmışdır. Romanda bu imperializmin yaratdığı qarşıdurma və ziddiyyətlər real şəkildə təsvirini tapmışdır.

"Əvvəllər bu tərəflərə hökumət adamlarından ayda-ildə bir dəfə hərlənən olmazdı. Amma indi bir şey olan kimi atlı kazaklar tökülüb gəlir. Belə getsə onlar buraları su yoluna çevirəcək, kəndi ayaq altına qoyacaq və hər işə qarışacaqlar. Bir az da keçəndən sonra lap kişiliyimizi də əlimizdən alacaqlar. Pristav həftədə bir gəlib bizi yığacaq, qabağına qoyub uşaq kimi danlayacaq, biz də mal təkin gözüümüzü döyə-döyə baxacağıq. Yox, bu, kişilikdən deyil" (7, s. 240).

Daha sonra müəllif yarana biləcək təhlükələrlə bağlı düşüncələrini davam etdirərək yazır:

"Bəs nə etməli? Pristav demişkən, hökumətlə hökumətlik eləmək də baş tutan iş deyil. Deyəsən, zamanə dəyişir. Deyəsən, divan-dərədən qaçanlar yox, onunla yaxın olanlar, ona arxalananlar qazanacaqlar. Bu dəfə birtəhər qurtardıq. Pristava söz verdik ki, bir də elə şeylər olmaz.

Uşaqlar bilməyiblər, yoxsa kazaklara toxunmazdılar. O da boynumuza, minnət qoydu, "bu dəfə bağışlayıram", - dedi. Demək, bundan sonra gərək onların dediyi ilə oturub-duraq, onlara boyun əyək. Görüm səni qara gələsən, ay zəmanə!"(7, 240-241).

"Dəli kür" romanında tarixi mühitin təsviri fonunda diqqəti çəkən ən mühüm məqamlardan (və əsərin başlıca özəlliklərindən) biri Azərbaycan xalqını ədat-ənənələrinin, unudulmaqda olan dəyərlərinin canlandırılmasıdır. Müəllif süjet hörüyünü oluşturan hadisə və əhvalatlar boyunca yeri gəldikcə bu kimi məqamlara xüsusi yer verir. Onu da qeyd edək ki, bəzən bir ştrix kimi verilən o təsvirlər əsərin milli mündəricəsini şərtləndirir, ona xalqilik ruhu aşılayır.

"Hər şey aydın idi. Atın yalını, quyuğunu qırxmışdılar. Onlar bir daha sataşmışdılar, onu təhqir etmişdilər, onun qüruruna toxunmuşdular. Kişinin namusu üç şeydir: at, arvad, bir də papaq. Bunlara toxunmaq, onun namusunu ayaq altına atıb tapdalamaq demək idi. Onu diri gözlü qəbrə soxmaq, sinəsinə çal-çarpaz dağ çəkmək idi. İndi o buna necə dözəcəkdi? Maral vuruldu, birtəhər susdu. Qızı Salatını götürüb qaçmaq istədilər, indi də bu. Bu atı ortaya çıxarmaq olardımı? Onun yalının, quyuğunun qırıldığını bir adama demək olardımı? Camaat bunu bilsə, Cahandar ağa sussa, onu ələ salmazdırlarmı? O, başına papaq qoyub mərəkəyə çıxıb bilərdimi?"(7, 306).

Yuxarıda bəhs olunduğu kimi, İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanının mübahisə doğuran ən mühüm aspektlərindən biri janr tipi ilə bağlıdır. Belə ki, əsər tarixi mövzuda yazılsa da, janrın ənənəvi örnəklərindən xeyri dərəcədə seçilir. Bu fərqlilik əsərin janr tipinin ayrıca çözümünü tələb edir.

Bəlli olduğu kimi, tarixi romanların poetikası baxımından yanaşılsa, "Dəli Kür" romanında bəzi özünəməxsus çalarları görmək mümkündür. Yazıçı romanda tanınmış tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazını yaratmaq məramı izləməmişdir. O bilərəkdən təsvir etdiyi dövrün hadisə və problemlərini bilinən bir tarixi şəxsiyyətin simasında ümumiləşdirmək istəməmişdir. Əksinə, dövrün mürəkkəbliyini ön plana çəkmək üçün romanı tarixi mühit fonunda işləmişdir. Bu səbəbdən romanda epizodik planda işlənmiş tarixi şəxsiyyətlər olsa da, o tarixi mühitin qabarıq təsvir olduğu, hadisə və əhvalatların ön plana çəkildiyi bir əsər kimi səciyyələnir. Başqa sözlə, burada tarixi qəhrəmanlar deyil, tarixi mühitin mənzərəsi ön plana çəkilir.

"Dəli kür" romanında yaradılan obrazların böyük əksəriyyəti tarixi şəxsiyyət olmasa da, tarixi mühitin bütün canlılığı və koloriti təqdimində aparıcı yol oynayırlar. Başqa sözlə, yazıçı əsas və epizodik obrazların timsalında təsvir etdiyi dövrü inandırıcı detallarla canlandırmışdır. Ədəbi-tənqidi araşdırmalarda bu məqamla bağlı mülahizələrin olması diqqəti çəkməkdədir.

"Əsərin pafosu, ruhu yeniliyin köhnəlik, maarifin cəhalət, həyat və mübarizə eşqinin itaətkarlıq və mütilik üzərində qələbəsinə təşkil edir. Cahandarağalar, mollasadıqlar mühitinə yeni hava gətirən Əsrəf, Əhməd, Firidun kimi gənclərin fəaliyyəti bir az sonra başlasa da, inanırsan ki, onların tam mənəvi qələbəsi yaxındadır. Xoşbəxtlikdən belə bir ümid tədricən, pillə-pillə möhkəmlənir" (3, 344).

Bütün bu məqamlar romanda özünəməxsus səpkidə ifadəsini tapmışdır. Əsərin bədii uğurunu şərtləndirən əsas məqam da məhz bununla bağlıdır.

Şəxsiyyət və qəhrəman məsələsi

İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanı təkcə mövzu-problem baxımından deyil, obraz və xarakter yaradılışı ilə də özünəməxsusluğu ilə seçilən romanlardan biridir. Romanın bu kontekstdə təhlili, şübhəsiz ki, tarixi mühit və qəhrəman problemini incələməyə geniş imkanlar yaradır. Çünki əsərdə təsvir olunan tarixi mühitin bir çox cəhətləri obraz və qəhrəmanların timsalında bədii təcəssümü tapır.

"Əsərdə tarixi həqiqətə sədaqət, onun bütün mürəkkəbliyi ilə dərki, mühitin daxili mahiyyətinə nüfuz etmə kimi keyfiyyətlər ilk növbədə "Dəli Kür"ün qəhrəman konsepsiyası ilə izah edilir, romanın hər cür təfərrüatçılıqdan uzaq olması yazıçının obraz yaratma mükəmməlliyi, ümumiləşdirmə, tipikləşdirmə məharəti ilə əlaqələndirilir" (4, 296).

Məlum olduğu kimi, ötən əsrin 60-cı illərində Azərbaycan ədəbi mühitində canlanma yaranmış və bunun nəticəsində ənənəvi qəhrəmanlardan fərqli obrazların yaradılmasına başlanılmışdır. Belə ki, sovet ideoloji sisteminin, sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun diktəsi ilə yaradılan obrazlar süni şəkildə müsbət və mənfi qütblərə bölünür, həmçinin qəhrəmanlara sinfi baxımından yanaşılır, fəhlə-kəndli zümrəsinə mənsub olmayanlar ifrat qara boyalarla canlandırılırdı. Altmışıncı illərdən etibarən yaranan qəhrəmanlarda ənənəvi konyuktur yanaşmanın zəiflədiyi aşkar duyulur. İsa Muğanna, İlyas Əfəndiyev, Çingiz Hüseynov, Əzizə Cəfərzadə, Anar, Elçin, Yusif Səmədoğlu, Mövlud Süleymanlı və digər müəlliflərin əsərlərində yaradılan qəhrəman tipləri məhz bu səpkidədir. Bu sırada İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanının xüsusi rol oynadığı qeyd edilməlidir.

Yazıcının biri-birindən fərqli xarakter cizgilərinə malik tarixi və müasir səciyyəli qəhrəmanları özünəməxsus həyat fəlsəfəsi, dünyagörüşü və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə seçilir. Romanda obrazların daxili-mənəvi cizgiləri ilə fərqlənməsi yalnız onların milli mentalitetindən qaynaqlanmır, həmçinin bir insan kimi mürəkkəb, bütün ziddiyyətləri ilə birlikdə canlandırılması məramından irəli gəlir. Başqa sözlə, İsmayıl Şıxlı öz qəhrəmanlarını ağ-qara boyalarla deyil, rənglərin çalar müxtəlifliyi ilə təqdim edir.

“Dəli Kür” romanında yaradılmış Cahandar ağa, Şahnigar, Mələk, Allahyar, Molla Sadıq, Əhməd, Salatın, Çernyayevski və başqa obrazlar məharətlə təsvir olmuşdur. Bu obrazların bir qismi epizodik səpkidə işlənilsə də, hərəkət və rəftarları ilə yadda qalır, oxucu qəlbinə yol tapırlar. Lakin müəllifin yaratdığı qəhrəmanların içərisində diqqəti daha çox Cahandar ağa obrazı çəkir. Xatırladaq ki, Cahandar ağa yalnız İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında deyil, bütövlüklə, Azərbaycan nəsrində ən kamal obrazlardan hesab olunur. Romanda onun daxili-mənəvi keyfiyyətləri ustalıqla açılmışdır:

“Daha heç nədən qorxum yoxdur. Bircə Molla Sadıq qalıb, onunla da haqq-hesabımı çürüdəcəm. Amma bu uruslar əl-ayağıma yaman dolaşırlar. Qorxuram axırda kişiliyimizi də əlimizdən alalar. Bir balaca tərپənən kimi başının üstünü kəsdirlər ki, qanun buna yol vermir, elə oturmayın, belə oturmayın. Axı deyən gərəkdir ki, sizə nə var? İndiyə qədər qanunsuz pismi dolanırdıq? Hər kəsin öz kişiliyinə və adına görə dolanması var idi. Qanlı da qanını özü alırdı, nə divan var idi, nə dərə. İndi bu nədir? Saatda bir pristav atını çapıb gəlir ki, niyə başınızı qaşıyırsınız? Yox, mən belə dolana bilmərəm” (7, 391).

“Dəli Kür” romanı haqqında araşdırma aparan müəlliflərin əksəriyyəti Cahandar ağanın xarakter cizgilərini səciyyələndirərkən onun daxili-mənəvi dünyasının ziddiyyətlərinə diqqəti çəkmişlər. Belə ki, Cahandar ağa “bir tərəfdən Allahyarın halal-kamal arvadını altından çəkib gətirir, digər tərəfdən molla Sadığın məclisinə getdiyini biləndən sonra çox hörmət bəslədiyi bacısı Şahnigara rəhm etməyərək onu öldürür. Lakin, eyni zamanda, doğulduğu torpağa pis niyyətlə, xain məqsədlə gələnlərə qənim kəsilir. Bu əqidə və inam möhkəmliyi romanın tipologiyasına, eyni zamanda janrın estetikasına mühüm təsir edə bilər” (1, 165-166).

Romanda Cahandar ağanın mərdliyi, mübarizliyi Allahyarla qarşılaşdığı səhnədə məharətlə təsvir olunmuşdur. Öz qan düşməni ilə kişi kimi davranması onun xarakterinin bütövlüyünü aşkarlayır:

“Cahandar ağa onun yaraqsız olduğunu və heç nədən şübhələnmədiyini görüb tufəngi aşağı saldı:

- Kişi kişi qabağına belə çıxmaz. Get atını yəhərlə, tufəngini götür.

... Allahyar tərəddüd içində dayandı. Cahandar ağa hiss etdi ki, düşməni qorxur. Geri dönməyə, ona arxasını çevirməyə cürəti çatmır. Cahandar ağa çaxmağı hərlədi.

Tufəngin dabanını açıb xəzinədəki güllələri boşaltdı və Allahyarın ayağının altına atdı:

– Qorxma, arxadan vurmaram” (7, 380-381).

Məlum olduğu kimi, dövrün ədəbi tənqidi fikrində “Dəli Kür” romanının baş qəhrəmanı haqqında biri-birinə zidd mülahizələrin söylənilməsi təbiidir. Çünki yuxarıda qeyd olunduğu kimi Cahandar ağa obrazı Azərbaycan bədii nəsrində ənənəvi sxematik qəhrəmanlardan fərqlən-

məkdədir. Yazıçı romanda yaratmış olduğu xarakteri ideallaşdırmaq məqsədi güdməmiş, onu daxili-mənəvi dünyasının bütün ziddiyyətləri ilə canlandırmaq mərami izləmişdir. Bu isə təbii olaraq Cahandar ağa obrazının fərqli rakurslardan dəyərləndirməsinə, bir çox hallarda obrazın sərt, kəskin şəkildə tənqid olunmasına gətirib çıxarmışdır. Tənqidçi Təyyar Salamoğlunun doğru qeyd etdiyi kimi, “birmənalı şəkildə Cahandar ağa Azərbaycan ədəbiyyatının axtardığı, arzuladığı, yaratmaq istədiyi və İsmayıl Şıxlının timsalında yaratdığı obrazdır” (5, 27).

Nəhayət, onu da qeyd etmək lazımdır ki, İsmayıl Şıxlının “tarixi-etnoqrafik planda işlənmiş nəsr əsərləri milli oyanış, etnik özünütanıma istiqamətində həm ədəbi-mədəni həyatda, həm də xalq arasında böyük iş görmüşdür. Cahandar ağa, Ömər koxa, Güllü xanım, Çapıq Əmrah, Qaçaq Süleyman, Qaçaq Kərəm və başqa bu qəbildən olan obrazların xarakter və mənəvi dünyası ilə ifadə olunmuş mərdlik, bahadırılıq, dədə-baba yoluna sədaqət, tarixi etnik yaddaşla daşınan qürur, namus-qeyrət kimi mental keyfiyyətlər iyirminci əsrin son onilliklərində gedən ədəbi və milli proseslərə kifayət qədər güclü təsir göstərmişdir. Əslində bu obrazların dolğun bədii portreti ilə İsmayıl Şıxlı özünün el ağsaqqalı, el igidi, el anası barədəki ideya-estetik görüşlərini açıqlamışdır” (8, 15). Bütün bu mülahizələr İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanında yaratmış olduğu qəhrəmanların canlılığını, təbiiliyini və məlli-mənəvi keyfiyyətlərə malik olduğunu səciyyələndirir.

Nəticə

Təhlillərdən aşkar şəkildə göründüyü kimi, İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanı Azərbaycan nəsr tarixində özünəməxsus janr xüsusiyyətləri ilə seçilən əsərlərdən biridir. Romanda tarixi mühit və qəhrəman problemi orijinal şəkildə bədii həllini tapmışdır. Bununla bağlı mövcud fikir və mülahizələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Roman haqqında yazılan araşdırmalarda onun janr tipi ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir.
- Əsərin janr özünəməxsusluğunu səciyyələndirən mühüm cəhətlərdən biri burada tarixi şəxsiyyət və qəhrəmanların deyil, tarixi mühitin canlandırılmasıdır.
- Müəllifin romanda yaratmış olduğu Cahandar ağa obrazı daxili-mənəvi dünyasının bütün incəlikləri ilə xarakterik Azərbaycan kişisini təmsil edir. Onun baxışlarındakı ziddiyyətlər, mühafizəkarlıq milli mentalitetdən qaynaqlanır.
- Romanda tarixiliklə müasirlik, bədiiiliklə sənədilik biri-birini əvəz etməkdə və tamamlamaqdadır.
- Əsərdə təsvir olunan hadisə və əhvalatlar, epizod və ştrixlər Azərbaycan xalqının ədət-ənənələri və etnoqrafiyası ilə sıx bağlıdır.

İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanı zaman-zaman ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq tərəfindən araşdırma obyektinə çevriləcək, əsərin fərqli aspektləri dövrün estetik prinsipləri işığında dəyərləndiriləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Ənvəroğlu Himalay. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri, Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2008, 336 s.
2. Hüseynoğlu Tofiq. Söz-tarixin yuvası. Bakı: Azərnəşr, 2000, 256 s.
3. Hüseynov Əhəd. Tənqid və ədəbi proses, Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2009, 416 s.
4. Rəhimli Təranə. İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanının bədii qəhrəman konsepsiyası ədəbi tənqiddə, "Filologiya məsələləri", 2013, №7, s.294-300.
5. Salamoğlu Təyyar. İsmayıl Şıxlının bədii nəsr, Bakı: "El" nəşriyyatı, 2014, 176 s.
6. Şıxlı İsmayıl. Daim axtarışda. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1988, 357 s.
7. Şıxlı İsmayıl. Seçilmiş əsərləri, iki cild, II cild, Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2005, 400 s.
8. Zeynalova Dilbər. İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında milli özünüifadənin bədii inikası, Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2005, 128 s.
9. عبد الله، محمد حسن. الريف في الرواية العربية، ت، نوفمبر 1989.

Ахмед Сами Елайди

Проблема исторической среды и героя в художественной прозе
(по мотивам романа Исмаила Шихлы "Буйная Кура")
Резюме

Изучение творческого пути Исмаила Шихлы, одного из самых ярких представителей литературы XX века в Азербайджане, является актуальным с точки зрения оценки предметных и идейных проблем, а также художественно-эстетических аспектов национальной прозы. Романы «Пути расходятся», «Буйная Кура», «Мир мой умерший», написанные писателем в разное время, рассказы из его живых наблюдений дают основание для такого вывода.

Роман "Буйная Кура", который является вершиной творчества Исмаила Шихлы, обеспечивает богатый материал для исследования.

Хотя были проведены различные исследования о романе, и основные моменты романа стали объектом анализа, в этих исследованиях внимание было уделено проблемам национально-нравственной памяти. Проблема исторической среды и героя впервые стала объектом систематического анализа в статье, представленной читателю.

В романе история и современность, художественность и документальность взаимно заменяют и дополняют друг друга. Описанные в произведении события и рассказы, эпизоды и штрихи тесно связаны с традициями и этнографией азербайджанского народа.

Роман Исмаила Шихлы «Буйная Кура» изредка станет объектом исследования литературной критики и литературоведения, различные аспекты работы будут оцениваться в свете эстетических принципов того периода.

Ключевые слова: азербайджанская литература, Исмаил Шихлы, «Буйная Кура», исторический роман, художественный образ

The problem of the historical environment and the hero in prose
)based on Ismail Shykhly's novel "Turbulent Kura"
Summary

The study of the creative path of Ismail Shykhly, one of the most prominent representatives of the literature of the XX century in Azerbaijan, is actual in terms of assessing the problems of topic and idea, as well as the artistic and aesthetic aspects of national prose. The novels "My dead world", "Turbulent Kura", written by the writer at different times, and stories from his lively observations provide the basis for such a conclusion..

The novel "Turbulent Kura", which is the peak of Ismail Shykhly's creativity, provides rich material for research..

Although various studies on the novel were carried out, and the main points of the novel became the object of analysis, these studies focused on the problems of national and moral memory. The problem of the historical environment and the hero have firstly become the object of a systematic analysis in an article presented to the reader.

History and modernity, artistry and documentary mutually replace and complement each other in the novel. The events and stories, episodes and touches described in the work are closely related to the traditions and ethnography of the Azerbaijani people.

Ismail Shykhly's novel "Turbulent Kura" will occasionally become an object of study of literary criticism and literary studies, various aspects of the work will be evaluated in the light of the aesthetic principles of that period.

Keywords: Azerbaijani literature, Ismail Shykhly, "Turbulent Kura", historical novel, artistic figure

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 28.11. 2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Vaqif Sultanlı tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur

SEVİNC QULİYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sevinc0610@mail.ru

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA BƏŞƏRİ DƏYƏRLƏR

Xülasə

Azərbaycan bədii-fəlsəfi şeirinin görkəmli nümayəndəsi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı ideya, mövzu və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə hər zaman tədqiqatçıların – daha çox isə filoloq və filosofların diqqətində olmuşdur. Çünki şairin əsərləri həm dil, üslub, ahəngdarlıq baxımından, həm də mövzu və ideyaları ilə bütün orta əsrlər ədəbi-bədii fikrində bir inqilabi sıçrayış idi. Nəsiminin hələ XIV əsrdə poeziyaya gətirdiyi mübariz ruh, insanın fikri-mənəvi azadlığını tərənnüm edən şeirləri, haqq-ədalət çağırışları bu günün ədəbiyyatında da aparıcı mövzulardan biridir. Odur ki, dahi filosof-şairin bədii təfəkkürün zirvəsi sayıla biləcək poetik örnəkləri yeddi əsrə yaxındır ki, doğru yolu, haqq-ədalət yolunu axtaranlar üçün sönməz bir mayak olaraq qalır.

İmadəddin Nəsimi irsində bəşəri dəyərlər, humanizm, şairin ictimai-fəlsəfi görüşlərinə dair Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında sanballı tədqiqat əsərləri yaranmışdır. Tədqiqatçı-alim Salman Mümtaz, akademik Həmid Araslı, professor Mirzaga Quluzadə, akademik Teymur Kərimli, professor Fəridə Əzizova, professor Qəzənfər Paşayev, dosent Səadət Şıxıyeva və başqalarının şairin həyat və yaradıcılığına dair dəyərli araşdırmaları vardır.

Təqdim olunan məqalədə Nəsiminin insana, onun həyatdakı ali missiyasına, həyatı dəyişdirəcək gücünə inam, bəşəri dəyərlərə verdiyi önəm şairin əsərlərindən gətirilən nümunələrlə izah və şərh edilir. Araşdırma zamanı tarixi və hermenevtik metoddan istifadə olunmuş, şairin əsərlərinin mətni əsasında iş aparılmış, mövzu ilə əlaqədar yazılmış elmi mənbələrə və müəllifin şeirlərinə istinadlar edilmişdir.

Açar sözlər: Nəsimi, poeziya, fəlsəfə, insan, uca varlıq, kamillik, bəşərlik

XIV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Seyid Əli İmadəddin Nəsimi anadilli şeirimizin imkanlarının hüdudsuzluğunu, hər cür dərin fəlsəfi və elmi fikirlərin ifadəsi üçün zəngin leksik və semantik xəzinəyə malik olduğunu ölməz əsərləri ilə bütün dünyaya sübut etdi. Nəsimi poeziyası yalnız dil, üslub, ahəngdarlıq baxımından deyil, mövzu və ideyaları ilə də bütün orta əsrlər dünya ədəbi-bədii fikrində bir inqilabi sıçrayış oldu. Dünyaya, Yaradan və yaradılmışlara fərqli baxış, insanın mahiyyətinə verilən yüksək dəyər, onun gücünə, dünyanı və həyatı dəyişdirə bilmək qüdrətinə sonsuz inam ortodoks cəmiyyətdə durğunluğa alışmış təfəkkürləri, sabit düşüncələri yerindən oynatdı. Mənəvi uralı ilə kamillik zirvəsinə qalxmış şair yer üzündəki bütün insanları özünün olduğu mərhələdə - KAMIL İNSAN məqamında görməyi arzulayıb və bütün fəaliyyəti ilə buna çalışırdı. Akademik Teymur Kərimli Nəsiminin məhz bu missiyasını nəzərdə tutaraq yazır: “Bəşəriyyətin tarix boyu yetirdiyi dahi insanlar həm də müəyyən mənada kamil insanlar idi. Və özləri kamil olduqları üçün öz həmcinslərini də kamil görmək istəyirdilər. Teoloji terminlərə baş vursaq, onlar mələk idilər və insanı şeytanın caynaqlarından xilas edib öz səviyyələrinə - mələk səviyyəsinə qaldırmağa çalışırdılar” (5, 111).

Təkcə şair deyil, eyni zamanda bir filosof olan İmadəddin Nəsimi bütün yaradılmışların əşrəfi olan insanın, həm də dinindən, millətindən, dilindən və dərisinin rəngindən asılı olmayaraq bəşər övladının, məhz Tanrının ona verdiyi ali hisslərin - dərk etmək, sevmək kimi duyğuların daşıyıcısı olduğu üçün müstəsnalığını, seçildiyini, lakin elmsiz, “bixəbər”, “hidayət bulmamış” və “bibəsər” kəslərin bunu anlamadıqlarından cahil olduqlarını, köləlikdən qurtula bilmədiklərini yazırdı. Şair insan övladının gözündən və şüurundan məhz bu “cəhalət pərdəsi”ni gö-

türüb, sanki ona kim olduğunu, nələrə qadir olduğunu anlatmağa və bunun üçün də onların qəlbində eşq atəşini alovlandırmağa çalışırdı.

*Bilməyən eşqin təriqin hər xəbərsiz qafilə,
Çün hidayət bulmamış, gər bixəbər dersəm, nola?* (3, 14)

AMEA-nın müxbir üzvü Əlyar Səfərli Nəsimi poeziyasının məhz bu özəlliklərinə işarə edərək yazırdı: “Onun (Nəsiminin – S.Q.) ağıl-hikmət örnəyi olan şeirləri dünyaya və həyata yeni bir münasibət və düşüncənin bədii ifadəsidir, insan və onun mənəvi əzəməti haqqında yazılmış himnlərdir” (8, 323).

İmadəddin Nəsiminin bütün yaradıcılığı insan azadlığının, hürr yaşamaq, düşünmək, sevmək, müstəqil olmaq və bu kimi müasir dövrümüzdə də gərəkli və aktual olan məsələlərin təbliğinə yönəldirilmişdi. Bu da təbii idi. Çünki Nəsiminin yaşadığı illər təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Şərqi çalxalandığı, müharibələr, savaşlar meydanına çevrildiyi, insanların zülm və istibadada, zorakılığa məruz qaldığı, günahsız qanların axıdıldığı bir dövr idi. Şairin vətəni Azərbaycan isə gah Əmir Teymurun, gah Qızıl Orda xanı Toxtamışın qoşunlarının hücumlarına məruz qalaraq işğala və qarətə uğrayır, bu səbəbdən də xalq usyanlarının ardı-arası kəsilirdi. Tanrının yaratdıqlarına qəlbində sonsuz sevgi və məhəbbət olan Nəsimi isə bütün bunlara biganə qala bilməzdi. Onun poeziyası sanki bir üsyankar etiraz idi. Elə Nəsiminin şeirləri ilə bütün Şərqə yayılan hürufiliyin də əsas məqsədi bu istibadla mübarizə idi. Əgər Fəzlullah Nəimi hürufiliyin elmi-nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamışdısa, Nəsimi həmin görüşləri poeziyanın əsarəngiz boyaları ilə süsləyərək nəğmələrində bütün Şərqə yaymış və insanların hafizələrinə həkk etmişdi. Akademik Həmid Araslı da yazırdı ki: “Nəsimi Fəzlullahın görüşlərini tamamilə orijinal bir şəkildə mənimsəyərək insanı həyatın yaradıcısı, gözəlliyin təcəssümü kimi tərənnüm etməyə çalışır” (1, 250).

*Eynəl-yəqin həq sirrinə idrak edən insan mənəm,
Ey mə'rifətdən bixəbər, insafa gəlgil, biriya.* (3, 17)

Nəsiminin şeirləri xalqa daha tez təsir göstərir, daha asanlıqla dərk edilir və qəbul olunurdu. Çünki şairin insanın ucalığı haqqındakı nəğmələri xalqın arzularından xəbər verirdi. Nəsimi bütün həyatını bu amal uğrunda mübarizələrə sərf etdi, bütün ömrünü yollarda, səfərlərdə, təqiblərdə keçirdi, ancaq əsla məqsədindən dönmədi və elə əqidəsi uğrunda da şəhid oldu. Çünki o, özünü Haqqın sirrinə vaqif bilərək kamil insanı Tanrının yer üzündəki siması sanırdı və ona layiq bir məqam arzulayırdı, bəşəriyyətin zülm və istibaddan xilasını üçün yazıb-yaradırdı.

Nəsiminin qəhrəmanı Tanrını və onun yer üzündəki əsəri olan insanları sevən aşiqdir. Bu sevgi də məhz Yaradana olan məhəbbətdən doğur. O, ruhunu, mənəvi aləmini fani meyllərdən təmizlədiyi üçün kamilləşərək Tanrı səviyyəsinə ucala bilir. Nəsimi Haqqın nişanələrini insanın simasında axtarır və görürdü. Şairə görə, həqiqət də, var olan da, ən dərin sirlər mənbəyi də elə insanın özüdür. Onun məqsədi bu sirləri açmaq, onu dərk etməyənlər, görməyənlər üçün aşkar etmək idi. Çünki yalnız bu yolla, insan özünü dərk etdikdən sonra öz həmcinsinə zülm etməkdən, ədalətsizlikdən uzaqlaşa bilər. Şairin yaradıcılığından qırmızı xətlə keçən bu ideyanı tədqiqatçıların əksəriyyəti qeyd etmişlər: “İnsanı dünyanın yaradıcısı, əzəli və əbədi bir varlıq adlandıran böyük Şirvan şairi İmadəddin Nəsimi insan zəkasını köləlikdən azad olub öz qüdrətini dərk etməyə çağırırdı” (1, 250). Şairə görə, insan həm də ona görə qüdrətlidir ki, o, Tanrının yer üzündəki təcəllisidir: hətta bəzən onun surəti görünməsə də, hər yana baxsan, onun simasını görə bilərsən...

*Gözümdən gərçi pünhandır nigarin surəti, amma
Görünən vəchidir anın nəzər qıldıqca hər cəyə.* (3, 36)

Şairin ən uca, kamil varlıqtək təsvir etdiyi İslam peyğəmbəri də məhz Tanrının təcəssümü, ona xas sifətləri özündə əks etdirən bir varlıq kimi səciyyələndirilmişdir.

*Kim ki, həqqi pərdəsiz üzündə, ey can, görmədi,
Bibəsirətdir, gər ana bibəsər dersəm, nola?* (3, 14)

Şairin vəsf etdiyi kamil insan hər cəhətdən misilsizdir: hələ bu dünya, donub-dolaşan fəlak Adəm nəslində ona bənzər, onun mislində bir kəs görməyib. Məhz elə bu səbəbdən də şair onu “xeyrülbaşər” (ərəb sözü olub “insanların ən yaxşısı” mənasını verir) adlandırmağın daha doğru olduğunu yazır.

*Adəmi növ'ində mislin görmədi dövrü-fəlak,
Şol cəhətdən gər sana xeyrül-başər dersəm, nola?* (3, 14)

Camalı iman nurudur, bunu təsdiq etməyənlər (səddəqna deməyənlər) isə yalnız kafir və müşrik (bütperəst) olduqları üçün onları ancaq “div” adlandırmaq olar.

*Nuri-imandır cəmalın – kim ki, səddəqna deməz,
Kafirü müşrikdir ana div əgər dersəm, nola?* (3, 14)

Nəsimi bütün başər övladına eyni münasibətlə yanaşırdı. Bunu onun Məsiha və Musaya da Həzrət Məhəmməd qədər sevgi bəsləməsindən görmək olur. Şairə görə, “cansızlara can verən İsa nəfəsi” xəstə ruhlara (cani-bimar) şəfaverici dərmandır.

*Yaxıldı canına canı dəmi-İsa Nəsiminin
Vüsali dərdinə dərman, irişdi cani-bimarə.* (3, 44)

Nəsimi insanları “müsəlman və qeyri-müsəlmanlara” bölmürdü. Şairə görə, eyni “ərşin”, eyni Günəşin altındakı bütün insanlar eynidirlər, bərabərdirlər. Tanrının “əlçi” olaraq seçdiyi peyğəmbərlər də eyni dərəcədə müqəddəsdirlər. Təsədüfi deyil ki, Nəsiminin bənzətmə obyektini kimi seçdiyi obrazlardan biri də İsa Məsihin obrazıdır:

*Ey Məsihadəm, niyə can vermədin cansızlara?
Ol ki, hər dəm can ilə aydır ki, canan sizlərə.* (3, 20)

Şair İsa Məsihə xas olan “insanlara can vermək” xüsusiyyətini sevgilisində axtarır və sanki onları müqayisə edir: sevgiliyə qovuşmayan aşiq “cansız”dır, yəni ruhsuzdur, diri, canlı deyil. Cananın hər an ona “can” deyə müraciət etməsinə baxmayaraq məşuqə “cansızlara (onu sevənlərə) can vermir”, halbuki o, aşiqin “Məsiha nəfəslisi”, can verənidir.

“Fars divanı”nda yer alan başqa bir əsərində isə şair özünün şeiri ilə İsa Məsihə xas olan “can vermək” xüsusiyyətini müqayisə edir və bu arada öz üslubunun, tərzinin (ətvarının) də “xoş”luğuna işarə edir, sözünün incəliyini xatırladır.

*Ruh verir İsa kimi şair Nəsimi şeiri də
Söyləyirkən bu sözü, xoş ətvarın düşdü yada.* (4, 63)

Bu da ondan irəli gəlirdi ki, Nəsiminin dünyagörüşü, bədii-fəlsəfi baxışları tolerantlığın geniş yer aldığı Azərbaycan mifologiyası və folkloru, eyni zamanda da İslam təfəkkürü və elmi əsasında formalaşmışdı. Nəsiminin elmi-fəlsəfi görüşlərinin qaynaqlarından bəhs edən tədqiqatçılar da qeyd edirlər ki, İslamla yanaşı, “mütəfəkkir şairin irsində islamaqədərki qədim türk inamları və əsatiri görüşlərinin izləri müxtəlif səviyyələrdə üzə çıxır” (6, 218). İslamın müqəd-

dəs kitabı “Qurani-Kərim”də də, bildiyimiz kimi, Məhəmməd Peyğəmbərdən əvvəl gələn Tanrı elçiləri böyük hörmət və ehtiramla xatırlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, Nəsimi yaradıcılığındakı bu münasibəti şairin böyük sələfi Nizami Gəncəvi irsində də görürük və demək ki, şair özündən əvvəl bərqərar olmuş etik-estetik ənənələri davam və inkişaf etdirmişdir. Sadəcə, mütəfəkkir sənətkarların yaradıcılığında dini mülahizə və fikirlər elmi-fəlsəfi təlimlərlə əsaslandırılaraq, bədii sözün əsrarəngiz sehrinə bürünmüş şəkildə ifadəsini tapmışdır. “Həqiqətin sirlərini dərk etməyə doğru yol göstərən və başlıca vasitə saydığı hürufilik təriəti ilə bağlı ideyaları təbliğ edərkən Nəsimi “Cavidannamə”dən daha artıq, Qurana istinad edir” (6, 218). Lakin əsərlərindən də göründüyü kimi, Nəsimi xristian dini dünyagörüşü təlimlərindən də xəbərdar olmuş, Tövrat və İncili də oxumuşdur. Eyni motivlərə şairin “Fars divanı”nda da rast gəlirik.

*Şəm 'i-rüxsarında var nuri-təcəlladan nişan,
Ətri-zülfündür dəmi-İsa, verər üşşaqə can. (4, 60)*

Beytin hər misrasında şairə xas gözəl təşbih işlənmişdir: Sevgilinin üzündə Tanrının zühurunun nurundan nişan var, İsanın nəfəsi cansızlara ruh verdiyi kimi, sevgilinin zülfünün ətri də onun aşıqlarına can (ruh) verir.

Nəsimi üçün eşq yolunda din və dil maneə ola bilməz. O, hətta “fəqihə” (fiqh aliminə) belə, eşq üçün bütün bunlardan keçən Şeyx Sənani nümunə göstərir və onun yolu ilə getməyi tövsiyə edir:

*Eşq içində dinü dildən gəl keç imdi, ey fəqih,
Şeyxi Sən'an kimi ol gəl sən dəxi tərsayi-eşq. (3, 31)*

Nəsimiyə görə, ilahi eşq yolunda “sovmə əhli” də, zahid də eynidir. Tanrının “əsəri”, Onun timsalı olan gözəl, məşuqənin üzü o qədər qüsursuz yaradılmışdır ki, onu pərdə arxasında gizlətmək olmaz. Çünki o, məhz “surəti-Həqdır”. Gözəlin üzünü görən “sovmə əhli” də, zahid də ilahi şərab qədəhini, “eşq şərabının badəsinə” əlindən yerə qoymaq istəməz.

*Surəti-həqsən, ey qəmə, pərdəsiz eylə üzünü,
Ta büti-azəri yazan nəqşi-xəyalə düşməyə.
Sovmə əhlini üzün də'vət edərsə gər meyə,
Zahid əlindən ayruq ol cami-piyalə düşməyə. (3, 50)*

Ruhəngiz Əliyevanın da yazdığı kimi, “Nəsimi bütün bəşəriyyəti öz yaradıcılığı ilə əsərlərində ifadə etməyi bacaran dahi şair və mütəfəkkirdir” (2). Nəsimiyə görə, insanlar ancaq aqıl və cahil, kamil və nadan, eşqi dərk edən və eşqdən bixəbər olduqlarına görə biri-birilərindən seçilir. Qəlbinə sevda atəsinin, Tanrı sevgisini qoru, “eşq qovğasının çaxnaşması” düşən Adəm oğlu əvvəl-axır adi canlı olmaqdan çıxacaq və ilkinə, əzəlinə qovuşmaq üçün ən ali mərtəbəyə – “aşılıq”, “divanəlik” məqamına çatacaq.

*Nagəhan könümə düşdü şurişi-qovğayi-eşq,
Aqili divanə qıldı aqibət sevdayi-eşq. (3, 31)*

Nəsimi canını yarına qurban etmişdir. Təbii ki, şair ilahi sevgidən danışdığı üçün “yar” deyərək İlahini nəzərdə tutmuşdur. Beytin sonrakı misrası da bu məhəbbətin məhz irfani bir duyğu olduğunu isbatlayır. Çünki yalnız fanidən keçib bəqaya, əbədi olana, yəni Tanrıya qovuşmaqla, bu yolda canı qurban verməklə onun sirlər xəzinəsinə (“məxzəni-əsrarinə”) baş vurmaq, ondan vaqif olmaq mümkündür.

*Yarə Nəsimi kimi canını qurban edən,
Məhrəm olur ta əbəd məxzəni-əsrarinə. (3, 47)*

Hər bir sənətkar öz dövrünün övlədidir, öz zamanının güzgüsü və əksidir. İmadəddin Nəsimi poeziyasını da şairin yaşadığı ictimai-siyasi gerçəklik yetişdirmişdir. "...XIV yüzillikdə əfsanəvi səməndər quşu kimi xarabalıqların və yanğın küllərinin altından baş qaldıran İslam filosof və şairləri insanların sınımış ümidlərini özlərinə qaytarmağa, onların taleyin əlində kömək-siz oyuncaq olmadıqlarını, əksinə, öz talelərinin qüdrətli hakimi olduqlarını təlqin etməyə və inandırmağa başladılar" (6, 230).

İmadəddin Nəsimi şəirilə Azərbaycan və eləcə də Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatlarında sabitləşən və möhkəmlənən humanist ideyalar və bəşəri dəyərlər, insanın yer üzündəki bütün varlıqlardan uca tutulması, insanların bir-birlərinə sevgisi, məhəbbəti sonrakı nəsillərinin yaradıcılığına güclü təsir göstərmiş və bədii söz sənətində Nəsimi şəirinin ənənələrinin yaranmasına şərait yaratmışdır. Təsədüfi deyil ki, şairin əsərləri hələ orta əsrlərdə əlyazması halında Şərqin bir çox ölkələrinə yayılmış, şairin şöhrəti ölkələr, ellər aşmışdı. Nəsimi irsinin ən tanınmış tədqiqatçılarından olan professor Mirzəğa Quluzadə bunun səbəbini aşağıdakı kimi izah edir: "Bunun əsl səbəbi odur ki, Nəsimi şəirinin baş qəhrəmanı insandır. ...Nəsimi lirikasında tərənnüm edilən bəşəri ideallar: insanların dinindən, irqindən asılı olmayaraq bir-birinə yaxınlığı, birliyi, dostluğu yalnız Azərbaycan poeziyasında deyil, bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatında böyük sənətkarları əsrlər boyu düşündürən, həyəcanlandıran aktual problemlər olmuşdur" (7, 91).

Nəticə. Dünyaya, həyata, insanlara sevgi və kamillik aşılayan Yaxın Şərq ədəbiyyatında bütün dövrlərdə insansevərlik, humanizm, insanın uca ləyaqət hissinin tərənnümü, qarşılıqlı hörmət və ehtiram və s. kimi yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərin təbliği qədim tarixə malikdir. Şərqin Xaqani, Nizami, Cəlaləddin Rumi, Mahmud Şəbüstri kimi müqtədir sənətkarları təkcə öz milləti və xalqı üçün deyil, bəşəriyyətin taleyi üçün narahat olduqlarından, insanları zəka və aqlın gücü ilə həyatı və dünyanı dəyişdirməyə qadir olduğunu öz əsərlərində həm nəzəri cəhətdən, həm də illüstrativ nümunələrlə əyani şəkildə izah və şərh edirdilər. Nəsimi yaradıcılığının da əsas səciyyəvi xüsusiyyəti onun böyük humanizm ideyaları, insana böyük məhəbbət duyğuları ilə zəngin olmasıdır. Bu və ya bir çox digər keyfiyyətlərinə görə, daha çox isə məhz ona qədər irəli sürülmüş bədii-obrazlı düşüncələri, əldə edilmiş poetik nailiyyətləri daha da inkişaf etdirdiyi üçün Nəsimi yaradıcılığı özündən əvvəlki Azərbaycan poeziyasının varisi hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Araslı Həmid. İmadəddin Nəsimi (həyat və yaradıcılığı). // Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, "Gənclik", 1998. Səh. 250-285.
2. Əliyeva Ruhəngiz. İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında tərbiyəvi ideyalar. <https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/11167-imadeddin-nesimi-yaradiciliginda-terbiyevi-ideyalar>
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I c. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004. 336 səh.
4. İmadəddin Nəsimi. Fars divanı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977. 192 səh.
5. Kərimli Teymur. İmadəddin Nəsiminin yaradıcılıq yolu. // Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi. Bakı, "Elm", 2019. Səh. 96-114.
6. Kərimli Teymur, Şıxıyeva Səadət. Seyid İmadəddin Nəsimi. // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. III c. Bakı, "Elm", 2009. Səh. 206-251.
7. Quluzadə Mirzəğa. Böyük ideallar şairi. Bakı, "Gənclik", 1973. 138 səh.
8. Səfərli Əlyar. İmadəddin Nəsimi. // Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı, "Ozan", 2008. 696 səh.

S.Guliyeva

Human values in the creativity works of nasimi

Symmary

Creativity work of Imadaddin Nasimi, well-known representative of Azerbaijan artistic-philosophical poem always involved the attention of the researchers- mostly philologists and philosophists with ideas, theme and craftsmanship features. It is because, the masterpieces of the poet were the revolutionary leap in literary- artistic thought of whole medieval centuries in point of view both language, stylistics, harmony and text and ideas. Poems glorifying the struggling spirit, ideological- moral freedom of the human, challenges for justice delivered to poetry in XIV century were one of poetical topics in the nowadays literature. Thus, poetical samples which may be considered as a top of artistic thinking of well-known philosopher- poet have been remaining as an immortal beacon for the right way, justice seekers for about seven centuries. Monumental research masterpieces about the human values, humanity in the heritage of Imadaddin Nasimi, and about public-philosophical meetings of the poet were formed in the literature science of Azerbaijan. Researcher- scientist Salman Mumtaz, academician Hamid Arasli, professor Mirzagha Guluzada, academician Teymur Karimli, professor Farida Azizova, professor Gazanfar Pashayev, associate professor Saadat Shikhiyeva and others have valuable researches about the life and creativity of poet.

Belief to human, its highest mission in the life, power which may change the life and importance given by Nasimi to human values were explained and interpreted by the samples from the masterpieces of the poet in the presented article. Historical and hermeneutic methods were used, work was conducted on the basis of the context of the masterpieces of poet, and scientific resources written in connection with topic and poems of the poets were referred during study.

Key words: Nasimi, poetry, philosophy, human, The Supreme Being, perfection, humanity

Человеческие ценности в творчестве насими

Резюме

Творчество Имададдина Насими, выдающегося представителя художественно – философской поэзии Азербайджана всегда находилось в центре внимания филологов и философов – исследователей благодаря его идейным, тематическим особенностям и мастерству поэта. Потому, что произведения с точки – зрения языка, стиля, гармонии, а также тематики и идеи поэта являлись революционными прорывами в литературно – художественной мысли средневековья. Боевой дух, перенесенный Насими в поэзию в XV веке, его стихи, олицетворяющие идейно – нравственную свободу человека, его справедливые призывы являются одним из ведущих тем в литературе сегодняшнего дня. Именно по этой причине, уже поэтические образцы, которые считаются пиком художественного мышления великого поэта – философа, уже в течение семи веков остаются непогашенными маяками для искателей правильного пути, и путей справедливости.

В литературоведении Азербайджана возникли монументальные исследовательские работы, посвященные человеческим ценностям, гуманизму, общественно – философским взглядам поэта, которые отражены в наследии Имададдина Насими. Ученый – исследователь Салман Мумтаз, академик Гамид Араслы, профессор Мирзага Гулузаде, академик Теймур Керимли, профессор Фарида Азизова, профессор Газанфар Пашаев, доцент Саадат Шыхыева и другие имеют ценнейшие исследования, касательно жизни и творчества поэта.

В представленной статье на основе образцов из творчества Насими разъясняются и излагаются вера в человека, высокой миссии в жизни человека, в силу человека, которая всемогуща, изменить жизнь самого человека, и то самое преимущество, которое дается Насими человеческим ценностям. В ходе исследования использованы исторические и герменевтические методы, произведена работа на основе тематики произведений поэта, и сделаны ссылки на стихи автора и на научные источники, написанные в связи с тематикой.

Ключевые слова: Насими, поэзия, философия, человек, Высшее существо, совершенство, человечность

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi:06.06.2019

Çapa hazırlanma tarixi:06.11.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Təhminə Bədəlova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

PƏRİ HÜMBƏTOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid küçəsi
hasanlipari@gmail.com

MƏHƏMMƏD FÜZULİ MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ YARADICILIĞINDA

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının xüsusi bir qolunu mühacirətdə yaranan örnəklər təşkil edir. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan xalqının tarixini, mədəniyyətini, ədəbi və elmi-nəzəri fikirlərini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, həmin dövrdə Azərbaycanda yaşayan şair və yazıçıların qarşısına qoyulan qadağa və senzuralar onların baş verən hadisələrə açıq-aydın, heç bir qərəzli yanaşma olmadan öz fikirlərini ifadə etməsinə imkan vermirdi. Mühacirət ədəbiyyatı nümayəndələrində isə belə bir qadağalar yox idi. Məhz bu səbəbdən onların yaradıcılığı özünün mövzu və problematikasının genişliyi ilə seçilirdi. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yaradıcılığında klassik ədəbi irsə münasibət də xüsusi yer tutur. O, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Məhəmməd Füzuli haqqında bir sıra araşdırmalar aparmış, bir çox məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Məqalədə müəllifin Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatları araşdırmaya cəlb edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin şairin milliyyəti ilə bağlı mövcud fikirlərə olan münasibətinə xüsusi yer verilmişdir. Bu cəhət Məhəmməd Əminin narahat edən ən əsas məqamlardan biri idi. Dünya ədəbiyyatşünaslığında Füzulinin milliyyətə fars və ya kürd olduğu ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürən müəlliflər çoxdur. Maraqlı cəhət də odur ki, M.Ə.Rəsulzadənin tənqid hədəfi Füzulinin başqa millətdən olduğunu hesab edən müəlliflər deyil, türk olduğunu geniş mülahizələrlə sübut etməyə çalışanlardır. Tədqiqatçının qənaətinə görə, Füzulinin əsərlərini türk dilində yazması onun türk olduğunu sübut etməyə kifayətdir. Məqalədə Rəsulzadənin Füzulinin həcmcə ən iri nəsr əsəri olan “Hədiqətüs-süəda” ilə bağlı söylədiyi fikirlərə də yer verilmişdir. Mütəfəkkir əsərin yazılması səbəbinə açıqlıq gətirmişdir. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərini qələmə almaqda məqsədi xalqına ana dilində bu məlumatları çatdırmağa yardım etmək olmuşdur. Məqalənin əsas hissəsini Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri ilə bağlı fikirlər təşkil edir. “İki “Leyli və Məcnun” başlığı altında Nizaminin və Füzulinin yazdığı “Leyli və Məcnun” əsərlərinin geniş şəkildə müqayisəli təhlilini vermişdir. M.Ə.Rəsulzadə hər iki əsərin müqayisəsi zamanı diqqəti çəkən fərqli məqamları göstərməklə bir sıra qərəzli fikirlərə də aydınlıq gətirməyə çalışmış, düzgün hesab etdiyi fikirləri sübut etmişdir. Tədqiqatçının apardığı müqayisə Füzulinin poemasının özünəməxsus cəhətləri ilə seçilən orijinal bir əsər olmasını təsdiqləyir.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, “Leyli və Məcnun”, mühacirət, poema

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının xüsusi bir qolunu mühacirətdə yaranan örnəklər təşkil edir. Azərbaycanda mühacirət ədəbiyyatşünaslığı XX əsrin əvvəllərində AXC-nin dağılması ilə formalaşmağa başlayır. Cümhuriyyətin süqutu nəticəsində bir sıra dövlət adamları, o cümlədən ziyalılar vətəni tərk edərək xalqın azadlığı uğrunda mübarizəni başqa ölkələrdə davam etdirmək məcburiyyətində qalmışlar. Həmin ziyalıların vətəndən kənarda olan fəaliyyətinin öyrənilməsi Azərbaycan xalqının tarixini, mədəniyyətini, ədəbi və elmi-nəzəri fikirlərini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, həmin dövrdə Azərbaycanda yaşayan şair və yazıçıların qarşısına qoyulan qadağa və senzuralar onların baş verən hadisələrə açıq-aydın, heç

bir qərəzli yanaşma olmadan öz fikirlərini ifadə etməsinə imkan vermirdi. Mühacirət ədəbiyyatı nümayəndələrində isə belə bir qadağalar yox idi. Məhz bu səbəbdən onların yaradıcılığı özünün mövzu və problematikasının genişliyi ilə seçilirdi. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığının ən görkəmli nümayəndələrindən biri də Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin mühacirət dövrü yaradıcılığı olduqca zəngin və çoxşaxəlidir. Belə ki, o, ictimai-siyasi fəaliyyətlə yanaşı, həm müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, həm də klassik ədəbi irsin tədqiqi ilə bağlı bir-birindən qiymətli tədqiqatlar müəllifi kimi tanınır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ədəbiyyatşünaslıq sahəsində ciddi elmi araşdırmalar aparmış, bir çox klassiklərimiz haqqında kitab, məqalə və resenziyalar yazmışdır. O, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Nizami haqqında olduqca sanballı monoqrafiya yazmış, şairin yaradıcılığında türklük, türkçülük, türk ədəbi-estetik fikrinin yerini hərtərəfli şəkildə araşdırmışdır. Məhəmməd Əmin klassik irsin gözəl bilicisi kimi, Azərbaycan-türk şeirinin böyük söz ustası Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına da biganə qalmamış, öz elmi yaradıcılığında Füzuli irsi ilə bağlı qiymətli fikirlərini ifadə etmişdir. Doğrudur, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Füzuliyə həsr etdiyi ayrıca əsərə rast gəlmirik. Lakin alimin yazdığı bir sıra elmi əsərlərdə şairlə bağlı olan məqamlara da toxunulmuşdur ki, həmin nümunələr Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Füzuli haqqında geniş biliyə sahib olduğunu sübut edir.

“Türk ədəbiyyatının parlaq günəşi Füzuli bu dövrin böyük şairlərindəndir”, – deyən Məhəmməd Əmin Füzulini böyük sənətkar kimi qiymətləndirmiş, onu orta əsrlər ədəbiyyatının günəşi hesab etmişdir [2, s.15]. O, Füzulini yalnız Azərbaycan xalqının böyük şairi hesab etməmiş, ümumilikdə, türkcə başa düşən, oxuyan hər bir insan üçün onun ədəbi irsinin böyük xəzinə olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Məhəmməd Əminin Füzuli haqqında fikirləri ilə tanışlıq göstərir ki, o, şairin əsərlərini türkcə yazması, türklərə xitab etməsini, türk oxucusunun arzu və istəyini nəzərə almasını yüksək qiymətləndirmişdir: “Füzuliyə belə bir əzm təlqin edən zaman, eyni zamanda müasiri bulunan İran şahını belə Türkcə yazmağa sövq etmişdir”, – fikri ilə mütəfəkkir Səfəvi dövlətinin hökmdarı olan Şah İsmayıl Xətəini də türkcə yazmağa təşviq etdiyini qeyd edir [3, s.12].

Əsərlərini türk oxucularının maraqlarını nəzərə alaraq yazan, Azərbaycan-türk xalqına ithaf edən Məhəmməd Füzuli ilə bağlı əsas məsələlərdən biri şairin milli mənsubiyyəti məsələsi idi və bu cəhət Məhəmməd Əminin narahat edən ən əsas məqamlardan biri idi. Məhz bu baxımdandır ki, onun tədqiqatlarında bu məsələ xüsusi yer tutur. Məlum olduğu kimi, dünya ədəbiyyatşünaslığında Füzulinin milliyyətçə fars və ya kürd olduğu ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürən müəlliflər çoxdur. Maraqlı cəhət də odur ki, M.Ə.Rəsulzadənin tənqid hədəfi Füzulinin başqa millətdən olduğunu hesab edən müəlliflər deyil, türk olduğunu geniş mülahizələrlə sübut etməyə çalışanlardır. Onun qənaətinə görə, şairin əsərləri onun türk olduğunu sübut etməyə kifayətdir və bunun üçün başqa bir sübuta, dəlilə ehtiyac yoxdur. Tədqiqatçı “... bir türkün Füzuli türkdür deyə isbata qalxması bir almanın faraza Höte və ya Şiller almandır, bir ingilisin Şekspir ingilisdür və bir italyanın Bokkaçio ilə Petrarka və ya Virgili italyandır deyə monoqrafiya yazmasına bənzəməzmi?! Bir Nizami Gəncəvinin, bir Əmir Xosrov Dəhləvinin, hətta bir Cəlaləddin Ruminin türk olduqlarını isbata ehtiyac və ya zərurət hiss edilə bilər: çünki bunlar, dünyaca, birər İran klassiki və fars şairi tanınmışlardır. Fəqət klassik türk şairin milliyyətini münaqişə konusu etmək, hər halda, müsbət bir məşğulluyyət sayılmaz” [4, s.231], – deməklə fikrini çox açıq və gözəl şəkildə ifadə etmiş və “Füzulinin, bizcə bətiltiləcək və isbat olunacaq tərəfi onun türklüyü deyil, türkçülüğüdür...” [4, s.231] fikri ilə əsas türk olmaq deyil, türklər üçün çalışmaq olduğu qənaətinə gəlmişdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Füzulinin türklüyü, türkçüyü ilə bağlı fikirlər söyləməsi ilə yanaşı, onun bir sıra əsərləri barədə də mülahizələri vardır. Bunlardan biri şairin həcmcə ən iri nəsr əsəri olan “Hədiqətüs-süəda” ilə bağlı söylədiyi fikirlərdir. M.Ə.Rəsulzadə öncə “Hədiqətüs-süəda” əsərinin əsas məğzi barədə məlumat vermiş, daha sonra isə Füzulinin bu əsərin yazılma səbəbləri ilə bağlı öz fikrini irəli sürmüşdür. Məlumdur ki, islami ədəbiyyatda, xüsusilə

şii məzhəbi ilə bağlı yaranan ədəbi örnəklər içərisində Kərbəla faciəsi, İmam Hüseynin qətlə yetirilməsi kimi mövzulardan bəhs edən ədəbi forma və janrlar vardır. Belə əsərlərin ilkin nümunələri ərəb, daha sonra isə fars dilində yazılmışdır. Bu mövzuda türkcə əsərlərin yazılması sonrakı yüzilliklərə aiddir. Şii məzhəbinə məxsus olan, Həzrət Əli, imam Həsən və imam Hüseyn aşiqləri olan türklər hər il məhərrəmlik ayında təşkil edilən təziyə məclislərində ərəb, yaxud farsca oxunan Kərbəla faciəsi və imam Hüseyn müsibəti ilə bağlı əsərlərin başa düşülməsində çətinlik çəkir, həmin əsərlərin feyzindən məhrum olurdular. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə məhz belə bir boşluğu doldurmaq üçün qələmə alınan Füzulinin “Hədiqətüs-süeda” əsərinin türk dilində yazılmasını olduqca yüksək qiymətləndirir. Çünki türklərin buna böyük ehtiyacı var idi və Füzulinin də məhz buna görə xalqın istəyinə uyğun olaraq bu mövzuya müraciət etməsi, əlbəttə, Məhəmməd Əmin kimi bir tədqiqatçının diqqətindən yayına bilməzdi. [2, s.18]

Müəllifin Füzuli haqqında fikirləri ilə bağlı daha geniş məlumatı onun “Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” adlı kitabından alırıq. Bu kitab adından da göründüyü kimi, intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəviyə həsr olunmuşdur. Əsərdə şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat vardır. Tədqiqatçı Nizaminin poemaları barədə məlumat verərkən “Leyli və Məcnun” əsərinin üzərində xüsusi dayanmışdır. Müəllif kitabda “İki “Leyli və Məcnun” başlığı altında Nizaminin və Füzulinin yazdığı “Leyli və Məcnun” əsərlərinin geniş şəkildə müqayisəli təhlilini vermişdir. M.Ə.Rəsulzadə hər iki əsərin müqayisəsi zamanı diqqəti cəmlənərək fərqli məqamları göstərməklə bir sıra qərəzli fikirlərə də aydınlıq gətirməyə çalışmış, düzgün hesab etdiyi fikirləri sübut etmişdir. Belə ki, bir sıra tədqiqatçılar Füzulinin eyniadlı əsərinin Nizamidən iqtibas yolu ilə qələmə aldığını, yaxud ondan tərcümə olduğunu qeyd edirlər. M.Ə.Rəsulzadə isə bu məsələyə aydınlıq gətirməyi qarşısına məqsəd qoymuş, Füzulinin “Leyli və Məcnun”unun əsaslı dəlillərlə orijinal əsər olduğunu sübut etməyə çalışmışdır.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərini tərcümə adlandırmağa əsas verən dəlil Nizaminin qələmə aldığı məsnəvinin fars dilində, Füzulinin isə ana dilində yazmasıdır. Lakin, görünür ki, bir sıra araşdırıcılar hər iki əsəri ətraflı şəkildə tədqiq edilməmişdir. Çünki əsərlərin hər ikisi müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilən zaman bir sıra məzmun, süjet, obraz fərqlərini görməmək mümkün deyil. Bu baxımdan, M.Ə.Rəsulzadə bu məsələyə etinasız yanaşmayıb bir sıra səhv mülahizələrə aydınlıq gətirməyə çalışmış və daha öncə qeyd etdiyimiz “İki “Leyli və Məcnun” adlı bölməsində ardıcıl olaraq müxtəlif fərqli məqamları göstərmişdir.

İlk olaraq, M.Ə.Rəsulzadə əsərlərin həcmi diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Tədqiqatçı Nizaminin məsnəvisinin 4600 beytdən, Füzulinin poemasının isə 3200 beyt həcmində olduğunu göstərməklə yanaşı, onların vəzn sisteminə də nəzər salmış, Füzulinin Nizamidən fərqli olaraq, bir sıra həsbi-halları müxtəlif vəznlərdə yazdığını söyləmişdir.

Bildiyimiz kimi, Nizaminin yaradıcılığında şairin müraciət etdiyi əsas formalardan biri hadisə içərisində hekayələrdən istifadədir. Şairin “Xəmsə”sində yer olan digər poemalarda olan bu formaya “Leyli və Məcnun” əsərində də rast gəlinir. Lakin Füzulinin əsərində bu kimi hallara təsadüf olunmur.

Müəllifin qeyd etdiyi fərqli məqamlardan biri isə Nizaminin əsərə əlavə etdiyi surətlərin Füzulidə rast gəlinməməsidir. Rəsulzadə bu fərqli məqamı qeyd etdikdən sonra belə bir nümunələri göstərmişdir: “... Nizami, Mecnunun dayısına hikayədə bir rol veriyor. Bunun gibi, Bağdatlı Selam adında bir edebiyat meraklısını, bir kaç defa, Mecnunla görüşdürüyor. Bu adam “vurgun bedevi”nin şiirlerini toplayarak, edebiyat meraklıları arasında yayıyor”. [5, s.300]

Bir sıra obrazlarla bağlı səhnələr vardır ki, poemalarda fərqli formalarda təzahür edir. Verilən fikrin təsdiqi kimi müəllif “Zeydin İbn Səlamın ölüm xəbərini Məcnuna gətirməsi” ilə bağlı və “Leylinin Məcnuna məktubu” süjetlərini nümunə göstərmişdir. Belə ki, Nizaminin əsərində Zeyd “düşmən ömrünü sənə bağışladı” deyərək İbn Səlamın ölümünü xəbər verməsindən sonrakı əhvalat Məcnun və Leylinin iki bədəndə bir can olması fikri ilə davam edərkən Füzulinin məsnəvisində tamamilə başqa bir istiqamətdə – Məcnunun İbn Səlamın ölümünü dostunun

ölümü kimi qiymətləndirməsi ilə davam edir. Bunun açıqlamasını isə İbn Səlamın da özü kimi Leyliyə aşiq olması ilə verir. “Leylinin Məcnuna məktub yazması” epizodunda isə Nizami “Leyli və Məcnun”undan fərqli olaraq, Füzulidə ilk məktubu Məcnun yazmış, Leyli isə ona cavab göndərmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə hər iki əsər arasında bir sıra rəvayətlərin fərqli olduğunu göstərmişdir. Məcnunun Nofəllə tanışlığı, bir neçə dəfə Leyli ilə görüşməsi, təbiət ünsürləri ilə söhbətləşməsi bu kimi rəvayətlər sırasına aiddir.

M.Ə.Rəsulzadənin Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasını orijinal bir əsər kimi qiymətləndirərkən əsas meyar kimi götürdüyü şərtlərdən biri də şairin Nizamidə olmayan bir sıra süjetləri əsərə əlavə etməsidir. Füzuli Məcnun obrazının təsvirinə yeni cizgilər əlavə etməklə yanaşı, onun gözəl qızın qucağında aram tapması epizodunu nümunə göstərmək mümkündür.

Bildiyimiz kimi, “Leyli və Məcnun” əsəri ərəb əfsanəsi əsasında qələmə alınmışdır. Məsnəvilərin hər ikisini nəzərdən keçirən zaman əfsanəyə daha çox yaxın olan Nizaminin poemasıdır. Füzuli isə əfsanədən və zamanına kimi onunla bağlı olan mənbələrdən bəhrələnərək orijinal əsər yaratmışdır. M.Ə.Rəsulzadə deyilən fikri belə ifadə edir: “Füzuli, hikayeyi anlatırken Arap masalının aslına sadık kalmayı pek te aramamış, tiplerini kendi zihnindeki tasavvura görə ancak tasvir etmiş ve Məcnunun Bağdatlı Selamların rivayətlərindən, tamamiyle denecek kadar, mustakil, kendi mistikliğinin hayallendirdiği şekilde yazmıştır”.

Tədqiqatçı əsərin əsas mətnində, başlanğıcında olan fərqləri göstərməklə yanaşı, sonluqlarda da nəzərə çarpan fərqli məqamları ətraflı şəkildə göstərmişdir. Nizami əsərinin finalında Məcnunun Leylinin məzarı üstündə ah-fəryad edərək ölməsini göstərsə, Füzuli sonluğu çox bəsit şəkildə – Məcnunun gəlməsi və məzarın üstündə canını tapşırması ilə tamamlanır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə hər iki əsəri yazıldığı dövrü nəzərə alaraq yüksək qiymətləndirir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının yaranması və inkişafında mühüm yer tutan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin klassik ədəbiyyatla fikir və mülahizələri özünün elmi dəyərini itirməmişdir. Sovet ideologiyasının klassik irsə olan münasibətinin əksi olaraq onun yaradıcılığında heç bir siyasi meyil özünü göstərmir. Məhz buna görə ki, o, həm böyük Azərbaycan şairi Nizami, həm də Füzuli haqqında öz dəyəri və sanbalı ilə seçilən qiymətli fikir və mülahizələr yürütmüş, hər cür ideologiyadan uzaq olaraq klassik irslə bağlı bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmiş, obyektiv təhlil və müqayisələr aparmışdır. Bu baxımdan onun ədəbiyyatşünaslıqla bağlı fəaliyyətinin ayrıca öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat:

1. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan kultür gelenekleri. Ankara, “Sipahi matbaası”, 1949.
2. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cumhuriyeti. İstanbul, 1990. 190 səh.
3. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası (kitablar seriyası), I cild. Bakı: Elm, 2016, 356 səh.
4. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Ankara, Milli eğitim basımevi, 1951, 402 səh.

P.Humbatova

Mahammad Fuzuli in Mahammad
Amin Rasulzadeh's creativity

Summary

A particular branch of the Azerbaijani literary studies is the samples created during emigration. Emigration literature is important in terms of studying the history, culture, literary and scientific-theoretical views of Azerbaijani people. So that bans and censorship against writers

and poets lived in Azerbaijan in that time, did not allow them to express their thoughts without any prejudice approach to what happened. However there are not such prohibitions for representatives of emigration literature. In this regard their creativity was distinguished by its topic and problematic. The attitude to classical literary heritage in the creativity of Mahammad Amin Rasulzadeh who is one of the outstanding representatives of Azerbaijan emigration literature, occupies a special place. He carried out researches about prominent representative of the Azerbaijani classical literature Mahammad Fuzuli, and clarified some issues. In the article the researches on Mahammad Fuzuli's creativity by the author are involved in the study. A special place is given to attitude of M.A.Rasulzadeh to the existing thoughts on the nationality of the poet.

This issue was one of the main concerns of Mahammad Amin. There are many authors who put forward ideas that Fuzuli is Persian or Kurdish. The interesting point is that target of M.A.Rasulzadeh's criticism is not the authors who consider Fuzuli is from another nationality, but those who try to prove that he is a Turk. According to the researcher, Fuzuli's works written in Turkish is enough to prove that he is a Turk.

In the article is mentioned Rasulzadeh's thoughts about the greatest prose work "Hadikatus-sueda" by Fuzuli. The purpose of Fuzuli on writing the work "Hadikatus-sueda" was to help people to provide the information in native language. Main part of the article is the thoughts about the work "Leyli and Majnun" by Fuzuli. M.A.Rasulzadeh studied the works "Leyli and Majnun" written by Nizami Ganjavi and Mahammad Fuzuli comparatively, and presented similar and different points in the form of separate clauses. The comparisons made by the researcher confirm that Fuzuli's poem is an original work distinguished by its peculiarities.

Key words: Mahammad Fuzuli, Mahammad Amin Rasulzadeh, "Leyli and Majnun", emigration, poem

П.Гумбатова

Мухаммед Физули в творчестве
Мухаммеда Амина Расулзаде

Резюме

Особой ветвью азербайджанского литературоведения являются образцы, созданные во время эмиграции. Эмиграционная литература важна с точки зрения изучения истории, культуры, литературных и научно-теоретических взглядов азербайджанского народа. Так что запреты и цензура против писателей и поэтов жили в то время в Азербайджане, не позволяли им выражать свои мысли без какого-либо предубежденного подхода к тому, что произошло. Однако для представителей эмиграционной литературы таких запретов нет. В связи с этим их творчество отличалось своей темой и проблемностью. Особое место занимает отношение к классическому литературному наследию в творчестве Мухаммеда Амина Расулзаде, который является одним из выдающихся представителей азербайджанской эмиграционной литературы. Он провел исследования о выдающемся представителе азербайджанской классической литературы Мухаммеде Физули и прояснил некоторые вопросы. В статье участвуют исследования автора творчества Мухаммеда Физули. Особое место отводится отношению М.А.Расулзаде к сложившимся мыслям о национальности поэта.

Эта проблема была одной из главных проблем Мухаммеда Амина. Есть много авторов, которые выдвигают идеи, что Физули является персидским или курдским языком. Интересно, что целью критики М.А.Расулзаде являются не авторы, которые считают Физули другой национальности, а те, кто пытается доказать, что он турок. По

словам исследователя, работ Физули на турецком языке достаточно, чтобы доказать, что он турок.

В статье упоминаются размышления Расулзаде о величайшем прозаическом произведении «Хадикатус-суеда» Физули. Целью Физули при написании работы «Hadi-katus-sueda» было помочь людям предоставить информацию на родном языке. Основная часть статьи - размышления о работе Физули «Лейли и Меджнун». М.А.Расулзаде сравнительно изучил работы «Лейли и Меджнун», написанные Низами Гянджеви и Мухаммедом Физули, и представил аналогичные и разные точки зрения в виде отдельных статей. Сравнения, проведенные исследователем, подтверждают, что поэма Физули - это оригинальное произведение, отличающееся своими особенностями.

Ключевые слова: Мухаммед Физули, Мухаммед Амин Расулзаде, «Лейли и Меджнун», эмиграция, поэма

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi:25.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi:26.11.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Mirzəyev Ataəmi
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏHSƏTİ ƏHMƏDOVA
AMEA N.Gəncəvi ad. Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin Qarabağ filialı
istiqlaliyyət 53
mah.a@rambler.ru

AŞIQ ƏLƏSGƏR VƏ İSLAM DÜNYASI

Xülasə

Bu məqalədə müəllif aşiq Ələsgərin həyat və yaradıcılığından bəhs edir. 19-cu əsrin ikinci yarısında sosial motivlərlə getdikcə zənginləşən aşiq şeiri müasirlik istiqamətində inkişaf etmişdir. 19-cu əsr aşiq poeziyasının və ümumiyyətlə, Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının ən güclü nümayəndələrindən biri olan aşiq Ələsgərin fəaliyyətinin coşğun bir dövrü bu zamana düşür.

Aşiq şeirinin demək olar ki, bütün gözəllikləri Aşiq Ələsgərin simasında cəmləşmişdir. Ələsgər gənc yaşlarında aşiq sənətinə maraq göstərmiş və bu sənəti Göycə mahalının məşhur aşığı qızılvangli aşiq Alıdan öyrənmişdir.

Aşiq Ələsgər çoxcəhətli yaradıcılıqla məşğul olan usta aşiq kimi saz çalıb oxumaqla bərabər musiqi havaları yaradırdı. Aşığın aşiqanə və ayrı-ayrı şəxslərin və ictimai çatışmazlıqların tənqidinə həsr olunmuş şeirlərindən əlavə dini mövzularda yazılmış şeirləri də vardır.

Şeirlərindən göründüyü kimi, Aşiq Ələsgər İslam dinini və Məhəmməd Peyğəmbərin (S) həyatını daha dərinlən bilirdi. Müəllif məqalədə aşığın İslam dünyasından xəbər verən şeirlərindən bəhs edir, onun Tanrının vəhdəti, Məhəmməd Peyğəmbərə (S) və imamlara sevgi, qiyamət gününə inam haqqında fikirlərini şərh edir.

Açar sözlər: Aşiq Ələsgər, aşiq şeri, İslam dini, Məhəmməd peyğəmbər (S), islam dünyası, qiyamət günü .

XIX əsrin II yarısında ictimai motivlərlə getdikcə zənginləşən aşiq şeiri müasirliyə doğru inkişaf edirdi.

Bu dövrdə yetişən Aşiq Hüseyn (1811-1891), Aşiq Ələsgər (1821-1926), Molla Cuma (1855-1918) Azərbaycan aşiq sənətini yeni mərhələyə yüksəldən qüdrətli sənətkarlar idi. Onların simasında aşiq şeiri inkişaf edərək həm məzmun, həm də formaca zənginləşmişdi (1,179) .

XIX əsrin aşiq şerinin və ümumiyyətlə Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının ən qüvvətli nümayəndələrindən biri olan Aşiq Ələsgərin fəaliyyətinin coşğun bir dövrü bu zamana düşür.

Aşiq Ələsgərin simasında aşiq şerinin demək olar ki, bütün gözəllikləri cəmləşmişdir (1,179).

Aşiq Ələsgər 1821-ci ildə İrəvan vilayətinin Göycə mahalında (indiki Basarkeçər rayonu) Ağkilsə kəndində anadan olmuşdur. Ələsgər gənc yaşlarında aşıqlıq sənətilə maraqlanmış və bu sənəti Göycə mahalının məşhur aşığı qızılvangli aşiq Alıdan öyrənmişdir (1,179).

Aşiq Ələsgər çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan ustad aşiq idi. O, saz çalıb oxumaqla bərabər musiqi havaları yaradırdı (1,180).

Aşığın aşiqinə və ayrı-ayrı şəxslərin və ictimai eyiblərin tənqidinə həsr olunan şeirlərindən əlavə dini mövzuda yazılmış şeirləri də vardır. Aşığın bu mövzuda yazdığı şeirlərinə 1993-cü ilə qədər yazılı mətbuatda rast gəlməmişik. Bu şeirlər ilk dəfə olaraq 1993-cü ildə “Yazıcı” nəşriyyatı tərəfindən buraxılan “Aşiq Ələsgər. Gözüm bir alagöz xanıma düşdü (say seçmə şeirlər)” – şeirlər kitabının II bölməsində çap olunmuşdur.

“Sıdqla çağırıram Şahi-Heydəri”, “Meracnamə”, “Nuri-irəhmətdən aldı dəstəməz”, “İbtidai ustaddan dərsim almışam”, “Ya Əli”, “Bu gündə”, “Ağa”, “Yalvarıram” şeirlərinin hər birində

Allaha inam, mələklərə inam, kitablara inam, peyğəmbərə, imamlara inam, taleyə, axirət gününə inam əks olunur.

İslam dininin “La ilahə illəllah, Məhəmmədən Rəsulallah”, Əmir Əl – möminin Əliyyə Vəliyullah” kimi formalaşmış incilərinin şəfəqi şeirlərin hər sətirində bir günəş kimi bu parlayır:

İbtida ustaddan dərsin almışam
Ələst aləmində demişəm, “bəli”
Həqiqətən iki gözəl sevmişəm:
Birisi Məhəmməd, birisi Əli (2,89).

deyən aşiq peyğəmbərə, imama olan sevgisinin böyüklüyünü göstərir. Peyğəmbərimizin qızı – Fatimeyi – Zəhranı məhşərdəki işığa bənzədərək onu gözəllərin gözəli adlandırır:

Fatimeyi – Zəhra, şəfeyi – məhşər,
Onu seçdim gözəllərin – gözəli (2,89).

Bütün varlıqların yaradıcısı olan Rəbbimiz bizə saysız –hesabsız nemətlər vermişdir. Bu nemətlərə görə yaradana minnət və hörmət eləmək, onun bütün əməllərini yerinə yetirmək və ya-saqlarından çəkinmək qulluq borcudur. Allahın əmr etdiyi kimi bu borcu ödəmənin adına “ibadət” deyilir (6, 35).

“Nuri irəhmətdən aldı dəstəmaz” şeirində bu qayda qanunlardan, dinin sütunu sayılan namazdan, ibadətdən bəhs olunur:

Nuri-irəhmətdən aldı dəstəmaz
Yüz iki rükət əda eylədi namaz
Üz tutdu dəryaya izd ilə niyaz:
- Xudaya, təvəqqəm səndən ümmətdi. (2, 89).

Bu şeirdə aşiq Peyğənbərlərimizin meraca getdiyini, öz ümmətinin səadəti və xoşbəxtliyi üçün xudadan istəyini qələmə almışdır.

Aşiq “namaz”ın bizə necə gəlməsini aşağıdakı sətirlərdə aydın şəkildə göstərmişdir:

Həbibullah mindi İcəfrəf atın,
Xaliqi ləmyəzid verdi baratın
Bizə vacib olan sövmi-salatın
Üç hissəsin qoydu, birisin gətirdi (2,98).

Aşiq “Bizə vacib olan sövmi-salatın üç hissəsinin qoydu, birisin gətirdi” – deməklə peyğəmbərimizin meracdən qayıdarkən əlli namaz əvəzinə beş namaz gətirməsini bildirir.

Meracdən geri dönərkən Musa peyğəmbər Məhəmməddən soruşur ki, Allah onun öz hümmətinin boynuna hansı öhdəliyi qoydu: Məhəmməd cavab verir – Xəmsin Salat (əlli namaz). Musa peyğəmbər ona deyir: Qayıt, Allahdan bir də soruş, mən İsrail övladlarına gündə bu qədər namaz qıldırmaq istədim, amma baş tutmadı. Gündə əlli dəfə namaz qılmağa sənin ümmətinin gücü çatmaz. Hədisdə deyilir ki, Məhəmməd Musa peyğəmbərin təkidi ilə bir neçə dəfə Alahın yanına qalxıb gündəlik namazların sayını beşi endirir. Axıncı dəfə geri döndərkən bunu Musa peyğəmbərə bildirir. Musa peyğəmbər deyir ki, mən də öz ümmətimə gündə beş dəfə namaz qıldırmaq istədim, amma baş tutmadı, qayıt, bir də azaldılmasını xahiş et.

Bu dəfə Allahın rəsulu Musa peyğəmbərə deyir: Yox, qayıda bilmərəm, bundan artıq mərhəmət ola bilməz (5,22, 23).

Buradan görünür ki, Aşıq Ələsgər İslam dinini və Peyğəmbərimizin həyatını daha dərinləndirirdi.

Peyğəmbərimizin meracından bəhs olunan başqa bir şeirində aşıq tanrı tərəfindən Peyğəmbərimizin hörmətlə qarşılanmasını, neçə dəfə meraca getməsini göstərir:

Aşıqlər qolilə, arifi aqıl
Dörd dəfə peyğəmbər meraca getdi.
Otuz altıynan cam olubdu on yeddi,
Xəstə dilim bu yollara bələtdi.

Hər yandan səs gəldi: Ya Məhəmməd!
Məscidi-əxzaya yetişdi səda
Musa ərz eylədi: “Ey bəri – xuda,
Nə qurğu mənzilət, nə fəzilətdi!?” (2,97, 98)

Aşığın yaradıcılığında Həzrəti Əliyə aid şeirləri də xüsusi yer tutur.
“Sıd q ilə çağır ram Şahi-Heydəri” adlı şeirini aşıq rəhimli, mərhəmətli Allahın adıyla başlayır:

Bismillah, irrəhman, irrəhim- deyib,
Sıd q ilə çağır ram Şahi-Heydəri.
Qeyzə gəlib bir əlində götürdü,
Səksən min batmanlıq dəri Əleybəri (2,96).

Burda aşıq Şahi-Heydərin, yəni Həzrəti Əlinin şücaətini göstərir. Altı misralıq bu şeirdə on iki imamlarımızın hər birinin adı çəkilir, onların insana hər an, hər zaman köməyindən bəhs olunur:

Əliyyən Nağıdı aləmdə əla,
Bir səri min dərdə olub mübtəda,
İstəyirsən müşkül işin həll ola
Sıd q ilə çağır Həsən Əsgəri (2,97).

Şeirin son misrasında Mehdi – əz – Sahibi Zamanın adını çəkən aşıq “Yövmil-ərəsət” deməklə qiyamət gününü nəzərdə tutmuşdur:

Mehdinin şənində gəlibdi ayət,
İsminə möminlər verir salavat
Yövmil ərəsətdə etmə xəcalət
Yandırma odlara qul Ələsgəri!

Aşıq doğru ilə yanlışın qiyamət günü üzə çıxacağını, mizan tərəzi, sirat (yolu) və haqq-hesab (günü) olacağını dərk etdiyindən şeirin sonunda tanrıdan bağışlanmasını arzulayır.

Aşığın bu fikri M.Füzulinin “Mətlə əl etiqa” əsərindəki fikirlərini tamamlayır.

Bəzi mühəqqiqlər söyləmişlər ki, bu dünya ləzzətlə acılığın bir-biri ilə qarışığından, axirət isə bütün ləzzətin bir tərəfdə və bütün acılığın digər tərəfdə bir yerə toplanmasından ibarətdir. Birinci (tərəf) cənnət adlandırılır ki, bu möminlərin sığınacağı, ikincisi isə cəhənnəmdir ki, bu da kafirlərin iqamətgahıdır (3,91).

Aşığın fikrincə hələ bu dünyada ikən axirət gününü düşün, cənət və cəhənnəmin anlamını xatırla, insanın məhşər ayağında əməllərinə görə cavabını yada sal – aşıqın bu düşüncələri “Ağa” adlı şeirində daha aydın üzə çıxır.

Aşıq Həzrəti Əlini möminlərin pənahı, aləmlərin sərvəti adlandıraraq ondan kömək istəyir:

Sağ dəstimdə xeyir əməlim.
Solda şərdən qorxuram;
Həm sindən, həm siratdan,
Həm məşhərdən qorxuram;
Kəsmə zərrə iltifatın
qul Ələsgərdən ağa (2,105).

“Ailə üzvlərindən kimi çox istəyirsən” sualına Peyğəmbərimiz belə cavab vermişdir: “Həsən və Hüseyni. Hər kim mənim bu iki nəvəmi sevsə (dost tutsa), məni sevir (dost tutur), hər kəs onlarla düşmənçilik etsə mənimlə düşmənçilik edir” (6,15).

Aşıq Ələsgərin də İmam Hüseynə olan sevgisi – Peyğəmbərimizə olan məhəbbətindən, istəyindən irəli gəlir. Bu istək, bu məhəbbət İmam Hüseyn faciəsini əks etdirən “Bu gündə” şeirində verilmişdir:

Bu gündə bilin, ərşi – səmabat qan ağlar,
Sav ilə səmək, külli-kainat qan ağlar,
Dostları Əli daimül-övqat qan ağlar.
Bir ləhzə baxan zeynəbi – nalana bu gündə
Qan ağla, gözümlə, şəhi-şəhidana bu gündə
Oğlunu verib ünmətə qurbana bu gündə (2,101).

Yer üzünü, kainatı ağladan, insanı lərzəyə gətirən bu faciə ürək yangısı ilə, qəlb atəşi ilə yazılmış, Aşıq Ələsgərin gözlərindəki yaşı qana döndərmişdir.

Allahın birliyini, Peyğəmbər, imam həyatının sevgi, şəfqət, fəzilət və səmimiyyət dolu bir həyat olduğunu bilən aşığın təsirli şeirləri onun dini dünyagörüşünü əks etdirir. Bu şeirlər nəsilərdən nəsilərə keçəcək, əsrlərdən əsrlərə yol tapacaq, aşığın mənəvi dünyasının islam dünyası qayda-qanunlarına cavab verdiyini əks etdirəcək, mənəvi həyatını qoruyub saxlayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” II c. Bakı 1960, 906 s.
2. A. Ələsgər. “Gözüm bir alagöz xanıma düşdü”. Bakı, “Yazıçı”, 1993, 142 s.
3. M.Füzuli. “Mətlə əl etiqad”. Bakı, “Yazıçı”, 1987, 101 s.
4. Mehmed Soymen. “Müsləmanın cib kitabı”. Ankara, 1997, 141 s.
5. O.Qüdrətov, N.Qüdrətov. “Məhəmməd Peyğəmbər həyatı və kəlamları”. Bakı 1990, 175 s.
6. “Hər şeyi bəyan edən kitab”. Bakı, 2000, 80 s.

M. Ахмедова

Ашуг Алескер и мир Ислама Резюме

В данной статье автор рассказывает о жизни и творчестве ашуга Алескера. Ашугское стихотворение, которое стало все больше обогащаться общественными мотивами во второй половине 19-го века, развивалась в направлении современности.

Бурливый период деятельности одного из сильнейших представителей ашугской поэзии 19-го века и вообще азербайджанского фольклорного творчества Ашуга Алескера падает на это время. В лице Ашуга Алескера сосредоточена почти вся красота ашугского стихотворения. Алескер интересовался искусством ашугов в молодом возрасте и изучал это искусство у знаменитого ашуга Алы из Кызылвенга, края Гёйджа. Ашуг Алескер был мастером ашугом, занимавшимся многокультурным творчеством. Он играл на сазе и создавал музыкальные мелодии.

У него есть также стихи, написанные на религиозные темы, помимо стихов, посвященных любви любящего и критике отдельных лиц и общественного общественных недостатков. Как видно из его стихов, Ашуг Алескер более глубоко знал религию ислама и жизнь Пророка Мухаммада (С). Автор говорит о стихах ашуга, уведомляющий о мире ислама, трактует его идеи о единстве Бога, о любви к Пророку Мухаммеду (С) и имамам, о вере в судный день.

Ключевые слова: ашуг Алескер, ашугское стихотворение, Исламская религия, Пророк Мухаммад (С), Исламский мир, судный день.

M. Ahmadova

Ashug Alesger and world of Islam Summary

In the given article the author tells about the life and creativity of Ashug Alesger. Ashug poem, which has become increasingly enriched by social motives in the second half of the 19th century, developed in the direction of modernity.

The turbulent period of the activity of Ashug Alesger, one of the strongest representatives of ashug poetry in the 19th century and in general of the Azerbaijani folklore creativity, falls on this time. Almost all the beauty of the ashug poem is concentrated in the face of Ashug Alesger. Alesger was interested in the art of ashugs at a young age and studied this art from the famous ashug Aly from *Kizilveng*, region Goycha. Ashug Alesger was a master ashug engaged in multi-cultural creativity. He played saz and created musical melodies. He also has poems written on religious themes, in addition to poems dedicated to the love of the lover and criticism of individuals and social weaknesses. As can be seen from his poems, Ashug Alesger more deeply knew the religion of Islam and the life of the Prophet Muhammad (S).

The author speaks about the poems of ashug, informing about world of Islam, treats of his ideas about unity of God, love for the Prophet Muhammad (S) and imams, belief in the day of doom.

Key words: ashug Alesger, ashug poem, Islamic religion, Prophet Muhammad (S), Islamic world, the day of doom.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi:

Çapa hazırlanma tarixi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Nuranə Əsədullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏRMINƏ ƏLİYEVƏ
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 53
narmina.76@rambler.ru

HAŞIM BƏY SAQIBIN YARADICILIĞINDA TƏSƏVVÜFİ İDEYALARIN ƏKSİ VƏ HƏLLAC MƏNSURUN POETİK OBRAZI

Xülasə

Məqalədə ilk öncə Haşım bəy Saqibin yaradıcılığında təsəvvüfi ideyaların əks olunması məsələsindən bəhs olunur. Haşım bəyin yaradıcılığında işlədilən bir çox təsəvvüfi termin və rəmzlər sadalanır, nümunələr verilir. Daha sonra şairin yaradıcılığında sufi şair Həllac Mənsura sənətkarın rəğbətini nəzərə çarpdıran nümunələr diqqət mərkəzinə gətirilir və geniş şəkildə şərh olunur. İlk növbədə isə H. Mənsurun şairlərin yaradıcılığına geniş şəkildə nüfuz etmə səbəbləri araşdırılır və üzə çıxarılır. Məlum olur ki, Haşım bəy Saqib də Həllac Mənsur adına qəzəllərinə də dönə-dönə müraciət etmiş, onun qəlbindəki ilahi eşqi yüksək qiymətləndirmişdir. Haşım bəy bununla kifayətlənməmiş, eyni zamanda öz qəlbindəki ilahi eşqi də məhz Mənsur adından istifadə edərək bəyan etmişdir. Həllac Mənsurdan bəhs edərkən müəllif ənənəvi mövqedən çıxış etmişdir ki, bu da şairin Qazi Bürhanəddin, Nəsimi yaradıcılığından da təsirləndiyini büruzə vermişdir.

Beləliklə, araşdırma nəticəsində aydın olur ki, Həllac Mənsur şairin yaradıcılığında bir çox poetik fikirlərin ifadə olunmasında, poetik funksiyaların yerinə yetirilməsində simvollaşdırılmış vasitə kimi mühüm rol oynamış, nəticədə ilahi eşq, qorxmazlıq, cəsurluq kimi bir çox rəmzi mənaları ifadə etmişdir.

Açar sözlər Həllac Mənsur, təsəvvüf, ilahi eşq, ənəlhəq, ilahi nur

Ənənələri XIII-XVI əsr şairlərinin yaradıcılığına söykənən, onlardan qidalanan XX əsr şairi Haşım bəy Saqib poeziyasında xalq ədəbiyyatı, “Quran” motivləri, dini şəxsiyyətlərin həyatları ilə bağlı müəyyən hədis və rəvayətlərlə yanaşı dini-fəlsəfi xarakter daşıyan təsəvvüfi ideyalar da diqqəti cəlb etəkdədir. Belə ki, burada təsəvvüfi anlam daşıyan rəmzlərin çoxluğu, müəyyən təsəvvüfi ideyaların əksi, vəhdəti-vücuda fəlsəfəsinin izləri, məşhur sufi şair Həllac Mənsurun adının tez-tez rəğbətlə anılması, müəyyən poetik funksiyaların yerinə yetirilməsində şairin adının və eləcə də digər məfhumların poetik vasitə kimi istifadəsi fikirlərimizin doğruluğunu sübut etməkdədir. İlk olaraq anadilli ədəbiyyat nümayəndələrimizdən İzzəddin Həsənoğlunun, Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığında rastlaşdığımız, İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında isə yüksək fəlsəfi məzmun kəsb edərək mahiyyəti etibarlı ilə daha qabarıq ifadə olunan bir çox təsəvvüfi rəmzlərdən “zülfi”, “küfri”, “iman”, “mey”, “meyxanə”, “xal”, “əyağ”, “sam”, “dar”, “dam”, “danə”, “saqi” və s.-lə Haşım bəyin yaradıcılığında da tez-tez rastlaşmağımız bunu göstərən ilkin və əsas dəlillərdəndir. Burada eyni zamanda işlədilən “zöhd”, “vəhdət”, “sufi”, “arif”, “zahid”, “tövbə”, “ixlas”, “təqva” və bir çox sufi terminləri də fikirlərimizin doğruluğunu bir daha sübut edir.

Yeri gəlmişkən, bir məsələni də qeyd etmək istərdik ki, zəngin yaradıcılıq imkanlarına malik sənətkarın ədəbi iris nədənsə bu günə qədər geniş tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu mənada təsəvvüfi ideyalar məsələsi də, təəssüf ki, tədqiqatdan kənarda qalmış, müstəqil şəkildə araşdırmaya cəlb edilməmişdir. Beləliklə də, bu məqalə şairin yaradıcılığında işlədilən təsəvvüfi rəmzlər və təsəvvüfi ideyaların əksi ilə bağlı ilk tədqiqatdır.

Ədibin yaradıcılığında təsəvvüfi ideyaların əksi məsələsinə gəlincə ilk növbədə diqqətimizi onlarla beytdə rastlaşdığımız X əsr şairi Həllac Mənsurun adının anılması, ona rəğbətin poetik şəkildə ifadəsi cəlb edir. Bu isə fikrimizcə, təsadüfi xarakter daşımır. Çünki qeyd etdiyimiz kimi belə beytlər şairin yaradıcılığında onlardır və bu beytlərdə biz bəzən şairin özünü Həllac Mənsura bənzətdiyinin, bəzən də onun kimi aşiqliyi arzu etdiyinin şahidi oluruq.

Fəxr Mənsuri ilə eyləyəm ruz ilə şəb,
Saqiya, ver qədəhun badeyi-gulfam biyar. (1, 593)

Yuxarıdakı misralarda eşq bədəsinə içib ilahi eşqin yollarına düşən və ondan zövq alan şairin artıq “Mənsurluğu” dərk etdiyi aydınlaşır. Çünki bunu dərk etməyən biri “gecə gündüz Həllac Mənsurla fəxr edirəm” - deyə bilməzdi. Bəs “Mənsurluq” nə deməkdir? Fikrimizcə, “mənsurluq” İlahiyə qovuşmaq və ona qovuşmaqdan başqa heç bir arzu və istəyi olmayan, qəlbi yalnız İlahi nurla dolu olan və onun eşqindən güc alaraq döyünən, ilahi eşq yolunda hər şeyindən keçərək özünü fəda etmək deməkdir. Şübhəsiz ki, burada Həllac Mənsur dedikdə ilahi eşq nəzərdə tutulmuşdur.

Nədür tə'sir həqqün kəlməsində hər yetən bilməz,
Gərək əvvəl cəkilsun darə, Mənsur olmayan bilməz. (1, 159)

Şairin fikrincə ilahi kəlamları hər kəs anlaya bilməz. Əgər anlayarsa, bu dünyada var olmaz. Yəni ruhu Allaha qovuşar. Necə ki, Mənsur özünü yox saydı və ilahi eşq yolunda dara çəkildi. “Dar” ifadəsi təsəvvüfi anlamda artıq rəmzi xarakter daşıyır. Belə ki, “dar” dedikdə insanı ölümə aparan vasitə deyil, Allaha qovuşduran vasitə, ona aparan yol nəzərdə tutulur.

Mənsur görüb hüsnüvi ayineyi-dildə,
Hökm etdi ona, sölə, “ənəlhəq, ənəlhəq.” (1, 182)

Təsəvvüfdə “insan qəlbinə, özəlliklə də kamil insana ayna deyirlər. Haqqın nişanələri işıq kimi qəlb aynasında zahir olur. (təcəlli edir) Haqqın qarşısında bütün kainat ayna kimidir. Onun nişanələrini əks etdirir. Lakin ən cilalanmış və mükəmməl ayna insandır.” (2, 38) “Dil” isə ürək deməkdir. Təsəvvüfi anlamına gəlincə “tanrı camal və kamalının təcəlli etdiyi yer” (2, 67) mənasındadır. Başqa sözlə desək, “mömünlərin qəlbi yalnız Allaha olan sevgi və eşqlə döyünür. Və bu eşq onların qəlbini elə bürüyür ki, orada Allahdan, ona olan sevgidən və onun nurundan başqa heç nəyə yer qalmır”(3, 65)“Hüsn” dedikdə isə Tanrı, tanrının camal sifətləri nəzərdə tutulur. Beləliklə, beytdən belə anlaşıdır ki, şair ilk növbədə Mənsuru kamil insan kimi qəbul edir. Belə ki, haqqın nuru Mənsurun qəlbinə - yəni, ilahi xəzinənin məkanına düşmüşdür. Və bu nurun varlığı, işığı, göz qamaşdıran şüası Mənsuru “Ənəlhəq” söyləməyə vadar etmişdir.

“Ənəlhəqq” kəlməsin hər bir nəfəsdə eyləyəm izhar,
Vırubdur başımə sevdəyi-eşqün, əsrə Mənsurəm. (1, 207)

Yuxarıdakı beytdə isə biz tamamilə başqa mənzərə ilə qarşılaşırıq. İlk öncə Həllac Mənsurla fəxr edən şairin onun qəlbində yaranan ilahi eşqə həsəd apardığını görürüksə, artıq burada - sonrakı məqamda onun özünü Mənsur adlandırması ilə qarşılaşırıq. Şair özünü Mənsur sanaraq onun kimi eşq oduna düşüb yandığını, hər nəfəsdə “Ənəlhəq” söylədiyini bəyan edir. Daha dəqiq desək, bununla da şair İlahini düşünmədiyi bir anın olmadığını nəzərə çarpdırmağa çalışır. Şübhəsiz ki, burada “Mənsur” rəmzi xarakter daşıyır və ilahi eşqin ən yüksək məqamı

kimi qeyd edilir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, özünü “Mənsur” adlandırma Haşım bəy Saqibdən daha əvvəl bir çox imanlı şairlərin yaradıcılığında geniş şəkildə özünü büruzə vermişdir. Belə beytlərə biz daha çox XIV əsr şairlərindən Qazi Bürhanəddin, hürufilik ideyalarının qarçısı İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında da rast gəlirik.

Qazi Bürhanəddin:
Bən çü Mənsur anun için saçuna asıluram,
Çün Birahim ola ki, yoluna ədhəm görəsən. (4, 254)

İmadəddin Nəsimi :
Mən ol Mənsuram, ey arif ki, həqdən bulmuşam nüsrət,
Ənəlhəq söyləyəm daim ki, ömrüm payidar oldu. (5, 298)

Göründüyü kimi beytlərdə şairlər özlərini Mənsur adlandırmışlar ki, bu da, şübhəsiz ki, insan qəlbində ilahi sevginin ən son mərhələsi kimi qəbul edilməlidir. Artıq aşiq ilahi eşqdən məst olmuşdur. Yalnız bu zaman insan özünü Mənsur adlandırma və onun məqamına yetişdiyini bildirməyə bilər. Haşım bəy Saqib də qəlbinin ilahi nurla, ilahi sevgi ilə dolduğunu ənənədən çıxış edərək sələfləri kimi bu cür izhar etmişdir. Haşım bəy Saqibin yaradıcılığında Həllac Mənsurun adının belə rəğbətlə anılması, tez-tez poetik vasitə kimi ona müraciət olunması, bir tərəfdən şairin dünyagörüşü, qəlbindəki ilahi sevgi ilə bağlı idisə, digər tərəfdən də, fikrimizcə, sələfləri: Qazi Bürhanəddin və xüsusilə də İmadəddin Nəsiminin təsiri ilə sıx bağlı idi. Beytlərin bənzərliyi də bir daha fikirlərimizin doğruluğunu təsdiq edir.

Beləliklə, Haşım bəy Saqibin yaradıcılığına qayıdaraq deyə bilərik ki, yuxarıdakı beytdə həm Həllac Mənsurun adı anılmış, həm də yenə onun ölümünə səbəb olan “Ənəlhəq” kəlməsi işlədilmişdir. İlk öncə belə bir sual maraq doğurur ki, Həllac Mənsur kim idi və nəyə görə bir çox şairlər, o cümlədən də on əsrdən - 1000 ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq XX əsr şairi Haşım bəy Saqib də sələflərindən geri qalmamış, məhz onun adını qəzəllərində rəğbətlə anmış və hətta onun adını aşiqliyin rəmzi olaraq işlətməmişdir. Bu baxımdan yanaşdıqda, zənnimizcə, Həllac Mənsurun kimliyinin, yaşam tərzinin, ideyalarının aydınlaşdırılması beytlərin daha aydın qavranılmasının əsas şərtidir. Öz ideyaları ilə başqalarından fərqlənən sufi şair Həllac Mənsur “IX əsrin axırları X əsrin əvvəllərində yaşamış, Allahın təbiətdə, insanın varlığında, əşyada təcəssüm etdiyini, Allahla insanın və təbiətin vəhdətini tərənnüm etmişdir.” (6, 8) Bağdadının tələbələrindən olan Həllac Mənsurun həyatı, eyni zamanda bu prinsipləri və eləcə də ilahi eşqi haqqında bir çox rəvayətlər də xalq arasında dolaşmışdır. Belə nəql edirlər ki, “bir gün Həllac bir qozalı pambıq yanından keçirdi. Onun bir baxışıyla pambıqlar qozadan ayrılır və o gündən ona Həllac deyirlər” (7, 370) Verilən başqa bir məlumata görə isə “tərəfdarları onun simasında Mehdi Sahibi əz Zamanı görür, onu “Əl Qütb” adlandırırdılar.” (8, 45)

Həllac Mənsurun işlətdiyi “Ənəlhəq” kəlməsinə gəlincə şairin adı qədər ifadəsi də məşhurdur və “ənəlhəq” dedikdə ilk anılan da elə Həllac Mənsurdur. Bu ifadə haqqında əsrlərdir müxtəlif fikir və mülahizələr söylənilmişdir. “Bu anlam Allahı bir görmək və yeganə tanımaq – yəni tovhiddir. Haqqı öz qəlbində tapsan, dünyada Haqdan savayı heç nə görməzsən. Mənsur özü ilə Haqq arasındakı hicabı yox sanır, “Ənə” – mən deməkdir, “ən əl həqq” mən yoxam, mənim cismani varlığım da heçdir, öz nəfsimi, təkəbbür və mənlik iddiamı Haqqın əbədiyyətində fəna etmişəm, məndə nə varsa, Haqqın inayətindəndir.” (9, 77) Yəni bu zaman ortadan ikilik pərdəsi götürülür, mən və sən anlayışları aradan qalxır, insan yaradanın bir zərrəsi olaraq ona qovuşur. Bu ilahi eşqin ən son, ən yüksək zirvəsidir. Həllac Mənsur da məhz bu səbəbdən, ilahi eşqin ən son mərhələsində olduğundan bu ifadəni işlətməmişdir. O, özünü yox saymışdır. Fikirlərimizin isbatı üçün bir daha N.Tusinin “Övsafül - əşraf ” əsərinə diqqət edək: “O kəs ki dedi: “Ənəlhəq” və o kəs ki dedi: “Pakam mən, mənim şənəm necə də yüksəkdir” – heç də allahlıq iddiası etməmişdir. Əslində öz varlığının inkarını və özündən qeyrisinin varlığının isbatını iddia

etmişdir.”(10, 84) Beləliklə, aydın olur ki, Həllac Mənsur “ənəlhəqq” deməklə özünün yoxluğunu, yalnız Allahın var olduğunu bildirmişdir. Burada qeyd etmək istərdik ki, məhz bu kəlməsinə görə Həllac Mənsur edam edilmişdir. Həllac Mənsurun ölümü haqqında da bir çox rəvayətlər yaranmışdır. Fəridəddin Əttarın verdiyi məlumatlara görə Həllac Mənsur “öldükdən sonra onu parçalayırlar. Hər parçasından “Ənəlhəq” sədası gəlir. O parçaları bir yerə yığıb yandırırırlar, bu zaman da odun külündən “Ənəlhəq” avazı gəlir. Külün bir hissəsini Dəcləyə səpirlər. Dəclədən də “Ənəlhəq” avazı gəlir. Sonra Dəclə daşır və şəhəri basır. Dəclənin üzündən külü yığırlar və dəfn edirlər.” (7, 376) Beləliklə, “Həllac Mənsur eşq şəhidi olmuş, əqidə və məslək yolunda qurban getmişdir” (11, 253) Bundan sonra “Həllac Mənsur bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatında əsrlər boyu mərdlik, rəşadət, qorxmazlıq və fədakarlıq timsalı kimi məşhur olmuş, şairlərin və aşıqların dərin məhəbbətini qazanmışdır” (6, 8) Haşım bəy Saqib də məhz bu səbəbdən Həllac Mənsurun qəlbində yanan eşq atəşini, onun eşqi yolunda fədakarlığını yüksək qiymətləndirmiş, ona böyük rəğbət hissi ilə yanaşmışdır. Və burada da onun kimi ilahi eşqin ən son mərhələsində olduğunu, qəlbindəki eşq atəşini bu cür - Mənsur adından poetik vasitə kimi istifadə edərək bəyan etmişdir.

Mənsur kimi, ey eləyən də`viyyi-ənəlhəq,
İsbatinə həqqün, de görüm, ayə nəyün var? (1, 72)

Mənsur degülsən, demə, hər ləhzə “ənəlhəq”,
Əngüştü-Mühəmməd(s) gərək etsün ayı münşəq,
Versuü necə məşşatə yüzün cirkinə rövneq?
Sultan necə vırsun yıxılan xanəyə beydəq? (1, 578)

Yuxarıdakı beyt və bəndlərdə də şair Mənsurun öz ölümü ilə eşqini sübut etdiyini diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Yəni bu kəlməni hər kəs söyləyə bilər, amma əsas dil yox, ürəkdir. Hər kəs onun kimi İlahi nura qovuşmaq üçün canından keçərək dar ağacına öz ayağı ilə getməz. Digər misralarda da eyni fikir ifadə olunmuşdur. Mənsur öz Mənsurluğunu – yəni sevgisini, ilahiyyə bağlılığını ölümüylə, Hz. Məhəmməd (ss) isə şəqqülqəmər hadisəsi ilə sübut etmişdir.

Aşağıdakı beytlərdə də Mənsurun dara çəkilməsi və sevgisi əks olunmuşdur.

Qaş əgri kəmandur deyəsən zülfi-girəhgir,
Mənsuri cəkub zülfi ilə darə gozəllər (1, .96)

Zəncirə çəkər könlimi, azad edən olmaz,
Mənsur çəkildi deyəsən darə, deyərlər. (1, 96)

Saqiba, etmə məlamət bu qədr Mənsuri,
Olmasa eşq çəkərdi onı kim darə tərəf. (1, 180)

Sözün həqqin degilən dardə Mənsur kimi,
Aləmə feyz yetər sureyi-“vət-Tur”* kimi. (1, 380)

“Zülf”ün təsəvvüfi ədəbiyyatda bir çox mənaları vardır ki, bunlardan biri də bu dünya –kəsrət aləmi mənasında işlədilir. Yəni insan “zülf”ə bağlandıqca Allahdan uzaqlaşır, qəlbindəki ilahi sevgi azalır və onun eşqin ən ali mərtəbəsinə qalxmağına mane olur. Buna görə də “zülf” daha çox maneə kimi qəbul edilir. Beytdəki “zülf” bu dünya ilə yanaşı daha çox ip mənasını ifadə edir. Bir tərəfdən də ip və ya kəndir mənasında işlədilən “zülf” ifadəsi aşqi məşuqəyə qovuşduran, ona doğru çəkən əsas vasitə olur. Və fikrimizcə, bu baxımdan mənfi çalar

ifadə etmir. Hansı məzmununda olmasından asılı olmayaraq beytlərin hər birində Həllac Mənsura rəğbətini ifadəsi qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Bəzən şair öz həyat tərzini, yaşadığı dönmədə baş verənləri Mənsurun həyat tərzini ilə müqayisə edir. Lakin burada ilahi eşq məsələsi deyil, həqiqəti söyləmək – düzlük, doğruluq ön planda verilir. Belə ki, şairin fikrincə həqiqəti söyləyənlər həmişə başqaları tərəfindən qınaqla qarşılanıblar. Və buna görə də daima başlarına bəlalər gəlir. Məhz bu səbəbdən də onların dili başlarına bəla olubdur. Həqiqəti çəkinmədən söyləməkdə belə insanları şair Həllac Mənsura bənzədir, onunla müqayisə edir. Aşağıdakı beytdə biz bu fikirlərin poetik ifadəsi ilə qarşılaşırıq. Bununla da eyni zamanda Mənsurun cəsurluğu, qorxmazlığı da burada təqdir olunur.

Gəlür bəla başına kim ki, saxlamaz dilini,
Sözi həqq olsa da, Mənsur kimi darə çıxar. (1, 69)

Beləliklə, aydın olur ki, XX əsr şairi Həşim bəy Saqibin yaradıcılığında müxtəlif təsəvvüfi ideyaların, bir çox fikirlərin daha təsirli və obrazlı ifadəsi zamanı Həllac Mənsur adına dəfələrlə müraciət olunmuş və rəmzləşdirilərək poetik vasitə kimi geniş şəkildə özünə yer etmişdir. Belə ki, şairin yaradıcılığında Həllac Mənsur həm ilahi eşqin, həm qorxmazlığın rəmzi, həm də həqiqət carçısı kimi simvollaşdırılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Həşim bəy Saqib Divan. Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2009, 637 s.
2. Nəsimi Göyüşov Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri Bakı, “Tural-Ə”, 2001, 240s
3. Səltənət Əliyeva “Qazi Bürhanəddin və İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında Həllac Mənsur” Filologiya və sənətsünaslıq., Bakı, “Elm”, 2019, 1 s. 64-67
4. Qazi Bürhanəddin “Divan”, (Tərtibçi və ön sözün müəllifi Ə. Səfərli) Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, 728 s.
5. İmadəddin Nəsimi Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild. Bakı, “Lider Nəşriyyatı”, 2004, 336 s.
6. Mirzağa Quluzadə Böyük ideallar şairi. Bakı, “Gənclik”, 1973, 109 s.
7. Şeyx Fəridəddin Əttar. Təzkirətül-övliya. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2011, 796 s.
8. Xuraman Hümətova Azərbaycan şeirinin poetik qaynağında təsəvvüf (XII-XIV əsrlər) Bakı, “Elm və Təhsil”, 2015, 408 s
9. Nəsimi Göyüşov “Quran və irfan işığında” (hikmət və düşüncə karvanı həqiqət sorasında) Bakı, “İqtisad Universiteti”, 2004, 288s
10. Nəsirəddin Tusi Övsafül - əşraf (Şəriətli insanların xüsusiyyətləri), Bakı, 2010
11. Əlyar Səfərli Divan ədəbiyyatı sözlüyü . Bakı, “Elm və Təhsil”, 2015, 703 s.

H.Алиева

Отражение образных идей в творчестве Хаши́м бека Саги́ба и поэтический образ Галладж Мансура.

Резюме

В первую очередь статья посвящена отражению образных идей в творчестве Хаши́м бека Саги́ба. Перечислены некоторые образные термины и символы, используемые в его творчестве, приведены примеры. Впоследствии в творчестве поэта описывается суфийский поэт Галладж Мансур, примеры из его творчества, которые привлекли внимание поэта. Прежде всего, выясняются и раскрываются причины широкого проникновения Г.Мансура в творчество этих поэтов. Как выясняется, Хаши́м бек Саги́б

также неоднократно в своих газелях обращался к имени Галладж Мансура, высоко ценил божественную любовь в его сердце. Хашим бек не ограничивается этим, используя имя Мансур, он также выражает божественную любовь и в своем сердце. Говоря о Галладж Мансуре, автор занял традиционную позицию, которая говорит о том, что на поэта оказали влияние также творчества Гази Бурханаддина и Насими.

Таким образом, из исследования ясно, что Галладж Мансур сыграл значительную роль в творчестве поэта как символическое средство выражения многих его поэтических идей, сыграл большую роль в выполнении поэтических функций, в результате чего он смог выразить много символических значений, таких как божественная любовь, бесстрашие и смелость.

Ключевые слова: Галладж Мансур, воображение, божественная любовь, божество во мне, божественный свет

N.Aliyeva

Reflection of figurative ideas in the works of Hashim bey Sahib
and the poetic image of Galladzh Mansour.

Summary

First of all, the article is devoted to the reflection of figurative ideas in the works of Hashim bey Sahib. Some figurative terms and symbols used in his work are listed, examples are given. Subsequently, the poet's work describes the Sufi poet Galladzh Mansour, examples from his work that attracted the poet's attention. First of all, the reasons for the wide penetration of G.Mansour into the work of these poets are revealed and revealed.

As it turns out, Hashim bey Sahib also repeatedly addressed the name Galladzh Mansour in his gazelles, highly appreciated the divine love in his heart. Hashim bey is not limited to this, using the name Mansour, he also expresses divine love in his heart. Speaking of Galladzh Mansour, the author took a traditional position, which says that the poet was also influenced by the works of Ghazi Burhanaddin and Nasimi.

Thus, it is clear from the study that Galladzh Mansour played a significant role in the poet's work as a symbolic means of expressing many of his poetic ideas, played a large role in performing poetic functions, as a result of which he was able to express many symbolic meanings, such as divine love, fearlessness and courage.

Keywords: Galladzh Mansour, imagination, divine love, the deity in me, divine light

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi:25.05.2019

Çapa hazırlanma tarixi:25.11.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Rafael Hüseynov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏLTƏNƏT ƏLİYEVƏ
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti
selteneta@gmail.com

NƏSİMİNİN POEZİYA DİLİNİN FORMALAŞMASINDA XALQ DEYİM VƏ İFADƏLƏRİNİN ROLU

XÜLASƏ

Məqalədə XIV əsr şairi İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında folklor örnəklərinin rolu tədqiqatə cəlb edilir.

Nəsimi dilini diqqətlə araşdırdıqda aydın olur ki, şair şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən ustalıqla faydalanmışdır. Sadə xalq təfəkkürünün məhsulu olan bu folklor örnəkləri şairi bütün yaradıcılığı boyu müşayət etmişdir. Xalq dili, xalq yaradıcılığı ilə daima əlaqədə olan İ. Nəsimi dilində işlədilən və o dövr üçün işlək olan bir sıra türk mənşəli söz və ifadələr artıq günümüzdə arxaik sözlərə çevrilmişdir. Lakin Nəsimi yaradıcılığı bu sözləri əsrlərin burulğanından keçirərək günümüze gətirib çıxarmışdır. Nəsimi dilinin mayasını - əsasını təşkil edən bu sözlərin böyük əksəriyyətinə “Kitabi Dədə Qorqud” dilində və “Divani lüğət-it-türk” əsərində rast gəlmək mümkündür. Belə ki, “Kitabi Dədə Qorqud” dilində işlədilən bir çox arxaikləşmiş türk mənşəli söz və ifadələr Nəsimi dilində tez-tez müşahidə olunmaqdadır. Məqalədə bu sözlərdən paralel şəkildə nümunələr əksini tapmışdır.

Poetik dildə xalq danışığı dilinin ayrılmaz hissəsi və şirinliyinin, təbiiliyinin əsası olan frazeoloji birləşmələrin işlədilməsi isə şairin dili ilə yanaşı onun əsərlərinin ruhuna da bir canlılıq, bir tərəvət bəxş edir. Bununla da Nəsimi poeziyasının əsas qidasına çevrilir.

Xalqın hikmətli söz xəzinəsi olan atalar sözləri və məsəllər də Nəsimi yaradıcılığında müxtəlif formada müəyyən poetik funksiyanın ifadəsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məqalədə cədvəl əsasında Nəsimi qəzəllərində işlədilən həmin atalar sözləri xalq dili ilə müqayisəli şəkildə verilmişdir.

Beləliklə, xalq dilindən alınmış ifadələr, atalar sözləri və məsəllər, alqış və qarğışlar və s. Nəsimi dilinin həm canlılığını, təbiiliyini, tərəvətini qoruyub saxlamış, həm də ona milli rəng vermişdir ki, bu da əsərlərinin daha çox nüfuz qazanmasına, xalq tərəfindən daha çox sevilməsinə səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: Nəsimi, atalar sözü, folklor, xalq yaradıcılığı, poetik dil, frazeologizm.

XIV əsr sənətkarı İmadəddin Nəsimi dili mükəmməl poeziya dili və ədəbi dilimizin xüsusi inkişaf mərhələsi hesab olunur. Nəzərə alsaq ki, birdən birə formalaşmış və özü də Nəsimi dilindəki kimi yüksək səviyyəli, zəngin söz ehtiyatına, formalaşmış qrammatik quruluşa malik bir dil birdən-birə ortaya çıxa bilməz. Onda belə bir fikir öz həqiqiliyini bir daha sübut edir ki, hər bir mükəmməl dilin eyni zamanda da ilkin, bəsit forması və bəsitlikdən mükəmməlliyə gedən bir yolu, üstündə boy atdığı bir bünövrəsi vardır. Nəsimi dili də bu baxımdan fərqlənir. Sənətkarın dilini diqqətlə araşdırdıqda aydın olur ki, şair şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən ustalıqla faydalanmışdır. Sadə xalq təfəkkürünün məhsulu olan bu folklor örnəkləri şairi bütün yaradıcılığı boyu müşayət etmişdir. Nəsimi dilini oxunaqlı edən, elə onu bu qədər də sevdiren və yaşadan cəhətlərdən biri də elə budur.

Nəsimi şeirinin xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı fikri Nəsiminin özü tərəfindən də təsdiqini tapmışdır. Belə ki, “Nəsimi hələ XIV əsrdə öz nitq istedadının mənbəyi kimi Azərbaycan xalq dilini göstərir.

Gərçi Nəsimi sözün dadını verdi, vəli

Dədə gətirdi anı, ləfzi-şəkərbarımız” [1, 52]

Bununla da, şair şeirlərinin əsas mənbəyinin xalq yaradıcılığı olduğunu bir daha təsdiq edir. Eyni zamanda da xalq dilinə və xalq yaradıcılığına sevgisi də öz ifadəsini tapır və öz şeirlərindən daha qiymətli və əziz hesab edirdi. Nəsiminin xalq dilinə, xalq yaradıcılığına verdiyi yüksək qiyməti H.Araslı belə ifadə edirdi: “Şairin bədii dili olduqca zəngin, söz ehtiyatı çoxdur. O, bir tərəfdən idiomatik ifadələrlə zəngin olan canlı danışq dilinin imkanlarından bacarıqla istifadə edir, ikinci tərəfdən isə klassik şeir dilinin çox yayılmış bədii ifadələrini məharətlə işlədir, eyni zamanda ərəb, fars şeirinin ifadə vasitələrini tərcümə etmək yolu ilə şeir dilimizi zənginləşdirir.” [2, 275] Xalq dili, xalq yaradıcılığı ilə daima əlaqədə olan İ. Nəsimi dilində işlədilən və o dövr üçün işlək olan bir sıra türk mənşəli söz və ifadələr artıq günümüzdə öz işləkliyini itirmiş, arxaik sözlərə çevrilmişdir. Lakin Nəsimi yaradıcılığı bu sözləri əsrlərin burulğanından keçirərək günümüze gətirib çıxarmış, zəngin söz xəzinəmizin itib batmasına imkan verməmişdir. Nəsimi dilinin mayasını - əsasını təşkil edən bu sözlərin böyük əksəriyyətinə “Kitabi Dədə Qorqud” dilində və “Divani lüğət-it-türk” əsərində rast gəlmək mümkündür. Həmin sözlərin milliliyi də məhz elə bu əsərlərdə öz təsdiqini tapır. Belə ki, “Kitabi Dədə Qorqud” dilində işlədilən bir çox arxaikləşmiş türk mənşəli söz və ifadələr Nəsimi dilində tez-tez müşahidə olunmaqdadır. Nəhayət, Nəsimi dilində rast gəldiyimiz məsələn: “aydır” – “demək, söyləmək” [3, 20], “qamu” – “hamı” [3, 128], “ulaşmaq” – “çatmaq” [3, 47], “ilətmək” – “çatdırmaq” [3, 99], “al” – “hiylə” [3, 173], “sunmaq” – “təqdim etmək” [3, 94- 114], “irişmək” – “yetişmək” [3, 156], “sormaq” – “soruşmaq”, “xəbər almaq” [3, 13], “yapmaq” – “yerinə yetirmək” [3, 191] “ayıtmaq” – “bildirmək” [3, 211], “yağmalamaq” – “talamaq” [3, 51], “qandasın” – “hardasan” [3, 150] və s. bu kimi başqa ifadələr məhz “Kitabi Dədə Qorqud”-dan gəlməkdir və xalis türk mənşəli sözlər olmaqla alınma sözlərlə müqayisədə daha çox işlənmə tezliyinə malikdir. Beyt daxilində bu sözlərdən bir-neçəsinə nəzər yetirək.

Zənnü güman icində qalmışsan, ey yəqinsiz,

Məşkuk ilən kim **aydır** qılmaq əməl rəvadır. [4, 18]

Şol Xızır biçərə içmiş abi-heyvan dedilər,

Ta ləbin eyninə **irməz**, yoxdur onun xanəsi. [4, 49]

İki aləmdə məqsudum vüsalına **irişməkdir**

Ki, vəslindir bu dərvişin muradı şəhriyarından. [3, 156]

Yandırıcı firqətin yaxdı məni narinə,

Könlüm **ulaşmaq** dilər yari-vəfadarinə. [3, 47]

Fəzli-ilahə canını eylə fəda, Nəsimi, sən

Olma məlul, **ayıtma** kim, bəndü hasar icindəyəm. [3, 128]

Beləliklə, burada verə bildiyimiz və verə bilmədiyimiz bütün bu söz və ifadələr Nəsimi dilinin türk mənşəli sözlərlə zənginliyini bir daha sübut edir. Nəsimi dilinin xalq dilinə bağlılığı təkcə ayrı-ayrı söz və ifadələrin dilə gətirilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda Nəsimi öz dilini daha canlı, daha ifadəli səsləndirmək üçün dildəki idiomatik ifadələrə, frazeologizmlərə də xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Onun dilində tez-tez rast gəldiyimiz “könlü vermək” [3, 15], “can vermək” [3, 20], “barmaq ilə göstərmək” [3, 20], “dərdə qatlanmaq” [3, 29], “bağrını qan eyləmək” [3, 149], “qanın tökmək” [3, 32-177], “ayağına düşmək” [185], “qulağından pambıq çıxarmaq” [238], “bağrını yandırmaq” [3, 195], “gözünü açmaq” [3, 238], “bağrı dəlinmək” [3, 44], “canın yandırmaq” [3, 149], “səbri tükənmək” [3, 207], “bəxtinə günəş doğmaq” [3, 304], “bel bağlamaq” [3, 48-94] və s. bu kimi xalq dilindən alınmış ifadələrin – frazeoloji birləşmələrin işlədilməsi həm mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi, həm də şeirlərində xalq nəfəsini aydın hiss

etdirirdi ki, bu da əsərin təbiiliyini bir daha aydın şəkildə büruzə verirdi. Mərhum dilçi alimimiz Y. Seyidovun dili ilə desək: “Nəsiminin dili bu və ya digər faktı ilə, bu və ya digər cəhəti ilə deyil, bütün ruhu ilə dövrün canlı dilinə bağlıdır.” [5, 14]

Bir neçə beytdə diqqət edək

Canı ver, cananəyi bul, olma bicananə kim,

Təndə canı yoxdur ol kim, bulmadı cananəyi. [4, 56]

Qulluğa **bel bağladım**, sultanı gözlər gözlərim,

Dərdinə tuş olmuşam, dərmanı gözlər gözlərim. [4, 90]

Poetik dildə xalq danışığı dilinin ayrılmaz hissəsi və şirinliyinin, təbiiliyinin, canlılığının əsası olan bu frazeoloji birləşmələrin işlədilməsi isə şairin dili ilə yanaşı onun əsərlərinin ruhu-na da bir canlılıq, bir tərəvət bəxş edir və bununla da Nəsimi poeziyasının əsas qidasına çevrilir. Həmçinin şair bu ifadələrə yaradıcı şəkildə yanaşmış, şeirlərinin emosional təsir gücünü bu yolla daha da artırmışdır.

Şairin dilində xalq dilindən gələn bu tip ifadələr sırasında “gözüm çırağı”, “gözüm aydını” [3, 124], “bir hörümçək torundan asılı qalmaq” xalq dilində daha çox “bir ipdən asılı qalmaq”, “bir tükədən asılı qalmaq” [4, 170], “ürəyi kabab olmaq” xalq dilində daha çox “ürəyim yandı”, “ciyərim bişdi” [3, 45] kimi ifadələr də şeirdə işlənmə məqamı baxımından maraqlıdır.

Bir **hörümçək toruna asılmışam**, ya dəstgir,

Alt yanıam bamövcdəryayi-xətərdir bikanar. [4, 170]

Həbibə, firqətin saldı mələlə,

Kabab oldu ürəgim həmçü lalə. [3, 45]

Qeyd edək ki, sonuncu beytdəki bu ifadə “kabab oldu ürəgim” Nəsimidən əvvəl Qazi Bührəhanəddin “Divan”ında geniş işlədilmişdir.

Xalq dilinin zənginliklərini özündə ifadə edən söz qrupları sırasına atalar sözləri və məsələlər də daxildir. “Cild-cild kitablar dolusu mənə və hikməti özünə “sığdıran” bu el yaradıcılığı nümunələri “bitirən, yetirən, gətirən” el dühasının və sağlam xalq fəlsəfəsinin narın zərrələridir. Obrazlı təfəkkürün aforizm şəklində ifadəsi olmaq etibarilə atalar sözləri milli təfəkkürdəki cəlalanmış tarixi təcrübəni, dərin və sanballı həyat həqiqətlərini bədii idrak və təxəyyülün süzgəcindən keçirərək yaşadır, onları tükənməz bir enerjiylə dolğun əks etdirir.” [6, 4] Atalar sözlərinin keçmişə canlı və özünəməxsus boyalarla ifadə etməsi onun ən müsbət keyfiyyətlərindəndir. Demək ki, atalar sözləri bir növ tarximizi, məişətimizi də əsrlərlə özündə daşımışdır. Min illər keçməsinə baxmayaraq hələ də öz təbii kolaritini, tərəvətini, təbiiliyini, həmçinin hökmünü və hikmətini qoruyub saxlayan atalar sözləri və məsələlərin də Nəsimi yaradıcılığında müxtəlif formada işlədildiyinin şahidi oluruq. Elə bu baxımdan da Nəsimi yaradıcılığı günümüzə həm də xalq yaradıcılığını daşıyıb gətirmişdir və folklorumuzu öyrənmək baxımından da qiymətli abidədir, - desək, yəqin ki, yanılmırıq. Belə ki, şair ilk növbədə zəngin söz xəzinəmizdən - atalar sözlərindən olduğu kimi, yəni heç bir dəyişiklik etmədən istifadə etmiş, fikirlərinin daha poetik və təsirli ifadəsini bu vasitə ilə təmin etmişdir. Atalar sözlərindən bu cür istifadə şairlər üçün bir qədər çətin məqam sayılır. Çünki hazır mətni qurulmuş qafiyəyə, vəznə uyğunlaşdırmaq, həm də dilinə, üslubuna toxunmadan uyğunlaşdırmaq tələb olunur. Nəsimi yaradıcılığında bu tip atalar sözləri onlardır. Nümunələrə diqqət edək.

Çün **hər nə kim, əkərsən, anı bicərsən** axır,

Dünyada əkmə anı kim, adı oldu üsyan. [4, 71]

Dedilər, miskin Nəsimi, **doğruya yoxdur zaval**,

Muddəilər qalib oldu, hazır olgil başına. [3, 51]

Beytlərdə xalq dilində geniş işlədilən “Nə əkərsən, onu da biçərsən.” [7, 187], “Doğruya zaval yoxdur.” [7, 92] atalar sözləri heç bir dəyişiklik edilmədən şair təxəyyülünün poetik ifadə

vasitəsinə çevrilmişdir. Burada onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, birinci və ikinci beytdə verilmiş atalar sözü dəyişiklik edilməyən atalar sözləri sırasında folklorşünas alim İslam Sadıqın [8, 1-2], birinci beytdəki atalar sözü yenə də dəyişiklik edilməyən atalar sözləri sırasında dilçi alim T. Əsgərovanın [9, 210] tədqiqatında da qeyd olunmuşdur.

Nəsimi poeziyasında ikinci qrup atalar sözləri isə xalq dilində olduğu kimi yox, bir qədər dəyişdirilərək, fərqli şəkildə şeirin imkanlarına və şairin yaradıcılıq üslubuna uyğunlaşdırılaraq verilir. Bəzən də sadəcə məna saxlanılır. Bu tip istifadə şairin yaradıcılığında birinci qrupa görə çoxluq təşkil edir.

Ey Nəsimi, incuyi dürrü bilən sərrafa sat,
Cövhəri nadana satma lo'loi-şəhvarını. [4, 102]
Yarını satdın bahasız, bilmədin miqdarını,
Heçə dəgməz şol kişi kim, heçə satar yarını.
Cövhəri nadan əlindən müştəri alur ucuz,
Cövhəri bilməz nə bilsin gövhərin miqdarını [4, 102]
Aşiqin əsrarını aşiq gərəkdir kim bilə,
Olmayan aşiq nə bilsin aşiqin əsrarını? [4, 102]
Mehri-rüxün vəsfini hicrə yanan cana sor,
Fırqətini çəkməyən qanda vüsali bilür? [4, 139]

Bu beytlərdə, demək olar ki, eyni fikir vurğulanmışdır. Belə ki, burada ifadə olunan məna xalq dilində olan “Eşşək nə bilir, zəfəran nədir” [7, 102], “Südün qədrini qısır əmən dana bilər” [7, 214], “Zər qədrini zərgər bilər” [7, 247], “Gülün qədrini bülbül bilər” [7, 119], “Ata olmayan ata qədrini bilməz” [7, 43], “Arı qəhrini çəkməyən balın qədrini bilməz” [7, 36] kimi atalar sözlərində min illərdir ki, yaşayır. Nəsimi də məhz yuxarıda verilən atalar sözlərinin mənasından faydalanaraq öz fikrini bir qədər fərqli formada və daha poetik və daha obrazlı şəkildə beytlərdə əks etdirmişdir. Bununla həm təkrarçılığa yol verməmiş, həm də düşüncələrinin daha obrazlı ifadəsinə nail olmuşdur.

Gəl ey həqq istəyən talib, müqəddəs vadini teyy et
Ki, zəhmətsiz ələ girməz nə kim, istərsən, ey dana. [4, 172]

“Əkən biçər, əkməyən nə biçər” [7, 105], “Zəhmət çəkən bal yeyər” [7, 246], “Bağ salan barını yeyər” [7, 48] atalar sözlərinin ehtiva etdiyi məna yuxarıdakı beytin məzmununda özünü açıq şəkildə göstərir və onunla uyğunluq təşkil edir.

Aqıl isən sözünü müxtəsər et,
Ey Nəsimi, çu bigirandır söz. [4, 10]

“Çox bilib az danışmaq igidin ləngəridir”, “Çox danışan çox yanırlar”, “Çox bil, az danış”, [7, 76] “Bilən az deyər, bilməyən yüz” [7, 35] atalar sözləri sözün qüdrəti haqqındadır. Burada da məlum olur ki, xalq sözə yüksək qiymət vermiş, az danışmağı, yerində danışmağı alqışlamışdır. Az sözlə dərin məna ifadə etmək xalqın əsas qayəsi olmuşdur. Nəsimi də bu atalar sözlərindən yararlanaraq aqıl, ağıllı şəxs az danışan olduğunu vurğulamış və fikrini bu cür ifadə etmişdir ki, əgər aqıl və müdriksənsə, qısa danışmağınla, az sözlə çox fikir ifadə etməklə bunu sübut et. Beləliklə də, Nəsimi qələmində çox bilib az danışmaq aqillərə xas olan xüsusiyyət kimi təqdim edilmişdir.

Səbr etmək, səbrli olmaq da xalq tərəfindən yüksək qiymətləndirilən keyfiyyətlərdəndir. Belə ki, səbr haqqında xalqın yaratdığı “Səbr elə, ey qora, halva çıxar səndən” [7, 207], Səbr acıdır, meyvəsi şirin”, [7, 206] “Səbr cənnət açarıdır” [7, 206], Səbr eyləyən muradına yetişər.” [7, 206] obrazlı təfəkkürün məhsulu olan bu kimi xalq inciləri bu fikirlərin doğruluğunu bir daha təsdiqləyir. Nəsimi də aşağıdakı beytdə xalqdan gələn bu fikri bir qədər fərqli şəkildə və poetik dildə bu cür ifadə etmişdir.

Var, dərdə təhəmmül qılı səbr eylə cəfaya,
Çün dil diləyi əndəki bəşyar bulunmaz. [4, 17]

Bu beytdə eyni zamanda “Cəfasın çəkən, səfasın görər.” [7, 70] kimi atalar sözü də öz ifadə-sini poetik dillə tapıbdır.

Başımı top eylərəm, meydana girdim, oynaram,

Ey bu meydandan qacan, şol urduğun lafin qanı? [4, 32]

Yuxarıdakı beytdə yenə sözün müqəddəsliyi ön plana çəkilmişdir ki, xalq dilində bu barədə də çoxlu atalar sözləri və məsəllər yaradılmışdır. Həmin atalar sözlərinə diqqət edək. “Böyük loxma çiyənə, böyük söz danışma” [7, 65], “Kişi öz sözünün ağası olar.” [7, 149] Bu atalar sözləri söz verib əməl etməyi təbliğ edən atalar sözləridir. İ.Nəsimi də, şübhəsiz ki, xalq müdrüklüyünü özündə daşıyan bu atalar sözlərinin mənasına işarə vurmuşdur.

Doğru söz doğrar həsudun bağrını şol mə'nidən,

Münkirə oldu Nəsiminin kəlamı zülfiqar. [3, 192]

“Düz söz daşdan keçər” [7, 97], “Sözün doğrusu dəmir dələr” [4, 212], “Doğru söz acı olar” [7, 92], “Davada söz baş yarar, doğru söz daş yarar” [7, 81] kimi atalar sözü yuxarıdakı beytdə verilən mənaya uyğundur. Burada doğruluq, dürüstlük kimi insana məxsus ali keyfiyyətlər yüksək dəyərləndirilir.

Klassiklərimiz, o cümlədən də Nəsimi öz yaradıcılığında dünyanın faniliyi, vəfasızlığı, insanların gəldi gedər olması, dünya malı haqqında öz fikir və mülahizələrini, bundan yaranan hisslərini obrazlı şəkildə ifadə etmişdir. Bu fikirlərə poetik don geyindirərkən böyük şairimiz xalq düşüncəsinin ifadəsi olan atalar sözləri və məsəllərə - bu qiymətli söz xəzinəsinə müraciət etmiş və əsərini daha da zənginləşdirmişdir. Nəsimi beytlərində tez-tez dünyanın yalan olması fikirləri vurğulanır ki, həmin ifadələrin xalq dilində qarşılığı özünü göstərir. Lakin Nəsimi bunları üslubuna uyğun olaraq forma baxımından bir qədər cilalamış və şeirin ahənginə uyğunlaşdırmışdır. Beytə diqqət edək

Çün bu yalançı dünyanın aqibəti fəna imiş,

Keç qamudan Nəsimitək, baxma anın bəqasınə. [3, 52]

Ey dünya, mən yenə səni bildim, yalançısan,

Aldanmazam sənə dəxi çün bildim halını.. [3, 108]

Bu beytdə Nəsimi dünyanın yalan olduğunu təsirli və emosional şəkildə ifadə etmişdir. Həmin fikir atalar sözlərində öz ifadəsini bu cür tapmışdır. “Dünya yalan dünyadır.” [7, 96]

Şairin qəzəllərində bəzən dünyanın vəfasızlığından şikayət motivləri də diqqəti cəlb edir.

Nəsiminin kəlamından eşitgil,

Vəfasızdır cahan, sən qılma bidad. [3, 32]

Yoxdur vəfası dünyanın, aldanma anın alına,

Rəngindən oldu münfəil, hər kim boyandı alına. [4, 65]

Yüksək düşüncə tərzinin, obrazlı təfəkkürün məhsulu olan yuxarıdakı beytlərdə xalq dilində olan “Dünya vəfasızdır” atalar sözü öz təsdiqini mükəmməl şəkildə tapmışdır.

Daha sonra şairin yaradıcılığında daha çox dünya malı haqqındakı fikirlər diqqəti cəlb edir. Şair burada insanları göz qamaşdıran, aldadıcı parlaqlılığı olan dünya malına aldanmamğa çağırır, keçmişlərdən nümunələr gətirir, öz fikirlərini hətta el məsəlləri ilə də təsdiqləyir. Bununla da bildirmək istəyir ki, bu təkcə mənim fikrim yox, xalqın fikridir. Min illərdir belədir və belə də davam edəcək.

Dünyada mülkə, mala sən aldanma, ey məlik

Kim, dünyanın mətahi bəğayət həqirdir. [4, 30]

Kim ki, aldandı cahanın ağulu ləzzatına,

Düşdü şol mənsubəsi çox dünyanın şəhmatına. [4, 62]

Dövlətinə bu dünyanın olma muqəyyəd, ey məlik,

Anın üçün ki, dünyanın dövləti bisəbat olur.

Vəhdəti-sərfə ta əbəd oldu Nəsimi bəllisiz,

Hər ki, bu rəsmə məhv ola, zübdeyi-kainat olur. [4, 136]

Bu beytlərdə şair dünya malına aldanmamğı israrla tələb edir. “Dünya mənim dəyənin dü-nən gəldik yasından” [7, 96], “Dünya varına güvənilməz” [7, 96], “Dünya malı dünyada qala-caq.” [7, 96]. Verdiyimiz bu atalar sözləri də bu fikirlərin xalq dilindən gəldiyini təsdiq edir. Qeyd edək ki, dünya malı, dünyanın faniliyi məsələləri “Kitabi Dədə Qorqud”da da öz ifadəsi-ni tapmışdır.

Hanı dedigim bəy ərənlər,

Dünya mənim dəyənlər? [10, 51]

Şairin əsərlərində dünyanın faniliyi, beş günlük olması fikri də vurğulanmışdır ki, həmin fi-kirlər xalq dilində - xalqın hikmətli söz xəzinəsində əksini tapırdı. “Dünya fani dünyadır” [10, 51], “Ölümlü itimli dünya, son ucu ölümlü dünya” [10, 51], “Keçər bu dövrən, sənə də qalmaz” [10, 149] kəlamları isə “Kitabi Dədə Qorqud”un dilində tez-tez müşahidə olunmaqdadır.

Uş bu dünya fanidir, keç sən fənadan, bul bəqa

Kim, həyatı-cavidan olsa sana omri-səlim. [4, 94]

Varlığı fanidir, ey qafil, bəqasız dünyanın,

Şol bəqasızdan bəqa mümkün degil, var, istəmə! [4, 58]

“Bu dünya dəyirmandı, üyüdər bir gün bizi” [7, 66] atalar sözünün daşdığı mənə isə aşağı-dakı beytə uyğundur.

Səltənəti əmarətə eşq ilə təkyələnmə kim,

Beş gün imiş bu dünyanın səltənəti əmarəti. [4, 42]

Hiç gül olmaz dikənsiz, hiç şadi qüssəsiz,

Dərmə gülündən anın, çün gülü dəgməz xarına. [4, 60]

Burada xatırladaq ki, dünyanın faniliyi, vəfasızlığı və bu kimi fikirlər əslində Nəsimi ya-radıcılığında vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin təzahürü kimi özünü göstərirdi. Bu şairin fəlsəfi düşü-n-cələrinin ifadəsi idi. Lakin şair vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin bu müddəalarından bəhs edərkən da-ha sadə, daha anlaşıqlı ifadələrə - zəngin söz ehtiyatına malik xalq yaradıcılığına müraciət et-məyi daha üstün tutmuşdur. Bu isə Nəsiminin xalq təfəkkürünə verdiyi yüksək dəyərin nəticəsi idi.

Bəzən də biz Nəsimi yaradıcılığında bütöv bir qəzəlin bir atalar sözünün daşdığı mənaya həsr olunduğunu görürük. Aşağıda verdiyimiz qəzəl də bu qəbildəndir. Bildiyimiz kimi xalq tə-rəfindən əsil-nəsil yüksək qiymətləndirilmiş, hər bir kəsi əslilə, əslinə görə tanımış, ona görə hörmət etmişlər. Hətta xalq arasında qız köçürəndə, qız alanda da mütləq əslilə, nəslilə araşdırılmış, əsil-sizə qız vermək, əsil-sizdən qız almaq yaxşı qarşılanmamışdır. Bu mövzudan bəhs edən çox-lu sayda atalar sözləri də yaranmışdır. “Əsil olan əsilliyin itirməz.” [7, 109], “Əsil deyər anlama-dım, bədəsil deyər görmədim” [7, 109], “Əsil-sizdən kərəm gəlməz.” [7, 109], “Əslilə gic olanı yüz eyləyəsen, düzəlməz.” [7, 109], “Əslində olan dırnağında bildirəcək” [7, 110], “Əslində olan nəslində olar” [7, 110], “Nəcabət adamın zatında olur” [7, 188], “Nəciblik canda deyil, qanda-dır” [7, 188], “Hər şey öz əslinə çəkər” [7, 127], “Kamil insan kəlamından bəllidir.” [7, 144]. Xalq müdriklüyünün ən yaxşı ifadəsi olan bu atalar sözləri əsil-nəcabətlə bağlıdır. Aşağıdakı bir parçasını təqdim etdiyimiz qəzəl də əsil-nəcabət məsələsinə həsr olunmuşdur.

Hər kişinin sorman əslin, izzətindən bəllidir,

Söhbəti-irfan görənlər xidmətindən bəllidir.

Həq təala elm içində çünki simahum dedi,

Hər kişinin üzünə bax, surətindən bəllidir.

Dərvişin pirini sorma dedilər adət degil,

Arifanə bir nəzər qıl, kisvətindən bəllidir.

Ey Nəsimi, nəqdini nadan əlinə vermə kim,

Cövhəri dana bilir həm qiymətindən bəllidir. [4, 129]

Burada qeyd etmək istərdik, ki, Nəsimi dilində bu cür xalqdan gələn ifadələr istənilən qədər-dir. Biz onların daha dəqiq müqayisəsini görmək üçün cədvəl şəklində aşağıda təqdim edirik.

	NƏSİMİDƏ	XALQDA
1.	Zalım oldun, zülm əkərsən yenə kəndi tarlana, Zalımın zülmü şərindən tarlada üsyan bitər. [4, 22]	“Gen qaz, dərin qaz, özün düşərsən” “Tikan əkən gül götürməz”
2	Gül bulunmaz bu dikənli dünyanın bağında çün, Əbsəm ol, bihudə gülsüz yerdə gülzar istəmə! [4, 59]	Güldürən dünya deyil, ağladan dünyadır”
3	Müflis ticarət eylər sərmayəsiz və leykin, Sə’yi əbəsdir anın, sevdası cümlə xüsrən. [4, 71]	“Tək qoyundan sürü olmaz”
4	Bu gün bazar edər gülşən səməndən laləvü guüdən, Qənimət gör ki, beş gündür tamaşası bu bazarın. [4, 105]	“Hər saatın bir hokmü var.”
5	Əzazilin sözün dutma, anın vəsfasına uyma Ki, iblisə uyan olmaz könül məqsuduna vasil. [4, 106]	“İtlə yoldaşlıq edənün çomağı əlində gərək”
6.	Sədəf xas olmaz incusuz, bu rəmzi anla, fəhm ey-lə, Bu sirri bilməyən bil kim, nə xaric oldu, nə daxil. [4, 106]	“Üzük qaşı ilə tanınar.”
7	Mə’dənsiz altun olmazü kansız degil göhər, Ey gövhəri-yeganə, rucuun nə kanədir? Yarın vüsəlin istə bu gün, qoyma yarına, Yarın vüsəli yarına qalmaq gümanədir. [4, 157]	“Bünövrəsiz ev olmaz” “Əldən qalan əlli il qalar.”
8	Gəl ey həqq istəyən talib, muqəddəs vadini teyyet Ki, zəhmətsiz ələ girməz nə kim, istərsən, ey dənə. [4, 172]	“Zəhmət çəkməyən rahatlığın qədri-ni bilməz.” “Bal tutan barmaq yalar.”
9	Yaxşılıq eylə sən, sənə yaxşılıq eyliyə xuda, Aqibət əslinə qılır xeyr ilə şər müraciət. [4, 190]	“Yaxşılıq elə, Allah əvəzin verər.” “Yaxşılıq elə, at dəryaya, balıq bilməsə də, xalıq bilər”
10	Ey ki, sultan olmaq istərsən fəqir ol kim, yəqin Kim ki, sultan oldu dərviş olmadı, sultan degil. [4, 199]	“Adam evinin həm ağası olar, həm nökrü”
11	Yarın vüsəli istə, bu gün qoyma yarına, Yarın vüsəli yarına qalmaq gümanədir. [4, 157]	“Bu günün işini sabah qoyma” , “Əldən qalan əlli il qalar”
12	Ey Nəsimi, xubların bir başı vardır, min dili, Eşqilə bel bağlama bu əhdü peymansızlara. [3, 20]	“Qırx dili var, qırx bir açarı”
13	Çünki cəfasız, ey könül, kimsə murada irmədi, Cövrə təhəmmül eylə, dur şol sənəmin cəfasinə. [3, 52]	“Cəfa çəkməzsən, səfa görməzsən.”
14	Mənzilə irmək dilərsən, eşqi yoldaş eyləgil, İrmədi mənzilinə, kim baxmadı yoldaşınə. [3, 51]	“Əvvəl yoldaş, ondan yolçu”
15	Qəmindir könlümün təxtində sultan, Bir iqlimə iki sultan gərəkmez. [3, 70]	“İki arvadlı ev zibilli olar”, “İki arvadlı gecə şamsız qalar”, “İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz”
16	Sən canü cümlə aləm işbah imiş məsəldə:	“Çıxan can geri dönməz “; “Çıxan

	Cansız bədən dirilməz, gör kim, bu nə məsəldir. [3, 220]	can geri gəlməz, ölən adam dirilməz” KDQ
17	Yığıb yedirməyən kişi sinində mar olur malı, Sağı sözdür ki, assi varsa boynunda vəbal eylər. [3, 216]	“Allah kasıbın ruzisini dövlətinin malında verər”.
18	Başımı top edib, şəha, meydana girmişəm, Meydanə girməgə yenə mərdanə ər gərək. [3, 115]	“İgid meydanda gərək”
19	Gər Xəlil olmaq dilərsən yar ilə gercəkləyin, Dilbərin yolunda şərt əvvəl budur kim, yanəsən. [3, 165]	“Könlü balıq istəyənin quyruğu su-da gərək”
20	Ey Nəsimi, satmagil sən cahilə dürri-ədən, Cahilü nadan nə bilsin qiyməti-dürdanəni. [3, 96]	“Zəhmət çəkməyən rahatlığın qədri-ni bilməz”
21	Ey Nəsimi, aqibət varır yelə, Bivəfa ilə yeyən nanü nəmək. [3, 116]	“Anlayanla daş daşı, anlamazla yemə aş
22	Bağrımı doğrar fəraqın xarı, ey cənnət gülü, Növbahar olsun, gül olsun, arada xar olmasın. [3, 158]	“Gül tikansız olmaz.”, “Gül istəyən! tikan da istəmək gərək.”
23	Vəhdət dəmində dərvişü sultan çü bir imiş, Gəl, xəstədil Nəsimi, qəbul eylə şalını. [3, 108]	Hamı bu dünyadan bir kəfənlə gedir”, “Heç kim dünyadan heç nə aparmayıb”
24	Söhbət etmə, söhbət etmə dəgmə hər nadan ilə, Nadanın tərbiyətindən həm yenə nadan bitər. [4, 22]	“Lalın dilin anası bilər”, “Mərd qədrin mərd bilər”, “Mərdin gözü tox olar, namərdin gözü ac olar”, “Namərdə tuş olanın ciyəri qana dönər”, “Namərdin çörəyi dizinin üstə olar”
25	Dərd ilə xoş keç, ey könül, qəmdən usanma, çün bilir Aşiqi-dərdiməndinə dərdi verən, dəvasını. [4, 47]	“Dərd verən dərmanın da verər”
26	Napak olan sənə nə bilir qədrü qiymətin, Zatında adəmin dəxi arı göhər gərək. [3, 115]	“Bir napakdan qorun, bir də köpəkdən”, “Bir pakın duası Bir də napakın duası”
27	Məhbubi-əzəl, yari-əbəd var ikən, ey yar, Əğyar ətəgin dutmavü əğyara yapışma. [4, 57]	“Keçmə namərd körpüsündən qoy aparsın sel səni, yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni”
28	Şol ağaca bənzəmə kim, kəsib oda yaxalar, Balta zəxmindən əmindir anda kim, rümman bitər. [4, 22]	“Bar verən ağacı kəsməzlər”

Digər halda şairin fikirləri də nəsihətamiz xarakter daşıyır ki, Nəsimi dilində bu cür beytlərə də rast gəlinməkdədir. Bu tip beytlər də öz nəfəsini xalqdan alırdı. Bu beytlərin yaşadıcısı, hikmətli söz kimi qəbul edəni də xalq idi.

Naqis vücuda çün kim, nöqsan gəlir həmişə,
Cəhd eylə kamil ol kim, gəlməz kamala nöqsan. [4, 71]

Nəsimi yaradıcılığında diqqət çəkən məqamlardan biri də şairin əsərlərində xalq yaradıcılığının bir parçası olan və onu xalq dilinə daha da yaxınlaşdıran alqış və qarğışlardan da yeri gəldikcə istifadə olunmasıdır. “Sözün magik gücünə inamı əks etdirən “alqış” və “qarğış”ın söz (ifadə) kimi yaranması da əski mifik təsəvvürlərlə bağlıdır. Hətta ilkin ibtidai çağlarda alqış-

qarğışın həyata keçəcəyinə o qədər inanılıb ki, onun nahaq söylənilməsi ilə böyük uğursuzluğun olacağı zənn edilmişdir.” [11, 89] Alqış və qarğışlar “Kitabi Dədə Qorqud dastanı”nda da geniş şəkildə işlədilmişdir. Nəsimi yaradıcılığında isə bu alqış və qarğışların konkret bir şəxsə aid deyil, daha çox ümumi xarakter daşdığı beytlərin məzmunundan aydın görünür. Aşağıdakı beytdə də şairin dilində alqış ümumi olaraq verilmişdir.

Doğrudur yarın yolu, doğru qayıрма yarədən,

Kim ki, doğru yol verər, anın yeri dar olmasın. [3, 158]

Bəzən də sənətkarın bir qəzəli bütövlükdə alqışlarla davam etdirilir.

Mənəm yardan cüda, ol yar məndən,

İlahi, olmasın hiç kimsə biyar! [3, 199]

Bu alqışlarla şair yenə də əsərinə bir təbiilik, xalq dilinin şirinliyini qata bilmişdir. Bununla da şair dil və üslubunun daha çox xəlqi xarakter daşdığını bir daha nəzərə çarpdırmışdır. Nəsimi dilində yeri gəldikcə alqışların əks üzü olan qarğışlara da müraciət olunmuşdur.

Murada irmiyəsər kimsə həqsiz, ey qafil,

Gərəksə şahi-cahan ol, gərəksə ol övbaş. [4, 101]

Rəqibin olmasın məqsudu hasil,

Əliftək qəddimi ol saldı dalə. [3, 45]

Nəsimidən cüda yarı qılan həqdən cüda olsun

Ki, yarından cüda yarı qılan bidinü imandır. [3, 257]

Yuxarıdakı beytlərdə şair haqsızlıq edənləri, onu və başqalarını yardan ayıranları xalq dilinin incəliyi ilə qarğışlamışdır.

Beləliklə, xalq dilindən alınmış ifadələr, atalar sözləri və məsəllər, alqış və qarğışlar və s. Nəsimi dilinin həm canlılığını, təbiiliyini, tərəvətini qoruyub saxlamış, həm də ona milli rəng vermişdir ki, bu da əsərlərinin daha çox nüfuz qazanmasına, xalq tərəfindən daha çox sevilməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda da bu əlaqə dilimizin zənginliyini bir daha ortaya çıxarmış, Nəsiminin üslub sistemini də müəyyənləşdirmiş və onun bir hissəsinə çevrilərək yaradıcılıq üslubu səviyyəsinə qalxmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. T. Hacıyev “XIII -XVI əsrlər ədəbi dili” , // Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, “Elm”, 1991
2. Həmid Araslı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və problemləri, Bakı, “Gənclik”, 1998, 732 s.
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 s.
4. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 376 s.
5. Yusif Seyidov Nəsiminin dili Bakı, “Azərbaycan nəşriyyatı”, 1996, 272 s.
6. C. Bəydili Bütün sözlərdən ulu sözlər” // Atalar söz. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 264 s.
7. Atalar söz. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 264 s.
8. İslam Sadiq “Nəsimi şeirində xalq nəfəsi” ”Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 17.04.2019, s. 1-3
9. Türkan Əsgərova Nəsimi dilinin frazeologiyası, Bakı, “Elm-təhsil”, 2015, 251 s
10. Kitabi-Dədə Qorqud . Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004
11. Bəhlul Abdulla “Arxaik folklor janrları” // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi Altı cildə I cild Bakı, “Elm”, 2004, 760 s (s. 67-98)

. Роль народных выражений в формировании
языка поэзии Насими
Резюме

В статье к исследованию привлекается роль фольклорных образцов в творчестве поэта XIV века Имадеддина Насими.

При внимательном рассмотрении языка Насими становится ясно, что поэт мастерски воспользовался образцами устной народной литературы, которые, будучи продуктом простого народного мышления, сопровождали его на протяжении всего творчества. Ряд слов и выражений тюркского происхождения, используемых в языке И.Насими, неразрывно связанном с народным языком, народным творчеством, и употребительных для того периода, уже в наше время превратился в архаизмы. Однако творчество Насими, проведя эти слова сквозь водоворот веков, донесло их до сегодняшнего дня. Большинство этих слов, составляющих закваску – основу языка Насими, можно встретить в «Китаби-Деде Горгуд» и «Дивани лугат-ит-тюрк». Так, многие архаичные слова и выражения тюркского происхождения, используемые в языке «Китаби-Деде Горгуд», часто наблюдаются и в языке Насими. В статье параллельно представлены образцы этих слов.

Использование же фразеологических сочетаний, являющихся неразрывной частью народного разговорного языка и основой его благозвучия, естественности, в поэтическом языке дарит, наряду с языком поэта, и духу его произведений некоторую живость, свежесть и тем самым питает поэзию Насими.

Пословицы и поговорки, представляющие собой кладезь народной мудрости, в творчестве Насими имели важное значение в выражении определённой поэтической функции в различной форме. В статье на основе таблицы, в сравнительном аспекте даны эти пословицы, используемые в газелях Насими и в народном языке.

Итак, выражения, почерпнутые из народного языка, пословицы и поговорки, хвала и проклятия и т.п. сохранили живость, естественность, свежесть языка Насими, а также придали ему национальную окраску, что стало причиной ещё большей популярности его произведений и ещё большей народной любви к ним.

Ключевые слова: Насими, пословица, фольклор, народное творчество, поэтический язык, фразеологизм.

Role of people's saying and expressions in formation of Nasimi's poetic language

Summary

The article involves investigation the role of folklore samples in the work of a 14th-century poet Imadaddin Nasimi.

When we profoundly examine the Nasimi language, it becomes evident that the poet skillfully benefited from the examples folk literature. The folklore samples, which are the product of simple folklore thought, accompanied the poet throughout his creative activity. A number of Turkic words and expressions, which were used in Nasimi language which was always associated with folklore language and used in those times, now have become archaic. However, Nasimi's creativity managed to deliver these words to our present world. Most of these words, which constitute the basis of the Nasimi language, can be found in the Book of Dede Korkut and *Dīwān Lughāt al-Turk*. Thus, a number of archaic Turkish words and expressions used in the language of Book of Dede Korkut are frequently observed in the Nasimi language. The article contains examples parallel to these words.

Besides poet's language, using of frazeological expressions, which are integral part and natural basis of the dialectic language, gives relief and vitality to the spirit of poet's creativity. Thus, it becomes basis of the Nasimi poetry.

The proverbs and sayings, that are treasure of the wise word, also played a significant role in the expression of certain poetic function in Nasimi's creativity. Those proverbs used in the Nasimi ghazals are given in comparative manner with the folklore language on the table.

Thus, folklore expressions, proverbs and sayings, as well as cheers and curses, etc. preserved the vitality, naturalness, freshness of the Nasimi language, as well as gave it a national color, which made these works more popular and beloved by the people.

Key words: Nasimi, proverbs, folklore, people's creativity poetic language, frazeologism

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi:

Çapa hazırlanma tarixi:

Filologiya elmləri doktoru Fəridə Əzizova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNAR ƏQİQ
AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli
Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi,
Bakı, İstiqlaliyyət 53
gulnarjafarzade2002@gmail.com

NƏSİMİNİN EŞQ FƏLSƏFƏSİ ŞƏRQ POEZİYASI KONTEKSTİNDƏ SUFİLİKDƏN HÜRUFİLİYƏ

Xülasə

Klassik Azərbaycan fəlsəfi-irfani poeziyasının banisi, böyük mütəfəkkir şair Seyyid Əli İmadəddin Nəsimi həyatını öz əqidəsinə qurban vermiş, bu yolda canından keçərək şəhid şair kimi bütün dünyada əzəmət, cəsarət, mərdlik və mübarizlik rəmzi kimi tanınmışdır. Bütün yaradıcılığı boyunca öz böyük ustadı Fəzlullah Nəiminin hürufilik ideyalarını təcəssüm etdirən şair Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində siyasi-fəlsəfi şerin ilk nümayəndəsi hesab edilir.

Sufizm cərəyanı yüzilliklər boyunca əhatə etdiyi fəlsəfi fikir nöqteyi-nəzərindən klassik şeirinin aparıcı səbəklərindən biri olmuşdur. Nəsiminin şeirlərində əks olunan hürufilik ideyaları sufizm təlimindən qaynaqlanır. Təsəvvüf cərəyanının əsas ideyalarından olan vəhdəti-vücut nəzəriyyəsi və eşq məfhumu hürufilikdə, xüsusilə Nəsimi poeziyasında əsas yer tutur. İnsan və onun gözəlliyi, idrak və kamalı onun yaradıcılığının aparıcı xətti olmuşdur. Şairin ilahi eşqdən qaynaqlanan insanpərvərlik və azadlıq ideyalarını təcəssüm etdirən şeirləri klassik Azərbaycan poeziyasına yeni məzmun, yeni ruh bəxş etmişdir.

Apardığımız araşdırmadan belə qənaətə gəlmək olar ki, sufizm cərəyanının yaranması ilə əsrlər boyunca islam Şərqində mənəvi-əxlaqi dəyərləri təbliğ edən təsəvvüf poeziyası rəvac tapmışdır. XIV yüzillikdə Azərbaycandan qaynaqlanan hürufilik təlimi öz fəlsəfi-ideoloji konsepsiyasına görə həm də bir sufilik təriqətidir. Bu təlimin mübəllig şairi Nəsimi öz yaradıcılığında vəhdəti-vücut, ilahi eşq, kamil insan, əbədi məstlik kimi sufilik təliminə xas olan məfhumları tərənnüm edərək hürufiliyin şöhrətini bütün Şərq ölkələrinə yaymağa müvəffəq olmuşdur.

Açar sözlər: Sufilik, Hürufilik, Nəsimi, poeziya, vəhdəti-vücut, eşq.

Sufizm cərəyanı yüzilliklər boyunca əhatə etdiyi fəlsəfi fikir nöqteyi-nəzərindən klassik şeirinin aparıcı səbəklərindən biri olmuşdur. Görkəmli sovet şərqşünası Y. E. Bertels düzgün olaraq qeyd edir ki, “Sufizm ədəbiyyatını öyrənmədən orta əsrlər müsəlman Şərqinin mədəni həyatı haqqında aydın təsəvvür əldə etmək mümkün deyil.” [2, s. 54] Erkən orta əsrlərdən başlanan bu ictimai-fəlsəfi və ədəbi cərəyan demək olar ki, XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində Şərq ədəbiyyatını öz təsiri altına salmışdır. Bu mistik-fəlsəfi cərəyanın orta əsrlərdə Bəyazid Bəstami, Cüneyd Bağdadi, Mənsur Həllac, Şeyx Əbülhəsən Xərəqani, Şeyx Əbu Səid Əbulxeyr, Baba Tahir Həmədani, Xacə Abdulla Ənsari, İmam Məhəmməd Qəzali, Eynülqəzzat Həmədani, Sənayi Qəznəvi, Şihabəddin Sührəvərdi, Nəcməddin Kübra, Fəridəddin Əttar, Əvhəddəddin Kirmani, İbn Ərəbi, Sədrəddin Konyəvi, Mövlana Cəlaləddin Rumi və b. qüdrətli nümayəndələri olmuşdur. İlahi eşqdən qaynaqlanan irfan və ya təsəvvüf motivlərini öz yaradıcılıqlarında aparıcı mövzuya çevirən sufi şairlər və ariflər klassik poeziyanın əbədiyaşar nümunələrini yaratmışlar.

Tərki-dünyalıq, qənaət, nəfsin boğulması və bu dünyanın fani hesab edilməsi kimi sufizm çalarları qədim dövrlərdən bəri müxtəlif xalqların, xüsusən hindlilərin həyat fəlsəfəsində özünü göstərsə də, bu cərəyanın mükəmməl şəkildə müsəlman Şərqində yarandığını iddia etmək olar. Böyük sufi şeyx və arifləri öz ideya və amallarını şərh edərkən müqəddəs Qurani-kərimə,

Həzrəti-Məhəmmədin hədislərinə və mötəbər dini rəvayətlərə istinad edirdilər. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, “Mövlana Cəlaləddin Rumi böyük sufi ensiklopediyası hesab edilən “Məs-nəviyə-mənəvi”ni nəzmə çəkərkən altı yüz doxsanadək dini rəvayət və hədislərdən bəhrələnməmişdir.” [5, s. 690]

Orta əsr sufizmi mənbələrindən və görkəmli şərqşünasların apardıqları tədqiqatlardan məlum olur ki, irfan məktəbində kamala çatmağın yolu üç mərhələdən ibarətdir: şəriət, təriqət və həqiqət. Sufi şeyx və arifləri şəriəti ilkin və ən mühüm amil hesab edirlər. Böyük ilahiyyatçı alim Cüneyd Bağdadi (830-909) bu barədə yazır: “Bu yolu o kəslər gedə bilərlər ki, Allahın kitabını (Qurani-kərim-G. Ə.) sağ əlində və Mustafanın sünnətini (Həzrəti-Məhəmmədə aid edilən hədislər nəzərdə tutulur-G. Ə.) sol əlində tutsun və bu iki şam onların yoluna elə işıq saçsın ki, onlar şəkk və şübhənin qaranlıq quyusuna düşməsinlər.” [4, s. 420]

Hürufiglik təliminin sufizmi nəzəriyyəsi əsasında yaranması bir çox tədqiqatçılar tərəfindən əsaslandırılmışdır. Hətta hürufigləri Nəiminin tərəfdarı olan sufilər də adlandırırlar. [10, s. 231] Təsəvvüf və hürufiglik təlimlərinin hədudlarının bir-birindən əsas fərqi hürufiglik nəzəriyyəsinə xas olan hərf, söz və nitqin insan surəti ilə əlaqələndirilməsi idi. “Fəlsəfi baxışlarına görə isə bu iki təlim arasında elə bir fərq nəzərə çarpmır, hər iki təriqətin nəzəri-ideoloji istinad qaynağı əsasən, Quran, sünnə və hədislər idi.” [1, s. 111]

Hürufigliyin banisi Fəzlullah Nəimi olmuşdursa da, dahi Azərbaycan şairi Seyyid Əli İmadəddin Nəsimi bu cərəyanın mübəlləğinə çevrilmiş və yaratdığı poetik nümunələri ilə hürufiglərin şöhrətini Şamaxı və Anadoludan Bağdad və Bəsrəyədək yayılmasına səbəb olmuşdur. Klassik Azərbaycan fəlsəfi-irfani poeziyasının banisi olan böyük mütəfəkkir şair həyatını öz məslək və ideyası uğrunda məşələ çevirmiş, bu yolda canından keçərək şəhid şair kimi bütün dünyada əzəmət, cəsarət, mərdlik və mübarizlik rəmzi kimi tanınmışdır. Bütün yaradıcılığı boyunca öz böyük ustadı Fəzlullah Nəiminin hürufiglik ideyalarını təcəssüm etdirən Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində siyasi-fəlsəfi şerin ilk nümayəndəsi hesab edilir.

Nəsimi şeirlərində əsasən yaradılmışların ən mükəmməli olan insan obrazı və ona bədii-fəlsəfi yanaşma tərənnüm edilir ki, bu da hürufigliyin əsas qayəsi sayılır. İnsanı Xalığın zərrəsi hesab edən hürufiglər sonunda bu zərrələrin Günəşə- onları yaradan uca Allaha qovuşacaqlarına bütün varlıqları ilə inanırdılar. Bu cür fikirlərlə Nəsimi şeirlərinin hər beytində rastlaşmaq mümkündür. İnsanı həyatın ən böyük həqiqəti hesab edən şair “kamil insan”ı “məzhər-i həqq” adlandırır, necə ki, deyir:

Səni bu hüsn-i camal ilə, kamal ilə görüb

Qorxdular həqq deməyə, dönüb insan dedilər. [8, s. 471]

Nəsimi yaradıcılığında sufizmin əsas qayəsi olan vəhdəti-vücut ideyası öz bədii-fəlsəfi inikasını tapır. Vəhdəti-vücut nəzəriyyəsinin təməli Şeyx Məhiyəddin ibn əl-Ərəbi (1165-1240) tərəfindən qoyulmuşdur. Bu böyük islam alimini yazdığı dəyərli əsərlərinə görə irfan elminin banisi hesab edirlər. Onun məşhur əsərləri aşağıdakılardır: “Fütuhət əl-Məkkiyə fi əsrar əl-malikiyə vəl-mülkiyyə”, “Füsus əl-hekəm”, “Kitab əl-əsra fi məqam ül-usra” və s. İbn Ərəbinin əsaslandığı vəhdəti-vücut nəzəriyyəsi mükəmməl şəkildə Şərqin böyük mütəfəkkiri Mövlana Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığında əks olunmuşdur.

Hürufiglik təliminin də əsas müddəələrindən biri insan və eşq məfhumunu birləşdirən vəhdəti-vücut nəzəriyyəsidir. Bu təriqətin banisi Fəzlullah Nəimi öz fəlsəfi baxışlarını “Bütün cisimlərin vücudu insandır” konsepsiyasında ümumiləşdirir. [12, s. 96]

İdrak mənbəyi olan eşq təsəvvüf poeziyasında da əsas atributlardan biridir. Təsəvvüf poeziyası yaranandan bəri ariflər eşqə ilahi don geyindirmiş və onu həqiqi və məcazi eşq adlı iki qola ayırmışlar. Fəlsəfi anlamda “eşq” hədəfə doğru olan meyl, həvəs və istəkdir. Lakin bu hədəf yüksəklikdə qərar tutmalıdır, çünki eşq hündürlüyə meyl edir, irfan bəhsində də məşuq aşuqdan yüksəkdə qərar tutur və həm maddi, həm mənəvi aləmdə eşq ucalığa doğru hərəkətdədir. Bütün yaradılışın həyat mayası olan və məxluqatı hərəkətə gətirən eşq klassik Şərq poeziyasının əsas və populyar mövzularından olmuşdur. İlahi eşqin nuru müqəddəs islam ayinləri ilə

birdəliklə bütün müsəlman dünyasını işıqlandırmış, həqiqət axtarışında olan ariflər öz ideyalarını poetik tərzdə bəyan etmişlər.

Farsdili poeziyanın əsas sütunlarından olan Mövlana Cəllaləddin Rumi, Sədi Şirazi və Hafiz Şirazi eşq mövzusunda yazan böyük klassiklərdir. Sonradan lirik janrda qələmini sınaayan söz əhlindən kimi Ruminin, kimi Sədinin, kimi də Hafizin yolu ilə getmişdir. Bu üç böyük şairin hər birinin özünəməxsus şəkildə nəzmə çəkdiyi müqəddəs Qurani-kərimə istinad edilən bir rəvayətə nəzər salaq. Bu rəvayət Musa peyğəmbərin haqqında olub Qurani-kərimdən götürülmüşdür (Əraf surəsi, 143-cü ayə). Həmin rəvayətə görə bir gün Həzrəti-Musa Tur dağına çıxıb xudavəndi-ələmə xitab edərək “Ərni” (“özünü mənə göstər”) deyir. Allah-təaladan isə belə cavab gəlir: “Lən tərani” (“Məni heç vaxt görə bilməyəcəksən”). Allah-təala öz varlığını isbat etmək üçün dağa nur saçıb təcəllə edir, əzəmətli dağ buna davam gətirməyib parça-parça olur, Tanrının möcüzəsini görən Musa (ə.s.) isə huşunu itirib yerə yığılır. Mövlana bu rəvayətə belə işarə etmişdir:

به فلک بر آ چو عیسیٰ ارنی بگو چو موسیٰ که خدا توراً نگوید که خموش کن ترانی

[7, s. 1064]

*Göyə ucal İsa kimi, “ərni” de Musa kimi,
Allah sənə deməsin ki, “sus”, “lən tərani”.*

Müdrək Sədi Şirazi eyni rəvayəti bu şəkildə bəyan edir:

موسیٰ طور عشقم در وادی تمنا مجروح کن ترانی چون خود هزار دارم

[11, s. 389]

*Təmənnə vadisində eşq Turunun (dağının) Musasıyam,
Özüm kimi “lən tərani” yarası almış minlərlə yaralı var.*

Hafiz Şirazi isə belə söyləyir:

چو رسی به طور سینا ارنی بگو و بگذر تو صدای دوست بشنو نه جواب کن ترانی

[6, s. 533]

*Tur-Sinaya çatanda “ərni” söylə və keç,
Sən döstün səsinə dinlə, “lən tərani” cavabını yox.*

Nəsiminin farsca divanında da bu üç dahi şairin üç fərqli münasibətlə yanaşdığı eyni rəvayətə əsaslanan aşağıdakı beyt nəzərə çarpır :

تا چو موسیٰ کن ترانی بشنوی زان لب جواب قابل توفیق آن دیدار می باید شدن

[3, s. 248]

*Musa kimi “Lən tərani” cavabı eşitmək üçün
Gərək o görüşə layiq olasan.*

İlahi eşq şərbəti ilə sərxoş olan şair özünü Allahın hüsni-kamili qarşısında aciz qalan Musaya bənzədir, onun qəlbi Allahın işıq saçan nurundan Tur dağı kimi parçalanmışdır.

Sonralar Azərbaycan şairi Saib Təbrizi də bu rəvayətə öz şeir divanında bir neçə dəfə işarə etmişdir. Müqayisə üçün Saibin farsca divanından aşağıdakı beytə nəzər yetirək:

هر که راه گفتگو در پرده اسرار یافت چون کلیم از کن ترانی لذت دیدار یافت

[9, s. 1366]

*Hər kim sirlər pərdəsinə söhbət etməyə yol tapdısa,
Musa peyğəmbər kimi “Lən tərani”dən görüş ləzzəti əldə etdi.*

Göründüyü kimi Saib Təbrizi də bu Quran hekayətini irfani baxışla nəzmə çəkmiş, Allah qovuşmağın yolunu haqq-təalanın əsrar pərdəsinə aşina olmaqda görür.

İrfani-fəlsəfi eşq Nəsimi yaradıcılığında aparıcı xətdir. Aşağıdakı misralar böyük şairin yaradıcılığında ilahi eşqin bədii-fəlsəfi təzahürünü əks etdirir:

حاصل مارا نشد جز عشق خوبان در جهان عشق جانان هر که را حاصل نشد بی حاصل است

[3, s. 61]

*Biz eşqdən başqa cahanda gözəllərdən bir şey qazanmadıq,
Hər kim ki, cananın eşqini qazanmadı, bir şey qazanmadı.*

“Canan” deyəndə onun kimi nəzərdə tutduğu aydındır, o, uca Tanrının əbədi aşığıdır, şair hər kəsin qəlbində Allah sevgisi yoxdursa, o qəlbi boş sayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Babayev, Yaqub. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı, Nurlan, 2007. 128 səh.
2. Bertels, E. E. Sufizm i sufiyskaya literatura. Moskva. Nauka. 1965.
3. Cəlali Pəndəri, Yədollah. Zəndəgi və əşar-e İmadəddin Nəsimi. Tehran, Nəşr-e ney. 1372.
4. Əttar, Fəridəddin. Təzkiyə ü-l-ouliya. Be təshih-e Mohəmməd Estelami, Entəşarat-e Negah. Tehran, 1376.
5. Foruzanfər, Bədiüzzəman. Əhadis-e məsnəvi. Entəşarat-e Daneşqah-e Tehran, 1386
6. Hafiz, Şəmsəddin Mohəmməd. Divan. Tədvin-e Səlim Neysari. Tehran, Entəşarat-e Soxən. 1387.
7. Mövlana, Cəlaləddin Məhəmməd Bəlxi Mouləvi. Kolliyyat-e divan-e Şəms Təbrizi. Ba mo-qəddəme və təshih-e Mohəmməd Abbasi. Tehran, Nəşr-e Tolu. 1374.
8. Nəsimi, İmadəddin. Əsərləri. Tərtib edən: H. Araslı. Bakı, 1973.
9. Saeb, Təbrizi. Divan. 2 cəldi. Be kuşəş-e Mohəmməd Qəhrəman. Tehran, Entəşarat-e Elmi və Fərhəngi. 1364.
10. Səccadi, Ziyaəddin. Məbani-ye erfən və təsəvvof. Sazman-e motale və tədvin-e kotob-e olum-e ensani-ye daneşqahha. Tehran, 1376
11. Sədi, Mosləhəddin Şirazi. Kolliyyat. Be təshih-e Mohəmmədəli Foruği. Tehran, Nəşr-e Tolu. 1362.
12. Кулизаде, З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку, Элм, 1970.

Агиг Гюльнар

Философия любви Насими в контексте восточной поэзии – от суфизма к хуруфизму Резюме

Основоположник классической азербайджанской мистическо-философской поэзии, великий мыслитель, пожертвовавший собой ради высоких убеждений, Сеид Али Имадеддин Насими ценой собственной жизни прославился во всём мире, как поэт-мученик, как символ величия, мужества, борца, принявший смерть на этом пути. На протяжении всего своего творчества, отражая хуруфистские идеи своего великого наставника Фазлуллаха Наими, Насими считается первым представителем политико-философской поэзии в истории азербайджанской литературы.

На протяжении сотни лет Суфизм, который охватывал философскую тенденцию был одним из ведущих предметов классической поэзии. Хуруфизм, отразившийся в творчестве Насими, берёт своё начало от Суфизского учения. Важное место в Хуруфизме и особенно в творчестве Насими занимают главные идеи мистического направления – теория слияния души и тела, а также понятие любви. Человек и его красота, познание и совершенство были основными направлениями его творчества. Стихи поэта, в которых воплощены идеи гуманизма и свободы основанный на божественной любви, дали новое содержание и новый дух классической азербайджанской поэзии.

Из нашего исследования мы можем сделать вывод, что с появлением суфизма мистическая поэзия, которая развивалась, развивалась моральными и этическими ценностями исламского Востока на протяжении веков. Учение о хуруфизме, возникшее в

Азербайджане в XIV веке, также является суфийской сектой из-за своей философской и идеологической концепции. Поэт Насими, владелец доктрины, преуспел в распространении славы суеверий во всех восточных странах, чувствуя суфийские доктрины единства, тела, божественной любви, совершенства и вечного пьянства.

Ключевые слова: Суфизм, Хуруфизм, Насими, поэзия, пантеизм, любовь.

Aqiq Gulnar

Nasimi's philosophy of love in the context of the Eastern poetry –
from Sufism to Hurufism

Summary

The founder of the classical Azerbaijani mystical and philosophical poetry, the great thinker Seyyed Ali Imadaddin Nasimi who sacrificed his life and had become famous as martyr poet as a symbol of greatness, courage, bravery and struggle all over the world. Throughout his career, the poet reflects the ideals of his great master Fazlullah Naimi and he is considered the first representative of the political-philosophical poetry in the history of Azerbaijani literature.

Sufism has been one of the leading styles of classical poetry from the philosophical point of view that has covered the trend for centuries. The ideas of Hurufism in Nasimi's poems based on the theory of Sufism. One of the main notions of the mysticism is the pantheism (unity of the body and the heart) and the concept of love which had an important role in Hurufism, especially in Nasimi's poetry. Mankind and his beauty, cognition and perfection have been the leading lines of his creativity. The poet's poems, which embody the ideas of humanism and freedom from divine love, have given new content and new spirit to classical Azerbaijani poetry.

From our research, we can conclude that with the emergence of Sufism, the mystic poetry that has been promoting the moral and ethical values of the Islamic East for centuries has evolved. The doctrine of Hurufism originated in Azerbaijan in the 14th century is also a Sufi sect for its philosophical and ideological concept. The poet Nasimi, the master of the doctrine, has succeeded in spreading the fame of superstition to all Eastern countries, in his works glorifying the Sufi doctrines of unity, body, divine love, perfection, and eternal drunkenness.

Key words: Sufism, Hurufism, Nasimi, poetry, pantheism, love.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi:

Çapa hazırlanma tarixi:

Akademik Rafael Hüseynov

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TURAN KƏRİMLİ
Qərb Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 31
turankarimli@mail.ru

MƏTYU ARNOLDUN ƏDƏBİ – TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə XIX əsrdə Böyük Britaniyada paradokslar dövrü kimi səciyyələndirilən kraliça Viktoriya dövrünün (1837 – 1900) tanınmış nümayəndəsi – ingilis ədəbi tənqidinin banisi və bu dövrün tanınmış şairi Mətyu Arnoldun ədəbi – tənqidi görüşləri gündəmə gətirilmiş, müəllif münasibəti açıqlanmışdır.

Ədəbi tənqidi aləmdə ciddi elmi araşdırmaları ilə mütəmadi çıxış edən Mətyu Arnoldun Britaniya, eləcə də Şərq ədəbiyyatı çevrəsində peşəkar alim tədqiqatçı sözünü deyən mütəfəkkir araşdırıcı səviyyəsinə qalxmışdır. Onun tənqidi arealda yazıb nəşr etdirdiyi əsərləri həm tədris müəssisələrində, həm elmi - ədəbi auditoriyalarda böyük maraqla qarşılanmışdır. Bu araşdırma-sında məqalə müəllifi onun elmi əsərlərinin bəzi spesifik aspektlərini öz araşdırıcı münasibətini açıqlamağa say göstərmişdir.

Məqalədə Mətyu Arnoldun sosial tənqidçi kimi fəaliyyətinə diqqət yetirilmiş, qeyd olunmuşdur ki, o XIX əsrdə Böyük Britaniyada baş verən sosial və mədəni proseslərin öyrənilməsinə daha çox əsərlər yazmışdır. “Mədəniyyət və Anarxiya” (“Culture and Anarchy”) əsəsində sosial tənqidçi kimi “Viktorian dövründə maariflənmə” məsələsinə toxunmuşdur. Mətyu Arnold ingilis cəmiyyətini iztehzə ilə “barbarlar” (Barbarian) yəni aristokratlar, filistinlilər (“Philistines”) – burjuaziya və sadə xalq (“Populace”) – savadsızlardan ibarət üç qrupa bölmüşdür. Tənqidçi olaraq bu məsələyə öz tənqidi münasibətini açıqlamışdır. “Mədəniyyət və Anarxiya” və eləcə də “Təhsil haqqında” (On Education) kitabları XIX əsrin ortalarında İngiltərədə mədəniyyətin inkişafına həsr edilmiş, eyni zamanda cəmiyyətdə baş verən sosial və dini məsələləri əks etdirmişdir.

Mətyu Arnoldun tənqidi yaradıcılığında xüsusi yer tutan sosial tənqid məsələləri öz münasibətini ifadə edən məqalə müəllifi gələcəkdə bu problemin daha geniş şəkildə öyrənilməsi qənaətinə ifadə edir.

Araşdırıcı bu böyük tənqidçi alimin kütləvi və siyasi mədəniyyət, eləcə də təhsil haqqında elmi platformasını və mühakimələrini təhlil edərək kraliça Viktoriya dövrünün ümumi xarakteristikasının səciyyəvi mətləblərini aşkarlamış və bəzi məsələlərə elmi aydınlıq gətirmişdir.

Açar sözlər: Mətyu Arnold, Kraliça Viktoriya, Viktoriya dövrü, Viktoriya dövrü şairləri və yazıçıları, Viktoriya dövründə poeziya, mədəniyyət, təhsil

XIX əsr Böyük Britaniyada kəskin ziddiyyətlər dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə burjuaziya cəmiyyətinin əsas sinfi – burjuaziya ilə fəhlə sinfi arasındakı ziddiyyətlər özünü göstərməyə başlamışdır. Ziddiyyətlərlə yanaşı XIX əsr həmdə bir çox istiqamətlərdə tərəqqi əsri idi. Bu illərdə burjua cəmiyyətinin müxtəlif sahələrində yüksəliş illəri oldu, xüsusən də elmi fikrin, təhsilin inkişafı üçün geniş imkanlar yarandı. Fəlsəfə, təbiət, texnika və tarix elmləri sürətlə inkişaf etməyə başladı. Əslində bu dövr Viktoriya dövrünün başlanğıcı idi (5, s.53).

Qeyd edək ki, Böyük Britaniya kralı IV Vilhelmin qəfildən dünyasını dəyişməsi ilə onun yeganə varisi hesab edilən qızı 18 yaşlı Viktoriyanın hakimiyyətə gəlişi İngiltərədə Kraliça Viktoriya dövrünün başlanğıcı oldu. Nəticədə nəhəng imperatorluğun gələcəyi 18 yaşlı qızığza etibar edildi. “Tarixin axarını dəyişən qadın” kimi tarixin yaddaşında xatırlanan kraliça Viktoriya

yanın hakimiyyəti dövründə London ən böyük inkişaf yolunu keçən elm, mədəniyyət, sənaye şəhərinə və mərkəzinə çevrildi. Onun hakimiyyəti dövründə əhalinin böyük hissəsi kəndlərdən paytaxta köçdü. Lakin kraliçanın hakimiyyətinin ilk on ilində ölkədə əhalinin vəziyyəti ağırlaşmışdı. İşsizlik, yoxsulluğun baş alıb getdiyi bu dövrdə əhalinin sabaha ümidinin qırıldığı söylenilir. Bu baxımdan qeyd etdiyimiz dövrü ingilislər daha çox “problemlər dövrü” adlandırırlar. Beləliklə “Üzərində günəş batmayan imperiya” hesab edilən Böyük Britaniya krallığı Kraliça Viktoriya dövrü ədəbi tarixin yaddaşında qeyd etdiyimiz adlarla xatırlanmışdır.

Kraliça Viktoriyanın hakimiyyəti dövründə (1837 – 1900) və onun şərəfinə adlandırılan Viktoriya dövrü ədəbiyyatı İngiltərədə poeziyanın, bədii ədəbiyyatın, böyük inkişaf yolu ilə seçilən dövr kimi də səciyyələnir. Dövrün dəyişməsi ilə ədəbiyyatda yeniliklər baş verdi. Parlaq, günəşli, şən romantizm sona çatdı və yeni modernizm günəşi doğdu. Bu günəşki, işıq saçaraq həyatın real problemlərini işıqlandırdı. Viktoriya dövrü yazıçıları həyatı olduğu kimi təsvir etməyə cəhd göstərirdilər. Bu dövrdə baş verən digər möhtəşəm dəyişiklik isə şeirdən romanlara və dramalara olan meylin artması idi. Dram kraliça Yelizavetanın dövründə artıq məşhurluq qazanmışdır, lakin roman janrı məhz Kraliça Viktoriya dövrünə öz möhürünü vurdu. Öncələr poeziya elit sinfin əyləncəsi idi və onlar bundan zövq alırdılar, lakin zaman keçdikcə insanlar daha az xəyalpərəst olmağa başladılar və ədəbiyyat bütün siniflərin tələbatına çevrildi (5, s.54). Poeziya tamamilə kənarda qalmamışdı, lakin insanlar ədəbiyyatın daha asan oxunan və daha rahat anlaşılan forması olan romana müraciət edirdilər. Romanlar kitab rəflərində öz yerini tapmaqla kütləvi kitabxanaların sayını artırır. İnsanlar olduqca ağıllı olmasını gözləmədən onları əyləndirə biləcək hekayələr oxumaq istəyirdilər. Müəlliflər öz əsərlərində cəmiyyətdə baş verən hadisələri olduğu kimi təsvir etməyi özlərinə borc bilirdilər. Bu təsvirlərlə onlar istəyirdilər ki, insanlar etdikləri səhvləri görüb ətrafda baş verən proseslərdən agah olsunlar. XIX əsr Viktoriya ədəbiyyatı Romantizm dövrü yazıçıları ilə modernizm ədəbiyyatı arasında bir növ keçid əlaqəsi, körpü rolunu oynamışdır. Bu dövrdə roman yazmaq ingilis ədəbiyyatında aparıcı rol oynamış, ənənəyə çevrilmişdir. Çarlz Dikens və Tomas Hardi kimi yazıçılar İngiltərədə Viktoriya dövrü ədəbiyyatında roman janrının tanınmış simaları oldular.

XIX əsrin birinci yarısında ingilis ədəbiyyatının inkişafında xüsusi rolu olan tənqidi realizm ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Çarlz Dikens Kraliça Viktoriya dövründə sənayeləşmə və urbanizasiyanın baş verdiyi bir dövrdə yazıb yaratmışdır. O, sosial tənqidçi və realist ədib idi. Onun əsas tənqid hədəfi ingilis bürokratiya, kapitalizm, təhsil problemi, qadına qarşı münasibət, varlı və yoxsul təbəqə arasında ziddiyyətlər olmuşdur. Ç.Dikens yalnız yazıçı deyildi, həm də Viktoriya dövrünün qurbanı idi. Atasını həbs olunduğu üçün təhsilini yarımçıq qoyub ayaqqabı fabrikində işə başlamışdır. Təhsilsiz olmasına baxmayaraq o, iyirmi ildən artıq jurnal redaktoru işləmiş, on beşdən çox romanın, qısa hekayələrin və elmi məqalələrin müəllifi olmuşdur. “Soyuq ev”, “Böyük ümidlər”, “Yeni il nəğməsi”, “İki şəhərin hekayəsi” və s. kimi dünyaca məşhur əsərlərini qələmə almışdır. Ədib romanlarında dövrün aktual məsələlərinə toxunmuş və onların həlli yolları haqqında düşüncələrini ifadə etmişdir. Ç.Dikens uşaqlıq xatirələrinə əsaslanaraq romanlarını yazdığı halda, T.Hardi öz xəyali şəhərini yaradaraq onun üzərində acı həqiqətləri yazırdı. Hər iki yazçı C.Eliotun izləri ilə gedərək ədəbiyyatda realizmin əsasını qoymuş oldular. C.Eliot qüsurları hədəfləyib ciddi romanlar yazsa da, T.Hardi öz yazılarına romantik yanaşırdı və özünü hər zaman şair hesab edirdi.

Çarlz Dikensin müasiri və İngiltərənin ən böyük realist yazıçılarından biri olan Uilyam Meykpi Tekkerey də (1811 – 1864) ədəbi yaradıcılığı Kraliça Viktoriya dövrünə təsadüf edir. U.M.Tekkerey satirik yazıçı idi və Çarlz Dikens kimi inqilabın tərəfdarı olmasa da, xalqın zülmə, müstəmləkəyə qarşı etirazını tamamilə qanunauyğun və ədalətli hesab edirdi. Ədib İngiltərə həyatından bəhs edən çoxsaylı hekayələrin, satirik povestlərin, romanların müəllifi kimi tanınmışdır.

Qeyd edək ki, XIX əsrin əvvəllərində İngiltərədə qadının cəmiyyətin siyasi mədəni həyatında rolu böyük olmamışdır. Kraliça Viktoriya dövrünə qədər Britaniyada memar, yazıçı, hü-

quqşunas, siyasətçi qadınlara demək olar ki, rast gəlinməmişdir. Qadınlar üçün ailə qurmaq karyera hesab edilirdi, dünyaya uşaq gətirmək və ana olmaq isə qadın həyatının əsas məqsədi idi. İngilis cəmiyyəti patriarxal cəmiyyət olmuşdur və bu cəmiyyətdə demək olar ki, qadınlara yer yox idi. Bu səbəbdən ingilis ədəbiyyatının şahzadələri hesab edilən Şarlotta və Emili Bronte bacıları öz əsərlərini kişi təxəllüsü ilə yazırdılar. Erkən həyatdan köçmələrinə baxmayaraq ingilis ədəbiyyatına “Ceyn Eyr” və “Tufanlı aşırım” kimi möhtəşəm əsərlər bəxş edən Bronte bacıları oxucular tərəfindən hər zaman böyük maraqla oxunmuşdur. Bu dövrdə Meri Ənn Evans (1819 – 1880) da Corc Eliot təxəllüsü ilə yazıb yaratmışdır. XIX əsrin ortalarında Kraliça Viktoriya dövründə qadınlara kişilərlə bərabər hüquqların verilməsi məsələsi gündəmə gətirilmişdi və qadınlar da səsvermə hüququ qazandılar. Kraliça Viktoriyanın hakimiyyəti dövründə ədəbiyyat sahəsində böyük canlanma hiss olunurdu və qadınların ədəbi mühitdə mövqeyi get – gedə möhkəmlənirdi. Buna misal olaraq Robert Brauninqi (1812 -1889) və onunla eyni dövrdə yazıb yaratmış həyat yoldaşı Elizabet Barret Brauninqi (1806 – 1861) göstərmək olar. Ədəbi mühitdə Xanım Qaskell (Mrs. Gaskell) kimi tanınan Elizabet Qaskell məhz Kraliça Viktoriya dövründə qadınların hüquqlarının bərpa olunduğu bir cəmiyyətdə yazıb yaratmışdır. Kraliça Viktoriya dövrü ingilis roman yazıçısı Elizabet Qaskell bu dövrdə siyasətçilərin əxlaqsızlığını və Mançestr şəhərinin kasıb zümresinin həyatını qələmə almışdır. Adını sadaladığımız yazıçılar romantizm cərəyanını nümayəndələridir və mütərəqqi romantizm nümayəndələri sənətə məzlum xalq mövzusunı gətirmişdilər. Beləliklə, romantizmin XIX əsr tənqidi realizminə yaxud Kraliça Viktoriya dövrü ədəbiyyatına yeni bir yol açdığını söyləmək olar. Bütün dövrlərdə olduğu kimi Kraliça Viktoriya dövrü də paradokslar dövrü idi, lakin bu paradokslar XIX əsrin ortalarında yaşayan ziyalıları onların əcdadlarına nisbətən daha çox narahat edir, düşündürürdü.

XIX əsrin 30 – cu illərində İngiltərə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş və təbii ki, bu yenilik ədəbiyyatda da özünü biruzə vermişdir.

Tənqidi realizm XIX əsrin 20 – ci illərində yaranmağa başlasa da, İngiltərədə tənqidi realizmin çiçəklənməsi dövrü əsrin 30 – 40 – cı illərinə təsadüf edir. Tənqidi realizmin nümayəndələri həyatın həqiqətə uyğun tərəflərini təsvir edir, burjuaziyanı mütləq tənqid atəşinə tuturdu. Burjuaziya haqqında həqiqəti demək isə bu cəmiyyəti büsbütün ifşa etmək demək idi. Lakin buna baxmayaraq tənqidi realistlər burjuaziya cəmiyyətini məhv etməyə çağırırdılar, əksinə islahatlar apararaq cəmiyyətdə dəyişikliklər aparmağın yollarını axtarırdılar. Bu illərdə İngiltərədə Çarlz Dikens, Uilyam Tekkerei, Emili və Şarlotta Brontelər, Elizabet Gaskell, Alfred Lord Tennison, Robert və Elizabet Brauninqlər, Mətyu Arnold kimi şair və yazıçılar klassik əsərlərini yazdılar.

XIX əsrin ortalarında ingilis ədəbiyyatının inkişafı tarixində xüsusi rolu olan ədəbi tənqidin tanınmış nümayəndələrindən biri olan Mətyu Arnoldun bədii yaradıcılığı Böyük Britaniya Kraliça Viktoriya dövründə formalaşmışdır. Bu dövr ölkə tarixində və ədəbiyyatında əhəmiyyətli dövrlərdən biri kimi diqqəti çəkir.

Kraliça Viktoriya dövrü şairi və tənqidçisi Mətyu Arnold (1822 -1888) ingilis ədəbiyyatının “ilk müasir tənqidçisi və hətta tənqidlərin tənqidçisi” adına layiq görülmüşdür. Müasirlərinin fikrincə o, yalnız poeziyada deyil, tənqiddə də böyük uğurun sahibi olmuşdur. Ədəbi tənqidin məqsədi dünyadakı məlum olanları və düşüncənin ən yaxşısını bilmək idi, bu isə məlum olanlardan gerçək və təzə ideyalar yaratmaq idi və söylənilən mühakimə bütün tənqidi məktəblərə, T.S.Eliot (T.S.Eliot), F.R.Livis (F.R.Leavis), və Allen Tate kimi tənqidçilərə də şamil edilirdi. Sosioloji tənqid məktəbinin qurucuları və onların “məhəkgdəşi” (“touchstone”) olan metodu tənqidi elmi cəhətdən obyektiv qiymətləndirərkən müqayisə və təhlil etmək kimi iki sadə üsuldən istifadə etməyi qarşısında əsas qayəyə çevirmişdilər.

Romantik cərəyanın nümayəndələri olan Uilyam Uordvorst (William Wordsworth), Corc Qordon Bayron (Bayron), Persi Bisi Şelli (Shelli) və Con Kits (Keats) kimi təsviri tənqidçilərlə müqayisədə şair – tənqidçi kimi Mətyu Arnold ingilis ədəbiyyatında şair və tənqidçilərini zəngin qalaktikasında üstün mövqedə dayanmışdı.

Mətyu Arnoldun tənqidçi karyerası 1857 – ci ildə Oksford Universitetində Poeziya üzrə professor seçilməsi ilə başladı. Onun ilk mühazirələri daha sonra “Homeri tərcümə edərkən” və “Homeri tərcümə edərkən son söz” adı ilə toplandı. XIX əsrdə universitetlərdə mühazirələrin Latin dilində oxunduğu bir dövrdə Mətyu Arnold ingilis dilində mühazirə oxuyan ilk professor oldu.

Mətyu Arnolda görə tənqid sosial havadar qismində çıxış edirdi. Onun fikrincə yaradıcı insan nə qədər dahi olsa belə, öz işinə tənqidi yanaşmazsa, məqsədinə nail ola bilməz. Onun özündən öncəki tənqidçilər əsərlərində yalnız gözəlliyi və çatışmazlığı tənqid edirdilərsə, Mətyu Arnold onlardan fərqli olaraq ictimai fikrin və ən yaxşı ideyaların təbliğinin müəllimi və himayədarı kimi çıxış etməyi üstün tuturdu.

XIX əsrin 30 – cu illərində Mətyu Arnold cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərə biganə qalmamış və özünün “Mədəniyyət və anarxiya” (“Culture and Anarchy”) əsəsində ingilis burjuaziya cəmiyyətini iztehzə ilə üç sinfə bölmüşdür: “barbarlar” (“Barbarian” – aristokratlar, “filistinlər” (“Philistine”) – burjuaziya, və “sadə xalq” (“Populace”) – savadsızlar (8, s.453). Mətyu Arnoldun fikrincə adını çəkdiyi siniflərdən heç biri siyasətdə və dində həqiqi yüksək mədəniyyətin dəstəklənməsinə tab gətirə bilməzdi. Ümumiyyətlə, Mətyu Arnoldun ideali bütün insanların bərabər yaşadığı sinifsiz cəmiyyətdə yaşamaq idi (7, s.703).

Bir publisist kimi Mətyu Arnold “Mədəniyyət və anarxiya”, “Təhsil haqqında” (“On Education”) kitablarının müəllifidir, hər iki kitab XIX əsrin ortalarında İngiltərədə mədəniyyətin inkişafına həsr edilmiş, eyni zamanda cəmiyyətdə baş verən sosial və dini hadisələri əks etdirmişdi. Şair kimi “Poeziya və nəsr” toplusunda toplanan şeirləri ilə məşhurluq qazanmışdı. Onu da qeyd etmək ki, mədəniyyətşünas tənqidçi kimi Mətyu Arnolda ilk dəfə 1869 – cu ildə nəşr etdirdiyi “Mədəniyyət və anarxiya” kitabı ilə ədəbi – tənqidi arealda şöhrət qazanmışdır. Müəllifin araşdırmaları 1860 – cı illərdən etibarən ədəbi debatlar səbəb olmuş, hətta ölümündən sonra 1950 – ci illərə qədər davam etmişdir. Söhbət Britaniyanın Viktoriya dövrü mədəni araşdırmalarının mərkəzində dayanan “kütləvi mədəniyyət”dən gedir.

“Mədəni tədqiqatlar” aparan nəzəriyyəçi alim D.Storinin fikrincə Mətyu Arnoldun mədəniyyətə töhfəsi ondan ibarət idi ki, “o, “kütləvi mədəniyyətin” müşahidə edilməsi üçün yeni ənənə yaratdı və mədəni müstəvidə onun yerini müəyyənləşdirdi”. Onun tərəfindən təqdim edilən ənənə “mədəniyyət və sivilizasiya” ənənəsi kimi şöhrət qazandı (1, s.35).

Mətyu Arnold sosial tənqidçi kimi fəaliyyətini XIX əsrdə Böyük Britaniyada baş verən sosial və mədəni proseslərin öyrənilməsinə həsr etmiş, “Mədəniyyət və anarxiya” əsəsində sosial tənqidçi kimi “Viktorian dövründə maariflənmə” məsələsinə toxunmuş və bu məsələyə tənqidi münasibətini açıqlamışdır. Bu bir tarixi həqiqətdir ki, mühafizəkar Britaniya kəskin dəyişiklikləri heç vaxt sevməmiş, hətta yeniliklərdən qorxmışdır, desək yanlışdır. Tarixən Britaniyaya məxsus olmuş, əsrlərlə qorunub saxlanılmış ənənələrə dəyişiklik yalnız güclü vətənpərvərlik və dini təriqəti qorumaqla mümkün idi. Sənaye çevrilişi isə dini aludəçiliyi zəiflətdi və Viktoriya dövrü sənaye mühitində dini əvəz edən mədəniyyətin üzərinə yeni missiya düşdü. Mətyu Arnoldun fikrincə mədəniyyətin iki əsas fundamental komponenti vardır: Birincisi – “Bilik” – “dünyada dərk edilən və söylənilənlərin ən yaxşısı”, ikincisi isə “Allahın iradə və məqsədini yerinə yetirənlər, daxilən və ruhən dəyişən” mədəniyyətə olan tələbat” (2, s.42). Başqa sözlə desək, mədəniyyət – ən yaxşısını öyrənməyə cəhd etmək, əldə edilmiş biliyi bütün bəşəriyyətin xeyrinə istifadə etməyə məcbur etməkdir.

Britaniya “mədəni tədqiqatlarının” rəsmi tarixi keçən əsrin 50 – ci illəri hesab edilsə də, onun elmdə kökləri “kütləvi mədəniyyət”ə gətirib çıxarır ki, bu da Mətyu Arnoldun adı ilə sıx bağlıdır. Bir sıra nəzəriyyəçilərlə Mətyu Arnoldun “mədəni araşdırmalara” verdiyi töhfələri vurğulayaraq qeyd edirdilər ki, tənqidçi özü “kütləvi mədəniyyət” terminindən istifadə etməsə də, bilmədən bu terminin əsasını qoymuşdur (10, s.100).

Cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri, XIX əsr tələblərinə təslim edən fəhlə sinfi bununla bağlı bir sıra çətinliklərlə üzləşdi. Mətyu Arnoldun fikrincə yüksək mədəniyyət daşıyıcıları yal-

nız cəmiyyətin ali təhsilli elitası ola bilərdi, çünki fəhlə sinfi kütləvi mədəniyyəti təmsil edirdi. Mətyu Arnold düşünürdü ki, işçi sinfinə mədəni anarxiya yüksək mədəniyyətin və təhsilin harmonik təsiri ilə nüfuz edə bilər. Təhsilin funksiyası ondan ibarətdir ki, fəhlə sinfi dominant sinfə tabe olaraq hörmət hissini qoruyub saxlıya bilsin. Təhsil fəhlə sinfinə mədəniyyət gətirərək, onları fəhlə hərəkətlərindən, siyasi təşviqatlardan və aşağı mədəni səviyədən çəkindirə bilər. O, qeyd edirdi ki, mədəni dövlətlərdə orta sinif tam mədəniləşmədiyindən fəhlə sinfi sosial, iqtisadi və mədəni inkişafını təmin etməyi öz üzərinə götürməlidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün hökumət iki üsuldan istifadə etməlidir: ya məcburiyyət, ya da “şirinlik və aydınlıq” (“sweetness and light”) yəni təhsil və maariflənmə üsullarına əl atmalıdırlar. Mətyu Arnold qədim Yunan düşüncəsindən ilhamlanaraq yaratdığı “şirinlik və aydınlıq” termini əslində açıq fikirli, qərəzsiz şəkildə “obyekti olduğu kimi görmək” üçün bir düşüncə tərzidir (6, s.9).

Beləliklə bu nəticəyə gəlmək olar ki, Mətyu Arnold “kütləvi mədəniyyət” in və “siyasi mədəniyyət”in əsasını qoymuş və bu ənənə XX əsrin 50 – ci illərinə qədər əsas aparıcı mənbə hesab edilmişdir.

Mədəniyyət və tənqidi dəyərlər Mətyu Arnold üçün sinonim kimi görünürdü. Ceyms Skott (James Scott) Aristotellə Mətyu Arnoldu müqayisə edərək yazırdı: “Aristotel sənət əsərini təhlil edir, Mətyu Arnold isə tənqidin rolunu təhlil edir. Bu müqayisədə biri şeiri ərsəyə gətirən, digəri isə onun ən yaxşı şeirlərin seçməsinə və tanınmasını təmin edir. Aristotelin tənqidçisi sənət-kara sadıqdır, Mətyu Arnoldun tənqidçisi isə xalq qarşısında vəzifə daşıyır” [11].

“Təhsil haqqında” (“On Education”) adlı növbəti əsərində Mətyu Arnold vurğulayırdı ki, “Təhsil mədəniyyətə aparan yoldur” (3, s. 209). Bununla yanaşı o, düşünürdü ki, fəhlə sinfinin, orta sinfin və aristokrat sinfin uşaqları mədəniyyətə eyni yolla aparması yol verilməzdir. Aristokrat sinif üçün təhsil – tarix səhnəsində öz siniflərini tədricən təşviq etməkdir. Mətyu Arnold fəhlə sinfi üçün ibtidai və ota təsil məktəblərini nəzərdən keçirərək “işçi sinfinin qaranlıq qitədə çox da böyük olmayan sivilizasiya adacıqları” kimi qiymətləndirirdi. O, hesab edirdi ki, bu məktəbin məzunları “düşükləri mühitdə ətrafdakıları tərbiyə edəcəklər” (3, s.39). Orta sinif üçün təhsil – burjuaziya nümayəndələrinin uşaqlarını nəzərdə tutduqları gələcəyə hazırlamaqdır. “Məhdud, narazı, mədəniyyətdə cəlbədicilərin, azad və zənginləşmiş orta sinfə fəhlə sinfi məmuniyyətlə böyük ümidlər bəsləyirdi” (4, s.343). Mətyu Arnold özü bu təkilflərini “qanuni üsyan” adlandırırırdı (1, s.97). Onun fikrincə “qanuni üsyan” xalq üsyanlarının qarşısını almaq, gələcəkdə tələbləri zəiflətmək məqsədi ilə istəkləri yerinə yetirməkdir. Bu şəkildə Mətyu Arnold üçün cəmiyyət də mədəniyyətin “yüksək” və “aşağı” səviyyələrə bölüşdürülməsi qaçılmaz hesab edilirdi. “Yüksək səviyyə” azlıqlara – yəni burjuaziya nümayəndələrinə, “aşağı” səviyyə isə - təhsilsiz kütləyə aid edilirdi. “Təhsilsiz kütlə deyil, yüksək təhsilli azlıqlar bəşəriyyəti bilik və reallığa aparan qüvvə olacaqdır”. Bilik və reallıq ayrılmaz məfhumlardır (9, s.43,44).

Mətyu Arnolda görə poeziya həm də həyatın tənqidi idi. Həyatın tənqidi poetik düzgünlüyün, poetik gözəlliyin şərtləri altındadır. Tənqidçi alim “Poeziyanın öyrənilməsi” (“The Study of Poetry”/1888)adlı əsərində qeyd edirdi ki, dinin bu qədər sürətlə etibarını itirdiyi bir dövrdə poeziya yeganə dayağımız ola bilər. O, hətta iddia edirdi ki, poeziya fəlsəfə, təbiət elmləri və dindən də üstündür. Din öz emosiyasını ehtimal olunan faktlara yönəldir və təbii ki, bu emosiyalar sonda uğursuzluqlanəticələnir, lakin poeziya isə öz emosiyalarını ideyalara yönəldir və ideyalar hər zaman qüsursuzdur. Onun fikrincə elm poeziyasız natamamdır. Mətyu Arnold Uilyam Uordsvortun “poeziya bütün elmlərin üzündə olan ehtiras ifadəsidir” fikrini bəyənərək ona əlavə kimi yazırdı: “Bəs ifadəsiz bir üz nədir?” və o, poeziyanı “bilinin nəfəsi və ruhu” adlandırmışdır” [11].

O, tənqidçi olmaqla yanaşı eyni zamanda həm şair, həm də tərbiyəçi müəllim olmuşdur. Onun sözlərinə görə mənəvi ideyalara qarşı poeziyanın üsyanı həyata qarşı üsyandır, poeziyanın mənəvi ideyalara qarşı laqeydliyi isə həyata qarşı laqeydlikdir.

Ədəbiyyat

1. Arnold M. Complete Prose work. Vol. III., Ann Arbor; University of Michigan Press. 1960 – 1977
2. Arnold M. Culture and Anarchy. London: Cambridge University Press. 1960
3. Arnold M. On Education. Harmonds worth; Penguin, 1973
4. Arnold M. Poetry and Prose. London: Rupert Hard Davis, 1973
5. Jaoolkar V., Matkar P. Victorian Age and Literature. Journal of Literature, Language and Linguistics. Vol.20, 2016.
6. Krueger L.Ch Encyclopedia of British Writers 19th and 20th centuries, Book Builder LLC.2003
7. Mermin D., Tucker H. Victorian Literature 1830 – 1900 Thomson Wordsworth 2002
8. Sanders A. The Short Oxford History of English Literature. Third Edition Oxford University Press. 2003
9. Storey J. Cultural Theory and Popular Culture. An Introduction. Sixth Edition. University of Sunderland. 2016, 246 p.
10. Черемушкина Е.Ф. Мэтью Арнольд и его исследования культуры / Вестник Мордовского Университета №3, 2008.
11. Lakshmi S.N.Radishka Matthew Arnold as a Critic <http://www.literature-study-online.com/essays/arnold.html>

T.Karimli

Some Aspects of Matthew Arnold's Literary – Critical views Summary

In the article was published literary criticism of the founder of English literary criticism and the famous poet of the time, Matthew Arnold, a famous representative of the Victorian period (1837 - 1900), described as a period of paradox in Britain in the 19th century.

Speaking regularly in the field of critical literary criticism, Matthew Arnold rose to the level of a thinker, a professional researcher in the field of British and Oriental literature. His critically acclaimed works were met with great interest both in educational institutions, and in the scientific and literary audience. In this study, the author of the article sought to clarify some specific aspects of his scientific work in explaining his research approach.

The article focuses on the work of Matthew Arnold as a social critic and notes that he wrote more works on social and cultural processes taking place in the 19th century in Great Britain. As a social critic in the essay "Culture and Anarchy", he addressed the issue of "Enlightenment in the Victorian Period". Matthew Arnold divided English society into three groups, condemning the "barbarians" - aristocrats, the Philistines (Philistines) - the bourgeoisie and the common people ("Populace"). As a critic, he expressed his critical attitude to the problem. The books "Culture and Anarchy" and "On Education" were devoted to the development of culture in England in the mid-nineteenth century, but also reflected social and religious problems in society.

The author of the article expresses his point of view on the problems of social criticism, which were especially noticeable in the critical art of Matthew Arnold, suggesting that he would study the problem more broadly in the future.

Analyzing the scientific platforms and the judgments of this great critical scientist about mass and political culture, as well as about education, he revealed the general features of the Queen's Victorian period and provided some scientific clarity.

Key words: Matthew Arnold, Queen Victoria, Victorian period, Victorian period poets and writers, Victorian period poetry, culture, education

Т.Каримли

Некоторые аспекты литературно – критических взглядов

Мэтью Арнольда

В статье была опубликована литературная критика автора английской литературной критики и известного поэта того времени Мэтью Арнольда, известного представителя викторианского периода (1837 - 1900), описанного как период парадокса в Британии в 19 веке.

Регулярно выступая в области критической литературной критики, он поднялся до уровня мыслителя Мэтью Арнольда, профессионального исследователя в области британской и восточной литературы. Его признанные критиками работы были встречены с большим интересом как в учебных заведениях, так и в научной и литературной аудитории. В этом исследовании автор статьи стремился прояснить некоторые специфические аспекты своей научной работы при объяснении своего исследовательского подхода.

Статья фокусируется на работе Мэтью Арнольда как социального критика и отмечает, что он написал больше работ о социальных и культурных процессах, происходящих в 19-м веке в Великобритании. Как социальный критик в эссе «Культура и анархия», он обратился к проблеме «Просвещения в викторианский период». Мэтью Арнольд разделил английское общество на три группы, с осуждением «варваров» (“Barbarian”) - аристократов, филистимлян (“philistines”) - буржуазии и простого народа (“Populace”). Как критик, он выразил свое критическое отношение к проблеме. Книги «Культура и анархия» и «Об образовании» были посвящены развитию культуры в Англии в середине девятнадцатого века, но также отражали социальные и религиозные проблемы в обществе.

Автор статьи выражает свою точку зрения на проблемы социальной критики, которые были особенно заметны в критическом искусстве Мэтью Арнольда, предлагая, что он будет изучать проблему более широко в будущем.

Анализируя научные платформы и суждения этого великого критического ученого о массовой и политической культуре, а также об образовании, он выявил особенности общего характера викторианского периода и обеспечил некоторую научную ясность.

Ключевые слова: Мэтью Арнольд, Королева Виктория, Викторианская эпоха, поэты и писатели Викторианской эпохи, поэзия Викторианской эпохи, культура, образование

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 09.08.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Sideyifzadə tövsiyə etmişdir

VƏZİFƏ İBRAHİMLİ
BDU
Zahid Xəlil küçəsi
i.vazifa@gmail.com

FELYETON VƏ HEKAYƏ JANRLARININ ƏSAS PRİNSİPLƏRİNİN TİPOLOJİ MÜQAYİSƏSİ

Xülasə

Məqalədə “Molla Nəsrəddin” jurnalının janr əlvanlığından bəhs edilir və həmin kontekstdə hekayə janrı tədqiqata cəlb olunur. Araşdırmada belə bir problemə diqqət yönəldilir ki, jurnalda hekayə janrına aid nümunələrin müəyyənləşdirilməsi üçün onun başqa janrlarla, xüsusən felyetonla müqayisəsi vacibdir. Bu istiqamətdə felyeton və hekayənin bir janr kimi əsas prinsipləri müqayisə edilir. Müqayisədə əsas bu problemə diqqət yönəldilir ki, mətbuatla bağlı gündəmə gələn felyeton qarışıq janr sayılır və o, fərqli formalarda ola bilər; şeir, dialoq, xəbər, monoloq, müraciət və s. Janrın ən əsas prinsipi onun publisistika və bədiiiliyin qovşağında yaranmasıdır. Bu janrda həyatı faktlar xüsusi metodla işlənib, bədiiləşsə də, gerçəklikdən bir o qədər də ayrılmır. Müəllifin hansı gerçək hadisədən və ya şəxsdən bəhs etdiyi aydın olur. Hekayədə isə faktların işlənməsi metodu fərqlidir. Burada konkret şəxs və ya hadisə bədiiiliyin içərisində arxa plana keçir və ilkin prototip səviyyəsində qalır. Felyetonda qarşılaşdığımız tənqidi ruh hekayədə də müşahidə edilir.

Lakin hekayənin tənqidi bədii-satirik səciyyə və tipikləşmənin gücü ilə publisistikanı üstələyir. Müşahidələr göstərir ki, “Molla Nəsrəddin”də felyeton adı ilə çap edilən və ya indiyə qədər janrı müəyyənləşdirilməyən bir çox mətnlər məhz hekayənin tələblərinə cavab verir.

Açar sözlər: Molla Nəsrəddin, felyeton, hekayə, müqayisə, bədii, publisistik, janr

“Molla Nəsrəddin” jurnalının milli mədəniyyətimizə ən böyük faydalarından biri onun ədəbiyyatımızı janr əlvanlığı baxımından zənginləşdirməsilə izah oluna bilər. Jurnalın redaktoru və yaradıcısı olan Cəlil Məmmədquluzadənin mətbuat fəaliyyəti əsasən ideya baxımından öyrənilmiş və onun, eləcə də məsləkdaşlarının ədəbiyyatımıza gətirdiyi janr əlvanlığı və sənətkarlıq məsələləri lazımi səviyyədə araşdırılıb, müəyyənləşdirilməmişdir. “Molla Nəsrəddin”i diqqətlə araşdırsaq bütün ədəbi növlərə aid janrların yeni formaları ilə rastlaşa bilərik. Bu mətbuat orqanında janrlar çox vaxt öz adı ilə adlandırılır, şeirlər adətən ədəbiyyat bölümündə yer alır, nəsr nümunələri isə ya felyeton, lətifə, rəvayət adı ilə təqdim olunur və yaxud janrı qeyd edilmədən verilir. Jurnalın bütün janrlar, o cümlədən hekayə istiqamətində yenidən tədqiq edilməsi öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Göstərilən problemin həlli ədəbi-nəzəri fikrimizi zənginliyi və sənətkarlıq imkanlarının genişliyi haqda təsəvvürün həddlərini xeyli böyüdə bilər.

Jurnaldakı nəsr nümunələrinə hekayə janrının nəzəri aspektləri ilə yanaşsaq, onların bir çoxunu hekayə kimi təqdim etmək mümkündür. Hazırkı məqalədə tədqiqat bu istiqamətdə aparılıb. Əgər söhbət jurnal mətnlərindən gedirsə və o jurnal informativliyi əsas qəbul edibse, sözsüz ki, hekayələr kiçik olacaqdır. Hekayə haqda ənənəvi görüşdən kənara çıxaraq məqalədə kiçik mətnləri də araşdırıb, janrını müəyyənləşdirməyə çalışdıq. Çünki həmin nəsr nümunələri indiyə qədər hekayə kimi qiymətləndirilməyib. Mətnlərin tədqiqi zamanı “Molla Nəsrəddin” hekayə kimi xarakterizə oluna biləcək çoxsaylı nəsr nümunəsi var. Mövzu və formasına görə həmin hekayələrin təsnifatını aparmaq mümkündür. Onlar əhvalat-xəbər, dialoq, rəvayət, lətifə, səyahət və s. formalarda yazılmışdır. Bu mətnlərin hekayə kimi qiymətləndirilməsinə elmi-nəzəri ədəbiyyatda janrın qəbul edilmiş prinsipləri əsas verir. Geniş mənada, felyeton adı ilə təqdim olunan mətnlərin də əksəriyyətini hekayə kimi dəyərləndirmək olar. Lakin bizdə, eləcə

də digər postsovet ədəbiyyatşünaslıqlarında felyetonun bəzi özünəməxsusluqlarına görə hekayədən ayrıldığını nəzərə alaraq, məqalədə daha çox tam hekayə sayıla biləcək mətnlər üzərində durduq. Onu da qeyd edək ki, jurnalda felyeton adı ilə çap olunan bir çox mətnlər artıq hekayə kimi qəbul olunmaqdadır. Məsələn “Marallarım” hekayələr silsiləsi “Molla Nəsrəddin”də felyeton adı ilə çap edilib.

Hansı mətnin hekayə, hansınınsa felyeton olmasına aydınlıq gətirmək üçün onların tipoloji müqayisəsi tələbi meydana çıxır. Satirik hekayələrin bəzi hallarda felyetonla qarışdırılması üçün hər iki janrın başlıca prinsiplərini qarşılaşdırdıqda maraqlı mənzərənin şahidi oluruq. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dünya ədəbiyyatşünaslığında hazırkı dövrdə felyeton ayrıca janr kimi götürülmür. Fransızca mənası yarpaq, vərəq olan felyeton sözü ədəbi termin məzmununu mətbuatın inkişafı ilə qazanmışdır. ““Фельетон/fel’yeton” sözü edebî terim olaraq on dokuzuncu əsrdə istifadəyə başlanmışdır. Fransa’da Journal Des Deba gazetesi çıxardığı eki “feuilleton” diye isimlendirmişdir. On dokuzuncu əsrin birinci yarısında bu eklerde çoxlukla toplumu eleştiren yazılar yer almışdır. “Feuilleton/фельетон” sonrakı yıllarda önce Almancaya, ardından da Rusçaya geçmiştir. Hem Alman hem de Rus gazete ve dergilerinde “Feuilleton/фельетон” başlığı altında bölümler oluşturulmuştur. Bu bölümlerde siyasi ve içtimai makaleler, tenkit yazıları, edebî değerlendirmeler yayımlanmıştır.” (1,112) Keçmiş sovet, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında felyeton janrının nəzəri prinsipləri, demək olar ki, orta qəbulu daşıyır. “Feuilleton (fransız feuilleton; - təbəqə, yarpaq) - bədii-publisist ədəbiyyatın janrı; o, satirik, başlanğıc da daxil olmaqla tənqidi, çox vaxt komik xarakterlidir. Məlumatın, yaxud fikrin predmetinin aktuallığı, hərəkətliliyi, kompozisiyanın görünən “plansızlığı”, asanlıq, rahatlığı, bədii və bədiilikdən kənar janrların, üslubların parodiya kimi istifadə olunması onun ümumi əlamətləridir. Felyetonun təkrarsızlığı daha çox faktlarla işləmə metoduna və fakta münasibətə, məqsədinə görə “qarışıq” bədii-publisistika janrına aid edilməsindədir. Janrın konturları, məzmun və funksiyaları tarixən dəyişkəndir.” (2)

Müasir vəziyyəti nəzərə aldıqda, həqiqətən də şahid oluruq ki, “Janrın konturları, məzmun və funksiyaları tarixən dəyişkəndir”. Publisistika ilə əlaqəsi onun dinamikasına geniş yol açır. KİV-in texnoloji imkanlarının artması ilə əlaqədar hazırda felyeton invariantında çoxlu versiyaların yaranmasının şahidi oluruq; internet-şəbəkə ədəbiyyatında, televiziya da geniş yayılan skeç-şoular da felyetondan törəmədir. Lakin onlar felyeton yox, öz adı ilə tanınır. Və yaxud günlük hadisələrin, həyatda baş verənlərin tənqidinə aid çoxsaylı şeirlər, kiçik pyeslər yazılır ki, onlar da hazırda felyeton kimi təqdim olunur. Elə bu səbəbdəndir ki, müasir nəzəri fikirdə bəzən “felyetonun ölümü”ndən də söz açılır. (3) Yaşanan proseslər əsasında belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, felyeton öz funksiyasını ayrı-ayrı janrlar arasında bölüşdürüb, artıq o, tarixi janr statusundadır. Həmin səbəbdəndir ki, müasir janr təsnifatında mühüm yer tutmur. Ancaq publisistika və bədiiliyin qarışığı əsasında yaradılan və gerçək faktların mətnə uyğunlaşdırılıb yerləşdirilməsi yolu ilə formalaşan bu janrın XIX-XX əsrlərin mətbuatında xüsusi yerə malik olması mübahisəsizdir. O dövrün faktlarına münasibətdə bir çox hallarda bədiiliyin publisistikasını sıxışdırması nəticəsində felyeton elementlərinin zəifləməsi, hekayənin güclənməsinin şahidi oluruq. Qeyd olunan aspektdən yanaşdıqda “Molla Nəsrəddin”də çap olunan bir çox mətnlərin janrlarının yenidən nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac yaranır. Bu mənada, günlük həyatla, konkret faktlarla əlaqəsi bir o qədər də müşahidə olunmayan və bədii ümumiləşdirmə gücü ilə zaman-məkan, tipikləşdirmə imkanlarını daha geniş platformaya çıxaran nəsr nümunələrini hekayə kimi dəyərləndirməyi məqsədəuyğun hesab edirik; jurnalda bir çox felyetonları janrına görə satirik hekayə adlandırmaq olar. Çünki felyeton adı ilə tanıdığımız və yaxud janrı göstərilməyən çoxlu nəsr nümunələri bədiiliyin publisistikadan üstünlüyünə görə hekayə janrının tələblərinə daha çox uyğun gəlir; belə mətnlərdə “faktların işlənməsi” metodu bəzən bədiiliyin səviyyəsinə görə faktı hekayənin detallı və ya mövzusu halına gətirir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında janrların geniş təsnifatını vermək baxımından ilk nümunə sayılan M.Rəfilinin “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş” adlı tədris vəsaitində hekayə belə

qiymətləndirilir: “Hekayə yazılı ədəbiyyatda işlədilən ən kiçik epik formadır. Hekayədə adətən, insan həyatının yalnız bir epizodu, bir hadisəsi nəql edilir. Əsər müəyyən bir süjet əsasında qurulur.” (10, 223). Hekayə janrı haqda Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində daha geniş və aydın elmi məlumatlara Mir Cəlal Paşayev və Pənah Xəlilovun ali məktəblər üçün yazmış olduqları “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərslərində rast gəlirik: “Hekayə xırda şəkilli epik əsərlərin əsas janrıdır. Hekayədə səciyyəvi, ibrətli, ictimai mənası olan həyatı bir əhvalat, bir, ya iki qəhrəman götürülür, məhdud bir zaman, məkan daxilində yığcam, bitkin, realist bədii təsvir verilir” (6,152). Hekayənin strukturundakı fərqliliyə diqqət yönəltmək baxımından Əziz Mirəhmədovun hazırladığı “Ədəbiyyatşünaslıq: ensiklopedik lüğət”ində də əhəmiyyətli informasiya yer alır: “Çox vaxt hekayədə mövzu olaraq seçilən hadisənin nə əvvəli, nə də axırı, habelə bu hadisə ilə əlaqədar təfərrüat əhatə edilmir. ... Hekayədə yazıçının sənətkarlığı ondan ibarətdir ki, o insan həyatının konkret parçasını, səhnəsini təsvir etmək yolu ilə həyatın müəyyən tipik, mühüm cəhətlərini açıb göstərir və əhəmiyyətli bir fikir irəli sürür.” (7, 225) Bu fikirdən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, həyatın bir anını təqdim edən hekayədə ənənəvi fabula prinsipi formal olaraq heç də hər zaman qorunmur; hadisənin əvvəlinin, ortasının və sonunun olması mütləq xarakter daşımır. Müəllif bir çox məsələlərin tamamlanmasını oxucunun özünə etibar edir. Ə. Mirəhmədovun təfərrüatın mətnində əhatə olunmaması haqda da qeydi müasir hekayələr üçün xarakterik haldır. Hekayədə hadisələrin sonlandırılmasından, təfərrüatlılığından daha çox müəllifin istədiyi informasiya və təəssüratı oxucuya çatdırması mühümdür. İ.P.Qalperinin irəli sürdüyü mülahizədə vurğuladığı kimi: “Mətni o zaman tamamlanmış hesab etmək olar ki, müəllif niyyəti baş tutsun.” (4,131) Bu tip hekayə modellərinin Azərbaycan ədəbiyyatında formalaşdırılmasında “Molla Nəsrəddin” jurnalı və molla-nəsrəddinçilər mühüm rol oynamışlar. Təkcə hekayədə yox, bütün janrlarda müəlliflər öz istədiklərini oxucuya çatdırmaq, onda mübarizlik və milli, fərdi azadlıq ruhu formalaşdırmaq üçün yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirərək ədəbiyyatımızı ideya-sənətkarlıq istiqamətində xeyli qabağa apardılar.

“1906 –cı ildə nəşrə başlayan “ Molla Nəsrəddin” jurnalı bədii nəsrin, xüsusilə satirik-yumoristik nəsrin inkişafında müstəsna rol oynadı... Realist parodiya, pamflet, novella nümunələri ilk dəfə bu jurnalın səhifələrində göründü.” (5, 6). Qeyd edilən sırada, sözsüz ki, hekayənin də özünəməxsus yeri və mövqeyi var.

Felyeton və hekayə qarşılaşdırması kontekstində “Molla Nəsrəddin” jurnalından ilk növbədə məşhur nümunələrdən bəzilərini xatırlatmağı əhəmiyyətli hesab edirik. Məsələn, Ə.Haq-verdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” və “Marallarım” seriyasına daxil olan hekayələri. Jurnalda “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nın janrı göstərilməsə də, (8, 1c.) “Marallarım” seriyasından çap edilən hər bir hekayə kiçik felyeton adı ilə təqdim olunur. (9, 8; 16; 224; 240; 248; ... 528; 536; 560; 568; 576 ...) Lakin göstərilən seriyadan olan hər bir mətnə bədilik və publisistika nisbəti, faktların işlənməsi metodu hekayənin xeyrinədir. Bu tip nümunələr jurnalda geniş yer tutur. Onlar seriyalar halında və tək də ola bilər.

Hekayələrin seçilib müəyyənləşdirilməsi məqsədilə jurnalın cildlərlə çap versiyasının IV cildi üzərində apardığımız araşdırmada belə qənaətə gəldik ki, janrı göstərilməyən və yaxud felyeton adı ilə təqdim olunan “Pişik”, (9,21) “Söhbət”, (9,7) “Eşitdiyim, gördüyüm” (9,249), “Eşq” (9,261), “Tök”, (9,404), “Dübbə” (9, 408; 416), “Xaç kəraməti”, (9,409), “Rəvayət” (9,421), “Xeyir iş” (9,424) və b. hekayədir. Belə nümunələr “Molla Nəsrəddin” jurnalında geniş yer tutur və özünün janr təyinatı istiqamətində tədqiqini gözləyir.

Adını çəkdiyimiz bədii əsərlərin bir məqalədə təhlili çətinlik yaradır və onların, eləcə də həmin qəbildən olan mətnlərin geniş təhlili üzərində “Molla Nəsrəddin” jurnalında hekayə janrı mövzusunə həsr olunmuş dissertasiya işində geniş bəhs olunacaqdır. Apardığımız tədqiqat əsasında qətiyyətlə söyləyə bilərik ki, qeyd olunan yaradıcılıq nümunələri özünün poetikasına, ideya-məzmununa görə hekayədir.

Ədəbiyyat:

1. Aşur ÖZDEMİR.YENİ KAZAK NESRİNDE TAHKİYEVİ TÜRRLER ÜZERİNE. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 5/1 2016 s. 108-127, TÜRKİYE
2. Большая советская энциклопедия. Фельетон. М.: Советская энциклопедия. 1969—1978.
3. **Фельетон умер! Да здравствует фельетон? - Европейская ...** <https://ru.ejo.ch › nashi-novie-statyi › da-zdravstvuet-felyeton> 28 апр. 2016 г
4. Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Наука. Москва. 1981
5. Məmmədov Ə. Azərbaycan bədii nəsrinin janr-üslub təkamülü (XIX –XX əsrlər) , Bakı, “Elm”, 2004
6. Mir Cəlal Paşayev və Pənah Xəlilov.Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, “Maarif nəşriyyatı”, 1988.
7. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı, “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1998
8. Molla Nəsrəddin. Səkkiz cildə, I cild. Bakı, “Çinar-Çap” Nəşriyyatı 2007
9. Molla Nəsrəddin. Səkkiz cildə, IV cild. Bakı, “Çinar-Çap” Nəşriyyatı 2008
10. Rəfil M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, V.İ.Lenin adına API-nun nəşriyyatı, 1958.

В. Ибрагимли

Типологическое сравнение основных принципов
жанра фельетона и рассказа
резюме

Темой статьи является жанровое разнообразие сатирического журнала «Молла Насреддин». Исходя из данного контекста, к исследованию привлекается жанр рассказа. По мнению автора, для выявления художественных образцов, имеющих отношение к рассказу, необходимо сопоставлять их с произведениями, написанными в других жанрах и, в первую очередь, с фельетонами. В этой связи, рассматриваются основные жанровые принципы фельетона и рассказа. Подчеркивается, что фельетоны, распространяющиеся с помощью печатных органов, относятся к смешанным жанрам. Они могут иметь разные формы: стихотворение, диалог, сообщение, монолог, обращение и т.д. Основной чертой жанра является, так сказать, его положение, находящееся на стыке публицистики и художественности. В текстах, написанных в этом жанре, факты излагаются в соответствии с определенной методикой, что придает им специфическую художественность. Тем не менее, факты эти весьма близки к реальной действительности. Таким образом, создается ясное представление о том, какое реальное событие или конкретную личность имеет в виду автор. В рассказах же, метод подачи фактов имеет несколько иную окраску. В них конкретное лицо или событие в рамках художественности отступает на второй план, сохраняя элементы изначального прототипа. Критическое начало, свойственное фельетону, наблюдается и в рассказах. Однако, критическая составляющая рассказа своими художественно-сатирическими свойствами и силой типизации превосходит тексты, написанные в публицистической манере. Согласно проведенному анализу, выясняется, что многие тексты, представленные в вышеуказанном журнале в качестве фельетонов, по своим особенностям отвечают канонам рассказа.

Ключевые слова: Молла Насреддин, фельетон, рассказ, сравнение, художественное, публицистическое, жанр

V. Ibrahimli

Typological comparison of basic principles of the genres
of newspaper satire and the short story

Summary

This article deals with diversity and mixed character of the magazine “Molla Nasreddin” and in this context, the genre of short story is involved in the comprehensive study. The research draws attention to the problem that to identify the texts belonging to the short story genre in the magazine, it is important to compare them with other genres, especially with the newspaper satire. Namely in this regard, the main principles of the newspaper satire and short stories are compared. In the mentioned comparison the attention is paid mainly to the fact that the newspaper satire used in the mass media means is a mixed genre and it may be appeared in the various forms: for example in the form of poem, dialogue, news, monologue, address etc. The key principle of this genre is that it is formed in the junction of journalism and artistic skills. The real facts in this genre are used based on a special method, despite the fictional nuances it is not far from the reality. The matter is that in this genre we may feel what event or person is touched upon by the author. In this regard, the concrete person or event is passed to the background inside the fictional nuances and remains in the initial prototype level. The critical spirit met in the newspaper satire is observed in the short story too. But the criticism in the short story gains the upper hand over the social and political journalism at the expense of the literary-satirical characteristics and typification. As observations prove, many texts published in “Molla Nasreddin” under the name of newspaper satire whose genre has not yet been identified are meeting the specifics of the short story.

Keywords: Molla Nasreddin, newspaper satire, short story, comparison, fiction, journalistic, genre.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi:

Çapa hazırlınma tarixi:

Akademik Nərgiz Paşayeva

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNTƏKİN MUSAYEVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti
guntekin87@mail.ru

XX ƏSR (İLK ONILLIKLƏR) AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA FOLKLORA QAYIDIŞIN JANRLARDA TƏZAHÜRÜ

Xülasə

Məqalədə XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan ədəbiyyatında folklor ənənələrinin artması janr poetikası istiqamətində araşdırılır. Bu mərhələdə folklor qayidişin sosial-siyasi, tarixi-mədəni şərtlərinə diqqət yönəldilərək şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarının törədiciyi və invariantlığı probleminə aydınlıq gətirilir.

Məqalədə folklorun yazılı ədəbiyyata nüfuzu, qarşılıqlı əlaqələri müxtəlif istiqamətlərdən tədqiqatə cəlb olunaraq aydınlıq gətirilir. Ən çox da şifahi xalq ədəbiyyatının mövzu, süjet, motiv və obrazlarından yazılı ədəbiyyatda istifadə məsələləri diqqəti cəlb edir.

Tədqiqatdan məlum olur ki, hansı ədəbi cərəyana mənsubluğuna baxmayaraq XX əsrin başlanğıcında yazıçı və şairlərimiz folklor janrlarının yazılı ədəbiyyatdakı imkanlarından çox geniş şəkildə istifadə etmişlər. Məqalədə şifahi xalq ədəbiyyatının bütün ədəbi növlərinin janrlarının yenidən işlənməsi prosesində "Molla Nəsrəddin" jurnalının xüsusi fəallığına diqqət yönəldilir və ayrıca janrların müqayisəli araşdırılması yolu ilə əldə edilən elmi nəticələr ümumiləşdirilir.

Məqalədə folklor janrlarından yazılı ədəbiyyatda istifadə problemi milli kimlik, özünüdərk və müstəqillik şüurunun formalaşması məsələsi ilə əlaqələndirilir və ədəbiyyatımızın ideya-estetik istiqamətdə zənginləşməsinə xidmət edən hadisə kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: janr, folklor, "Molla Nəsrəddin", yaddaş, satirik, invariant, Azərbaycan ədəbiyyatı

Yazılı ədəbiyyat yarandığı tarixdən şifahi xalq ədəbiyyatı, folklor ənənələri onun yaddaş qatlarında aparıcı yer tutur. Folklorun yazılı ədəbiyyata nüfuzu milli kimliyin, genetik ənənənin yaşaması, təzahürü kimi mədəni-fəlsəfi problemlərlə izah oluna bilər. Ona görə də problemin tədqiqi təkcə mədəni yaddaş qatının yox, həm də genetik yaddaşın ardıcılığının üzə çıxarılması üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Folklor və yazılı ədəbiyyat əlaqələri müxtəlif istiqamətlərdən tədqiqatə cəlb olunur. Ən çox şifahi xalq ədəbiyyatının mövzu, süjet, motiv və obrazlarından yazılı ədəbiyyatda istifadə məsələləri tədqiqatçıların diqqətini çəkir. Faktlar və müşahidələr göstərir ki, xalq yaradıcılığı həm də özünün forma və janr komponentləri ilə yazılı ədəbiyyatın əsas qaynaqlarından və faydalandığı bazalardan olmuşdur. Bədii yaradıcılıqda janr təsnifatı, sözsüz ki, yazılı ədəbiyyatdan əvvəl şifahi yaradıcılıqda gerçəkləşmişdir. Yazılı ədəbiyyat folklor ənənələri əsasında janrlarını formalaşdırmış, inkişaf etdirmiş və öz immanent xüsusiyyətləri ilə yenilərinin meydana gəlməsinə, şaxələnilib genişlənməsinə yol açmışdır.

Daima qarşılıqlı əlaqədə olan folklor və yazılı ədəbiyyatın XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatından etibarən daha da yaxınlaşması müşahidə olunur. Bu, ədəbiyyatımızda erkən yeni dövr kimi səciyyələnən mərhələnin əsas xarakterik keyfiyyətlərindən biridir. "Erkən yeni dövr mərhələsində Azərbaycan poeziyasının janr mənzərəsi də kifayət qədər dəyişmişdir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatındakı qəzəl və qəsidəni yeni epoxada qoşma və gəraylı əvəz etmiş, şifahi və yazılı ədəbiyyatdakı eyni janrlar həmahəng səslənmişdir. Bu mərhələdə canlı xalq dilində və folklor üslubunda yaranan ədəbiyyat əsasında Azərbaycan ədəbi dili formalaşmışdır." (1, 224)

XIX əsrdə M.P.Vaqif ənənələrinin daha geniş yayılması və aşiq şeiri tərzinin inkişafı özünü ilk növbədə xalq ədəbiyyatına aid janr və formaların yazılı ədəbiyyata nüfuzu hadisəsində nümayiş etdirir. Xalq ədəbiyyatı tərzini yaradıcılığa gətirən şairlərin çoxluğunu və bunun ədəbiyyatda kütləvi hal almasını nəzərə alaraq Feyzulla Qasımzadə bu ədəbi hadisəni cərəyan kimi dəyərləndirir və onun Qarabağda daha geniş yayılmasını vurğulayır. “XIX əsrdə bu ədəbi cərəyanın Qarabağda Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Məhəmməd bəy Aşiq, Ağabəyim ağa Ağabacı, Mirzə Həsən Mirzə, Aşiq Pəri ... kimi görkəmli nümayəndələri yaşamışdır.” (4, 48) Öz yaradıcılıq prinsipləri ilə əsasən klassik ənənəyə bağlı olan bir çox şairlərimizin yaradıcılığında şifahi ədəbiyyat janrlarına müraciət olunur, hətta divan tərtibində belə, xalq ədəbiyyatına aid şeir şəkillərinə yer verilir. “...aşiq şeiri tərzində yazanlar bu tərzli divan ədəbiyyatına qarşı qoy-murdular, bir çox hallarda onu bu poeziyanın yeni bir səhifəsi hesab edərək divana belə daxil edirdilər. Misal olaraq Nigarinin, Nəbatinin, Əndəlib Qaracadağının divanlarını göstərə bilərik.” (5, 85) XIX əsrdə artıq inkişaf edib, təzə təmayül formalaşdıran bu ədəbi hadisə XX əsrdə yeni bir müstəvidə çoxtərəfli keyfiyyətlər qazanaraq ədəbiyyatımızı zənginləşdirdi, onun ideya-estetik imkanlarını artırdı.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının əsas özünəməxsusluqlarından biri də şifahi xalq ədəbiyyat ənənələrinin bütün komponentləri ilə yazılı ədəbiyyatda canlanması dövrü kimi dəyərləndirilə bilər; ayrı-ayrılıqda folklora aid süjet, obraz, motiv, mövzu, janr, struktur, stüasiya, bəzən də bunlardan bir neçəsi birlikdə yazılı ədəbiyyat mətnində müşahidə edilir. Bəhs olunan dövrdə təmsil olunduğu ədəbi cərəyandan asılı olmayaraq hər bir yazıçımızın yaradıcılığında xalq ədəbiyyat ənənələri bu və ya digər səviyyədə özünü göstərməkdədir.

Mifin, folklorun milli mədəniyyət qaynağı kimi yenidən canlanması XX əsrdə təkcə Azərbaycan yox, bütün dünya üçün xarakterik hadisə idi. “XX əsr mədəniyyətinin mif işarəsi altında inkişaf edəcəyini görkəmli alim A.F.Losev uzaqgörənliklə bildirirdi. Həqiqətən, ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə dövrün ideya-estetik tələbləri səbəbiylə mifdən istifadə üçün heç də həmişə münbit şərait və əlverişli zəmin olmamışdır. XX əsrin düşüncəsində isə mif mərkəzi anlayışlardan biri kimi qərarlaşdı.” (2,7) Müraciət etdiyimiz istinadda mifdən bəhs edilsə də, həmin qənaəti bütün xalq yaradıcılığına, qədim dünyagörüşü sistemindən gələn ənənəyə aid edə bilərik. O dövrün sosial-siyasi, tarixi-mədəni kontekstindən ədəbiyyata nəzər saldıqda hadisənin mahiyyəti və əhəmiyyəti aydınlaşır. Belə ki, XX əsrin ilk onillikləri milliləşmə hərəkatının sürətlənməsi dövrü idi. Hər bir xalq bu prosesdə sahib olduğu ənənələri yenidən dəyərləndirməyə və milli kimlik məsələsinə aydınlıq gətirməyə cəhd edir. Bu global özünütanıma, qoruma və inkişaf etdirmə hərəkatında ədəbiyyat ənənələrinin, xüsusən də xalq yaddaşının əsas saxlanclarından biri olan şifahi ədəbiyyatın yazılı ədəbiyyatda yaşadılması məsələsi aktualılıq qazanır. Həmin nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatına folklorun bütün struktur komponentləri, o cümlədən də forma və janr əlvanlığı ilə nüfuzunun güclənməsini müşahidə edirik.

XIX-XX əsrlər millətlərin formalaşması mərhələsi olduğundan, hər bir xalq öz mövcudluğuna əsas axtarır və bu mənada qədim ənənələrə və milli kimliyə malik olduğunu sübut etmək üçün tarixlə bərabər folklorda qorunub saxlanan yaddaşa da müraciət edir, mədəniyyətdə genetik fasiləsizliyin təmini məqsədilə bu zəngin xəzinənin varidatından istifadə etməyə çalışır. Məlum olduğu kimi, qədim dövlətçilik ənənəsinə, mifoloji irsə, folklor yaradıcılığına sahib olan xalqımız XX əsrin əvvəllərində uzun müddət idi ki, çar Rusiyasının müstəmləkəsi altında idi. Bu dövrdə folklora müraciət iki başlıca məqsədi gerçəkləşdirir; xalq ədəbiyyatı bir tərəfdən sənət qaynağı kimi istifadə olunur, digər tərəfdənsə ona milli strateji məqsədlə müraciət edilir. Milli kimliyin dərkə və inkişafı məqsədilə folklora müraciət edən ədiblərimiz onu yaradıcılıqlarında canlı tutmağa çalışır və strateji baxımdan xalqa mübarizə, müstəqillik ruhunu təlqin etmək istəyirdilər.

Ədəbiyyatda genetik varisliyin təmini üçün əsas təməl xətlərin - poetika elementlərinin, janr və formanın ədəbi nəsillərə ötürülməsi vacibdir. Şifahi və yazılı ədəbiyyat arasında janr və

forma uyğunluğunun yaradılması milli ənənənin qorunub saxlanması əsas dayaqlarından biridir. Bu mənada, Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrin başlanğıcı folklor janr invariantları əsasında janrların zənginləşməsi dövrüdür. Bütün ədəbi növlərə aid janrlar invariant kimi törədici funksiyası yerinə yetirərək ədəbiyyatımızın ideya-estetik imkanlarının hüdudlarını genişləndirir. Ayrı-ayrı ədiblərimiz öz yaradıcılıqlarında bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət verir və onu mühüm hadisə kimi dəyərləndirirdilər. Folklor janr invariantlarının yazılı ədəbiyyata gətirilməsi məsələsində Cəlil Məmmədquluzadə, S.S.Axundov, M.Müşviq, A.Şaiq, A.Səhhət, M.Ə.Sabir xüsusilə diqqət cəlb edirlər. Onların yaradıcılığında nağıl-hekayə, nağıl-poema, rəvayət-hekayə, yanıltmac-şeyr, təkərləmə-şeyr, oyun-dram və s. kimi səciyyəli biləcək janrlara rast gəlirik. Həmin istiqamətdə əsas fəallığı “Molla Nəsrəddin” jurnalı nümayiş etdirir. “Molla Nəsrəddin”, demək olar ki, həmin prosesi idarə edir, formalaşdırır və yönləndirir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında tapmaca, lətifə, atalar sözü və zərbi-məsəllər, laylalar, qoşma və gəraylılar və s. yeni kontekstdə və satirik məzmununda ədəbiyyatımızın janr imkanlarını xeyli genişləndirir və jurnalın strateji hədəflərinin müəyyənlişməsində mühüm rol oynayır. Misal üçün bir neçə nümunəyə nəzər salaq. Jurnalda Məşədi Məhəmməd Kələntərov imzası ilə verilmiş aşağıdakı şeyr parçası formaca qoşmadır. Lakin o, qoşma janrının ənənəvi funksiyasından uzaqlaşmış və onun imkanlarını yeni bir istiqamətdə zənginləşdirmişdir:

Millətinin halı pərişan ola,
Hər bir işi nifrətə şayan ola,
Cahil ola, vəhşiyü-nadan ola,
Qəm yemə, səbr et, buda, yahu keçər.

Daireyi-əqlü ədəbdən kənar,
Əmri-müsəlman edə daim şüar,
Olmaya bir kimsədə namusü ar
Qəm yemə, tab et, bu da, yahu, keçər. (7,20)

İlk iki bəndinə istinad etdiyimiz bu şeyr, formaca qoşma janrının tələblərinə cavab verir: Şeyr 4 misralıq bəndlərdən ibarətdir, hər misra 11 hecadır, bəndlərin qafiyələnməsi aaab; ccbb; dddb ... şəklindədir.

Elmi ədəbiyyatda qoşma, adətən, bu cür tanınılır: “Qoşma-türkdilli xalqların poeziyasında qədim, ən çox yayılmış lirik formalardan biri. Adətən 11 hecadan, dörd misradan, 5-6 bənddən ibarət olur. Qafiyə quruluşu abab, ccbb, dddb və i.a.

Aşıqlar və şairlər, bir ənənə olaraq qoşmanın son bəndində adlarını, yaxud təxəllüslerini də verirlər. Bu bəndə möhürbənd, yaxud tapşırma deyilir.”. (6, 52)

Qoşmanın qafiyə bölgüsü ilk bənddəki qafiyələnmə şəklinə görə bir qədər fərqli də ola bilər. “koşmanın kafiye örgüsü ;

- * aaab, ccbb, dddb ...;
- * abab, ccbb, dddb ...;
- * abxb, dddb, eebb ...;
- * aaaa, bbba, ccca ... şəkillərindən birisi olabilir.”(3)

“Molla Nəsrəddin” jurnalından gətirdiyimiz istinadda qafiyələnmə aaab, ccbb, dddb ... şəklinə uyğundur. Beləliklə, şeyr öz misra və qafiyələnmə formasına görə qoşmadır. Lakin məzmun və ideya ənənəvi yox, yenidir. Bundan əlavə, jurnalda bu qoşma bənd sayına (10 bənddən ibarətdir) və möhürbəndinin olmamasına görə də ənənədən, bir qədər, kənara çıxmışdır.

Jurnalda qoşmanın, demək olar ki, bütün qafiyələnmə şəkillərinə rast gəlirik. Nümunə üçün bir misala da nəzər salaq. “Təzə şair” imzası ilə verilən qoşmanın ilk bəndi bu janrın ən geniş yayılmış qafiyələnmə şəklinə uyğundur: abcb.

Vaizəm çün gedirəm mən səfərə
Hər avamın gözünə sürmə çəkəm

Söyləyibdir qlava bir nəfərə

Ki gedəm toxmi-əvamiyyət əkəm. (7,429)

İkincidən başlayaraq sonadək bəndlər çarpaz qafiyələnir ki, bu da ənənəvi strukturun kənara çıxmadır. Bəndlərin sayında isə tələb qorunmuşdur – qoşma yeddi bənddən ibarətdir. Sonuncu bənd möhürbənd deyil və müəllifin adı çəkilməmişdir. Əvvəlki istinadda olduğu kimi, bu nümunədə də ideya məzmunu ənənəvi qoşma funksiyasına uyğun deyil və şeir satirik ifşa məqsədi ilə yazılmışdır.

Misal gətirdiyimiz qoşma invariantlı hər iki satıra göstərdi ki, müəlliflərin ideya-estetik funksiyada məqsədli transformasiyaları formaya da təsirsiz qalmamışdır. Onlar janrın sabit forma prinsiplərindən çoxunu qoruyub saxlasalar da, məzmun yeniliyi forma sərbəstliyinə də yol açmışdır; müəllif forma olaraq qoşmanı əsas götürsə də, ənənəvi qoşma yazmadığını bilir ki, bu da ona, müəyyən dərəcədə, sərbəst davranma imkanı yaradır, çünki məzmun dəyişikliyi artıq toxunulmazlığı pozmuşdur. Bütün bu sərbəstliklər isə janrın yeni formalarının meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının mətnləri üzərində apardığımız araşdırmalardan qoşmanın başqa şanrlarla sintezləşdirilmiş formalarına da (qoşma janrının prinsiplərinin dominantlığı əsasında) rast gəldik ki, bu haqda daha geniş həcmli tədqiqatlarımızda bəhs edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Eyni vəziyyət – janrların dominantlığı saxlanılmaqla, müəyyən dəyişikliklər və başqa janrlarla sintezləşdirmə hadisəsi təkcə qoşmaya aid olmayıb, “Molla Nəsrəddin” jurnalında istifadə olunan başqa janrlarda da müşahidə edilir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı təkcə lirik yox, həm də epik janrların invariantlarından istifadəyə görə ideya-estetik zənginlik qazanmışdır; rəvayət, tapmaca, atalar sözləri jurnalın ən çox istifadə etdiyi janrlardandır. Maraqlıdır ki, bir çox satirik nümunələr elə janrın adı ilə təqdim olunur. Məsələn, Məşədi Şeyx İbrahim Axundun müəllifi olduğu kiçik bir mətn “Rəvayət” adı ilə verilir.

“Bir gün mən Nəcəfdə oxuyurdum, aşura günü gördüm bir arvad gəldi başvuranların qanına barmağını batırıb yaladı. Mən dedim: arvad, nə qayırırsan? Arvad cavab vermədi. İki ildən sonra yenə getdim ziyarətə, bir də gördüm daldan mənə bir ağac vurdular, dönüb baxdım, gördüm ki, haman arvad deyir: “Bax, mən o qanı bu uşaxdan ötrü yeyirdim.”. Gördüm qucağında bir dana uşaq var. indi mən də bacılara xəbər verirəm ki, hər kəsin uşağı olmayır, mənə yazsın, aşura qanından bir qədər yığıb saxlamışam, göndərim.” (7, 421) Qeyri-adi hadisə üzərində qurulmuş məzmun, möcüzələşdirilmiş əhvalata şahidlik, möcüzəyə inanıb “düz yola qayıtma” motivləri göstərir ki, mətnin invariantı dini rəvayətdir. Müəllifin adının qeyd olunması, baş verən hadisənin (qan yalamanın) iyrəncliyi və tibbi baxımdan qəbul edilməzliyi, qan yalamaqla uşaq dünyaya gətirmə arasında heç bir əlaqənin olmaması, bütün bunlarla bərabər, jurnalın satirik konteksti mətnin gerçəkdən dini rəvayət olmadığı qənaətinə yaradır. Törədiciliklə dini rəvayətə aiddir və o, satirik dini rəvayət üçün invariant rolunda çıxış etmişdir. Qeyd edək ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalında dini rəvayətlərin satirik transformasiyasından geniş istifadə olunmuşdur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında lətifələrdən də geniş istifadə edilmişdir. Həmin lətifələrin də çoxunun adı yoxdur. Onları məzmunundan çıxış edərək adlandırmaq olar. Məsələn “Lətifə” adı altında təqdim olunan “Çoban və sürü” (7, 849) kimi.

Tapmaca və atalar sözləri də jurnalda yaradıcı funksiyada iştirak edir. Tapmacalar folklorunda olduğu kimi, “Molla Nəsrəddin” jurnalında da insanları düşünməyə, məlumlar əsasında naməlum tapmağa yönləndirir. Lakin bu sabit norma qorunub saxlansa da, müəllif tapmacalarında əsas ideya oxucunun diqqətini daha ciddi mətləblərə yönəltmək; xalqı içində olduğu ətəldən, gerilikdən, onu pis vəziyyətə salanlardan xilas yolunu aramağa çağırmaqdır. Jurnalda bu janrdan əsasən iki variantda istifadə olunur: a) ənənəvi tapmacada olduğu kimi məlum əlamətlər sayılır və həmin əlamətin daşıyıcısının kim, nə olduğu soruşulur; b) ictimai-siyasi vəziyyətə aid suallar qoyularaq oxucuya müəyyən məlumatlar ötürülür. Birinci variantla misal:

“Saqqalı uzun, guşi pəhən, naqədəhəndir,

Anni iki barmaq, gözü dar, boynu kərəndir.

Qamətdə uca, əqlə alçaq, döşü gendir,

Yüz yaşlı, bel əyri, özü piri-köhəndir.” (7, 248)

Bu tip tapmacalar həcv xarakterlidir. Lakin həcvdən fərqli olaraq ifşaobyekti açıq göstərilir və oxucunun düşüncə tapmasına çalışılır.

İkinci tip tapmacaya nümunə: “Gəncə və Tiflis qubernatorları, camaat vəkilləri və məclisləri və hətta Tiflis idareyi-ruhaniyyəsi Gəncə mədrəseyi-ruhaniyyəsinə 20 min manat borc verilməyə razı olduqları halda, o hansı moladır ki, Aras çayının üstə tilsim qurub, işi bu vaxta qədər ləngə saldı və Gəncə vəkillərindən Ədilxan Ziyadxanov, Ələkbər bəy Rəfibəyov, Ələkbər bəy Xasməhəmmədov və Böyük bəy Ağasıbəyovun bu tilsimi sındırmaq haqqında çalışmalarına səbəb oldu?” (7,81)

“Molla Nəsrəddin” jurnalında atalar sözlərindən də geniş istifadə olunmuşdur. Jurnalda atalar sözləri öz yığcamlığına, dərin, düşündürücü mənasına, az sözdə geniş məzmun daşmasına, tərbiyəedici və düşündürücü xüsusiyyətinə, dil sadəliyinə görə adını daşdığı janrın sabit prinsiplərinin daşıyıcısıdır. Lakin o da ironiya poetik fiqurundan istifadə səbəbindən yeni ideya estetik funksiya qazanır və satirik xarakterlidir. Aşağıda verilən nümunələrdə olduğu kimi:

“Müsürman bildiyin edər, çaq-çaq başın ağrıdır.

Bikarçılıq böyük nemətdir.

... Çaxır içsəm molladan qorxaram, içməsəm intelligentdən utanaram.

... Arvadın qocaldı, qulluqçuya yanaş...” (7,128)

Jurnalda atalar sözlərindən istifadə edərkən bu problemə də yaradıcı yanaşılmışdır. Bəzən atalar sözlərinin bir hissəsi saxlanılmış, bir hissəsi dəyişdirilmiş və bununla da satirik transformasiya baş vermişdir. Bəzi hallarda isə atalar sözünün ilkin variantı məzmun və stiuasiyada xatırlanır.

İstər “Molla Nəsrəddin” jurnalında, istərsə də digər mətbuat orqanlarında, ayrı-ayrı yazıçıların yaradıcılığı üzərində aparılan araşdırma sübut edir ki, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı bir çox sahədə olduğu kimi folklor janr invariantlarından istifadədə də möhtəşəmlik nümayiş etdirmişdir. Bu istiqamətdə tədqiqatların aparılması ədəbiyyatşünaslığımızın ən aktual məsələləri sırasında yer alır.

Ədəbiyyat:

1. Həbibbəyli İsa. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı, “Elm”, 2019
2. İsayeva Pərvanə (Bəkirqızı). Mifopoetika və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının poetik strukturu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015
3. Koşma Nədir? Koşmanın Özellikleri Çeşitleri Örnekleri
<https://www.turkedebiyati.org/kosma>
4. Qasımzadə Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1974
5. Məmməd Tahirə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Apostrof”, 2011
6. Mirəhmədov Əziz. Ensiklopedik lüğət. Ədəbiyyatşünaslıq. Bakı, “Azərbaycan ensiklopediyası” Nəşriyyat-poliqrafiya birliyi, 1998
7. Molla Nəsrəddin, Səkkiz cildə (1906-1931), IV cild, 1911-1914-cü illər, Bakı, “Çinar-Çap” nəşriyyatı, 2008

G.Musayeva

The reflection of the return of folklore in the genres of the 20th century (first decades) Azerbaijani literature.

Summary

The article considers the formation of folk traditions in Azerbaijani literature in the first decades of the twentieth century in the direction of genre poetics. At this stage, by focusing on

the socio-political, historical and cultural conditions of returning to folklore, the problem of creating and invariance of the genres of folk literature is clarified.

The influence of folklore in the written literature and its interrelationships is clarified through researches within various directions. The use of the theme, plot, motive and characters of oral folk literature in the written literature is of particular interest.

The study shows that at the beginning of the twentieth century our writers and poets made extensive use of the capabilities of folklore genres in written literature. The article is devoted to the special activities of the magazine "Mullah Nasruddin", in the process of revising the genres of all literary genres of folk literature and summarizing the scientific results obtained in the comparative study of different genres.

The problem of using folklore genres in written literature is connected with the problem of national identity, self-awareness and independence and is considered as an event that enriches our literature in an ideological and aesthetic way.

Keywords: genre, folklore, "Mullah Nasruddin", memory, satiric, invariant, Azerbaijani literature

Г.Мусаева

Возвращение фольклора в жанрах XX века (первых десятилетий) в
азербайджанскую литературу
Резюме

В статье рассматривается становление фольклорных традиций в азербайджанской литературе в первые десятилетия XX века в направлении жанровой поэтики. На этом этапе, ориентируясь на общественно-политические, исторические и культурные условия возвращения к фольклору, выясняется проблема создания и неизменности жанров устной народной литературы.

В статье исследуется влияние фольклора в письменной литературе, его взаимосвязи в различных областях. Больше всего интерес представляет использование тема, сюжет, мотив и персонажи устной народной литературы в письменной литературе.

Исследование показывает, что независимо от того, каким бы литературным направлением они ни были, в начале двадцатого века наши писатели и поэты широко использовали возможности фольклорных жанров в литературе. Статья посвящена особой деятельности журнала «Молла Насреддин» в процессе ревизии жанров всех литературных жанров устной народной литературы и обобщению научных результатов, полученных при сравнительном изучении разных жанров.

Проблема использования фольклорных жанров в письменной литературе связана с проблемой национальной идентичности, самосознания и независимости и рассматривается как событие, которое обогащает нашу литературу идеологическим и эстетическим образом.

Ключевые слова: жанр, фольклор, «Молла Насреддин», память, сатирика, инвариант, азербайджанская литература

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 26.11.2019

Filologiya üzrə elmlər doktoru Nailə Muradəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NAZLIXANIM TEYYUBOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Bakı ş. Z.Xəlilov küç. 23
T_nazli_17@hotmail.com

İMADƏDDİN NƏSİMİ DİLİNDƏ ŞƏRTİLİK ANLAYIŞI

Xülasə

Nəsimi Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində və cilalanmasında böyük rol oynamışdır. O XIV əsrdə ana dilimizi ədəbi dil səviyyəsinə qaldırdı. Nəsiminin dilini öyrənmək hər zaman zəruri olmuşdur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, qrammatikamızla əlaqəli dil faktlarının Nəsimi poeziyasının dili ilə bənzərlikləri çoxdur. Məqalədəki nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, bu gün istifadə etdiyimiz şərt budaq cümlələrin quruluşu da həmin dövrlə uyğun gəlir. Şərt budaq cümlələrinin yaranmasında feilin şərt şəklinin şəkilsizliyi həmin dövr üçün də aktual olmuşdur. Eyni zamanda şərt məzmununun yaradılmasında bu şəkilsizlik unikal rol oynayır. Nəsiminin poeziyasının dilində şərt budaq cümlələrinin yaranmasında şərt bağlayıcılarının da mühim rolu vardır. Bu bağlayıcılarının hamısı işlənməyə də, “əgər” bağlayıcısı daha çox qarşımıza çıxır. Həmçinin cümlələrdə “əgər” bağlayıcısının müxtəlif fonetik variantları ilə işlənməsi diqqətimizi çəkir. Bilindiyi kimi şərt bağlayıcıları cümlədə şərt mənasının gücləndirməyə xidmət edir. Bəzi cümlələrdə isə tək başına şərt mənasının yaranmasına da kömək edir. Bununla da şərt budaq cümlələrini yaranma yollarından biri kimi öyrənilməsinə imkan verir.

Funksional-semantik sahə bir sistem kimi öyrənilir. Sahənin ifadəsi üçün dilin qrammatik vasitələrin qarşılıqlı təsirdə olması məlumdur. Şərtiliyin ifadə vasitələrindən biri kimi şərt budaq cümlələrinin təhlili şərtlik anlayışının izahına kömək edir. Zaman keçdikcə dil faktlarının funksiyaları və onların yaratdığı mənə dəyişir. Məqalədə Nəsimi dilinin kiçik fərqlərinə baxmayaraq bugünkü ədəbi dilimiz ilə səsləşdiyi aydın olur.

Məqalədə İmadəddin Nəsiminin şeirlərindən seçilmiş nümunələr əsasında şərt budaq cümlələrinin yaranma yolları araşdırılmışdır. Bununla da şərtiliyin həmin dövr üçün ifadə vasitələrindən birini nəzərdən keçirməyə çalışılmışdır.

Açar sözlər: Nəsimi poeziyası, şərtlik anlayışı, mürəkkəb cümlə, şərt budaq cümləsi, şərt şəkli, bağlayıcı.

XVI əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli təmsilçilərindən biri olan İ.Nəsiminin yazıb yaratdığı dövr ədəbi dilimizin təşəkkül etdiyi, formalaşdığı və ana dilli poyeziyanın yaranmağa başladığı bir dövr idi. Onun dilini araşdırırlar həmin dövrün Azərbaycan ədəbi dilini əks etdirməyi qeyd edirlər. Nəsiminin yaradıcılığı haqqında Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə əsaslı şəkildə bəhs edən ədəbiyyat tariximizin tədqiqi, nəşri sahəsində xidmətlər göstərən Salmaz Mümtaz olmuşdur. “Nəsimini tədqiq edən dilçilər onu “isləhatçı” adlandırırlar. O, nəinki isləhatçıdır, hətta ədəbi – bədii dilimizin norma və prinsiplərini, gələcək inkişaf perspektivlərini görüb müəyyənləşdirən və buna ölməz sənət əsərləri ilə əməli şəkildə həyata keçirən nadir bir şəxsiyyətdir.” (6, 63) Şairin ana dilini - Azərbaycan türk dilini həm lirik şeirlərində, həm də sufi – hüru fi – fəlsəfi şeirlərində tez – tez istifadə etməsi onu göstərir ki, ana dilini müasir ədəbi bədii – fəlsəfi dil səviyyəsinə yüksəltmək onun əsas məqsədlərindən olmuş və bu məqsədə öz əvəzlənməz poeziyası ilə çatmışdır. Nəsimi ana dilindən öz poeziyasında çox geniş şəkildə istifadə etmiş, onun bütün xüsusiyyətlərini araşdırmış, xalqın ən gözəl incilərinin yer aldığı şifahi xalq ədəbiyyatına əsaslanmış və özündən sonra gələn xələflərinə bu dildən istifadə üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Nəsiminin dilində leksika baxımından ərəb-fars sözləri işlənsə də, ana dili elementləri daha çox üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda sintaksisi də bugünkü Azərbaycan ədəbi

dilinin sintaksisi ilə demək olar ki, eynidir. Belə ki, T.Hacıyev yazır: “Nəsimi heç bir zorakılıq işlətmədən ustalıqla xalq sintaksisini ədəbiləşdirir.” (3, 230) Nəsiminin əsərlərinin sintaktik quruluşunda müasir ədəbi dili ilə səsləşən, onunla oxşar xüsusiyyətlər daşıyan, həm də kiçik də olsa fərqliliklərini müəyyənləşdirilmişdir.

Funksional-semantik sahə bir sistem təşkil edir və əsasən qrammatik vasitələrin leksik, leksik-qrammatik elementlər ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Dildə şərtilik sahəsi də xüsusi funksional-semantik sahə təşkil edir. Funksional-semantik şərtilik sahəsini təyin edən əsas dil faktı feilin şərt şəkli olub Azərbaycan dilində feilin şərt şəkli ilə ifadə olunmuş cümlə ayrılıqda işlənmədiyi, yalnız mürəkkəb cümlə tərkibində qarşımıza çıxdığı dilçilikdə məlumdur. Beləliklə, bu sahənin ifadə vasitələrindən biri olanda şərt budaq cümlələri dildə bütün zamanlarda işlənməklə həmin dövr üçün şərtilik anlayışının izah olunmasına imkan verir.

Dil birdən yaranmadığı kimi, birdən də yoxa çıxıb bilməz. Beləliklə, dildə olan faktlar dəyişsə də, tamamilə dildən çıxmır və undulmur. Ədəbi dilimizin normaları bu günlə müqayisədə tarixən fərqlənsə də, bu fərqlər dilin bütün qatlarında eyni səviyyədə olmamışdır. Dilimizin qrammatikası baxımından fərqlər leksikamızla müqayisədə təbii ki, az dəyişikliklərə uğramışdır. “Keçid prosesi mərhələsində olan mürəkkəb cümlələrdə həm tabesizliyin, həm də tabeliliyin izləri və ya əlamətləri var.” (7, 242) Buna görə də mürəkkəb cümlənin növlərindən biri olan şərt budaq cümlələri əski dövrə aid ədəbiyyat nümunələrində də öz aktuallığını qoruyur. Müasir Azərbaycan dilində şərt budaq cümlələri cümlənin ümumi məzmununa aid olub, cümlədə hərəkətlərin birinin digərinə şərt əsasında bağlılığını bildirir. Bu budaq cümlələrin yaranmasında əsas rol –sa, -sə şəkilçili feilin şərt şəkli oynayır.

Mürəkkəb cümlə komponentlərinin bir-birilə əlaqəsini dilimizdə həm sözlər, bağlayıcılar, qrammatik vasitələrin köməyi ilə görürük. Sadaladığımız bu üsullar əsasında həmçinin cümlələrin bəzən ümumi mənası da dayanır. Məqaləmizdə diqqət edəcəyimiz şərt budaq cümləsinin də yaranmasında yalnız şəkilçi, bağlayıcı deyil, bu cümlələri bir-birinə onların ümumi mənasının da bağlayır. Şərtilik anlayışı dilimizdə bir çox dil faktlarında özünü göstərsə də, şərt budaq cümlələri əsasında bu anlayış daha çox ifadə olunur.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi Nəsiminin dilində də şərt budaq cümlələri istifadə edilmişdir. Onun şeirlərinin dilindən seçilmiş nümunələr əsasında şərt budaq cümlələrin həmin dövr üçün oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinə bu yazıda diqqət ediləcəkdir. Şərt budaq cümlələrinin yaranmasında feilin şərt şəklinin şəkilçisi –sa, -sə Nəsiminin poetik dilində də şərt budaq cümlələrinin yaranmasında əsas yeri tutur. Məsələn: *Ənbərin reyhan, əcəb, ya mişki-tər dersəm, nola?* (5, 14) *Oda yaxar mənbərini, görsə ani həm xətib.* (5, 29) *Dəxi nədəm dünyə mənə ərzani qılsa...* (5, 47) *Türrəsinin cəfalərin sorsa bu mübtəlayə kim,* (5, 53) *Can təndə qalmaz anda ki, görsəm camalını.* (5, 108) *Həsrətindən qəm yerisəm mən nola* (5, 116) *Gər ənalhəq söyləməkdən dara asılısam nə qəm, Bunca Mənsurun asılmış başı bər-dar, üstə gör!* (5, 291) *Ərz qılsam qamətindən, həşr olur yövmül-qiyam, Söyləsəm kövsər ləbindən, məhv olur abi-həyat* (5, 293) *Gər macal bulsam həbibin çövriləydim başına.* (5, 52) *Oda yaxar mənbərini, görsə ani həm xətib.* (5, 27) Şəkilçi cümlələri bağlamaqla bərabər şərt mənasının yaranmasında da iştirak etmişdir. Bildiyimiz kimi -sa, -sə şəkilçisi ilə yanaşı şərt bağlayıcılarının iştirakı cümlələrdə şərt mənasının qüvvətlənməsinə xidmət edir. Müasir dilimizdə şərt bağlayıcılarının sayı kifayət qədər olsa da, Nəsiminin dilində daha çox əgər bağlayıcısına və onun fonetik variantlarına rast gəlirik. Bu bağlayıcı İmadəddin Nəsiminin və həmin dövrün başqa şairlərinin dilində də işlənmişdir. Fars dilindən dilimizə keçmiş bu bağlayıcı şərt budaq cümlələrində iştirak edərək şərt mənasını yaratmaq üçün istifadə olunur. Bu bağlayıcı həm yazıda, həm də şifahi nitqdə geniş işlənmişdir. Məsələn: *Camalın görmüşəm, ayrılmağım yox, Əgər inanmasan, vallahü billah.* (5, 305) *Əgər dersəm qalır heyran cavanım.* (5, 126) *Küfr əgər iman deyilsə pəs niçün düşmüş ki, mən Küfri-zülfün həlqəsində nuri-iman bulmuşam?* (5, 146) *Xızr əgər zülmata vardı, istədi abi-həyat, Mən dodağın çeşməsində abi-heyvan bulmuşam.* (5, 146) Əgər bağlayıcısının digər fonetik variantı olan gər bu gün üçün norma hesab olunmasa da, Nəsiminin şeirlərində bu variant

işlənmə tezliyi daha çoxdur. Məsələn: *Şol ləbi şirinə, yarab, gər şəkər dersəm, nola? Şol günəş təl'ətli ayə gər qəmər dersəm, nola?* (5, 14) *Şol cəhətdən gər sana xeyrül-bəşər dersəm, nola? Çün hidayət bulmamış, gər bixəbər dersəm, nola?* (5, 14) *Gər üzün ayın görənə, ey cahanın fit-nəsi, Şübhəsiz həqqi görən sahibnəzər dersəm, nola?* (5, 14) *Gər şərh edərsəm ayəti-hüsni'n kitabını, Hər bab içində fəslinə yüz min füsul ola.* (5, 16) *Gəl eyş edəlim zövq ilə, gər olmasa zər-raq* (5, 30) *Sovmə əhlini üzün də'vət edərsə gər meyə,* (5, 51) *Və gər düşərsə, mənim tək qəni gədəyə düşər.* (5, 289) *Gər görər vaiz üzünü, dəmbədəm eylər fəğan* (5, 27) Nümunələrdən göründüyü kimi bağlayıcının gər variantı yetərincə şeirlərdə öz əksini tapmışdır. Həmçinin şeir parçalarında qarşımıza bu bağlayıcısının əgərçi variantı da çıxır. Bu variantın klassik ədəbiyyatda hərçənd, hər nə qədər olsa da, ..isə də mənalarında işlənməsi bizə məlumdur. Nəsiminin əsərlərinin götürülmüş nümunələrdə isə bağlayıcının bu fonetik forması şərt mənasının yaranmasına kömək edir. Məsələn: *Kimsə əgərçi istəmər düşməgi fitnəyə, vəli, Şükr edirəm ki, düşmüşəm alə gözünün altına.* (5, 15) *Hər qanda kim, şərh eyləsəm şirin dodağın qəndini, Zülfünün küfrün əgərçi əhli-fəzl iman bilir* (5, 20) *Əgərçi binişansan, kimsə hərgiz Nişansız bulmamışdır binişanı.* (5, 110) *Əgərçi əhli-tövhidə saçın həblülmətin oldu, Səvadülvəchi-fiddareyn anın sevdələrindəndir.* (5, 272) *Əgərçi qulların çoxdur, Nəsimi hamıdan kəmtər, Bəsa türkü bəsa zəngi, bəsa qıbçaq, bəsa hindu.* (5, 300)

Müasir dövrdə olduğu kimi Nəsimi poeziyasında da budaq cümlə baş cümləyə isə (-sa, -sə) hissəciyi ilə bağlanır. İsa hissəciyi feilin digər şəkillərindən və adlardan sonra işlənərək cümləyə şərt mənası gətirmişdir. Məsələn: *Mə'suqədən ana nə gəlirsə, qəbul ola.* (5, s.16) *Nə-suh gər qıldusa bir qatla tövbə, Nəsimi tövbəsi tubu iləllah.* (5, s.305) *Gər istər isən yarı bu gün, pir tələb eylə,* (5, 27) *İndiki zamanda işlənən feilə artırılmış isə hissəciyinin şəkilçiləşmiş forması həm şərt budaq cümləsinin yaranmasına, həm də cümlənin ümumi mənasına şərtlilik mənasını gətirmişdir. İnanmaz isən baxgil qolları boyasına.* (5, s. 18) *Aqil isən təkyə qılma dünyanın dinarın.* (5, s. 55) *Ey könül, müştəq isən gər zülfünün çövkənina.* (5, s.19) Burada isə adlara qoşularaq şərt məzmununun yaranmasına xidmət etmişdir. Nümunələrdən göründüyü kimi isə hissəciyi həm ayrı, həm də şəkilçi formasında sözlərə qoşularaq işlənməmişdir. Qeyd olunan cümlələrdə ismi xəbərlilik budaq cümlələri bağlayarkən əsasən ayrı yazılmışdır. Həmçinin sonuncu nümunədə göründüyü kimi isə hissəciyinin iştirakı ilə yaranan cümlələrdə bağlayıcıdan da istifadə olunmuşdur. Budaq cümlənin xəbəri nə şərt şəkilçisi, nə də isə əlaməti olmadan baş cümləyə bağlanır. Bu zaman bağlayıcı iki cümləni bağlamaqla bərabər, cümlələrdə tək başına şərt mənasının yaranmasına kömək edirlər. Bu cümlələrdə -sa, -sə şəkilçisini bəzən bərpa etmək mümkündür. Məsələn: *Kimsə əgərçi istəmər düşməgi fitnəyə, vəli, Şükr edirəm ki, düşmüşəm alə gözünün altına.* (5, s.15) *Gər əsir olmaq dilərsən zülfü-canəşşanına* (5, s.19) *Gər görər vaiz üzünü, dəmbədəm eylər fəğan, Ey Nəsimi, gər sözün mə'nisi bipayan deyil, Neçin irməz kimsənin fikri onun payanına.* (5, s.19) *Eşqin əgərçi adını aqil bəla qomuş, Nə'mülbəladır əhlinə, bə'sülbəla degil.* (5, s.121) –Sa, -sə şəkilçisinin bərpa olunduğu digər cümlə növlərində isə heç bir bağlayıcıdan istifadə olunmamışdır. Məsələn: *Kimin dərmani-dərdi sən deyilsən, Həbadır, hərzədir zöhdü səlatı.* (5, s.111) *Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil! Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil!* (5, s.122) Tarixən feil şəkillərinin arasında diferensasiya baş vermədiyindən şəkilçilərinin işlənmə mövqeyi bu gün ilə fərqli olmuşdur. Xüsusən feilin arzu şəklinin şəkilçisi –a, -ə şərt mənasının yaradılmasında istifadə olunmuşdur. Nəsiminin şeirlərinin dilində də bu halla qarşılaşırıq və şərt bağlayıcısının şəkilçi ilə birlikdə işlənməsi şərt mənasını daha da gücləndirmişdir. Məsələn *Ey Nəsimi, sanma sən kim, kafər iman istəyə. Sünbülü-zülfünün əgər qonşusu lalə düşməyə, Almaya kimsə könlünü, şiveyi-alə düşməyə.* (5, s. 50) *Başı top olsun anın, gər öz-gə çövkən istəyə.* (5, 49) Şərt bağlayıcısının bu cümlələrdə işlədilməsi –a, -ə şəkilçisinin arzu mənasından uzaqlaşaraq cümlədə şərt mənasının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Nəsiminin dilində az da olsa, -mı (-mi, -mu, -mü) ədatı ilə yaranan şərt budaq cümlələri nə rast gəlinir. Məsələn: *Bir qətrə yağış damdımı, min lalə tər oldu.* (5, 297)

“Nəsiminin qrammatikası da lüğət tərkibi kimi müəyyən olmuş Azərbaycan türkçəsidir. Və eyni dərəcədə bu günümüə uyğundur. Fərqlər barmaqla sayılacaq dərəcədə azdır. Əlbəttə, Nəsimi dilini müasir türkçəmizdən fərqləndirən bu qrammatik faktlar onda anlaşılma çətinliyi yaratmış. ” (3, 203,205) Şair dilimizin sintaktik quruluşundan lazımi şəkildə istifadə etmiş və alınma leksikanı qrammatik quruluşa uyğunlaşdırmışdır. Beləliklə, bəzi fərqli məqamlar istisna olmaqla, baş və budaq cümlələrin əlaqlənmə yolları, demək olar ki, bu gün ilə oxşardır. Ümumiyyətlə təhlil etdiyimiz şərt budaq cümlələri əsasında şərt mənası dayanır. Azərbaycan dilçiliyində məna və struktur eyniliyini nəzərə alaraq mürəkkəb cümlələri bir-birindən fərqləndirilir. Şərt budaq cümlələrinin yaranma yollarının Nəsimi əsərlərinin dili vasitəsilə XIV əsr təhlil etdikdə həmin dövr və bu gün üçün fərqlilikləri ilə qarşılaşsaq da, bu cümlələrin əsasında şərt məzmununun əsas olduğunu görürük. Funksioanl-semantik sahə anlayışının da əsasında bu dayanır. Dil faktları istifadə zamanı öz funksiyasını və semantikasını dəyişə və sabit bir şəkildə saxlaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. , Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007, 424 səh.
2. Ə. Abdullayev, Y.Seyidov, A. Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 səh.
3. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 476 səh.
4. Xudiyev N. M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. I cild, Bakı:Elm və təhsil, 2012, 686 səh.
5. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 336 səh.
6. Mümtaz.S. Azərbaycan ədəbiyyatı,VIII-IX əsr hicri. Bakı: Kommunist, 1926, 251səh.
7. Seyidov Y. Əsərləri. XV cildə III cild Nəsiminin dili. Bakı: [Bakı Universiteti] 2007.566 səh.

N. Teyyubova

Definition of condition in the language of imadaddin nasimi

Summary

Nasimi played an important role in enriching and improving the Azerbaijani literary language. In the fourteenth century, he raised our mother tongue to a literary language. Learning the Nasimi language has always been necessary. Studies show that linguistic facts related to our grammar have much in common with the language of Nasimi poetry. Based on the examples in the article, we can say that the terms we use today are similar to the structure of conditional clauses. The condition of the form of the verb in the formation of conditional clauses was relevant for the same period. At the same time, this artist plays a unique role in creating conditional content. Nasimi's poetry also plays an important role in the formation of conditional clauses. Although not all of these connectors are used, the likelihood of “ eger” connector is higher. It also draws attention to the use of various phonetic variants of the “eger” connector in sentences. As you know, conditional bindings serve to enhance the meaning of a sentence in a sentence. In some passages, this also helps to create the meaning of a single condition. Thus, the condition allows you to study the conditional clauses as one of the ways to create.

The functional-semantic field is studied as a system. It is known that the grammatical means of a language are interconnected to express a field. Analysis of conditional clauses as one of the ways to express conditionality helps to explain the concept of conditionality. Over time, language changes the function of facts and the meaning that they create. It is clear from the

article that, despite the slight differences in the Nasimi language, it still resonates with the modern literary language.

The article discusses ways to create conditional sentences based on individual examples from the verses of İmadaddin Nasimi. Thus, an attempt was made to revise one of the means of expression for this period.

Key words: Nasimi poetics, compound sentences, conditional compound, condition mode, conjunction

Н.Тейюбова

Определение состояния на языке имададдин насими

Резюме

Насими сыграл важную роль в обогащении и совершенствовании азербайджанского литературного языка. В четырнадцатом веке он поднял наш родной язык до литературного языка. Изучение языка Насими всегда было необходимо. Исследования показывают, что языковые факты, связанные с нашей грамматикой, имеют много общего с языком поэзии Насими. Основываясь на примерах в статье, мы можем сказать, что термины, которые мы используем сегодня, похожи на структуру предложений ветвления. Условие формы глагола в формировании условных ответвлений было актуальным для того же периода. В то же время этот художник играет уникальную роль в создании условного контента. Поэзия Насими также играет важную роль в формировании условных ответвлений. Хотя не все из этих разъемов используются, вероятность появления разъема «eget» выше. Это также привлекает внимание к использованию различных фонетических вариантов соединителя «eget» в предложениях. Как вы знаете, условные переплеты служат для усиления смысла предложения в предложении. В некоторых отрывках это также помогает создать значение единственного условия. Таким образом, условие позволяет изучать ответвление как один из способов создания. Функционально-семантическая область изучается как система. Известно, что грамматические средства языка взаимосвязаны для выражения поля. Анализ условных ответвлений как одного из способов выражения условности помогает объяснить понятие условности. Со временем язык меняет функции фактов и значение, которое они создают. Из статьи ясно, что, несмотря на небольшие различия в языке Насими, он по-прежнему резонирует с современным литературным языком.

В статье рассматриваются способы создания условных предложений на основе отдельных примеров из стихов Имададдина Насими. Таким образом, была предпринята попытка пересмотреть одно из средств выражения за этот период.

Ключевые слова: Насимическая поэтика, сложные предложения, условное соединение, режим условия, соединение

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi:

Çapa hazırlınma tarixi:

Filologiya elmləri doktoru, professor

Sənubər Abdullayeva

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NÜŞABƏ ƏLİYEVƏ
ATU
S.Vurğun küçəsi 167
nusabe.aliyeva@bk.ru

İSMAYIL ŞIXLININ “AYRILAN YOLLAR” ROMANINDA ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRBI-MƏSƏLLƏR

XÜLASƏ

XX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycan dilinə münasibət birmənalı deyildi. Bəziləri atalar sözlərindən və zərb- məsəllərdən istifadəni düzgün hesab etmirdilər. Çünki yeni yaranan ədəbiyyatda “köhnəliyə” yer ola bilməzdi. Ancaq C.Cabbarlı, M.Müşfiq, S.Vurğun və başqaları bu qadağalardan yan keçə bilirdilər. onlar canlı xalq danışığı dilini ədəbiyyata gətirdilər. Həqiqi ədəbiyyat ənənələr əsasında yaradılmalıdır. İsmayıl Şıxlı da yaradıcılığa başlayanda həmin yolu seçdi. Yazıcının hər bir əsəri Azərbaycan dilinin zirvəsidir. Zaman keçdikcə buna daha çox əmin olursan. Həm də İsmayıl Şıxlının bədii nəsrə müasir yazıçı və şairlər üçün məktəbdır. Məktəb yaratmaq isə hər sənətkar a nəsihə olmur. Bu xüsusda da dildən yerli- yerində istifadə etmək əsas şərtlərdən biridir. XX əsrdə Azərbaycan dilinin inkişafında İsmayıl Şıxlının rolu əvəzsizdir. Digər tərəfdən dil bədii əsərin uğuru üçün əsas amildir.

İsmayıl Şıxlının yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutur. Yazıçı "Cəbhə gündəlikləri", "Ayrılan yollar", "Dəli Kür" və "Ölən dünyam" kimi sanballı əsərlərin müəllifidir. İsmayıl Şıxlı yaradıcılığında bədii təsvir vasitələrindən geniş və hərtərəfli şəkildə istifadə etmişdir. Bədii əsərlərdə atalar sözlərindən, zərb-məsəllərdən istifadə dilin zənginliyindən xəbər verir. Həm də atalar sözlərinin və zərb- məsəllərin yaranma tarixi çox qədimdir. Zaman- zaman yazıçı və şairlər bədii təsvir və ifadə vasitələrindən bəhrələnməmişlər. Bu isə ilk növbədə onların yüksək sənətkarlıq məharətinin göstəricisidir. Yuxarıda göstərilənləri eyni dərəcədə atalar sözləri və zərbi- məsəllərinə aid etmək düzgün olardı. Bu mənada yazıçı XIX və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı ənənələrini layiqincə davam etdirmişdir. Məqalədə məhz bu problemlərin araşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: atalar sözləri, zərb- məsəllər, İsmayıl Şıxlı, "Ayrılan yollar", bədii təsvir vasitələri, dilin zənginliyi

İsmayıl Şıxlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir. Yazıçı «Cəbhə gündəlikləri», «Ayrılan yollar», «Dəli Kür», «Ölən dünyam» əsərlərinin və çoxlu sayda elmi, publisistik məqalələrin müəllifidir. İsmayıl Şıxlı həqiqi vətəndaş və mənalı sənətkar ömrü yaşamışdır. Doğrudan da İsmayıl Şıxlı deyəndə, şəxsiyyəti və yaradıcılığı qırılmaz vəhdət təşkil edən istedadlı bir sənətkar, müdrik insan, həqiqi ziyalı – vətəndaş göz önündə canlanır. İsmayıl Şıxlı Azərbaycanın müstəqilliyini öz bədii nəsrində əks etdirən və yaxınlaşdıran sənətkarlardan olmuşdur. Xoşbəxtlikdən İsmayıl Şıxlıya milli müstəqillik illərində yaşayıb-yaratmaq nəsihə olmuşdur. İsmayıl Şıxlı mürəkkəb sosial və ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olan XX əsrin canlı şahidi, iştirakçısı və səlnaməçisi olmuşdur. İsmayıl Şıxlı Böyük Vətən müharibəsində fəal iştirak etmiş, Qafqazdan Berlinə qədər şərəfli döyüş yolu keçmişdir. Yazıçı müharibə illərinin çətinliklərini, faciəsini, döyüş yoldaşlarının itkisini «Cəbhə gündəlikləri» əsərində əks etdirmişdir. «Cəbhə gündəlikləri» müasir dövrümüzdə də Azərbaycan ədəbiyyatında müharibə mövzusunun bəhs edən ən samballı əsərlərdən hesab olunur. İsmayıl Şıxlı müharibədən sonra Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun aspiranturasında oxumuş, müəllim və alim kimi səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Bədii yaradıcılığa şeirlə başlayan yazıcının ilk iri həcmli nəsr əsəri «Ayrılan yollar» romanıdır. «Ayrılan yollar» romanı XX əsrin 50-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatında ya-

ranan digər əsərlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. «Ayrılan yollar» romanında sovet cəmiyyətində, o cümlədən Azərbaycan kəndində baş verən hadisələr inandırıcı faktlarla təsvir edilmişdir. Kolxoz sədri Qurban Kosaoğlunun timsalında, şəxsində cəmiyyətdəki sağalmaz yaralar, bəlalər ümumiləşdirilmiş, sovet cəmiyyətinin uçuruma doğru getdiyi haqqında söylənilən fikirlər kiçik bir təsərrüfat modelində – kolxozda ümumiləşdirilmişdir.

Digər tərəfdən «Ayrılan yollar» romanının zəngin və maraqlı obrazlar sistemi vardır. Yazıçı qarşısına qoyduğu məqsədə obrazlar vasitəsi ilə nail olur. Sanki hər bir obraz dilinin, danışdığı sözlərin, atalar sözlərinin, zərb-məsəllərin arxasında «gizlənmişdir». Müxtəlif xalqların atalar sözü və məsəllərin oxşarlığı mürəkkəb və demək olar ki, öyrənilməmiş sayılır. Başqa-başqa dillərdə oxşar atalar sözü və məsəllərin mövcud olması şifahi xalq yaradıcılığının “kiçik formaları” üzərində işləyən tədqiqatçıların nəzərini cəlb etməyə bilməzdi (2,4). Bütün bu xüsusiyyətlər “Ayrılan yollar” romanındakı obrazlara da aiddir. Hər bir obraz bədii təsvir vasitələrindən öz xeyri, məqsədləri üçün istifadə edir. Daha doğrusu, yazıçı hər bir obraza müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmağı bacarmışdır. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, «Ayrılan yollar» romanının əsas mənfi qəhrəmanı kəndin şəriksiz hakimi, kolxoz sədri Qurban Kosaoğludur. Qurban Kosaoğlu atalar sözlərindən “dəqiqliklə, yerli-yerində və öz məqsədlərinə uyğun şəkildə istifadə edir”. Kosaoğlunun əlaltısı, qolubağlı qulu olan briqadir xır-xır Kazım əsərin əvvəlində “sahibinə” İmranın aqronomluğu qurtarıb kəndə qayıtdığını bildirdi. «Kosaoğlu bir anlıq fikrə getdi. Sonra səsinə uzada-uzada soruşdu: - Deyəsən, o, aqronomluq məktəbində oxuyurdu?

- İndi qurtarıb. Özü də deyirlər yaxşı aqronom olub.

- Olsun də. Guya ki, məktəb qurtaranda mənə ağzı ilə quş tutacaq. İndi məktəb qurtaranların başında beş qəpiklik şey yoxdur.

- Deyirəm, əşi, doğrudan da bu dünyanın işi lap qəmədiyədir. Ağzı qatıqlı uşaqlar da özünü adam cərgəsinə qatır. Heç dul Tükəzbanın oğlundan ağranom olar?

- Olanda gəlib xonçamızın başını dağıtmayacaq. Heçi ayrı, köçü ayrı, bizə nə var. Qapını ört, get işində ol, mən də bir azdan gələcəyəm» (6,22). Kosaoğlu gizli narahatlıq hissi keçirdiyini özündən qat-qat aşağı hesab etdiyi briqadir Kazıma bildirmədi və onu Gövhər qarıya kömək etmək üçün idarəyə göndərdi. İdarədə Kosaoğlu və Kazım kimilərinin günahı ucbatından «yaz əkinçi, qış dilənçi» olan sınavi kolxozçular mübahisə edir, səbirsizliklə yeni cildə girmiş ağanın – Kosaoğlunun – müasir Xudayar bəyin gəlişini gözləyirdilər. Kosaoğlu İmranı, Kərim kişini görəndə dişi bağırsağını kəsdi. Mümkün qədər özünü səbirli aparmağa çalışdı. Kərim kişinin düşünənki iclasda onun «yağırını basdığı» yadından çıxmamışdı. Kənddə kolxoz quran, sinəsini qayalara verib beşaçılan dalında yatan, qaçaq-quldurlarla vuruşan Kərim kişi indi deməqoqa, artıq adama çevrilmişdi. Bütün ömrünü vicdanla işləyən, haram tikə nə olduğunu bilməyən Kərim kişi ömrünün ahıl çağlarında bir parça çörəyə həsrət qalmışdı. Haqqını başqaları yeyirdi. Beli bükülmüş, köhnə sıyrıqlısı didilmişdi. Üstəlik də Qurban Kosaoğlunun təhqirləri... «Bura bax, get işində-gücündə ol, mənə ağır öyrətmə. Bu da axşamkı deyil ki, ağlına gələni danışasan. Ə, xalq səni özünə vəkil seçib? Toy toğlusu kimi nə düşübsən ortalığa? Sənə neçə dəfə demişəm, ağlına başına yığ, get yıxıl öl bir yerdə. Hər yerə özünü soxma. Sonra peşman olarsan ha!» (6,27).

Bu epizodda Kosaoğlu özünü təmizə çıxarmaq, haqlı olduğunu və qələbə qazandığını göstərmək üçün atalar sözlərindən, zərb-məsəllərdən geninə-boluna istifadə edir. Digər tərəfdən yuxarıda göstərilən epizodda Qurban Kosaoğlunun qoluzorluluğu, cəzasızlıq mühitində yaşaması, işləməsi, fəaliyyət göstərməsi də öz əksini tapmışdır. Əslində müharibənin ilk illərində etdiyi əmələ görə cəzalanmalı, güllələnməliydi. Əks təqdirdə sonralar “təmizə çıxanda” insanlarla yüksək tonda danışmazdı. Keçmişindən utanardı. Atalar sözlərini, zərb-məsəlləri də adına layiq şəkildə işlədərdi. İsmayıl Şıxlı ustalıqla Kosaoğlunun keçmişinə nəzər salır, onun bugünkü cinayətlərinin, azgın hərəkətlərinin təsadüfi olmadığını vurğulayırdı. Kosaoğlu müharibənin ilk günlərindən döyüşən orduya çağırılmışdı. Ancaq mərdliklə, igidliklə vuruşmağı ağlına belə gətirmirdi. Bütün günü arxaya – evə qayıtmaq haqqında fikirləşirdi. Nəhayət, nəzərdə tutduğu «planı» yerinə yetirdi. Öz tufəngindən açdığı atəşlə sol qolunu yaralayıb «qəhrəman» kimi evə

qayıtdı. Lakin fırladağın üstü açıldı. Kosaoğlunu səkkiz hərbi tribunal, güllələnmə gözləyirdi. Həmin vaxt Sayal onun harayına çatdı. Qurban Kosaoğlunun işlətdiyi sözlər vəziyyətinə uyğun idi. «- Sayalı, ölmüşəm, meyidimi götür, amanın bir günüdür, məni çevir uşaqların başına. – Nə olub, a kişi? Qurban ehtiyatla ətrafa baxdı. Pıçıltı ilə: - Deyəsən, üstü açılacaq, - o, yaralı qolunu göstərdi, - özüm eləmişəm... - Məni çevir uşaqların başına, - deyə Qurban yenə xırıldadı. – Bir xətdir, əlimdən çıxıb. Gör bir təhər kömək eyləyə bilərsənmi...» (6,48). Qurban danışmırdı, boğazına bıçaq dirənmiş, ölümünü gözləyən insan kimi xırıldayırdı. Sayalı xeyli fikrə getdi, uşaqlarının gələcəyini düşündü. Kosaoğlunun birinci ərinin taleyini yaşamasını xəyalına gətirdi. Qapıdakı camışı və gəbələri satdı. Hərbi xəstəxananın qapısına ayaq döydü... Nəhayət, axtardığı adamı tapdı... Kosaoğlu yarımillik möhlət alıb evlərinə qayıtdı. Hətta arvadlar yığışib «əlil qəhrəmanı» sədr seçdilər... Kosaoğlu ilk zamanlar hamının hörmətini qazanmağa çalışdı, özünü həqiqi rəhbər, qayğıkeş insan kimi apardı. Bir müddətdən sonra Kosaoğlunun ləkəli keçmişini tamamilə unuduldu. Sonralar baş vermiş bir-iki hadisədən savayı... Kosaoğlu kəndin şəriksiz sahibinə, birinci ağasına çevrilmişdi. Kəsdiyi başın sorğusu yox idi. Sayalı da «qəhrəman» ərinə geri qalmırdı. O, ev və kolxoz işindən tamamilə əl çəkdi. Çünki qapılardan qonaq əskik olmurdu. Sayalı evinin cah-cəlalını gördükcə sevinir, fəxr edir, qürurlanırdı. Kənddə bir toy, bir nişan onsuz keçməzdi. Kosaoğlu kəndin «ağsaqqalına», Sayalı isə «ağbirçəyinə» çevrilmişdi. Sayalı hikkəsində ərindən geri qalmırdı. Müharibədən sonra da bu vərdiş bir müddət davam etdi. Onsuz bir iş landa Sayalı əlini belinə qoyub qışqırır və özünə xas olan amiranəliklə atalar sözlərindən, zərb-məsəllərdən istifadə edirdi. “Nə tez yadımdan çıxdı? Dava vaxtı səni mən saxlamadım mı? Neçə dəfə qapıma gəldin, çörəkləyib yola saldım. İndi ağzınız genişliyə çıxıb? Qurban olmasa idi, heç sümüyün də qalmamışdı. Yoxsa axsaya-axsaya gəlib yalvardığın, məni uşaqların başına çevir dediyin yadımdan çıxıb (6,51). Sayalı unudurdu ki, eyni sözləri neçə il bundan əvvəl cəbhədən «qəhrəman» qismində qayıtmış Kosaoğlu söyləmişdi. Həm də nəfəsi gedər-gəlməz insan kimi...

Bir faktı vurğulamaq lazımdır ki, Kosaoğlu və Sayalı məharətlə maskalanmışdılar, həqiqi sifətlərini, məqsədlərini gizlətməyi yaxşı bacarırdılar. Əks təqdirdə çoxdan ifşa olunmuşdular. Təkcə manqabaşçısı Zeynəb bütün ailənin «sirli qalasına» dərinədən bələd idi. Hələlik heç kimi inandıra bilmirdi. Kosaoğlu tərəfindən manqabaşçılığından çıxarılması xəbəri Zeynəbi varından yox eləmişdi. Hirsini cilovlaya bilmirdi. Bəzən də ələcsizlikdən kövrəlirdi. «Gərək elə hamı Kosaoğlunun qohumu olsun? Kolxozun xeyir-şərində biz də iştirak etsək, dünya dağılmaz ki! Elə gərək hər şeyi qamarlayıb özləri götürsün? Kənd onların adına ha yazılmayıb! Daha bəsdir! Hər şeyi açıb lap gözünün içinə deyəcəm. İslanmışın yağışdan nə pakı? Onsuz da mənə dəli Zeynəb deyirlər» (6,53).

Nə qədər qərribə olsa da, Zeynəb özündən yaşca böyük olan və ata hesab etdiyi Nəsimi kişinin və aqronomluğa yenidən başlamış İmranın gözünü açmağa çalışır, haqqı nahaqdan ayırmaq uğrunda mübarizə aparırdı. İdarəyə getdiyi halda qəflətən yolda Kosaoğlunun bacısı qızı Şahnazla rastlaşdı. Şahnaz qudurğanlıqda dayısından geri qalmırdı, bəlkə də irəli getmişdi. Xəstəxananın ynında əyninə qara xəz palto geyinmiş Şahnazın mənasız qəhqəhəsi Zeynəbi təbdən çıxardı. Özünə məxsus şəkildə «dayın uzun donumu gödək edər», «o, yaxşı kişidirsə, qoy əvvəlcə bacısı qızının başına ağıl qoysun», «kəs səsini, yoxsa bu saat allahın da, bəndənin də hayıfını səndən alaram, arsız» sözləri ilə dayısının «gül balasının» köpünü yatırırdı. Zeynəb Nəsimi dayı ilə söhbətdə Kosaoğlu və xır-xır Kazım haqqında düşündüklərini qətiyyənlə gizlətmədi. Kazımı düzgün olaraq «ilana ağı verən kərtənkələ» adlandırdı. Digər tərəfdən Nəsimi kişinin ürəyindəki şübhələri çoxaltmışdı. Nəsimi kişi çoxdan idi ki, Kosaoğlu ilə danışmaq üçün fürsət axtarırdı. Onu tamamilə «itirilmiş», «məhv olmuş» insan, rəhbər hesab etmirdi. Nəsimi kişinin qənaətinə görə «Kosaoğlu yolunu bir balaca azmışdı». Onu azdığı yoldan geri qaytarmağı mümkün hesab edirdi. Ancaq Kosaoğlu ilə açıq, səmimi danışmaq fayda vermədi. Əksinə, münasibətləri daha da kəskinləşdirdi. Kosaoğlu İmranı öz tərəfinə çəkmək üçün evinə qonaq dəvət etdi. Kərim kişinin dediyi sözlərdən sonra İmrandan kəndin şəriksiz ağası Kosaoğlu haqqında müəyyən şübhələr ya-

ranmışdı. İmran kəndə gələndən sonra bir neçə qonaqlıqda olmuş, kəndin bəzi məclislərində iştirak etmişdi. Orda eşitdiyi söhbətlər də onu çaşdırırdı. O, bir çoxlarının Kosaoğlunun başına and içdiyini görmüşdü. «Dişli adamdır, müharibədə kəndi saxladı», «rayonda kişinin ad-sanı var», «hes kəs onun qabağında çöp sala bilməz», «Bu cür sözü ötən sədrimiz olmasa, işimiz yeriməz» kimi sözləri az eşitməmişdi. İndi də Kosaoğlunun hansı yuvanın quşu olduğunu özü müəyyənləşdirmək, dəqiqləşdirmək istəyirdi. Nəhayət, İmran Kosaoğlunun dəvətini qəbul etdi. «Çağrılan yerə ar eləmə, çağrılmayan yeri dar eləmə» məsələsinə əməl edərək kolxoz sədrinin evinə yollandı. Eyvanda İmrana Şahnaz və Sayalı qarşıladı. Nədənsə İmranla Kosaoğlunun söhbəti alınmırdı. Hələlik söz yarışına başlamışdılar. «Qaş qayırdığınız yerdə vurub göz tökürsünüz», «Kosaoğlu saç-saqqalını kolxoz içində ağardıb, indi nə oldu ki, məktəbdən dünən gələn bir uşaq ondan çox bildi? Bugünkü sərçə dünənkinə cip-cip öyrədəcək!», «balam, sən lap kəf-dən danışırısan», «bu gədə deyəsən, hər şeyə başını soxur. Bağ belə gəldi, bostan elə getdi», «demək köhnə bazara təzə nırx qoyacaqsan?», «Dağ boyda kişidir», «Sənə söz deyir, sən də uşaqlığına salıb kəsinə çəkirsən. Ağillı ol, bala, əl-ələ verin, işləyin», «maşallah, sənün tayların üç-dörd ev saxlayır. Ancaq ağzı bir olsanız yaxşıdır», «Mənə qulaq asmayan xeyir tapmaz, bala», «orda-burda ağzına gələni danışma», «mən deyən də olacaq», «başını aşağı sal, işində ol», «daha o yan-bu yana əl atıb, ona-buna qoşulma, sonra peşman olarsan», «gözünü sil, mənə düz bax, mənə Kosaoğlu Qurban deyərlər!» (6,87). Kosaoğlu artıq hədəyə keçmişdi. Qərribə bir vəziyyət yaranmışdı. Nə qonaq qonağa bənzəyirdi, nə də ev sahibi qonaq sevənə. Yuxarıdakı sözlərdən sonra Kosaoğlunun həqiqi sifəti hamıya, ilk növbədə isə İmrana məlum oldu. İmran Kərim kişinin, Zeynəbin tamamilə haqlı olduqlarını özü üçün aydınlaşdırdı. Əsl həqiqət İmrana gün kimi aydın oldu. Hər iki tərəf açıq mübarizəyə başlamışdı. Geriyə yol yox idi. Körpülər yandırılmış, güzəştlərə yer qalmamışdı. Zeynəb və digər qızlar Kosaoğlugildə nələr baş verəndən xəbərsiz idilər. Güman edirdilər ki, İmranın Kosaoğlugilə ayaq açmasından sonra Şahnazın məsələsi artıq həll olunmuşdur. İmran dayısının gül balasının – “Şahnazın yumsa yumruğunda, açsa ovcundadır”. Əlbəttə, qızlar Kosaoğlugildə baş verən əhvalatı ağıllarına sığışdırıb bilmirdilər. Bəlkə də İmranın bu qədər cəsarətli və kəskin hərəkətlər etməsini çoxları gözləməmişdi. Ona görə də danışdıqlarında İmrana ittiham edən atalar sözlərinə üstünlük verirdilər. “İmran Kosaoğlunun evinə yaman ayaq açıb, «deyirlər qapının dabanını yağır eləyib», «görərsiniz, bu gün – sabah toy-düüdük çalınacaq», «ay qız, bəsdir, sən allah, gədəni bəzəməyin, yazıq başını aşağı salıb işini görür», «elə başaşağı adamdan qorxmaq lazımdır», «suyun lal axanı, adamın yerə baxanı», «onu elə qaradınmaz bilməyin, yamanca şeydir», «zalım oğlu zalım, az qalır adamı gözü ilə yesin», «Şahnaz kimi ağ mayadan kim keçər?», «Zalım qızı elə bil quzu quyuğudur, yırım-yırım yırgalanır...», «Yağ içində böyrək kimi bəslənmiş qızı kim ağzından çıxardar?» (6,90).

Ailə-məişət məsələlərindəki ziddiyyətlər ictimai münasibətlər müstəvisinə də keçmişdi. Bütün kənd və kolxoz arı pətəyi kimi qaynaşırdı. Kosaoğlu keçmiş «sədaqətli dostu» - «qanun keşikçisi» prokuror Əsədovun köməyi ilə hadisələrə kənardan təsir göstərirdi və idarə edirdi. Rayon prokuroru Əsədov cinayətkarları tutmaq, cəzalandırmaq əvəzinə onlara havadar çıxır, müdafiə edirdi. Düzgünlüyün, ədalətin mücəssəməsi sayılan Nəsimi kişi, İmran kimi insanları isə hər vəchlə alçaldır, təhqir edirdi. Bəzi sırayı insanlar, kolxozçular da İmranın əleyhinə, onun məhv edilməsinə yönəldilən tədbirlərdə iştirak edirdilər. Unudurdular ki, İmranla Nəsimi kişi məhz onların mənafeələrini müdafiə etdiklərinə görə Kosaoğlunun, prokurorun qəzəbinə tuş gəlmişlər. «Adam uşağa iş tapşırılanda elə olar», «İmranın ağzına kim baxacaq», «Kosaoğlunun ağzının kəsəri var», «haraya getsə, sözünü tuturlar», «camaatın gözünə belə görünmək istəmirdi», «mən işə qarışanda gərək əl-ayağa dolaşan olmasın», «fikrim odur ki, onlar əlinin arxasını yerə qoyub geri dursunlar», «tüpürdüyümü yalamaram». Bu sözlərdən sonra Klsaoğlunun tərəfdarları «parlaq» qələbəni bayram edirdilər. Həyatın hər üzünü görmüş Nəsimi kişi birtəhər özünü saxlayır, gənclərə ürək-dirək verməyə çalışırdı. Ancaq Zeynəb, xüsusilə də İmran qəm dəryasına qərq olmuşdular. Nə edəcəklərini bilmirdilər. Hətta İmran kənddən çıxıb getmək fikrinə düş-

müşdü. Tarlada İmranla Zeynəbin arasında baş verən söhbət də deyilənlərə əyani sübutdur. «- Bax, ay da doğub, gör hava nə gözəldir?», «bilirsən, bəs burnunu niyə sallayıbsan?», «gədəni tora salmasalar, yaxşıdır», «Allah Kosaoğlunun dilini ağzında yandırсын», «gədəni odsuz-ocaqsız yandırırılar», «nə tez mısmırığını salladın?», «keçi can hayındadır, qəssab piy axtarır», «heç aranızdan su keçmir», «onunla bağı badaşdır», «onun at işləməz yolları var» (6,101-102).

Qurban Kosaoğlu çoxillik iş təcrübəsindən istifadə edərək müvəqqəti də olsa, Nəsib kişini, İmrani, Zeynəbi məğlub edə bildi. Əlbəttə, bu «qalib» gəlməkdə «qanun keşikçisinin – rayon prokurorun Əsədovun böyük rolu» olmuşdu. Kosaoğlu düşmənlərinin sınağına, bir daha baş qaldırmayacaqlarına əmin idi. Ancaq Nəsib kişi, İmran qətiyyətlə təslim olmaq fikrində deyildilər. Artıq Kosaoğlunun iç üzü tamamilə açılmışdı. Ümumi mənafe üçün güzəştə mübarizəyə başlamağın vaxtı gəlib çatmışdı. Kosaoğlu da yatmamışdı. Dərindən nifrət etdiyi İmran haqqında xüsusi planlar hazırlayırdı. Çünki bütün işlərin «mayeyi-fəsadının» İmran olduğu bilirdi. Ona görə də “dərindən xeyallara dalmışdı”. «Elə ki, yıxıldın, baltalı da, baltasız da döşəyəcək. Kimin nə heyfi var, çıxacaq. Bütün olub-keçənləri açıb tökəcəklər. Yox, gərək çalışam, yaxam ələ keçməsin. Bu köpək oğlunun əlindən yaxamı necə qurtarım? Onun izini-tozunu itirsəm, hər şey düzəlir. Sonra işin üstü açılmazmı? Ancaq kəsik baş danışmaz. Uşaqlara deyərəm, bir gecə xəlvətə salıb Alagöz çayına atarlar» (6,222). Ancaq Kosaoğlunun kəskin-küdurətli planlar hazırlamaqla bitmədi. İdarəyə gələndə İmrani otağında gördü. Bu dəfə açıq-aşkar hədəyə keçdi. «- Canına dərd olub, boğazına da boğma» Gərək hər yerə özünü soxasan? Ə, bir məni başa sal görüm, sən kimsən?! Axı, sən nəçisən ki, mənim işimə qarışb, aləmi bir-birinə qatırsan? Bu camaatı niyə barmağına dolayırsan?» (6,222). İmran bu dəfə mərifət, ədəb nümayiş etdirərək otağı tərk etdi. Ancaq barışmaz mübarizəsindən bir addım da geriye çəkilmədi. Kosaoğlunun möhkəm “qərar tutduğu” “tax-tacından” qoparana qədər.

Sonda belə bir faktı vurğulamaq lazımdır ki, İsmayıl Şıxlı «Ayrılan yollar» romanında atalar sözlərindən, zərb-məsəllərdən zərgər dəqiqliyi ilə istifadə etmişdir. Atalar sözləri və zərb-məsəllər «Ayrılan yollar» romanının ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə istifadə edilmişdir. Həm də sözün həqiqi mənasında, heyvət ediləcək şəkildə...

Ədəbiyyat:

1. Əhmədov T, Qurbanov A. Atalar sözü və deyimlər. Bakı: Nurlar, 2007, 320 s.
2. Hüseynzadə Ə. Atalar sözləri və məsəllər. Bakı: Azərnəşr, 1971, 150 s.
3. İmanov M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı, Elm, 1991, 127 s.
4. İsmayılov Y. İsmayıl Şıxlı. Həyatı, mühiti, sənəti. Bakı, Ayna Mətbu Evi, 1999, 223 s.
5. Musayeva İ. İ. Şıxlının "Dəli Kür" əsərində atalar sözləri və məsəllərin cümlə tipləri. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi- nəzəri jurnal. 2014. №1 (89). s.54-56.
6. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 400 s.

Proverbs and sayings in the novel of Ismail Shikhla
"Diverging paths"

Summary

In 30-40 years the attitude to the Azerbaijani language was not univocal. Some of linguists found it incorrect, i.e. usage of proverbs and sayings. Because according to those experts, they were very old in modern period of literature. But J.Jabbarly, M.Mushfiq and S.Vurghun ignored such kind of ideas and brought proverbs and sayings to the literature. The real literature has to be created at basis of traditions. Ismayil Shikhli also chose this path in his literature activity. Each of his work is a peak of Azerbaijani language that we testify, as the time is passing. His prose is also a real school for the modern writers and poets. In this case, the appropriate usage of language is one of the main conditions of the literature activity. Ismayil Shikhli's role in development of Azerbaijani language is very great. On other hand, the language is an important factor in successfulness of the fiction.

Ismayil Shikhli's works take a great place in XX century's Azerbaijan literature. He is author of such great works as "Front diary", "Dividing roads", "Turbulent Kura" and "My dead world". Ismayil Shikhli widely used a means of fiction description. Usage of proverbs and sayings in his works proves about his language richness.

It should be noted that, the history of creation of proverbs is very old. Poets and writers always use the fiction description and expression means that is indicator of their high art ability. The above-mentioned can also pertain to the proverbs and sayings. In this sense, Ismayil Shikhli continued the best traditions of Azerbaijani literature of XIX and XX centuries. This article namely is devoted to the research of these problems.

Key words: proverbs, sayings, Ismayil Shikhli, "Dividing roads", fiction description means, richness of the language

Н.Алиева

Пословицы и поговорки в романе Исмаила Шихлы
«Расходящиеся пути»

Резюме

В 30-40-х годах XX века отношение к азербайджанскому языку было неоднозначным. Использование пословиц и поговорок считалось неправильным. Потому что в зарождающейся новой литературе не было места «старому». Но Дж.Джаббарлы, М.Мушви́г, С.Вургун и другие сумели пройти мимо таких запретов и внесли в литературу живой народный разговорный язык. Действительно, литература должна рождаться на основе традиции. Исмаил Шихлы тоже выбрал этот путь. Каждое произведение писателя – вершина азербайджанского языка. Со временем еще более убеждаешься в этом. Художественная проза Исмаила Шихлы – школа для современных писателей и поэтов. Не каждому суждено создание такой школы. Поэтому особенность мастерства – правильное использование языка. В развитии азербайджанского языка XX века роль Исмаила Шихлы незаменима. С другой стороны, для успеха художественного произведения язык является главным фактором.

Творчество Исмаила Шихлы занимает существенное место в азербайджанской литературе XX века. Он является автором таких крупных произведений как «Фронтовые дневники», «Кура неукротимая», «Расходящиеся пути» и «Мой погибший мир». Исмаил Шихлы в своем творчестве широко и многосторонне использовал художественные выразительные средства. Использование пословиц и поговорок в произведениях говорят о богатстве языка. История происхождения пословиц и поговорок очень древняя. Время от времени писатели и поэты использовали художественные выразительные средства описания. А это, в первую очередь, является показателем их высокого профессионального мастерства. Все вышесказанное можно отнести к пословицам и поговоркам. В этом отношении писатель достойно продолжил самые хорошие традиции азербайджанской литературы XIX-XX веков. В статье предусмотрено исследование именно этих проблем.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, Исмаил Шихлы, «Расходящиеся пути», художественные выразительные средства, богатство языка.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi:

Çapa hazırlanma tarixi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevda JKadiyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

DİLÇİLİK

AFAQ AĞAYEVA MÜHƏNDİSİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ	3
МАФКУРА ГУСЕЙНОВА ЭЛЛИПЦИС В СФЕРЕ СКАЗУЕМОСТИ	8
NAİLƏ ƏLİZADƏ BİBLİYYADAN GÖTÜRÜLMÜŞ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR	14
DÜRDANƏ RƏHİMƏDƏ ƏRƏB MƏNŞƏLİ TİBBİ TERMINLƏRİN OĞUZ DİLLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏSİ (<i>Mənfəz, madə, hüceyrə, lif, maddə</i> sözləri əsasında)	25
ZƏRİFƏ MƏMMƏDOVA DİLLƏRİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNƏ TƏSİR EDƏN SOSIAL-KULTUROLOJİ AMİLLƏR.....	33
MƏTANƏT XUDİYEVA AKADEMİK MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROV ROMANTİZMİN LİNGVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA	38
SƏYANƏ BAĞİROVA DİL VƏ BİLİNGVİZM45 MƏLAHƏT MUSTAFAYEVA DİPLOMATİK KOMMUNİKASIYA VƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR.....	51
TAMİLLA TURABOVA NAZİLƏ RƏHİMOVA YAZILI NİTQIN FİZİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN OXUDA ROLU	56
MUSTAFA GÜNAYDIN QAQAUZ TÜRKCƏSİ VƏ TÜRKIYƏ TÜRKCƏSİNDƏKİ BİTKİ ADLARI BİLDİRƏN SÖZLƏR	64
NƏZAKƏT HƏSƏNOVA MƏTNİ ANLAMADA SÖZLƏRİN ROLU.....	71
ŞAMİL ALMƏMMƏDOV TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN SİNTAKTİK QURULUŞU (Tabeli mürəkkəb cümlələr).....	77
ESMİRA MƏMMƏDOVA AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MƏTBUAT VƏ DİL	82
РЕНА МАГЕРРАМОВА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА "СОВЕСТЬ" В СОВРЕМЕННОЙ АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ	87
ƏFSANƏ YUSİFQIZI İNGİLİS TOPONİMLƏRİNİN TƏSNİFAT PROBLEMLƏRİ	92
ŞƏKƏR MƏMMƏDOVA AZƏRBAYCAN DİLİNİN NAXÇIVAN QURUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİ İLƏ DİGƏR BÖLGƏLƏRİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN QARŞILIQLI TƏDQIQI	100

CƏFƏRLİ HƏZRƏT

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ İSMİN YİYƏLİK HAL ŞƏKİLÇİSİNİN MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLƏRİNDƏN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ YOLLARININ TƏDRİSİ	109
--	-----

GÜNEL RZAZADƏ

ANTROPOSENTRİZM VƏ DİL	115
------------------------------	-----

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

QƏRİBƏ MƏMMƏDOVA

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA İŞLƏNMİŞ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ İDİOMLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	121
--	-----

GÜLNAR İSMAYİLOVA

YUNUS ƏMRƏ DÖVRÜNÜN İCTİMAİ-SİYASİ ŞƏRAİTİ VƏ MƏDƏNİ-ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ DİL-ÜSLUB MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR	127
---	-----

SVETLANA MƏMMƏDOVA

İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNİN VƏ MƏSƏLLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ PROBLEMLƏRİ	133
--	-----

ƏHMƏD SAMİ ELAYDI

AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRDƏ TARİXİ MÜHİT VƏ QƏHRƏMAN PROBLEMİ (İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanı əsasında)	140
---	-----

SEVİNC QULİYEVƏ

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA BƏŞƏRİ DƏYƏRLƏR	148
--	-----

PƏRİ HÜMBƏTOVA

MƏHƏMMƏD FÜZULİ MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ YARADICILIĞINDA	155
--	-----

MƏHSƏTİ ƏHMƏDOVA

AŞIQ ƏLƏSGƏR VƏ İSLAM DÜNYASI	161
-------------------------------------	-----

NƏRMINƏ ƏLİYEVƏ

HAŞİM BƏY SAQİBİN YARADICILIĞINDA TƏSƏVVÜFİ İDEYALARIN ƏKSİ VƏ HƏLLAC MƏNSURUN POETİK OBRAZI	166
---	-----

SƏLTƏNƏT ƏLİYEVƏ

NƏSİMİNİN POEZİYA DİLİNİN FORMALAŞMASINDA XALQ DEYİM VƏ İFADƏLƏRİNİN ROLU	172
--	-----

GÜLNAR ƏQİQ

NƏSİMİNİN EŞQ FƏLSƏFƏSİ ŞƏRQ POEZİYASI KONTEKSTİNDƏ SUFİLİKDƏN HÜRUFİLİYƏ	183
--	-----

TURAN KƏRİMLİ

MƏTYU ARNOLDUN ƏDƏBİ – TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ	188
--	-----

VƏZİFƏ İBRAHİMLİ

FELYETON VƏ HEKAYƏ JANRLARININ ƏSAS PRİNSİPLƏRİNİN TİPOLOJİ MÜQAYİSƏSİ	195
---	-----

GÜNTƏKİN MUSAYEVA

XX ƏSR (İLK ONILLİKLƏR) AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA

FOLKLORA QAYIDIŞIN JANRLARDA TƏZAHÜRÜ200

NAZLIXANIM TEYYUBOVA

İMADƏDDİN NƏSİMİ DİLİNDƏ ŞƏRTİLİK ANLAYIŞI206

NÜŞABƏ ƏLİYEVA

İSMAYİL ŞİXLİNİN “AYRILAN YOLLAR” ROMANINDA

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRBI-MƏSƏLLƏR211

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:

Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: **Kamran İbrahimov**

Texniki redaktor: **Yadigar Mirbagırzadə**

Çapa imzalanmış 27.12.2019.

Şərti çap vərəqi 13,5 Sifariş № 17

Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

*Jurnal “Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya” müəssisəsində
elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

